

Szerkesztette:
Bács Tamás – Dezső Tamás – Vér Ádám

AEGYPTIACA ET ASSYRIACA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

AEGYPTIACA ET ASSYRIACA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Antiqua et Orientalia 5

Monographs of the Institute of Ancient Studies, Faculty of Humanities,
Eötvös Loránd University, Budapest

AEGYPTIACA ET ASSYRIACA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Szerkesztette:
Bács Tamás – Dezső Tamás – Vér Ádám

© Szerzők, 2015

© Szerkesztők, 2015

ISBN 978 963 284 633 0

ISSN 2063 1634

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Kiadói szerkesztő: Gaborják Ádám
Tipográfia: Anders Tibor
Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomda: Multiszolg Bt.

TARTALOM

EGYIPTOM	7
Kétnyelvűség és írástudatlanság – Grafikai és helyesírási hibák a gebel el-silsile-i görög és démotikus feliratokban	9
<i>Almásy Adrienn</i>	
A figurális osztrakonok kérdéséhez	15
<i>Bács Tamás</i>	
A királyi pohárnokok szerepe a 18. dinasztia első felében	29
<i>Bartos Fruzsina</i>	
Maszaharta építési tevékenysége Thébában	37
<i>Dembitz Gabriella</i>	
Reliefdíszes kőtálcák a görög-római kori Egyiptomból.....	47
<i>Endreffy Kata</i>	
Az egyiptománia jelensége az újkori Magyarországon, avagy hogyan kerül piramis egy Esterházy kastélyparkba?	59
<i>Feró Eszter</i>	
A kaposvári Szivárvány Mozi – A húszas évek egyiptomi stílusú mozijainak hazai példája	77
<i>Fullér Andrea</i>	
„A műfordítás alkotás és nem másolás”, avagy a koptok és a fordítás	93
<i>Hasznos Andrea</i>	
Égbe vezető lépcsők az egyiptomi Királyok Völgye újbirodalmi királysírjaiban – A felső pilléres csarnok vallásos szimbolikája	101
<i>Irsay-Nagy Balázs</i>	
Egy óegyiptomi isten karakterének kibontakozása – ‘Ha’ a Piramisszövegek és a Koporsószövegek néhány mondásában	127
<i>Jasper Kata</i>	
A teljes holdciklus ábrázolásai a görög-római kori templomokban – Az edfui pronaosz nyugati és keleti fala	143
<i>Priskin Gyula</i>	
Egyiptom és Iónia a szaiszi kor végén – Kitekintés Thébából	161
<i>Schreiber Gábor</i>	
Gyöketimológiák az óegyiptomiban.....	171
<i>Takács Gábor</i>	
Exkluzív tudás és <i>decorum</i> az abüdoszi sztéléken.....	185
<i>Végh Zsuzsanna</i>	

MEZOPOTÁMIA	199
Az asszír hadsereg gazdasági és társadalmi háttere	201
<i>Dezső Tamás</i>	
A nagyméretű óbabilóni magánháztartások mint termelési és elosztási egységek.....	213
<i>Kalla Gábor</i>	
A sumer összetett igék mint idiómák	229
<i>Tanos Bálint</i>	
Csatornák, nevek és kopulás vonatkozó mellékmondatok a sumerben	245
<i>Zólyomi Gábor</i>	

EGYPTOM

KÉTNYELVŰSÉG ÉS ÍRÁSTUDATLANSÁG

Grafikai és helyesírási hibák a gebel el-silsile-i görög és démotikus feliratokban

Almásy Adrienn*

A görög-római kori Egyiptomban, amikor a hétköznapi használatban a démotikus írás felváltotta a hieratikus, és a görög vált az adminisztráció nyelvévé, zarándokok, utazók és írástudók százai hagyták maguk mögött felirataikat templomok falain, kultikus helyeken. Ezek a graffitik általában rövidek, ugyanazokból a felajánló formulákból épültek fel, és akár démotikus írással, akár görögül íródtak, gyakran utalhattak szerzőjük műveltségi szintjére. Találunk közöttük nyelvi és grafikai szépen kidolgozott felajánlásokat, de egyszerű, alig kiolvasható aláírásokat is. Az ilyen jellegű feliratokban ugyanis gyakoriak a helyesírási és grafikai hibák, melyek arra mutatnak, hogy írójuk nem rendelkezett elég jártassággal az írásban. Ezek különösen vonatkoznak azokra a graffitikre, amelyek nem tartalmaznak formulát, csak a szerző nevét és filiációját. Egy adott területen megtalálható feliratok hibáinak vizsgálata érdekes képet mutat arról, hogy milyen szintű volt az oda látogatók vagy ott dolgozók írásbelisége.

A Dél-Egyiptomban elhelyezkedő Gebel el-Silsile jelentős homokbánya volt már a fáraonikus korban, a falain fellelhető feliratok alapján pedig kiterjedt külszíni fejtés színtere volt a római uralom alatt is. Az itt kitermelt kövek szolgálták a legtöbb felső-egyiptomi templom építőanyagaként, ennek köszönhetően magát a bányát is vallásos tisztelet övezte. A falakon található démotikus és görög graffitik Augustus, Tiberius és Claudius nevét őrzik, amely a terület legutolsó aktivitási időszakára utal. Úgy tűnik, hogy az itt zajló munkálatok Claudius uralmát követően, általunk nem ismert okokból megszűntek, és az antikvitásban nem is indultak újra. A kőbánya, feltehetőleg már a Ptolemaiosz-korban is használatban volt, ám az ebből az időszakból származó graffitivel ellátott köveket elszállították és felhasználták, ennek következtében a fennmaradt görög és démotikus szövegek mind a római korból származnak. A terület több, egymással részben összekapcsolódó bányából áll.

A bánya falain, eltérő magasságokban (gyakorta több méternyi magasan) démotikus és görög nyelvű graffitik olvashatók. Ezek egytől-egyig vallásos tartalmú szövegek: *proskynémak*, vagy aláírások, amelyek a helyet védő istenségeknek szánt felajánlásoknak tekinthetők. Meglepően kevés a munkálatokra vonatkozó szöveg, azok is a démotikus felajánlások részei. A bánya különböző területein más és más istenségnek szánt feliratok olvashatók,¹ Pshay, a bánya Agathodaimonja azonban szinte mindenhol felbukkan. A feliratokban szereplő istennevek területi eloszlása alapján nagyon valószínű, hogy az adott bányaszakasznak az istennek volt szentelve,

* Labex Archimède, Université Paul-Valéry, Montpellier.

¹ A Gebel el-Silsilében tisztelt istenek a következők (gyakoriságuk szerint sorba rendezve): Pshay, Isis, Min, Hnum, Amon, Montu, Hathor, Horus.

amely istenség templomának építéséhez szánták a kitermelt köveket. A démotikus és görög feliratok lemásolására és feltérképezésére Georges Legrain vállalkozott 1911-ben, amit aztán az ő rajzai alapján Preisigke és Spiegelberg publikációja követett.²

Görög graffitik

A gebel el-silsilei görög szövegek egy része a Legrain-féle epigráfiai felmérést követően jelent meg Preisigke fordításában. A '80-as években, André Bernand újra feldolgozta a már publikált görög anyagot, kiegészítve azt néhány új felirattal.³ Bernand 82 szöveget publikált, ezek közül 37 egyszerű aláírás, 23 pedig foglalkozás névvel, datálással vagy igével kiegészített. 22 esetben a név előtt szerepel a *proskynema* (felajánlás) szó a felajánló formula rövidítéseként. A görög szövegek rövidege, a nehézkes, illetve gyakran hibás kivitelezés arra utal, hogy a görög írás nagyobb gondot okozott a területen dolgozóknak, mint a démotikus. A görög nyelvű feliratok mennyisége a bánya egyes területein eltérő. A feltehetően legkorábban kitermelt és hátrahagyott (Spiegelberg által IV. bányának nevezett)⁴ szakaszon a görög graffitik száma elenyésző, és mindössze néhány található a bánya délkeleti részén. Ezek azonban a szokásos formulától mentes, hosszabb szövegek, és nemcsak görögösített egyiptomi, hanem görög vagy latin névvel ellátottak is.⁵ Ezzel ellentétben a szomszédos bánya (III. bánya) több görög feliratot tartalmaz, mint démotikust, és a démotikus feliratok paleográfiai szempontból különbségeket mutatnak a IV. bánya szövegeivel. A Spiegelberg által III. bányának nevezett terület néhány felirata Tiberius korára datált, így valószínűsíthető, hogy ebben a szekcióban legkésőbb Tiberius alatt zajlott kitermelés, a mellette elhelyezkedő IV. bánya azonban valószínűleg korábbi. Összességében tehát az ebben a szekcióban (IV.), Tiberius alatt dolgozó munkások körében a görög írástudás elterjedtebb volt, ami nem meglepő, ha azt vesszük figyelembe, hogy a görög nyelvhasználat az egyiptomi adminisztrációban a Ptolemaiosz-kor végére, illetve a római korra szélesebb körben volt használatban. Nemcsak az írástudók ismerték jobban a görög írást, hanem az élőnyelvi használat is elterjedtebb volt.

Körülbelül 40 százalékkal több a démotikus, mint a görög graffiti a bánya teljes területén, ám a grafikai és helyesírási hibák mindkét nyelvű szöveget érintik. Különbséget kell tennünk helyesírási és grafikai hibák között.

A helyesírási hiba a szó nyelvtanilag helytelen kivitelezését jelenti, míg a grafikai hiba a betűk téves használatát vagy kidolgozását. Nem egyszerű ugyan megállapítani, hogy valóban helyesírási hibával állunk-e szemben, vagy a görög kiejtés változása, illetve a helyi dialektus által előidézett helyesírási variációkkal.⁶ A római korban használt görög nyelv fonetikai szempontból eltért a klasszikus görögtől, az írást pedig befolyásolta a kiejtés. Ezeketől a változásoktól a gebel

² PREISIGKE – SPIEGELBERG 1915.

³ BERNAND 1989, 77–108.

⁴ SPIEGELBERG XXIV. A területről sajnos a mai napig nem készült alapos térkép, mely feltüntetné a feliratok pontos elhelyezkedését.

⁵ Például No. 145 (BERNAND 1989, 102): Λούκιος Γαίος χρηστὴ χαίρει (Lukios, Gaios fia, üdvözlét, kivállóló!) Ez az üdvözlő formula csak két alkalommal fordul elő Silsilében, ugyanazon a területen.

⁶ GIGNAC 1976, 57.

el-silsilei anyag sem mentes. A semleges nemű nevelőben a *proskynéma* szó előtt például a nyelvtanilag helyes omikront helyenként omega váltja fel,⁷ ami egy a kiejtéshez igazított írást tükröz. Abban az esetben, ha egy írásformát más forrásokban is megtalálunk és ha fonológiailag igazolható a használata (akárcsak az omikron–omega felcserélése), írásvariációról van szó. Szem előtt kell mindenekelőtt tartanunk, hogy a Silsilében fellelt proskynémák nagy részét egyiptomi anyanyelvűek írták, amint az a görögösített egyiptomi nevekből is kiderül,⁸ akik nem feltétlenül voltak magasan képzettek a görög írásban.

Grafikai hibának minősül egy-egy betű hibás kidolgozása abban az esetben is, ha a téves verzió használata következetes. Az Agathinos név például, amely népszerű volt Egyiptom-szerte a Kr. e. 2–1. században, három különböző felajánló esetében ugyanazzal a grafikai hibával íródott egyazon területen. Így mindhárom Agathinos felajánlásának kivitelezője ugyanaz a személy lehetett. A névben szereplő omikront a théta mintájára áthúzta a szerző, hasonlóképpen a szó végi szigmát, ami így epszilonnak tűnik (ΑΓΑΘΙΝΘΕ).⁹ A *proskynéma* szó szigmája szintén epszilonná alakított a no. 120. feliratban, a no. 159.-ben pedig thétává.¹⁰ Az ilyen jellegű grafikai hibák gyakoriak a görög graffitiken, egyéb lelőhelyeken is. Egyes szavak írása viszont helyesírási szempontból helytelen. A no. 108. feliratban, például, a *proskynéma* szó teljesen hibásan ΠΙΠΟΚΥΕΙΝΗ formában írt.¹¹

Rossz kivitelezésű, ügyetlen írású szövegek szintén megtalálhatóak a silsilei feliratok között olyan hibákkal, amelyek nem magyarázhatók meg a falfelület egyenetlen voltából következő kivitelezési nehézségekkel.

Démotikus feliratok

Démotikus graffiti nagyobb számban fordul elő a bánya területén, és ezek általában hosszabbak. A kétnyelvű (görög–démotikus) felirat viszonylag kevés Silsilében, és soha nem számolhatunk teljes fordítással, csupán a démotikus szöveg görög kiegészítésével.¹² Ezekben a feliratokban a szerző nevét görögül is a szöveghez fűzték. Olyan kétnyelvű felirattal azonban nem találkozunk, ahol az illető görög tudása egyértelműen felülmúlta a démotikusét. A legjobban kidolgozott démotikus szövegek nem tartalmazzak görög verziót, de minden esetben hosszabbak, és a felajánló formulán felül a pontos dátumot és a szerző bányában betöltött funkcióját is megjelölik.¹³ Mindez annak a jele, hogy a démotikus írás kevesebb gondot okozott a szövegek szerzőinek. A görög névvel kiegészített feliratok viszont arra utalnak, hogy egyes démotikus nyelven írók ismerték – legalábbis a saját nevük leírása szintjén – a görög írást. Ez nem meglepő, hiszen ebben a korszakban a görög volt az adminisztráció nyelve Egyiptomban, és az írástudóknak egy bizonyos szinten a görög írásban is jártasnak kellett lenniük.¹⁴

⁷ Például: BERNAND 1989, 96 no. 129.

⁸ Például: Petechnoumis, Psenosiris.

⁹ BERNAND 1989, Pl. 56.

¹⁰ BERNAND 1989, Pl. 55 és 62.

¹¹ BERNAND 1989, no. 108.

¹² Például PREISIGKE – SPIEGELBERG 1915, no. 24.

¹³ PREISIGKE – SPIEGELBERG 1915, nos. 98, 280–282.

¹⁴ Görög oktatásról Egyiptomban lásd: CRIBIORE 1996.

Noha a grafikai hibák száma a démotikus szövegekben kevesebb, előfordul jópár csúnyán kivitelezett szöveg, sőt olyan is, ami elég nagyfokú írástudatlanságra utal.¹⁵ A legügyetlenebb feliratok általában egyszerű nevekből állnak, és egyértelműen a nevüket éppenhogy leírni tudó személyek írták őket. Természetesen olyan felirat is előfordul, ami leginkább csak emlékeztet a démotikusra, mintha csak gyenge próbálkozás lenne vagy utánezata egy korábbi feliratnak.¹⁶ A gondatlanul kivitelezett feliratok koncentrációja nagyobb a IV. bányához tartozó folyosó falain a többi területhez képest. A leghosszabb és legszebb szövegek pedig a VI. bányában¹⁷ találhatóak. Megvizsgálva egy viszonylag jó állapotban fennmaradt, ám mégis nehezen értelmezhető feliratot, azt figyelhetjük meg, hogy a szerzőnek ugyan nem okozott nehézséget a saját és társai nevének leírása, az adorációs formula azonban grafikai hibákat tartalmaz.

A 270. felirat esetében például, aminek kivitelezése meglehetősen nehézkes, a szerző szemlátomást belezavarodott a három függőleges vonallal írt jelekbe, és ott is alkalmazza azokat, ahol valójában más, hasonló jelnek kellene állnia. A harmadik sorban pedig kétszer szerepel egymást követően ugyanaz a jel, mintha újakezdené a szó írását.

A 253. graffitiben, amelyet Spiegelberg egy feliratként kezel, noha négy különböző feliratról van szó, a jobb oldalon olvasható P₃-di-Imn név után szereplő ferde függőleges vonal a 'fia' jelnek felel meg és ez után kellene állnia a felajánló apja névnek. Itt azonban a ferde vonal után egy kis kör és egy jel szerepel. Ugyanez a három jel más sorrendben viszont megismétlődik az egész szövegtől kissé távolabb, a jobb sarokban: ferde vonal, jel és kis kör kombinációban. Nem sikerült talán leírnia az apa nevet, ezért újra megpróbálkozott vele? Gyakorta ugyanaz a személy – amint azt a kézírás megegyezéséből feltételezhetjük – több graffitit is elkészített társai nevében. A hétköznapi neveket valószínűleg könnyebben, kevesebb hibával le tudta írni (P₃-di-Imn igencsak elterjedt névnek számított ebben a korban), a számára ismeretlen jelkombinációkból álló apa név azonban ebben az esetben nyilvánvalóan nem sikerült a szöveg írójának. Ugyanezzel a kézírással egy szintén elterjedt név, P₃-di-Wsir hasonlóképpen olvashatatlan apa-névvel szerepel a fent említett név alatt. Az apa név első három jele jól kivehető, az azt követő jelcsoport azonban hibás, feltehetően éppen ezért ismétli meg a szerző az alatta levő sorban az egész apa-nevet. Ennek a második változatnak a kivitelezése sem tökéletes, és úgy tűnik szintén a szó utolsó jeleivel és a determinatívummal gyűlt meg az írónak baja. Mindebből arra következtethetünk, hogy a szöveg szerzője nem találkozott még a ritka apa-névvel¹⁸, és éppen ezért, noha kétszer is megpróbálkozott vele, nem sikerült helyesen leírnia azt. A felirat alatt olvasható sor egy új felirat kezdete. A szöveg első szavának – mely a szokásos formulának megfelelően a *rn* név szónak kellene megfelelnie – első jele hibás, jobban hasonlít a *nb* jelre, ami azonban ebben a kontextusban nem nyer értelmet.¹⁹ Az írónak tehát összetévesztett két egymáshoz hasonló jelet.

A hibák ellenére a démotikus feliratok a görögökhöz képest biztosabb írás-tudásról tanúskodnak. Az egyszerű aláírások szintjén ugyanis kevesebb a tévesen kidolgozott felirat, a hosszabb szövegek pedig gondosan kivitelezettek, hiba nélküliek. A régebbinek tekinthető bányarészben a szövegek kivitelezése kevésbé gondos, míg a később használt területeken több a hosszú, szép

¹⁵ Például PREISIGKE – SPIEGELBERG 1915, nos. 172, 174, 181, 259.

¹⁶ PREISIGKE – SPIEGELBERG 1915, no. 159.

¹⁷ A VI. bánya elhelyezkedése nem szerepel a publikációban közölt alaprajzok között. A terület valójában a IV. bányától északra helyezkedik el és az itt található feliratok alapján Tiberius korára datálható.

¹⁸ A név olvasatát Spiegelberg nem közölte. Véleményem szerint Hfry vagy Hfir lehetett.

¹⁹ A szövegrészlet olvasatát Spiegelberg nem közölte. (1) *rn mn dy (m-b3h) Imn: Hfj-B3st.t* (2) *rm t3 he.t n Imn...* (1) Legyen a név itt Amon (színe előtt): Horibastet (2) Amon bányának dolgozója (?)...

démiotikus és görög felirat. Mindez az írásbeliség, illetve a görög írás terjedését tükrözi, és így a görög és a démiotikus szövegek aránya hozzájárul ahhoz, hogy meghatározzuk a bányá egyes részeinek korát, vagy legalábbis az egymáshoz viszonyított korukat.

Latin feliratok annak ellenére, hogy római korú bányáról van szó, nem jelennek meg, ami nem meglepő, hiszen a görög volt a *lingua franca* a római vezetőség (amihez Lucius is tartozott) és a munkások közvetlen vezetői, azaz az írástudók közt. Két egyértelműen latin névvel (Lucius Gaius és Faustus) találkozunk csak görög formában.

A római korra tehát a görög használata nélkülözhetetlenné vált, még ebben a milióben is, míg korábban (ahogy a bányá legrégebbi szakaszánál láttuk) kevésbé volt elterjedt. A bányában dolgozók kétnyelvű írásbelisége tehát megváltozott; görög írástudásuk javult az idő előrehaladtával, de teljes kétnyelvű írásbeliség nem jellemző még a római kor munkásaira sem. A feliratok nem utalnak nagyfokú írásbeli kétnyelvűségre, hiszen a szövegek mind formula-szerűek, valamint grafikai hibákat tartalmaznak. A szóbeli görög nyelvtudás feltehetően elterjedtebb volt a munkások körében, hiszen több esetben egyértelműen a kiejtés idézett elő írásváltozást.

Bibliográfia

BERNAND, André 1989. *De Thèbes à Syène*. Paris.

CRIBIORE, Raffaella 1996. *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*. American Studies in Papyrology 36. Atlanta.

GIGNAC, Francis Thomas 1976. *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. Vol. 1. Phonology. Testi e Documenti per lo Studio dell' Antichità' 55. Milan.

PREISIGKE, Friedrich – SPIEGELBERG, Wilhelm 1915. *Ägyptische und Griechische Inschriften und Graffiti aus den Steinbrüchen des Gebel Silsile (Oberägypten)*. Strassburg.

A FIGURÁLIS OSZTRAKONOK KÉRDÉSÉHEZ

Bács Tamás

Amikor Georges Daressy 1901-ben közzéteszi az Egyiptomi Múzeum gyűjteményének osztrakonjait az éppen aktuális *Catalogue Général* kötetben lényegében az 1880 és 1899 között folytatott Királyok Völgyebeli ásásainak leleteit közli.¹ Ezek döntő többségét, háromszáz hieroglif, hieratikussal és figurális osztrakon, két királysír törmelékétől való megszabadítása során gyűjt össze: század IX. Ramszesz sírjánál (KV 6), s ennek, saját szavaival, kétszeresét VI. Ramszeszénél (KV 9).² Ez utóbbi esetében és a szokványos arányoktól feltűnő eltéréssel az előkerült osztrakonok kétharmadát különböző típusú és minőségű figurálisak tették ki. Előkerülésük helyét illetően ugyanakkor kevés kétség férhet ahhoz, hogy a királysírok belseje nem eredeti, hanem csupán másodlagos lelőhelyük, ahová egyelőre ismeretlen időben és körülmények között kerültek. Ennek hangsúlyozása azért különösen fontos, mert így már a kiindulásnál sem szükséges az osztrakonok és leletkörülményük között olyan összefüggéseket feltételezni, amelyek félrevezetőek és végső soron tarthatatlannak bizonyulhatnak. És, tehetjük még hozzá, egyben enyhíti annak súlyát is, amelyet Daressy a függelékek egyikének rövid mondatában jegyez meg, tudniillik hogy a két sír anyaga a Kairói Múzeumba való szállításkor jóvátehetetlenül összekeveredett.³ Az tehát, hogy egy-egy osztrakon mely sírból került elő, s erről mi szerepel a publikációban nem egy esetben Daressy, szerencsénkre legtöbbször jónak tűnő emlékezetén múltott.

A tematikus hasonlóságok ellenére feltűnőbb az aránytalanság a jelentős számszerű különbségen túl is a két csoport darabjainak jellege és mindenekelőtt minősége között. Míg a IX. Ramszesz sírban találtak összetétele sok hasonlóságot mutat más, nagyjából egy kontextusból származó rajzos osztrakon leletekkel, addig a KV 9 anyaga egy ettől igen eltérő típusú, mondhatni szokatlan leletcsoport. A minőségi és mennyiségi arány tehát nem a leletmegmaradás esetlegességének tulajdonítható. A kettő együttárgyalását mégis indokolja, hogy fizikai közelségük mellett két olyan királysírról van szó, amelyek díszítését ugyanaz a személy, a festők előljárója, Amenhotep vezette és végezte.⁴

Figurális osztrakonok, a műfaj jellegéből természetesen adódóan egész Egyiptom területéről kerültek már elő, bár közelítően sem akkora mennyiségben, mint a thébai nekropoliszból, keltezésüket illetően pedig a 19. és 20. dinasztia idejéből. Összehasonlítva a memphiszi temetővel, ahonnan alig pár ismert, vagy Tell el-Amarnával,⁵ ahonnan egyelőre megmagyarázhatatlan módon egyetlen egy sem került elő, pedig feltárással került Deir el-Medinával azonos rendeltetésű települése, számuk Thébából ezekben mérhető.⁶ A rajztechnikájuk szerint három

¹ DARESSY 1901.

² DARESSY 1919, 272.

³ DARESSY 1901, 112; lásd még KELLER 2003, 101 n. 25; BARWIK 2011, 11; korábban már ČERNÝ 1973b, 23 n. 3.

⁴ Lásd Amenhotep személyéhez korábbi irodalommal BÁCS *kiadás alatt 1* és BÁCS *kiadás alatt 2*.

⁵ Amarna-stílusú figurális osztrakon ellenben ismert a Királyok Völgyéből, lásd REEVES 2001.

⁶ A figurális osztrakonokhoz lásd SHÄFER 1916; BRUNNER-TRAUT 1956; BRUNNER-TRAUT 1979; COONEY 2012; DAVIES 1917; DELVAUX – PIERLOT 2013; DEMARÉE 2002; DORN 2013a; GASSE 1986; KEIMER 1941; KEIMER 1942; MINAULT-GOUT 2002a; MINAULT-GOUT 2002b; PAGE 1983; PECK – ROSS 1978; PETERSON 1973; VANDIER D'ABBADIE 1937; VANDIER D'ABBADIE

típusba sorolt osztrakonok, úgymint pálcika-figurás, kontúrvonalas, és festett-színes darabok⁷ legnagyobb számban Deir el-Medinából és a Királyok Völgyéből⁸ kerültek elő, de viszonylag nagy számban találtak a Királynék Völgyében, az úgynevezett Ptah-Meretszegez szentélyben,⁹ a Királyok Völgyébe vezető ösvényen lévő telepen (*station du col* vagy *station de repos*),¹⁰ valamint változó mennyiségben elszórva a teljes nekropolisz területén. Eredeti lelőhelyeikről a korai ásatások jelentései meglehetősen szűkszavúak, Deir el-Medina esetében például B. Bruyère csupán annyit jegyzett meg, hogy többségük két helyről származott, egyfelől a településtől délre található hatalmas törmelék halomból (*Kom Sud*), másfelől északon az úgynevezett „Nagy Aknából”, ahonnan egyébként az irodalmi szövegeket megőrző osztrakonok jelentős része is.¹¹ Ásatási feljegyzései alapján azonban az is világossá vált, hogy rajzos osztrakonokat a házak maradványai és a kápolnák romjai között is talált.¹²

Amennyire ez ma rekonstruálható, és amit a kurrens ásatások is alátámasztanak, figurális osztrakonok a Királyok Völgyében alapvetően két kontextusból kerülnek elő. Egyfelől, lévén használatuk és értékük igen korlátozott, többségük leginkább eldobásra ítélt darab volt, amelyek a sírok munkálatai során leggyakrabban a bejáratukhoz közel felhalmozott hányókban végezték. Minden bizonnyal a IX. Ramszesz sír osztrakonjainak is ilyen lehetett az elsődleges lelőhelye, s csak későbbi bolygatások révén kerülhettek a sír belsejébe. Ilyennek kell tekinteni őket annak ellenére is, hogy köztük volt a sír alaprajzát rögzítő híres darab is (O. Cairo CG 25184), amely ténylegesen azonban a sír egy meg nem valósult tervét tartalmazza, s amely a beléfele tett investíció ellenére is így sok más építészeti (vázlat)rajzhoz hasonlóan egy ponton feleslegessé és eldobhatóvá vált.¹³

Az osztrakonok maguk kevés elemzést kívánnak, vázlat mivoltuk a kész művek ismeretében nyilvánvaló. Két példa minden bizonnyal bőségesen elegendő ennek illusztrálására:

1) a „Barlangok Könyve” 4. szakaszának (O. BM 50710);¹⁴ és 2) a sírkamra mennyezetét díszítő „Nappal Könyve” (O. Cairo CG 25074)¹⁵ egy-egy részletét megőrző vázlatok (1. kép).

Az építés közben keletkezett hányók mellett a másik lelőhelyet a Völgy különböző részein feltalált, úgynevezett „munkás kunyhók” jelentik. A királysír készítése közben a Deir el-Medineieknek ideiglenes szállást adó, vagy éppenséggel szerszámoknak és anyagoknak raktárul szolgáló, szárazon rakott falú és leggyakrabban egyetlen szobára korlátozott építmények a különböző korokban kisebb településeket alkottak.¹⁶ Közöttük például az újonnan feltárt, X. Ramszesz sírjá-

1940/41; VANDIER D’ABBADIE 1946; VANDIER D’ABBADIE 1950; VANDIER D’ABBADIE 1957; VANDIER D’ABBADIE 1959; VANDIER D’ABBADIE 1960; WERBROUCK 1932; WERBROUCK 1934; WERBROUCK 1939; WERBROUCK 1953.

⁷ Általánosságban legutóbb lásd DORN 2013A; DELVAUX – PIERLOT 2013.

⁸ Lásd legutóbb erről ABDEL SAMIE 2009, 126–133; újabban HAWASS 2011.

⁹ Valójában „Mindén Isten Szentélye” vagy „Az Istenek Szentélye a Szépségek Helye mellett” (*hw.wt nfr:w r-gs t3 s.t-nfr:w*), EXELL 2006, 183–184; a szentély feltáráshoz, lásd BRUYÈRE 1929.

¹⁰ BRUYÈRE 1939, 348, 354–364, pl. XXXV; a településről még TOIVARI-VIITALA – PAULIN-GROTHER – ALSHEIMER – PERUNKA – EKLUND 2012.

¹¹ BRUYÈRE 1952, 60–61; MATHIEU 2003; a „Nagy Aknához” lásd DRIAUX 2011.

¹² VANDIER D’ABBADIE 1946, 1; EYRE 2013, 238–240. Egy Szobek istent ábrázoló színes darabot eredetileg feltehetően egy házfalba helyeztek, ahogyan erre a szélén megmaradt vakolatnyomok utalnak, VANDIER D’ABBADIE 1946, 119; képét lásd pl. MINAULT-GOUT 2002A, fig. 48.

¹³ DARESSY 1901, 35, pl. XXXII; DARESSY 1898; ČERNÝ 1973B, 23; újabban ROSSI 2001.

¹⁴ DEMARÉE 2002, 31, pl. 103; KELLER 2003, 93 n. 17; BÁCS kiadás alatt 1, n. 95.

¹⁵ DARESSY 1901, 15–16, pl. XV; MÜLLER-ROTH 2008, 70–77; DORMAN 1999, 89.

¹⁶ Ez lehetett feltehetően a szövegekben hivatkozott *t3 why.t n p3 hr*; „a Sír települése”, ČERNÝ 1973A, 23.

tól keletre eső kunyhó-csoportok egy körülbelül 60–80 kunyhóból álló településre engednek következtetni, amelyet úgy tűnik négy királysír, ti. IV., V/VI., és VII. Ramszesz sírjai készítésének idején használhattak (2. kép).¹⁷ Ami többek között ezt a települést a korábbiaktól megkülönbözteti, az relatív nagyobb távolsága az éppen készülő királysíroktól, hiszen a megelőző 19. dinasztia azonos rendeltetésű települései mind azok közvetlen közelében helyezkedtek el.¹⁸ A Carter – Carnarvon-féle ásatások által 1915 és 1922 között talált hieratikus osztrakonok részletes elemzése alapján például nyilvánvalóvá vált, hogy a VI. Ramszesz sír bejáratánál valaha állt és híressé lett kunyhók nem kizárólag ennek a királynak az uralkodásának idejére keltezhetők, ahogyan azt eredetileg Carter gondolta, hanem egy részük II. Ramszesz és Merneptah korára.¹⁹ A legújabb *The Amarna Royal Tombs Project* által itt folytatott ásatások ugyanakkor megerősítettek egy VI. Ramszesz-kori telep meglétét itt a KV56 és a KV9 közötti területen, amelynek következménye, hogy az itt minket érdeklő és a sírban Daressy által talált osztrakonok egy részét valószínűsíthetően ezekhez a kunyhókhoz lehetséges kötni.²⁰

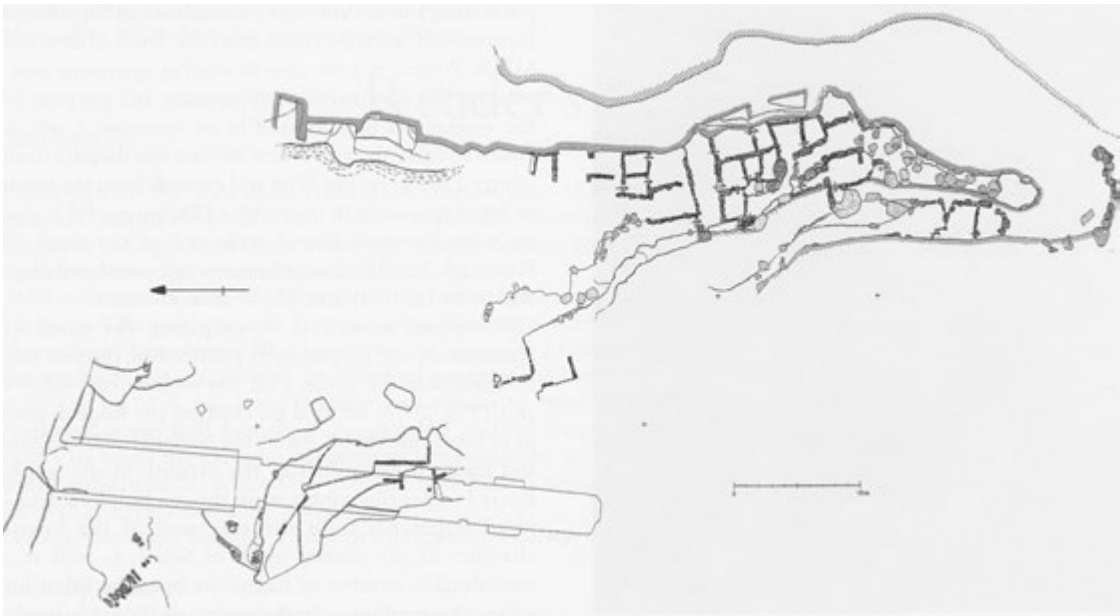
1. kép. IX. Ramszesz alakja a „Barlangok Könyve” 4. szakasza részletének vázlatán – O. BM 50710 (© Trustees of the British Museum).

¹⁷ Röviden PAULIN-GROTHE – SCHNEIDER 2001; DORN 2004A; DORN 2007; részletes publikációjukhoz lásd DORN 2011.

¹⁸ Lásd ezek elterjedési térképét: ABDEL SAMIE 2009, 134–137.

¹⁹ Az itt előkerült osztrakonok 71% a 19. dinasztia korára kelteződik, NEUNERT 2006, 125.

²⁰ Az irodalomban „Site 1”-ként jelölve, lásd REEVES 2014, 9, 11, 14, 18–19.

2. kép. Kunyhó-csoport részlete X. Ramszesz sírjától keletre (Paulin-Grothe – Schneider 2001, 4 után).

Itt kell tehát rátérni az osztrakonok típusaira és tematikájukra, nyitva hagyva egyelőre eredeti le-
lőhelyük kérdését. A corpus legszembeötlőbb és magyarázatot igénylő vonása a IV. Ramszeszt
ábrázoló darabok kiugróan magas száma. Ennek feltűnő mivolta vezette például a figurális osz-
trakonok egyik legkiválóbb ismerőjét, C. Kellert arra a mára tarthatatlannak bizonyult feltevésre,
hogy ezek a síron dolgozók fogadalmi felajánlásként itt elhelyezett tárgyai lettek volna.²¹ Bár vo-
tívként való másodlagos felhasználásuk egyébiránt nem teljességgel elképzelhetetlen, erre nem
itt, egy királysírban kerülhetett sor. A többségében kiváló minőségű, azonosítható festőkezekhez
köthető példánynak, egy-két kétséges esetet leszámítva, vajmi kevés közülük van a királysírok dí-
szítési programjához. Ellenben, ami kibontakozik előttünk az leginkább egy emléktemplom dí-
szítéséhez készített, különböző mértékben kidolgozott vázlatok gyűjteményének benyomását
kelti. Ismert, hogy IV. Ramszesz nemcsak megkészszerelte a sírján dolgozók létszámát a munka
gyorsabb haladása érdekében,²² de valószínűleg assasifi emléktemploma építésébe is bevonta
őket.²³ Az uralkodásának 3. évében a Wadi Hammamatba küldött kőbányász expedícióban alig-
hanem ezért kellett a „Sír Írnoka” Amunnakhténak és fiának, a „Festők Előljárójának”, Amen-
hotepnek is részt vennie.²⁴ És ennek lett mintegy járulékosan az eredménye mások mellett a vá-
diról készült híres térkép is (P. Turin 1879 + 1899 + 1869) Amunnakhte, és talán Amenhotep
kezetől.²⁵ A sírjából előkerült egyes osztrakonok alapján hasonló helyzetet kell elképzelnünk

²¹ KELLER 1995.

²² Az eseményre a 2. uralkodási év, Ahet 3. hava, 28. napján került sor (P. Turin Cat. 1891 recto), lásd pl. VALBELLE 1985, 197; PEDEN 1994, 45–46.

²³ A templomról KELLER 1994, 148–151; legutóbb BUDKA 2008; BUDKA 2009, 71–73.

²⁴ KELLER 1994, 147–148.

²⁵ A térkép Amenhotepnek tulajdonításának eredeti felvetése egy szintén neki tulajdonított wadi hammati grafitto (CM 234-35) alapján, HARRELL – BROWN 1992, 102–103. Míg a grafitto attribúcióját Keller elfogadja (KELLER 2003, 85, 100 n. 2), Janssen ezt elvetette, lásd JANSSEN 1994, 96 n. 31.

²⁶ Lásd pl. O. Cairo CG 25121.

IX. Ramszesz esetében is, amelyek között megint csak találhatóak egy máig meghatározhatatlan helyű templom tervezett díszítésére utaló munkavázlatok.²⁶

Nem kevésbé tanulságos a vizsgált csoporton belüli másik, „sztélé-osztrakonokként” ismert relatíve nagy darabszámot felmutató sorozat. A kifejezés alatt az osztrakonok azon típusa érthető, amelyek a valódi sztélék képmézejét utánozva a dedikálót valamely istenség vagy istenségek előtt ábrázolja, általában hieroglif szöveg kíséretében.²⁷ Jóllehet minden olyan kontextusban és lelőhelyen előfordulnak példányaik, ahol más figurális osztrakonok is, jól dokumentáltan csupán a már fentebb említett X. Ramszesz-sír településének kunyhóiból kerültek eddig elő. A „sztélé-osztrakonok” egy további, attribúciójukat nagyban elősegítő sajátossága, hogy gyakoriak rajtuk készítőik szignatúrái.²⁸ Ezek, bár sok esetben az osztrakonok készítőjük saját otthonában vagy valamelyik helyi kápolnában kerültek felajánlásra, mégis öntudatos formalitásról árulkodnak. Mi sem fejezi ezt ki jobban, mint valódi címei mellett az illető festő általi, gyaníthatóan virtuális írni és papi titulusok felsorakoztatása.²⁹

A két királysír figurális osztrakonjaival kapcsolatban már maga Daressy megjegyzi, hogy ezek átnézése során két név bukkant fel visszatérően, és pedig Amenhotepé és egy másik festőé, Nebneferé, akik mellé felsorakoztathatjuk utóbbi öccsét, a szintén festő Hormint.³⁰ Ők hárman közeli kortársak lévén legalább három királysíron dolgoztak együtt Amenhotep vezetésével, majd Nebnefer halála után (talán VI. Ramszesz uralma idején³¹) még legalább kettőn, nem számítva egyéb munkáikat a Királynék Völgyében és elit megrendelők sírjain. Talán nem kell több példa annak bizonyítására, hogy ebben a formájában a VI. Ramszesz-sírban talált corpus, ha nem is egésze, de legalábbis egy jó része nem egy forrásból származik. A szóba jöhető lehetőségek között legkézenfekvőbbnek a festők eleddig nem azonosított kunyhói tűnnek, valamint ha feltételezzük, hogy a „sztélé-osztrakonokat” valamely szentélyben helyezték el, egy ilyen. Ez utóbbi lehetséges azonosítására egy máig lényegében teljesen mellőzött, nem mellékesen a 20. dinasztíára keltezhető és feltehetően Amunnak szentelt szentély maradvány kínálkozik, amely nem esett messze a már említett teleptől, s amely ily módon magyarázná az Amunnak dedikált „sztélé-osztrakonok” nagy számát is (3. kép).³² Sőt, arra is tökéletes magyarázatot adna, hogy miért éppen itt talált Daressy többekkel együtt egy Amenhotepnek tulajdonítható darabot is, amelynek előoldalán a IX. Ramszesz-sír egyik kapujának szemöldökkövén lévő királyábrázolás vázlata, míg hátlapján egy általa festett elit-sírban (TT 65) felhasznált horizontábrázolás látható (O. Cairo CG 25019).³³

²⁷ DORN 2013A, 25–26.

²⁸ Két módszer ismert a szignatúrák esetében: 1) „portré-szignatúrák” (ti. önarckép beillesztése a képbe); 2) „széljegyzet módszer” (ti. felirat elhelyezése a képmező szélén; sztéléknél gyakori), lásd WILLIAMS WARE 1927, 187–198. Az *iri.n* PN, „PN készítette” formula használatához, KELLER 1995, 141 és n. 17; KELLER 2003, 86.

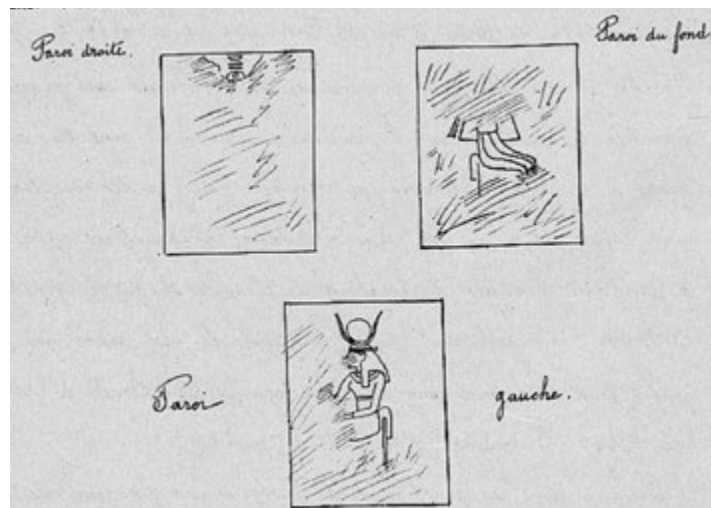
²⁹ BÁCS *kiadás alatt* 1. Nem áll messze ez attól, amikor Deir el-Medina egy egyszerű kézművese (*hmww*, „kézműves”) áruinak jobb értékesítése végett önmagát az enyhén szólva is fellengzős „Két Ország Fő Kézműveseként” hirdette, COONEY 2006, 46–47; COONEY 2007, 140.

³⁰ DARESSY 1898. Horminról újabban CHERPION – CORTEGGIANI 2010, 22–26, 153–159; korábban KELLER 2001.

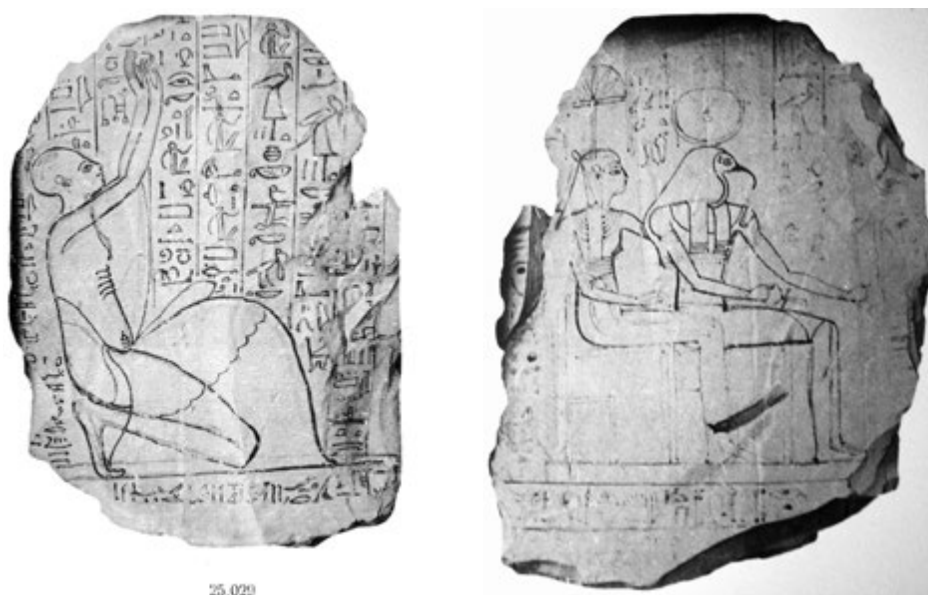
³¹ KELLER 2001, 74.

³² LEFÉBURE 1889, 188. Egy hasonló szentélyt tárt fel újabban az *The Amarna Royal Tombs Project* Horemheb sírjától (KV 57) délre, REEVES 2014, 29

³³ DARESSY 1901, 4–5, pls. IV–V.

3. kép. III. Thotmesz sírjának közelében kialakított, feltehetően Amunnak szentelt kis kápolna díszítésének maradványai (Lefébure 1889, 188 után).

4a-b. kép. Thohtnak és Szeftet-Abuynak dedikált „sztélé-osztrakon” (O. Cairo CG 25029) (Daressy 1901, pls. VI-VII után)

Tizenegy olyan osztrakont ismerünk, amelyet Amenhotep szignált, ebből tíz a KV 9-ből került elő. Közöttük nyolc „sztélé-osztrakon”, amelyek talán legismertebb darabján (O. Cairo CG 25029) Amenhotep önmagát rajzolta meg (4a-b. kép).³⁴ Az osztrakon versoján ábrázolt Thohtnak és Szeftet-Abuy istennőnek dedikált, már majd félméteres magasságával is impozáns darabon a festő egy rövid imaszöveget is elhelyezett:

³⁴ DARESSY 1901, 7, pls. VI-VII; PECK – ROSS 1978, 118 no. 49; KELLER 1981, 11, fig. 7; KELLER 1995, 143, 150 figs. 4–5; BUDDE 2000, 231 Dok 4, 13–15.

Recto:

¹[Mondás] az Isteni Atya, a Templomi Írnok, Amenhotep, az igazhangú által ²urá'nak¹, Thothnak, Hermopolis Urának:

„Jöjj ³hozzám Thoth! A te szolgád vagyok!

⁴Adj értelmet (lit. *Helyezd szívem (h3ty) a testembe!*)

⁵Szemem lát téged, ujjaim lerajzolnak/leírnak ⁶téged.

Én vagyok ⁷Amenhotep írnok, ^{8r}fia¹, az írnok Amunnakhte(nak), az igazhangú(nak);
fia, szeretettje Nefertum[sziptah], [...], ⁹fia, szeretettje Wermau, az igazhangú.

¹⁰Fivére, az írnok Pentawere, az igazhangú, fia To, az igazhangú, fia Wermau, az igazhangú.

Verso:

¹[A Két Ország Ura], **Dzszerkaré Amenhotep**, 'A Két Ország Úrnője, **Ahmosze-Nefertary**¹.

²Mondás Thoth által:

„Szíved (*ib=k*) neked, értelmed (*h3ty=k*) ³neked, [...]

⁴[... ...]

⁵[Mondás] Szeftet-Abuy [által]:

⁶[... ...]

⁷A Két Ország Ura, **Dzszerkaré**, Ré fia, a Megjelenések Ura, **Amenhotep**.

⁸Amelyet az Isteni Atya, a Templomi Írnok, Amenhotep, az igazhangú, 'fia', Nefertum[sziptah] készített.

Bár Amenhotep mondatai rendkívül rövidek, ritka, mégis éles fényt vetnek arra, ahogyan a festő önnön társadalmi személyiségére reflektál. Függetlenül attól, hogy eredeti szövegről vagy esetleg egy eredeti variánsáról van is szó, szerkezete és szóhasználata komoly irodalmi műveltségről tanúskodik. Ez a műveltség pedig nem másnak, mint annak a sajátos intellektuális közegnek a terméke, amelynek egyik prominens alakja éppen Amenhotep apja, Amunnakhte, Ipuj fia volt.³⁵ A pályafutását egyszerű rajzolóként kezdő, majd több mint harminc évig a „Sír Írnoka” befolyásos posztját betöltő Amunnakhte nemcsak rendelkezett irodalmi műveltséggel, de maga is írt különböző műfajú szövegeket, többek között egy *Intelmet* nem másnak, mint a már említett Horminnekk címezve.³⁶

Amenhotep nem véletlenül nevezi festő helyett írnoknak önmagát, mint ahogy az sem a véletlen műve, hogy ezt egy Thothnak és Szeftet-Abuynak,³⁷ az írnokok és írás isteneinek dedikált imában teszi. Ebben az önmeghatározásban ugyanis a korabeli szemlélet egyik alapvető tétele érhető tetten, nevezetesen a magasan a festők, kézművesek társadalmi szintje fölött álló írnofi státusz önmagát is folyamatosan megerősítő presztízse.³⁸ Tömör megfogalmazásához, lexikális tartalmának és jelentéstani magyarázatához egy kortárs festő/kézműves önéletrajzi feliratok műfajához és stílusához közelítő szignatúrája vezet közelebb. A helyi főpap, Szetau el-kabi sírjában (Elkab 4) található három (!) szignatúrájából, a sír díszítéséért (részben) felelős, valódi foglalkozását tekintve valahol az eszmai papi hierarchia középszintjén elhelyezkedő Meryré a következőket mondja az egyikben (5. kép):

³⁵ Életpályáját bőszeges irodalom tárgyalja, lásd pl. ČERNÝ 1936; ČERNÝ 1973A, 339–383; BICKEL – MATHIEU 1993, 35–37; DAVIES 1999, 105–118; és újabban POLIS *kiadás alatt*.

³⁶ Irodalmi munkásságáról, lásd BICKEL – MATHIEU 1993; DORN 2004B; POLIS *kiadás alatt*; DORN 2013B; és BURKARD 2013.

³⁷ Az istennőről lásd legutóbb BUDDÉ 2000.

³⁸ A festők/kézművesek megítélésének kérdéséről lásd legutóbb LABOURY 2013.

„... most (azért), hogy az] „Isten Könyvének [Írnoka”] [Meryré, az igazhangú], nem egy festő (*lit. körvonalíró*), (hanem) az értelme (*lit. szíve*) maga az, amely irányítja, (és) nem egy előljáró szája az, amely iránymutatást ad.

Írnok ő, ügyes ujjakkal, járatos bármilyen munkában.

Felső- és Alsó-Egyiptom királya, **Neferkaré [Szetepenré] (IX. Ramszesz)** – akinek élet adatik -,

4. uralkodási évében bízta meg őt Nekhbet főpapja, Szetau, az igazhangú, hogy sírját díszítse/feliratozza.”

5. kép. Meryre ún. „I. szignatúrája” (Szetau-sír, Elkab 4).

Az igen öntudatos és valós helyzetéhez mért fontosságát némileg túlhangsúlyozó Meryré tehát élesen elhatárolja magát a kézművesektől, hiszen kezét saját intellektusa (*hꜣty*)³⁹ és nem, mint az egyszerű rajzolóknak, egy fölérendelt utasításai vezetik. Nem véletlen tehát Amenhotepnél sem az értelemre vagy észre való hivatkozás, ráadásul egy olyan kifejezést használva, – „helyezd a szívem a testembe” –, amely minden bizonnyal parafrázis, és amelynek tagadó változatát jól ismerhette, ha nem máshonnan, hát *Menna Intemeinek* egy passzusából.⁴⁰

Az „ügyes ujjak” (*ikr m dbꜥ.w=f*) Meryrénél, az ujjakkal való írás/rajzolás Amenhotepnél sem a festők, hanem az írnokok világához kötik őket, lévén ezek, ahogy erre Kruchten és Delvaux rámutatott, a szép írásképpű vagy gyors másolásra képes írnokok dicséretére elhangzó jelzők.⁴¹ És továbbmenve, ha mindketten a *mtn* szót használják, Meryré a sírban végzendő munkára, Amenhotep az isten alakjára, ez sokkal inkább jelentett „feliratozást”, „vésést”, semmint egy-

³⁹ A *hꜣty* és *ib* szavak értelmezéséhez lásd ASSMANN 1993; ASSMANN – BOMMAS 2002, 123–125; és TORO-RUEDA 2003.

⁴⁰ *Menna levele* (a kézműves Menna intelmei fiához Paíryhez levél formában, 20–21): „Vérbe kevert kenyeret eszel, mert nem vagy normális (*lit. bn hꜣtj=k m h.t=k*). A szövegről lásd FISCHER-ELFERT 2006.

⁴¹ KRUCHTEN – DELVAUX 2010, 211.

szerű „rajzolás”.⁴² Ez pedig elsősorban a hieroglifák ismeretére tett utalás, az írástudás olyan fokára, amely megkülönböztette és kiemelte környezetükből őket. Nem szabad elfelejteni, hogy még Deir el-Medina átlag feletti írástudási szintje mellett is az itt készülő sírmellékletek, sírfel-szerelések feliratozására nem egy esetben a „Sír Írnokát” kellett felkérni, nem csekély ellenszol-gáltatásért cserébe, mert maga a kézműves erre nem volt képes.⁴³

Ezen a ponton azonban az összefüggések számai oly sok irányba kezdenek szerteágazni, ame-lyek követésére sem az alkalom nem megfelelő, sem az elegendőt akár megközelítő idő sem áll rendelkezésre.

Bibliográfia

- ABDEL SAMIE, Abdel Rahman Salah Hafez 2009. *Hieratic Ostraca of the Ramesside Period in the Egyptian Museum, Cairo: Documentation, Classification and Commentary*. Thesis submitted to The University of Birmingham.
- ASSMANN, Jan 1993. Zur Geschichte des Herzens im Alten Ägypten. In: Assmann, J. (Hrsg.), *Die Erfindung des inneren Menschen. Studien zur religiösen Anthropologie*. Gütersloh. 81–113.
- ASSMANN, Jan – BOMMAS, Martin 2002. *Atlägyptische Totenliturgien I: Totenliturgien in den Sargtexten des Mittleren Reiches*. Heidelberg.
- BACKHOUSE, Joanne 2012. Figured Ostraca from Deir el-Medina. In: Abd El Gawad, H. – Andrews, N. – Correas-Amador, M. – Tamorri, V. – Taylor, J. (eds.), *Current Research in Egyptology 2011. Proceedings of the Twelfth Annual Symposium which took place at Durham University, United Kingdom March 2011*. Oxford – Oakville. 25–39.
- BÁCS, Tamás A. 2011. “... like heaven in its interior”: Late Ramesside painters in Theban Tomb 65. In: Hawass, Z. – Bács, T. A. – Schreiber, G. (eds.), *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities, november 5, 2009*. Cairo. 33–41.
- BÁCS, Tamás A. *kiadás alatt* 1. Traditions Old and New: Artistic Production of the Late Ramesside Period. In: Gillen, T. (ed.), *(Re)productive Traditions in Ancient Egypt. Conference, Liège (Belgium), Feb 6–8, 2013*. Liège.
- BÁCS, Tamás A. *kiadás alatt* 2. A Painter’s Version: Amenhotep, son of Amunnakhte and Pictorial Tradition. In: Dorn, A. (ed.), *Filtering Decorum – Facing Reality – Workshop held on 29–30 October 2013 at the University of Liège*. Liège.
- BARWIK, Mirosław 2011. *The Twilight of Ramesside Egypt. Studies on the History of Egypt at the End of the Ramesside Period*. Warsaw.
- BICKEL, Susanne – MATHIEU, Bernard 1993. L’écrivain Amennakht et son enseignement. *Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale* 93, 31–51.
- BRUNNER-TRAUT, Emma 1956. *Die altägyptischen Scherbenbilder (Bildostraka) der Deutschen Museen und Sammlungen*. Wiesbaden.
- BRUNNER-TRAUT, Emma 1979. *Egyptian Artists’ Sketches: Figured Ostraka from the Gayer-Anderson Collection in the Fitzwilliam Museum, Cambridge*. Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul 45. Istanbul.

⁴² LESKO 1982, 252.

⁴³ COONEY 2006, 53; KRUCHTEN – DELVAUX 2010, 210.

- BRUYÈRE, Bernard 1929. *Mert Seger á Deir el Médineh*. Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire. Le Caire.
- BRUYÈRE, Bernard 1939. *Rapport sur les Fouilles de Deir el Médineh (1934–1935). Troisième partie: Le village, les décharges publiques, la station de repos du col de la Vallée des Rois*. FIFAO XVI. Le Caire.
- BRUYÈRE, Bernard 1952. *Rapport sur les Fouilles de Deir el Médineh (1945–1946 et 1946–1947)*. Le Caire.
- BUDDE, Dagmar. 2000. *Die Göttin Seschat*. Kanobos 2. Leipzig.
- BUDKA, Julia 2008. The Ramesside Temple in the Asasif: Observations on Its Construction and Function, Based on the Results of the Austrian Excavations. In: Preys R. (ed.), *Structuring Religion, Proceedings of the 7th Egyptological Tempeltagung, Leuven 2005*. Königstum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 3,2. Wiesbaden, 17–45.
- BUDKA, Julia 2009. Benchmarks, Team Marks, and Pot Marks from the Asasif (Western-Thebes). In: Haring, B. J. J. – Kaper, O. E. (eds.), *Proceedings of the Conference: Pictograms or Pseudo Script? Non-textual Identity Marks in Practical Use in Ancient Egypt and Elsewhere*. Egyptologische Uitgaven 25. Leiden. 67–91.
- BURKARD, Günter 2013. Amunnakht Scribe and Poet of Deir el-Medina: A Study of Ostrakon O Berlin P 14262. In: Enmarch, R. – Lepper, V. M. (eds.), *Ancient Egyptian Literature. Theory and Practice*. Proceedings of the British Academy 188. Oxford. 65–82.
- ČERNÝ, Jaroslav 1936. Une famille de scribes de la nécropole royale de Thèbes. *Chronique d'Égypte* 11, 247–250.
- ČERNÝ, Jaroslav 1973A. *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period*. Bibliothèque d'Étude 50. Le Caire.
- ČERNÝ, Jaroslav 1973B. *The Valley of the Kings. Fragments d'un manuscrit inachevé*. Bibliothèque d'Étude 61. Le Caire.
- CHERPION, Nadine – CORTEGGIANI, Jean Pierre 2010. *La tombe d'Inherkhâouy (TT 359) à Deir El-Medina*. Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale 128. Le Caire.
- COONEY, Kathlyn M. 2006. An Informal Workshop: Textual Evidence for Private Funerary Art Production in the Ramesside Period. In: Dorn, A. – Hoffmann, T. (eds.), *Living and Writing in Deir el-Medine: Socio-historical Embodiment of Deir el-Medineh Texts*. Aegyptiaca Helvetica 19. Basel. 43–56.
- COONEY, Kathlyn M. 2007. *The Cost of Death: The Social and Economic Value of Ancient Egyptian Funerary Art in the Ramesside Period*. Egyptologische Uitgaven 22. Leiden.
- COONEY, Kathlyn M. 2012. Apprenticeship and Figured Ostraca from the Ancient Egyptian Village of Deir el-Medina. In: Wendrich, W. (ed.), *Archaeology and Apprenticeship: Body Knowledge, Identity, and Communities of Practice*. Tucson. 145–170.
- DARESSY, Georges. 1898. Un plan égyptien d'une tombe royale. *Revue Archéologique, sér. 3*, 32, 235–240.
- DARESSY, Georges. 1901. *Ostraca*. CGC. Le Caire.
- DAVIES, Nina de Garies 1917. Egyptian Drawings on Limestone Flakes. *Journal of Egyptian Archaeology* 4, 234–240.
- DELVAUX, Luc – PIERLOT, Amandine 2013. *L'Art des Ostraca en l'Égypte ancienne: morceaux choisis*. Bruxelles.
- DEMARÉE, Robert J. 2002. *Ramesside Ostraca*. London.
- DORMAN, Peter F. 1999. Creation on the Potter's Wheel at the Eastern Horizon of Heaven. In: Teeter, E. – Larson, J. (eds.), *Gold of Praise: Studies on Ancient Egypt in Honor of Edward F. Wente*. Studies in Ancient Oriental Civilisation 58. Chicago. 83–99.

- DORN, Andreas 2004A. Le campement des ouvriers de Ramsès IV dans la Vallée du Rois. *Egypte, Afrique & Orient* 35, 35–42.
- DORN, Andreas 2004B. Die Lehre Amunnachts. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 131, 38–55.
- DORN, Andreas 2007. Leben auf der Baustelle – Funde aus Arbeiterhütten im Tal der Könige lassen den Alltag pharaonischer Handwerker nachvollziehen. *Antike Welt* 38/1, 19–24.
- DORN, Andreas 2011. *Arbeiterhütten im Tal der Könige. Ein Beitrag zur altägyptischen Sozialgeschichte aufgrund von neuem Quellenmaterial aus der Mitte der 20. Dynastie (ca. 1150 v. Chr.)*. Aegyptiaca Helvetica 23. Basel.
- DORN, Andreas 2013A. Un cas particulier: les ostraca figurés. *Les Dossiers d'Archéologie* numéro spéciale 1, 24–29.
- DORN, Andreas 2013B. Zur Lehre Amunnachts: Ein „Join“ und „Missing Links“. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 140, 112–125.
- DRIAUX, Delphine 2011. Le Grand Puits de Deir al-Medîna et la question de l'eau: nouvelles perspectives. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 111, 129–141.
- EXELL, Karen 2006. *A social and historical interpretation of Ramesside period votive stelae*. Durham theses, Durham University. <http://etheses.dur.ac.uk/2631/>
- EYRE, Christopher, 2013. *The Use of Documents in Pharaonic Egypt*. Oxford.
- FISCHER-ELFERT, Hans-Werner 2006. Literature as a Mirror of Private Affairs: The Case of Menna and His Son Mery-Sekhmet. In: Dorn, A. – Hoffmann, T. (eds.), *Living and Writing in Deir el-Medineh. Socio-historical Embodiment of Deir el-Medineh Texts*. Aegyptiaca Helvetica 19. Basel. 87–92.
- GASSE, Annie 1986. *Catalogue des ostraca figurés de Deir el-Médineh*. Nos. 3100–3372, fasc. 5. Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire. Documents de Fouilles 23. Cairo.
- HARRELL, James A. – BROWN, V. Max. 1992. The Oldest Surviving Topographical Map from Ancient Egypt: (Turin Papyri 1879, 1899, and 1969). *Journal of the American Research Center in Egypt* 29, 81–105.
- HAWASS, Zahi 2011. Excavation West of the Valley of the Kings near the Tomb of Thutmose III. In: Hawass, Z. – Bács, T. A. – Schreiber, G. (eds.), *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities, November 5, 2009*. Cairo. 57–71.
- JANSSEN, Jacobus J. 1994. An Exceptional Event at Deir El-Medina (P. Turin 1879, verso II). *Journal of the American Research Center in Egypt* 31, 91–97.
- KELLER, Cathleen A. 1981. The Draughtsmen of Deir el-Medina: a Preliminary Report. *Newsletter of the American Research Center in Egypt* 115, 7–14.
- KELLER, Cathleen A. 1991. Royal Painters: Deir d-Medina in Dynasty XIX. In: Bleiberg, E. – Freed, R. (eds.), *Fragments of a Shattered Visage: Proceedings of the International Symposium of Ramesses the Great*. Memphis. 50–86.
- KELLER, Cathleen A. 1994. Speculations Concerning Interconnections between the Royal Policy and Reputation of Ramesses IV. In: *For His Ka: Essays Offered in Memory of Klaus Baer*. Studies in Ancient Oriental Civilisation 55. Chicago. 145–157.
- KELLER, Cathleen A. 1995. Private votives in royal cemeteries: The case of KV 9. *Varia Aegyptiaca* 10/2–3, 139–156.
- KELLER, Cathleen A. 2001. A family affair: the decoration of Theban Tomb 359. In: Davies, W. V. (ed.), *Colour and Painting in Ancient Egypt*. London. 73–93.
- KELLER, Cathleen A. 2003. Un artiste égyptien à l'oeuvre: le dessinateur en chef Amenhotep. In: Andreu, G. (ed.), *Deir el-Médineh et la Vallée des Rois: la vie en Égypte au temps des pharaons du Nouvel Empire. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre les 3 et 4 mai 2002*. Paris. 83–114.

- KEIMER, Ludwig 1941. *Études d'égyptologie. Fascicule III. Sur un certain nombre d'ostraca figurées, de plaquette sculptées, etc., provenant de la nécropole thébaine et encore inédits.* Le Caire.
- KEIMER, Ludwig 1942. *Études d'égyptologie. Fascicule IV. Notes additionnelles + corrections adjointes au fascicule III.* Le Caire. 26–29.
- KRUCHTEN, Jean-Marie – DELVAUX, Luc 2010. *La tombe de Sétaou.* Publications du Comité des Fouilles Belges en Égypte. Elkab VIII. Bruxelles.
- LABOURY, Dimitri 2013. De l'individualité de l'artiste dans l'art égyptien. In: ANDREU-LANOË, Guillemette (ed.), *L'art du contour. Le dessin dans l'Égypte ancienne.* Paris. 36–41.
- LEFÉBURE, Eugène 1889. *Les hypogées royales de Thèbes.* Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire 3, fasc. 1. Paris.
- LESKO, Leonard H. 1982. *A Dictionary of Late Egyptian.* Vol. 1. Berkeley.
- MATHIEU, Bernard. 2003. La littérature égyptienne sous les Ramsès d'après les ostraca littéraires de Deir el-Médineh. In: Andreu, G. (ed.), *Deir el-Médineh et la Vallée des Rois. La vie en Égypte au temps des pharaons du Nouvel Empire, Actes du colloque organisé par le musée du Louvre les 3 et 4 mai 2002.* Paris. 117–137.
- MINAULT-GOUT, Anne 2002A. *Carnets de pierre: L'art des ostraca dans l'Égypte ancienne.* Paris.
- MINAULT-GOUT, Anne 2002B. Deux "oubliés" du Caire: ostraca figurés JE 49111 et 63807. In: Eldamaty, M. – Trad, M. (ed.), *Egyptian Museum Collections Around the World. Studies for the Centennial of the Egyptian Museum, Cairo.* Vol. II. Cairo. 825–829.
- MÜLLER-ROTH, Marcus 2008. *Das Buch vom Tage.* Orbis Biblicus et Orientalis 236. Fribourg – Göttingen.
- NEUNERT, Georg 2006. Zu den „Carter-Carnarvon-Ostraka“ aus dem Tal der Könige. In: Dorn, A. – Hofmann, T. (eds.), *Living and Writing in Deir el-Medine: A Socio-historical Embodiment of Deir el-Medine Texts.* Aegyptiaca Helvetica 19. Basel. 119–133.
- PAGE, Anthea 1983. *Ancient Egyptian Figured Ostraca in the Petrie Collection.* Warminster.
- PAULIN-GROTHER, Elina – SCHNEIDER, T. 2001. New Workmen's Huts in the Valley of the Kings. *Egyptian Archaeology* 19, 3–5.
- PECK, William H. – ROSS, John G. 1978. *Drawings from Ancient Egypt.* London.
- PEDEN, Alexander J. 1994. *The Reign of Ramesses IV.* Warminster.
- PETERSON, Bengt E. J. 1973. Zeichnungen aus einer Totenstadt. Bildostraka aus Theben-West, ihre Fundplätze, Themata und Zweckbereiche mitsamt einem Katalog der Gayer-Anderson-Sammlung in Stockholm. *Medelhavsmuseet Bulletin* 7–8, 1–144.
- POLIS, Stéphane *kiadás alatt.* Linguistic variation in Ancient Egyptian. Genres and registers in the scribal repertoire of Amennakhte son of Ipuy. In: Cromwell, J. – Grossman, E. (eds.), *Beyond Free Variation: Scribal Repertoires from Old Kingdom to Early Islamic Egypt.* Oxford.
- REEVES, C. Nicholas 2001. An Amarna-Period Ostrakon from the Valley of the Kings. *Antiquity* 75, 501–502.
- REEVES, C. Nicholas 2002. ARTP's 4th Season of Work, 2002: Where We Dug and What We Found. *The Valley of the Kings Foundation Bulletin* 1, 1–2.
- REEVES, C. Nicholas 2014. *The Amarna Royal Tombs Project.* Special Issue Newsletter of the Valley of the Kings Foundation (2002, reissued 2014). www.nicholasreeves.com
- ROSSI, Corinna 2001. The Plan of a Royal Tomb on O. Cairo 25184. *Göttinger Miszellen* 184, 45–53.
- SHÄFER, Heinrich 1916. Ägyptische Zeichnungen Auf Scherben. *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen* 37, 23–51.
- TOIVARI-VIITALA, Jaana – PAULIN-GROTHER, Elina – ALSHEIMER, Tanja – PERUNKA, Virpi – EKLUND, Annika 2012. Preliminary Report of the Work Performed during the Fourth Season in 2011–

2012. Workmen's Huts in the Theban Mountains Project. Academy of Finland and University of Helsinki. http://www.egyptologinenseura.fi/fieldwork/Preliminary%20report_WHTM%20Project_fourth%20field%20season%202011-2012.pdf
- TORO-RUEDA, María I. 2003. *Das Herz in der ägyptischen Literatur des zweiten Jahrtausends v. Chr. Untersuchungen zu Idiomatik und Metaphorik von Ausdrücken mit jb und ḥ3tj*. Dissertation, Georg-August-Universität Göttingen.
- VALBELLE, Dominique 1985. "Les ouvriers de la Tombe". *Deir el-Médineh à l'Époque ramesside*. Bibliothèque d'Étude 96. Le Caire.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1937. *Catalogue des Ostraca Figurés de Deir el Médineh*. Vol. 1 and 2. Institut Français d'Archéologie Orientale. Documents de fouilles 2/1–2. Cairo.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1940/41. Deux nouveaux ostraca figures. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 40, 467–488.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1946. *Catalogue des Ostraca Figurés de Deir el Médineh*. Vol. 3. Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire. Documents de fouilles 2,3. Cairo.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1950. Un monument inédit de Ramsès VII au Musée du Louvre. *Journal of Near Eastern Studies* 9, 134–136.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1957. Deux ostraca figures. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 56, 21–34.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1959. *Catalogue des Ostraca Figurés de Deir el Médineh*. Vol. 4. Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire. Documents de fouilles 2,4. Cairo.
- VANDIER D'ABBADIE, Jeanne 1960. Deux sujets originaux sur ostraca figures. *Revue d'Égyptologie* 12, 83–88.
- WERBROUCK, Marcelle 1932. Ostraca á Figures. *Bulletin des Musées Royaux d'Art et Histoire* 5, 106–109.
- WERBROUCK, Marcelle 1934. Ostraca á Figures. *Bulletin des Musées Royaux d'Art et Histoire* 6, 138–140.
- WERBROUCK, Marcelle 1939. Ostraca á Figures. *Bulletin des Musées Royaux d'Art et Histoire* 11, 41–45.
- WERBROUCK, Marcelle 1953. Ostraca á Figures. *Bulletin des Musées Royaux d'Art et Histoire* 25, 93–111.
- WILLIAMS WARE, Edith 1927. Egyptian Artists' Signatures. *American Journal of Semitic Languages* 43, 185–207.

A KIRÁLYI POHÁRNOKOK SZEREPE A 18. DINASZTIA ELSŐ FELÉBEN

Bartos Fruzsina

A királyi pohárnok vagyis *wb3 nsw.t* illetve hasonló jelentéssel bíró változata, az *wdpw nsw.t* mint kifejezés a Középbirodalom alatt jelent meg, hivatali címként azonban csak a 18. dinasztia alatt kezdték el használni. A dinasztia folyamán az ezt a címet viselők száma egyre növekedett, a hivatalt betöltő személyek száma végül a 19. dinasztia idején, III. Ramszesz és IV. Ramszesz uralkodása alatt érte el csúcspontját, amikor is – az eddigi adatok szerint – több mint tíz hivatalnok viselte egyidejűleg ezt a tisztséget. A királyi pohárnokok alapvetően a királyi háztartáshoz, a palotaigazgatáshoz tartoztak, nem az udvarhoz és a hivatalnoki réteghez. Nem a nemesség, hanem a középosztály köréből kerültek ki, gyakran ők vagy felmenőik idegen származásúak voltak, sőt, számos esetben külföldről hozott rabszolgákból váltak pohárnokká. Feltehetően kizárólag a királynak tartoztak beszámolási kötelezettséggel, lojalitásukat a király kegyétől való függésük biztosította.¹ Az Újbirodalom folyamán egyre aktívabb szerephez jutottak az adminisztráció és az államigazgatás területén, mind fontosabb hivatalokat töltöttek be, és – feltehetően a királlyal való közeli, bizalmi kapcsolatukból kifolyólag – mind változatosabb feladatokkal bízták meg őket.

Jelen tanulmány az *wb3 nsw.t*-ok 18. dinasztiaiában betöltött szerepét és feladatait vizsgálja, a hivatal néhány képviselőjének önéletrajzi felirataiból és sírfelirataiból kiindulva, ami közelebb visz minket annak megértéséhez, hogyan tekintettek ezek a személyek önmagukra, hol helyezték el magukat a társadalomban és a hivatali hierarchiában, valamint hogy mi volt az elképzelés egy ilyen hivatalt betöltő személy ideális tulajdonságaira vonatkozóan. Mindenek előtt azonban érdemes egy rövid kitekintést tenni az *wb3* és az *wdpw* szavak Ó- és Középbirodalmi megjelenésére, használatára és jelentésbeli fejlődésére, mert ezáltal válik érthetővé használatuk, valamint viselőik későbbi társadalmi felemelkedésének jelentősége.

A két szó, az *wb3* és az *wdpw* jelentéstartalmilag nagyjából ugyanazt takarja: „(fel)szolgáló, pincér, pohárnok, asztalnok”.² Használatukat tekintve az *wdpw* volt a korábbi,³ már az Óbirodalom korában kimutatható a jelenléte „(házi) szolga, pincemester, szakács, asztalnok, pohárnok” jelentéssel.⁴ Ugyanakkor az *wb3* ekkor még csak „kinyitni, kitárni” jelentéssel bírva igeként, illetve nőnemű *wb3.t* (*wb3y.t*) alakban „szolgálólány” jelentéssel létezett.⁵ A Középbirodalomban már az *wb3* is megjelent „(fel)szolgáló, pohárnok” jelentéssel,⁶ az *wdpw* pedig tovább élt óbirodalmi

¹ A királyi pohárnokokról általában lásd HELCK 1958, 269–276; SCHULMAN 1976; SCHULMAN 1986; SCHMITZ 1986; MALEK 1988.

² ERMAN – GRAPOW 1971, 292, 388; HANNIG 2006⁴, 200–201, 242–243.

³ GARDINER 1947, 43*; ERMAN – GRAPOW 1971, 292, 388.

⁴ HANNIG 2003, 391–392.

⁵ HANNIG 2003, 330.

⁶ HANNIG 2006, 647–648; ERMAN – GRAPOW 1971, 292.

jelentéseivel, ám használata sokkal szélesebb körű és gyakoribb volt, mint az *wb3*-é.⁷ A korabeli sztélék jól példázzák, hogy ebben az időszakban a két szó használata még nem különült el teljesen világosan, egyidejűleg használták őket közel azonos jelentéssel és funkcióban, egyúttal azonban ritkán jelentek meg ugyanazon sztélén.⁸ Ennek háttere valószínűleg a két tisztség feladat-körének átfedésében keresendő, a két funkció nem vált szét egyértelműen, ez okozhatta a szavak felcserélhetőségét.

Az *wb3 nsw.t* és az *wdpw nsw.t* összetételek a Középbirodalomban jelentek meg, és ekkor is csak csekély számú példa található ezek használatára. A korabeli példáknál a legtöbb esetben egyik szót sem látták el egyéb jelzővel, ami arra utalt volna, illetve azt pontosította volna, hogy kinek a szolgálatában álltak. Legfeljebb a munkavégzésük helyére vonatkozóan találkozhatunk pontosabb meghatározásokkal, pl. *wb3 n^{c.t}.jwf* – „a húsraktár pohárnoka”, *wb3 n^{c.t}.hnq.t* – „a sör-raktár pohárnoka”,⁹ vagy *wdpw n^{c.t}.mw* – „a vízraktár pohárnoka”, *wdpw n^{c.t}.t* – „a kenyérraktár pohárnoka”,¹⁰ ám ez is inkább a Középbirodalom idején volt jellemző. Az Óbirodalom alatt néhány esetben találkozhatunk az *wdpw hn.t wr* – „a nagy pince pohárnoka” megjelöléssel is.¹¹

Az Újbirodalom idején az *wb3* a korábbival közel azonos, „inas, pohárnok, kamarás” jelentéssel élt tovább, az *wdpw* pedig továbbra is „szolgáló, inas” jelentéssel bírt. Szembetűnő azonban, hogy íráskéjük az idők folyamán némiképp megváltozott, igen hasonlóná vált,¹² így az is elképzelhető, hogy a két szót emiatt fel is cserélték. A két szó használatában megjelenő ortográfiai hibák hátterében egyrészt az írásképek alaki hasonlóság miatti összevonása, másrészt az az elgondolás állhat, miszerint egy kevésbé gyakori szó helyett egy arra emlékeztető ismertebb, mindennapi használatban lévő szót alkalmaztak, illetve összemosták a kettőt.¹³ Ezek mellett azonban, ha ortográfiai hibákkal jelenik is meg egyik vagy másik szó, egyértelműen meg lehet állapítani, hogy melyikről van szó, mert az írásképek valamiféleképpen mégis jellemző maradt mind az *wb3* mind az *wdpw* esetében.

Az *wdpw* mint foglalkozást megjelölő cím már a Narmer-paletta mindkét oldalán is feltűnik. Az uralkodó mögött álló, egyik kezében sarut, másik kezében valamiféle edényt tartó férfi megjelöléseként egy virág és egy edény jelből álló jelcsoport szerepel.¹⁴ Sírsztélén már az 1. dinasztia korából van példa a címre, amely a következő formában szerepel: *smr pr nsw.t wdpw Tjt-k3* – „a király házának barátja, Titka, az *wdpw*”.¹⁵ Az Óbirodalom korában főként sírfalak dekorációján jelenik meg az *wdpw*, minden esetben mint szolgáló, az elhunyt előtt állva, felé ételt vagy italt nyújtva, vagy az áldozatvivők között, szintén valamiféle ételmiszert vagy áldozati ajándékot cipelve. A legtöbb esetben az alakok felett vagy mellett egy kis címkében név szerint is megnevezik őket. Az I. átmeneti kori példák túlnyomó része ezzel szemben sírsztélékről ismert, közülük magának egy Merer nevű *wdpw*-nak a sztéléje, akinek címei: *smr w^{c.t}.tj wdpw jmj-r3 sft w n.w pr Hww* – „egyetlen barát, *wdpw*, és Khuu háza henteseinek felügyelője”.¹⁶

⁷ HANNIG 2006, 750–754.

⁸ WARD 1978, 92, §178.

⁹ HANNIG 2006, 648.

¹⁰ HANNIG 2006, 752–753.

¹¹ HANNIG 2003, 392.

¹² LESKO 1982, 110, 136.

¹³ ERMAN 1933, 10–11, §17; GARDINER, 1947, 43* Amenemope onomasztikonjának feldolgozásában is tetten érhető, ahol az egyik kéziratban az *wb3 nsw.t* kifejezésben egy rontott alakot alkalmaztak, amiben feltehetően az *wdpw* minden konzonánsával kiírt alakjának hatása érezhető.

¹⁴ SCHOTT 1951, 79, 97.

¹⁵ PETRIE 1900, 27, pl. 31.40. A név olvasata bizonytalan.

¹⁶ ČERNÝ 1961, 5–9.

A Középbirodalom korából a példák túlnyomó többsége szintén sírsztélékről és halotti sztélékről származik. A két szó a legtöbb esetben csupán a sztélén szereplő alak címkeszerű megjelenésében vagy az elhunyt rokonait felsoroló feliratban jelenik meg, az illető nevével, ritkán filiációjával és igazhangú voltával együtt. Számos esetben nemcsak egy, hanem több *wb3*-t vagy *wdpw*-t is felsorolnak, megjelenítenek egyazon sztélén, olyan esettel azonban, ahol ugyanazon sztélén *wb3* és *wdpw* is foglalkozásbeli funkciójánál fogva jelenik meg, nem találkoztam. Több olyan eset is van, amikor egy *wb3*, de gyakrabban egy *wdpw* a halotti sztélé tulajdonosa. Attól függetlenül azonban, hogy ilyenkor szövegkörnyezetben, egy hosszabb-rövidebb áldozati formulában jelennek meg, a filiáción kívül sokkal többet nem tudunk meg róluk. Néhány sztélén érdekességként figyelhető meg, hogy az *wdpw*-t a kedvenc, szeretett jelzővel látják el vagy állítja ezt magáról maga az *wdpw*, pl: *n k3=k nb=j jm3 jm3hw mr.t m dd wdpw n st-jb=k Nht* – „A te kádnak, uram, aki kedves, aki üdvözült, aki szeretett, ahogy azt a kedvenc *wdpw*-d, Nakht mondja”.¹⁷ Arra is van példa, hogy az elhunyt széke alatt ábrázolják őket, ezzel is hangsúlyozva a hozzájuk való személyes kötődést.¹⁸ Olyan esetek is előfordulnak, amikor több *wdpw* rendelkezik közösen egy sztélével, akár más foglalkozású egyénekekkel együtt is.¹⁹ Az áldozati formula vagy mind-egyik egyénél újra megjelenik,²⁰ vagy egy közös áldozati formula bevezetője után kisebb panelekben jelennek meg a tulajdonosok, áldozati asztalok előtt ülve, föléljük írva, hogy ki számára adassék az áldozat.²¹ Az *wdpw* által ellátott feladatok köréről alkotott képünket erősítik meg azok a sztélék, amelyeken az *wdpw*-t nemcsak az elhunyt előtt állva ábrázolják, különböző dolgokat – edényeket, növényeket, marhacombot – nyújtva felé, és láthatóan részt vállalva az ő áldozati dolgokkal való ellátásában, hanem a felette lévő magyarázó szöveg egyértelműen ki is mondja, hogy ő végzi az áldozatot az elhunyt előtt, pl.: *htp-dj-nsw.t jr.t jn jrj-^c.t wdpw n ^c.t jw^f Wnm.j ms.n Mqj-nh* – „Áldozat, amit a király ad, amit a raktárigazgató, a húsraktár *wdpw*-ja, Wenemi mutat be, akit Meqiankh szült”.²² A sztéléken megjelenő *wb3*-król a fentebb említett megfigyelésekhez hasonlóan azonban nem lehet elmondani. Nem rendelkeztek többen közös sztélével; ha funkciójukból vagy rokoni kapcsolatukból eredően szerepeltek a sztélén, a nevükön kívül mást nem lehet megtudni róluk; amennyiben a sztélé – egyedüli – tulajdonosai voltak, filiációval bővült a róluk szóló feliratrészt, ám az *wdpw*-kéhoz hasonló, személyes kötődésre vagy feladatkörre utaló bővítmények nem figyelhetők meg.²³

A példák vizsgálata alapján azt a megállapítás tehetjük, hogy az *wdpw* mint szolgáló – a legmagasabb társadalmi pozícióban lévők szolgálatában is – már az egyesítés korától kezdve jelen volt a háztartásokban. Főleg italfel szolgálással kapcsolatos feladatot látott el, de feladatkörébe tartozott az étel előkészítése, felszolgálása is, a konyha és a pince felügyelete, valamint áldozat bemutatása az elhunyt számára. Az *wb3* pedig igen hasonló feladatokat magában foglaló munkakörben tevékenykedett a Középbirodalomtól kezdve.

¹⁷ Louvre C 15, GAYET 1889, 12, pl. 54; SCHENKEL 1965, 295–298.

¹⁸ Például BM 170 [831], BUDGE 1913, 7, pl. 12–13.

¹⁹ Arra még nem találtam példát, hogy több *wb3*-nak legyen egy közös sztéléje.

²⁰ Louvre C 25, GAYET 1889, 3–4, pl. 13.

²¹ Wien ÄS 143, SIMPSON 1974, pl. 68.

²² CG 20104, LANGE – SCHÄFER 1902, 127–128; SIMPSON 1974, pl. 32.

²³ Ez alól egyetlen eset képez kivételt, amelyenél a sztélén szereplő két *wb3*-hoz egy-egy egyes szám harmadik személyű hímnemű birtokos személyrag társul: *wb3=f Nhtj wb3 Dhwtj-htp* – „az ő *wb3*-ja, Nakhti, az *wb3* Dzsehutihotep”, *wb3=f Msh-s Nht Mnt-htp* – „az ő *wb3*-ja, Meszehes Nakht Montuhotep”. CG 20025, LANGE – SCHÄFER 1902, 29–33. A második esetben nem egyértelmű, hogy mind a három név az *wb3* neve-e vagy három különböző személyről van-e szó.

Ezzel szemben a 18. dinasztiaiban a királyi pohárnokok, vagyis az *wb3 nsw.t*-ok²⁴ és az *wb3 m stp-s3*-k, illetve az *wdpw nsw.t*-ok és az *wdpw m stp-s3*-k már a palotaigazgatáshoz tartoztak, és elsősorban azokat a hivatalnokokat jelölték ezek a megnevezések, akik a királyt az asztalnál személyesen szolgálták ki, felügyelték az ellátását.²⁵ Emellett az uralkodó személyes kíséretéként is megjelentek a hadjáratokon, ahol menet közben a királytól külön feladatokat is kaptak, amelyek során és amelyeknek köszönhetően túlléptek eredeti, tulajdonképpeni feladatkörükön és pozíciójukon.²⁶ Az ebből a helyzetből kialakuló különleges bizalmi viszony eredményezte végül a pohárnokok – eleinte alkalmoszerű, majd egyre gyakoribb – kinevezését olyan befolyásos hivatalokba, mint például a király vagy a királyné birtokfelügyelője, különféle építkezések vezetője, vagy hercegi nevelő.

Nebamon, a deir abu el-nagai TT 24-es számú sír tulajdonosa II. Thotmesz és III. Thotmesz alatt élt. Sírjában a szokásos – abydosi utazás, temetés, lakoma, halászat, vadászat – ábrázolásokon kívül javarészt áldozati formulákkal találkozunk, önmagukban vagy egy-egy jelenet kiegészítéseként. A kivételt a sír keleti falán lévő sztélé jelenti, melyen egy hosszabb összefüggő szöveg részeként egy rövidebb önéletrajzi leírás is található,²⁷ mely rávilágít Nebamon hivatali előmenetelére a két uralkodó ideje alatt. A szövegből kiderül, hogy II. Thotmesz alatt az *jmj-r3 h3 n nsw.t* – „a király hivatalainak előjárója” címet viselte, majd III. Thotmesz, ahogy Nebamon mondja, nagyobbá tette őt, mint azelőtt volt, és *jmj-r3 h3 n hm.t nsw.t Nb-tw m3^c(.t)-hrw* – „a királyi feleség, az igazhangú Nebtu, birtokfelügyelőjévé” nevezte ki őt. Valamivel később III. Thotmesz ismét előléptette Nebamont, aki ezúttal *jmj-r3 h^c.w n nsw.t* – „a király hajóinak felügyelője” lett. A sír más felirataiban²⁸ ezeken kívül *jmj-r3 sn^c.w n nsw.t* – „a király raktárainak felügyelője”, valamint *wdpw m stp-s3* – „a palota *wdpw*-ja” címek viselőjeként jelenik meg egy-egy alkalommal. Ezzel szemben a fent említett hivatalok közül „a király hajóinak felügyelője” és „a király hivatalainak előjárója” címeket három-háromszor, „a királyi feleség birtokfelügyelője” címet pedig négyszer említi a feliratokban. Úgy tűnik tehát, hogy „a palota pohárnoka” cím ebben az időben még nem volt elég előkelő helyen a hivatali hierarchiában ahhoz, hogy Nebamon elsősorban ezzel a címmel azonosítsa magát, de az is elképzelhető, hogy csak az ő számára nem volt elég előkelő vagy fontos cím a többihez képest. Két másik címe azonban, az *jrj-p^ct* és a *h3tj-^c*, melyek birtoklása az Újbirodalom korára már nem funkcionális, hanem tiszteletbeli jelentőséggel bírt, azt mutatja, hogy nem a hivatalnokok alsó rétegéhez tartozott. Ezt látszik alátámasztani az a néhány jelző is, amelyekkel az uralkodóval való közeli kapcsolatát igyekszik bemutatni, pl. *rh-nsw.t* – „a király ismerőse”, *hsj n nsw.t* – „a király kegyeltje”, *mh-jb mnh n nb t3.wj* – „kiváló bizalmasa a Két Ország urának”. Ezek a kegyek a hivatalok és címek felsorolása mellett szintén az egyén fontosságát voltak hivatottak bizonyítani, és az uralkodóval való közeli viszonyuk hangsúlyozása révén is igyekeztek kedvezőbb túlvilági létet biztosítani maguknak.

A hivatali címek és kegyek mellett azonban az emberi tulajdonságoknak, erényeknek is nagy szerepe volt az ember mind evilági, mind túlvilági megítélésben, így – főleg az utóbbi érdeklésben – ezen a téren is igyekeztek minél kedvezőbb képet festeni magukról az utókor számára. Dzsehti például, aki Nebamon kortársa volt, és Hatsepszut és III. Thotmesz alatt volt hivatal-

²⁴ Az esetek többségében így hangzott a cím, legtöbb esetben a *w^cb^c.wj* – „tisztá kezű” jelzővel kiegészülve.

²⁵ Ezt a feladatkört ábrázolja és írja le Dzsehti thébai TT 110-es számú sírjában, Hatsepszut és III. Thotmesz korából, HELCK 1958, 269; DAVIES 1932, 279–290.

²⁶ Szemléletes példa erre Minmosze medamudi szobrán található felirat. HELCK 1956, 1441–1445.

²⁷ SETHE 1961, 150–151.

²⁸ SETHE 1961, 145–153.

ban, igen nagy hangsúlyt fektetett erre. Sheikh abd el-gurnai TT 110-es számú sírjában lévő két sztéléjén²⁹ számos jelzővel hosszasan méltatja magát és sorolja azokat a tulajdonságokat, amelyekkel egy mintaszerű hivatalnok rendelkezik, így például:

jr:f hss.wt – „aki azt teszi, ami dicséretes”;
w^c mnh-jb n nb t3.wj – „egyedüli kiválósága a Két Ország urának”;
dd.w n=f jm.t h3tj – „akinek elmondják azt, ami a szívben van”;
pr s3r.t – „aki fel van ruházva bölcsességgel”;
jmj-jb n wb3 n=f jb – „bizalmas barátja annak, aki megnyitja felé a szívét”;
nsjw r tnw wnw.t – „akit minden órában hívnak”;
qjr nb qd r-gs ntr – „aki kiváló és a jellem ura az isten oldalán”;
w3h gr d3j srf 3ms-jb pw hr-h3tj grh-jb šw m dndn-jb mdw r wšb jwty w^cr: f rdj hn=f m s.t ky tm dd bsw hr rmt tmm-r3 hr m3.t jr:tj=fj ndr tp-rd ddd n=f mh m hp n rdj m-hr=f twr hr n^ch ntrw sw – „aki betartja a csendet, fegyelmezett, barátságos, elégedett, jó természetű, mentes az indulatoktól, aki megfontolja a választ és aki nem futamodik meg, hogy egy másik helyen mondja el, aki nem mondja el a titkot az embereknek, elővigyázatos azzal, aminek szemtanúja, betartja az utasítást, amit mondanak neki, betartja a szabályt, amit elé helyeznek, akinek becsületét esküvel bizonyítják”.

Majd végül még hozzá teszi: *jnk js w^c n wn.t hr hw=f mny-jb n smnh-sw n 3h z n g3j.j sw* – „Én azonban olyan vagyok, akihez nincsen hasonló, lojális a jótevőjéhez, nem boldogtalan ember, nem szidalmazom őt.”

Dzsehuti sírjában több esetben is találkozunk az *wb3 nsw.t* illetve *wb3 nsw.t w^cb^c.wj* – „királyi pohárnok” illetve „tisztakezű királyi pohárnok” megnevezésekkel, több esetben Hatsepszuthoz kapcsolódóan és egy esetben talán III. Thotmeszre vonatkozóan is, mitöbb, a sír keleti falának déli felét teljes egészében királyi pohárnoki hivatalához kapcsolódó jelenetek borítják. Ennek ellenére a feliratokban leggyakrabban az *wdn n Jmn* – „Amon áldozópapja” címmel jelenik meg, amely tulajdonképpen a királyi pohárnok isteni megfelelője, hiszen az isten számára készíti elő az áldozati ételt és italt, az ő ellátásáról gondoskodik. Templomi kötődését hangsúlyozzák olyan további címek többszöri megjelenései is, mint a *f3j h^c m Jp.t-s.wt* – „aki a parázstartót viszi Karnakban”, az *w^cb^c.wj* – „a tiszta kezű, és a *šsmw-hb n Jmn* – „Amon ünnepeinek vezetője”. Viselt világi címeket is, mint *whmw nsw.t* – „a király hírnöke”, *šmsw nsw.t* – „a király kísérelője”, *hrd n k3p* – „a királyi óvoda gyermeke”, *jrj-p^ct* és *h3tj-^c*, de ezek egy-egy alkalommal történő említéséből arra következtethetünk, hogy számára ezek kevésbé voltak fontosak, mint a templomi szolgálatára utaló titulusok.

Nem sokkal a Dzsehutit követő időből újabb részleteket tudhatunk meg a királyi pohárnok feladatairól a III. Thotmesz és II. Amenhotep uralkodása alatt hivatalban lévő Minmosze szobor- és sziklafelirataiból,³⁰ igaz, ő is csak egyszer említi magát királyi pohárnoki hivatalában. Medamudból előkerült guggoló szobrán lévő önéletrajzi feliratában³¹ életének illetve hivatali tevékenységének két lényeges pontját emeli ki. Egyfelől részletesen beszámol arról, hogy amikor III. Thotmesz kíséretben részt vett a hadjáratokban, melyik leigázott területre milyen adókat vett ki és vette számba őket utána. Külön kiemeli, hogy *šm.n(j) mš^c qnj n nsw.t tj wj m wdpw n nsw.t*

²⁹ DAVIES 1932, 287–289, pls. 39–40.

³⁰ HELCK 1956, 1441–1448.

³¹ HELCK 1956, 1441–1445.

m jr:w dd.wt – „Vezettem a király erős hadseregét, amikor a király pohárnoka voltam, aki megcsinálja azt, amit mondanak”. Másfelől hosszasan sorolja azoknak az isteneknek és az ő templomaiknak neveit, amelyek építési munkálataival az uralkodó megbízta, majd azzal büszkélkedik, hogy képzettsége és hasznossága miatt előléptette őt a többi udvari hivatalnokhoz képest, hogy mi mindennel ajándékozta meg őt, és hogy olyan hivatalokat és címeket kapott, mint:

hm-ntr wn-r^c m Hm – „a szájmegnyitók prófétája Létopoliszban”;

wr w3d m pr B3stt nb.t nḥ-t3.wj – „a ‘papiruszjogar nagyja’ Basztetnek, Ankh-taui úrnőjének templomában”;

h3tj-^c;

jmj-r3 hm ntr:w m pr Mnt nb W3st – „a próféták előjárója Montunak, Théba urának templomában”;

j3.wt hm ntr:w w^cb.w m nn r^c.w pr:w hrp.n(j) k3.wt jm=sn – „prófétai és wab-papi hivatalokat azokban a templomokban, amelyekben a munkálatokat vezettem”.

Kétségtelen, hogy építésvezetői hivatalát, valamint királyi írnoki címét tartotta a legfontosabbnak, hiszen ezeket mindegyik feliratában kiemeli, és elé helyezi a többinek, mint például az *jrj-p^ct*, a *h3tj-^c*, vagy az *jmj-r3 mnmn.t n Jmn* – „Amon csordáinak felügyelője”. Nem fukarkodik emellett a kegyek és az önmagának tulajdonított jó tulajdonságok felsorolásával sem, melyek közül néhány:

smr w^c.tj n nsw.t – „a király egyetlen barátja”;

3 nsw.t bjtj – „az alsó-egyiptomi király előkelője”

sdr rsw hr ḥhj 3ḥw ḥd t3 rwd.w=f hpr<.tj> – „aki éjjel virraszt, hogy keresse a hasznos dolgot, aminek nappal az eredményei megtörténnek”;

nn gm.tw wn=f – „akinek nem találják hibáját”;

w^c jqr – „a páratlanul kiváló”;

s^c3.n nsw.t dr rnpy=f – „akit ifjú kora óta a király naggyá tett”.

Ez érthető is, hiszen három szobra mind egy-egy templomban volt elhelyezve – Medamudban, Nebesheben illetve Karnakban –, remélvén, hogy Minmosze ezek révén is részesülhet a templom istenének kegyében, illetve a neki járó áldozatból, ehhez pedig minél jobb színben kellett feltüntetnie magát az istenek előtt.

Minmosze kortársa volt Montuiui, aki el-Khokhán lévő TT 172-es számú sírjában önéletrajzi sztéléjén³² szintén beszámol arról, hogy az uralkodó kíséretében részt vett III. Thotmesz hadjárataiban. Elképzelhető, hogy a két férfi ismerhette is egymást, bizonyíték híján azonban ez csak feltételezés. III. Thotmesz hadjáratának leírása után II. Amenhotep győzelmeit is említi, azt viszont nem, hogy ő maga is részt vett volna ezeken a hadjáratokon az uralkodó mellett. Az előzőektől eltérően Montuiui nem büszkélkedik túl sok címmel és kegyel sztéléje feliratában, csupán az *jrj-p^ct*, a *ḥtmw-bjtj smr w^c.tj* – „az alsó-egyiptomi pecsétőr és az egyetlen barát”, és az *wb3 nsw.t w^cb^c.wj* – „a tisztakezű királyi pohárnok” címeket, valamint a *mnh n nb=f* – „az ő urának bizalmasa”, a *ḥsj n ntr nfr* – „a jóságos isten kegyeltje” kegyeket sorolja fel. Emellett elbeszélő formában megemlíti még, hogy ő nemes, aki hasznos az ő ura számára, hogy a királyi hárem szolgálója, hogy II. Amenhotep barátai között van, aki őt kiemelte az előkelők közül és felügyelete alá rendelte a király minden hivatalát. És bár megemlíti, hogy már III. Thotmesz alatt is az ő kegyében haladt és gyarapodott, úgy tűnik, fontosabb hivatalokat ekkor még nem töltött be, az általa leírtak inkább az uralkodóval való bizalmi viszonyt helyezik előtérbe.

³² HELCK 1956, 1466–1468.

Montuiuival ellentétben azonban, a szintén ez alatt a két uralkodó alatt szolgáló Szuemniut temérdek kegyet és jó pár hivatalt is felsorol sheikh abd el-gurnai TT 92-es számú sírjának felirataiban.³³ A királyi pohárnoki címet fontosnak tarthatta, mivel négyszer említi magát *wb3 nsw.t w^cb ʕ.wj* – „a tisztakezű királyi pohárnok”-ként, illetve egyszer *wb3 nsw.t* – „királyi pohárnok”-ként, és a sírjában lévő ábrázolások közül is több foglalkozik a pohárnoki hivatalából fakadó feladatok ábrázolásával. Ennél többször csak *jrj-p^ct* és *h3tj-ʕ* mivoltát említi többször, szám szerint hétszer, a többi címe és kegye csak egy-egy alkalommal jelenik meg. A „tisztakezű királyi pohárnok” megnevezésnek megfelelően három templomi hivatalt is viselt, *jmj-r3 hm.w ntr n ntr.w nb.w* – „minden isten prófétáinak előjárója”, *sšm hb n Jmn* – „Amon ünnepeinek vezetője”, és *wdn n Jmn* – „Amon áldozópapja” volt. Ezekén kívül viselte továbbá a *htmw-bjtj smr w^ctj* – „alsó-egyiptomi pecsétőr és egyetlen barát”, az *jmj-r3 ʕh^c.w nsw.t* – „király hajóinak előjárója”, a *hrj jhw n nb t3.wj* – „a Két Ország Urának istállófelügyelője”, és a *βw šwyt* – „legyezőhordozó” címeket is. Az általa említett és magának tulajdonított kegyek hosszú sorának idézésétől eltekintenek, mindenestre elsősorban a király kísérelője, bizalmasa és kedveltje kifejezések különböző változataival igyekszik bemutatni az uralkodó és közte fennálló szoros, bizalmi viszonyt.

A II. Amenhotep alatt szolgáló Maanakhtef Medamudból származó szobrának feliratában³⁴ ennek az ellenkezője figyelhető meg. Kegyet két kivételtől eltekintve – a *mh-jb n nb t3.wj* – „a Két Ország Urának bizalmasa” illetve a *hsj n ntr nfr* – „a jóságos isten kedveltje” – nem is említi, hivatali címet azonban annál többet, szám szerint tizenkettőt. Közülük az *jrj-p^ct*, a *h3tj-ʕ*, valamint a hat alkalommal megjelenő *wb3 nsw.t* megnevezések kivételével mindegyik *jmj-r3* azaz felügyelői, előjárói hivatal, és ezek mindegyike valamilyen formában földhöz, birtokhoz, mezőgazdasághoz kapcsolódott. Ezekhez társul még két másik, szintén felügyelői hivatal, valamint egy *wb3 nsw.t w^cb ʕ.wj* – „a tisztakezű királyi pohárnok” megnevezés, melyeket sírkúpján említi. Elég valószínűtlennek látszik, hogy mindezeket a hivatalokat egyidejűleg viselte volna, a feliratról azonban sajnos nem derül ki, hogy mi volt ezek betöltésének sorrendje.

Az említett források alapján, melyek bepillantást engedtek az *wb3 nsw.t*-ok és *wdpw nsw.t*-ok életébe, valamint társadalmi és hivatali helyzetébe, bizonyosan megállapítható, hogy ezek az emberek megbecsült tagjai voltak az uralkodó közvetlen közelében tevékenykedő hivatalnokok körének. Az uralkodóval egyre szorosabbá váló személyes kapcsolatuk folytán pohárnoki tisztességükön kívül egyéb, elsősorban bizalmi megbízatásokat is kaptak illetve más hivatalokat is betöltöttek. Ezekre a feladatokra a legkülönbözőbb területeken – katonai szolgálat, templomi szolgálat, gazdasági adminisztráció, vagy építkezések irányítása – kerülhetett sor, ellátásukért pedig újabb uralkodói jutalmakban és kegyekben részesültek. Mindezek kezdeti, ám egyértelmű jelei a királyi pohárnoki tiszttség felfelé ívelésének a hivatali hierarchiában.

³³ HELCK 1956, 1449–1452.

³⁴ HELCK 1956, 1482–1484.

Bibliográfia

- BUDGE, E. A. Wallis 1913. *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae in the British Museum*, vol. 4. London.
- ČERNÝ, Jaroslav 1961. The stela of Merer in Krakow. *The Journal of Egyptian Archaeology* 47, 5–9.
- DAVIES, Norman de Garis 1932. Tehuti: owner of tomb 110 at Thebes. In: Glanville, S. R. K. – Macdonald Griffith, N. (eds.), *Studies presented to F. Ll. Griffith*. London. 279–290.
- ERMAN, Adolf 1933. *Neuägyptische Grammatik*. Leipzig.
- ERMAN, Adolf – GRAPOW, Hermann 1971. *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Teil I. Berlin.
- GARDINER, Alan H. 1947. *Ancient Egyptian Onomastica* I. Oxford.
- GAYET, A.-J. 1889. *Stèles de la XIIe dynastie: Musée du Louvre*. Bibliothèque de l'École des Hautes Études 68. Paris.
- HANNIG, Rainer 2003. *Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit*. Kulturgeschichte der Antiken Welt 98. Mainz am Rhein.
- HANNIG, Rainer 2006. *Ägyptisches Wörterbuch II. Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit*, Teil I. Kulturgeschichte der Antiken Welt 112. Mainz am Rhein.
- HANNIG, Rainer 2006⁴. *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptisch – Deutsch (2800–950 v. Chr.)*. Mainz – Berlin.
- HELCK, Wolfgang 1956. *Urkunden der 18. Dynastie*, Heft 18. Berlin.
- HELCK, Wolfgang 1958. *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reichs*. Probleme der Ägyptologie III. Leiden – Köln.
- LANGE, Hans O. – SCHÄFER, Heinrich 1902. *Catalogue Général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Nos. 20001–20780, Grab- und Denksteine des Mittleren Reichs*, Teil I. Berlin.
- LESKO, Leonard H. 1982. *A Dictionary of Late Egyptian*, vol. I. Berkeley.
- MALEK, Jaromir 1988. The Royal Butler Horu at Northern Saqqara. *The Journal of Egyptian Archaeology* 74, 125–136.
- PETRIE, W. M. Flinders 1900. *The Royal Tombs of the First Dynasty*, part I. London.
- SCHENKEL, Wolfgang 1965. *Memphis – Herakleopolis – Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7–11. Dynastie Ägyptens*. Ägyptologische Abhandlungen 12. Wiesbaden.
- SCHMITZ, Bettina. 1986. Truchseß. In: Helck, W. – Otto, E. (Hrsg.), *Lexikon der Ägyptologie* VI. Wiesbaden. 771–772.
- SCHOTT, Siegfried 1951. *Hieroglyphen. Untersuchungen zum Ursprung der Schrift*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur: Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 24. Mainz.
- SCHULMAN, Alan R. 1976. The Royal Butler Ramessesesemperre. *The Journal of the American Research Center in Egypt* 13, 117–130.
- SCHULMAN, Alan R. 1986. The Royal Butler Ramessesamion. *Chronique d'Égypte* 61, 187–202.
- SETHE, Kurt 1961. *Urkunden der 18. Dynastie*, 2. Aufl., Erster Band. Berlin.
- SIMPSON, William Kelly 1974. *The Terrace of the Great God at Abydos: The Offering Chapels of Dynasties 12 and 13*. Publications of the Pennsylvania – Yale Expedition to Egypt 5. New Heaven – Philadelphia.
- WARD, William A. 1978. *The Four Egyptian Homographic Roots B-3*. Studia Pohl: Series Maior 6. Rome.

MASZAHARTA ÉPÍTÉSI TEVÉKENYSÉGE THÉBÁBAN

Dembitz Gabriella*

Bevezetés

A 21. dinasztia (Kr. e. kb. 1070–945)¹ esemény- és társadalomtörténete az egyiptológiai kutatók egyik kiemelt témáját képezi napjainkban is, azonban az idősakkal foglalkozó tanulmányok jelentős része a korszak sokszor nehezen értelmezhető, gyakran nem megfelelően dokumentált régészeti kontextusból előkerült leleteire épülő kronológiai vizsgálatokra korlátozódik.²

A 21. dinasztia első felének egyetlen jelentős mennyiségű szöveg és emlékmű korpusza a korszak Felső-Egyiptomot irányító, négy meghatározó alakjához, Herihórhoz, I. Pinodzsemhez, Maszahartához és Menheperrehez kapcsolódik. Az itt felsorolt személyek mindegyike, többek között a nagy hadseregarancsnok (*jmy-r(3) mšꜥ wr*) és a thébai Amun főpapja (*hm-ntr tp(y) n Jmn*) címeteket viselte, akik feltehetően hivatali idejük vége felé, Maszahartát kivéve, a királyi címet is felvették.³

Ezek, a főleg templomok falaira elhelyezett, monumentális feliratok kronológiai támpontokkal nem szolgálnak ugyan, azonban a főpapok építési tevékenységének vizsgálatához, és egyúttal a 21. dinasztia társadalmi és valláspolitikai viszonyainak megismeréséhez is, fontos alappul szolgálnak.

---

* CNRS, USR 3172 CFEETK – Labex Archimède – „Investissement d’Avenir” ANR-11-LABX-0032-01 Program.

¹ A 20. dinasztia utolsó uralkodójának, XI. Ramszesznek halála (körülbelül Kr. e. 1070) után Manethón *Aigyptiaka* című műve egy új dinasztia királyainak felsorolásába kezd, amelyet a modern történelemtudomány az úgy nevezett Harmadik Átmeneti Kor kezdeteként jelöl meg. WADDELL 1940, 185–187. Ez a hosszú időszak, amely Kr. e. 664-ig tartott korántsem volt homogén, és több fázisra is oszthatjuk, amelynek első, bevezető időszakát képezi a 21. dinasztia, amelyet az ország politikai kettéosztottsága jellemzett. Alsó-Egyiptomot a Manethón által is felsorolt uralkodók irányították, akik székhelyüket Per-Ramszeszből Taniszba helyezték, ennek ellenére az országész adminisztrációs központja minden bizonnyal továbbra is az ősi főváros, Memphisz maradt. VON BECKERATH 1999², 178–181. Felső-Egyiptomot a taniszi uralkodókkal sok esetben közeli rokoni kapcsolatot ápoló nagy hadseregarancsnokok (*jmy-r(3) mšꜥ wr*) és Amun főpapok irányították el-Hibéből. Az új adminisztrációs központ kiválasztásakor minden bizonnyal fontos szempont lehetett a város elhelyezkedése, amely lehetővé tette az Alsó-Egyiptommal és az oázisokkal érintkező kereskedelmi útvonalak ellenőrzését, és egy másik jelentős katonai központ, a 20. felső-egyiptomi nomosz központjának, Hérakleopolisz Magnának a közelsége is. Hérakleopolisz Magnával kapcsolatban lásd: PEREZ DIE 2009, 303–326. Ennek ellenére továbbra is az ősi központ, Théba maradt vallási és gazdasági szempontból egyaránt a régió legjelentősebb városa. A 20. dinasztia végével kapcsolatban lásd legújabban: BARWIK 2011; lásd még: DEMBITZ 2008, 76.

² A korszakkal foglalkozó mindmáig legjobb összefoglaló tanulmány: KITCHEN 1996³, 243–286; lásd még: JANSEN-WINKELN 2006, 218–233; KITCHEN 2009, 293–308; ASTON 2009, 20–22.

³ VON BECKERATH 1999², 177; 182–183.

Maszaharta I. Pinodzsem fia volt, aki apját követte a főpapi hivatalban, valószínűleg miután az felvette a királyi címet. I. Pinodzsemet Szmendész 16. évében⁴ és I. Pszuszennész 8. évében⁵ említik kartussal és titulátúrával I. Amenhotep koporsójára és Ahmosze múmiapólyájára írt két hieratikus feliratban. Uralkodóként több emlékműve is ismert, azonban ezek egyike sem tartalmaz dátumot. Maszaharta Szmendész 16. és 19. évében bizonyosan hivatalban volt,⁶ azonban feltehetően nem töltötte be hosszú ideig a főpapi tisztséget.⁷ Szmendész uralkodásának utolsó évétől I. Pszuszennész hosszú, majdnem ötven éves uralma alatt fivére, Menheperré töltötte be az Amun főpapi és hadsereg parancsnoki tisztségeket.⁸

Kevés emlékműve ismert, és személye meglehetősen eltörpülhet híres elődei, Herihór és I. Pinodzsem mellett, azonban tevékenységét nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ugyanis ennek ismerete a korszak megértéséhez elengedhetetlen kiegészítésekkel szolgál.

Maszaharta emlékművei

Egy kisméretű, 80 cm hosszú, 40 cm széles, és körülbelül 50 cm magas homokkő szfinx viseli Maszaharta Amun főpapi címét és nevét, amely ma a karnaki Amun templom nagy előudvarában, II. Széthi bárka-megállójának Amun szentélye előtt található.⁹ Fején *nemesz-kendőt* visel, és állat isten-szakáll díszíti. A szfinx minden bizonnyal eredetileg nem Maszahartának volt szánva, feltételezhetően a 18. dinasztia, Helmut Brandl véleménye szerint esetleg II. Thotmesz idejében készült.¹⁰

A szfinx, mint ábrázolási forma, szigorúan királyi előjog volt az ókori Egyiptom története során, azonban Amun főpapként és nagy hadseregparancsnokként nem Maszaharta alkalmazhatta azt először. Herihórtól is ismerünk egy szobortalapzatot, amely valószínűleg egy szfinxhez tartozott, és a karnaki Amun templom hüposztíl csarnokában találták.¹¹ Később a 22. dinasztia uralkodói hasonló, esetenként usurpált, szfinxeket helyeztettek el magukról Karnakban és Taniszban is.¹²

Ugyan Maszaharta szfinxének megtalálási helye nem ismert, minden bizonnyal egy frekventált helyen állhatott, ahol a papság és a templomba alkalmanként bebocsájtást nyerő lakosság láthatta, lehetséges, hogy a Hüposztíl-csarnokban, vagy a templom mai II. pülónja előtt kialakított processziós útvonal egyik pontján.

Maszaharta legjelentősebb emlékműve a Karnaki Amun templom IX. pülónjától keletre, a pülón keleti tornyába vájt lépcsőfeljáróval szemben található kapu volt, amely szintén igen rossz állapotban maradt ránk.¹³

⁴ JANSEN-WINKELN 2007, 28 (3.51).

⁵ JANSEN-WINKELN 2007, 22 (3.32).

⁶ JANSEN-WINKELN 2007, 28–29 (3.51–53).

⁷ KITCHEN 1996³, 419, §383.

⁸ KITCHEN 1996³, 269–270.

⁹ RÖMER 1994, 63 (5) és 566 (42); JANSEN-WINKELN 2007, 27 (3.47); <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=370>.

¹⁰ BRANDL 2012, 98.

¹¹ RONDOT 1987, 271–277.

¹² Összefoglalásként lásd: BRANDL 2012, 79–81.

¹³ PM II² 181–182 (549a-b); RÖMER 1994, 63 (7) és 567–568; CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, 167–204; JANSEN-WINKELN 2007, 27–28 (3.48); Online Karnak Project KIU 1803–1805; KIU 1808–1811.

A kapu homokkőből készült, és egy vályogtéglá falba illesztették, amely a X. és IX. pülóntól keletre szegélyezte a templom észak-déli processziós útvonalát. Szemöldökköve mára elveszett, Jean-François Carloti rekonstrukciója alapján a kapu eredetileg 4 méter 37 centiméter magas lehetett, amelyből az ajtófélfák 3 méter 5 centimétert tettek ki, azaz hasonló kapukkal összevetve az átlagnál kissé nagyobb méretűnek nevezhető.¹⁴

Mindkét ajtófélfá nyugati oldalát Maszaharta három, Amun különböző formái számára bemutatott áldozati jelente és dedikációs felirata díszíti. A jelenetek alatt futó dedikációs felirat alapján a kapu neve „a šn¹⁵ nagy kapuja, amelynek a neve gyönyörű” volt, „amelyet Maszaharta készített”.¹⁶ A kapu elhelyezett áldozati jelenetek a következők voltak:

Az északi ajtófélfá alsó regiszterében, Maszaharta áldozati ételekkel megrakott tálcát nyújt Amun-Rének,¹⁷ a középső regiszterben pedig salátát áldoz Amun-Ré-Kamutef számára.¹⁸ A felső regiszter erősen sérült, a jelenet címe az áldozat megadásával és a kísérőszöveg teljes egészében elveszett, itt valószínűleg valamilyen növény, esetleg virág áldozatról lehet szó.¹⁹ A déli ajtófélfá alsó regiszterében Maszaharta áldozati ételekkel megrakott tálcát nyújt Amun-Rének,²⁰ a középső regiszterben kenőcsáldozatot mutat be az itifallikus Amun-Rének,²¹ és végül a legfelső regiszterben friss növényeket hoz Amun-Ré számára.²² Az áldozatokért cserébe Amun-Ré a királyok számára szokásos jótéteményeket, mint például minden életet, tartósságot, hatalmat, erőt, egészséget, stb. nyújt a főpapaknak, aki minden jelenetben főpapi öltözetet visel.

Az ajtófélfák szimmetrikus díszítése jól illeszkedik a hagyományos templomi ajtódekorációk közé,²³ az elveszett szemöldökkövön is valószínűleg Maszaharta további áldozati jelenetei lehetettek ábrázolva.

Az isten előtti áldozat bemutatása templomi környezetben királyi előjog volt,²⁴ ezért is érdekes, hogy Maszaharta saját pozíciójának megfelelően átalakította az áldozati jeleneteket kísérő szövegrész hagyományos felépítését.

Maszaharta elődei közül Herihór, aki a karnaki Honszu templom előudvarát látta el a megfelelő díszítéssel, pontosan követte a korábbi királyi ikonográfiát; az áldozatok és a jelenetek típusa, az öltözeke és a szövegek elrendezése is ennek megfelelő.²⁵ Homlokát minden esetben ureusz kígyó díszítette, de többnyire a király főpapi funkcióját hangsúlyozó szűk papi sapkát viseli.²⁶ Herihór alakja felett kartusba keretezett trón és személyneveit találjuk, személyét a feje felett repülő sólyom alakú Nehbet és Uadzset istennők oltalmazzák, és az istenek a hagyományos jótéteményeket ajánlják fel a számára.

I. Pinodzsem karrierje több szakaszra is osztható,²⁷ ennek ellenére már azokban az áldozati jeleneteiben is a hagyományos királyi áldozati jeleneteknek megfelelő elrendezést követette, amikor

¹⁴ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, 168 és 187.

¹⁵ Wb 4 507.12–508.25. Műhelyek és raktárak együttese, ahol a templomi áldozatok során felszolgált étel és ital készült. Lásd bővebben: HARING 1997, 194–195.

¹⁶ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, 176–178; <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=1803>.

¹⁷ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, Pl. III.

¹⁸ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, Pl. IV.

¹⁹ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, Pl. V.

²⁰ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, Pl. VI.

²¹ CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, Pl. VII.

²² CARLOTTI – CHAPPAZ 1995, Pl. VIII.

²³ KOENIGSBERGER 1936, 66–67.

²⁴ CAUVILLE 2012, 16.

²⁵ THE EPIGRAPHIC SURVEY 1979, például lásd: Pl. 37.

²⁶ THE EPIGRAPHIC SURVEY 1979, xv.

²⁷ RÖMER 1994, 59–60.

még nem alkalmazott királyi titulust, csupán királyi jelzőket és attribútumokat. A Honszu templom pülónjának déli oldalát teljes egészében I. Pinodzsem dekorálta eredetileg tornyonként hét regiszterben elhelyezett áldozati jeleneteivel és egyéb kíséző felirataival.²⁸ I. Pinodzsem főpapi öltözetben ábrázoltatta magát, azonban az áldozati jelenetekhez kapcsolódó szövegrészben a hagyományos elrendezést követte és az istenektől a királyok számára szokásos jótéteményeket kapja. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelenetek többségében neve, és jelzői előtt az *jn* bevezető formulát találjuk.

További áldozati jelenetei ismertek, amelyek az általa, feltehetően II. Ramszesztől uzurpált eredetileg legalább száz szfinxből álló és a templom kelet-nyugati processziós útvonalát szegélyező szfinxsor talapzatait díszítették.²⁹ Ezeket a talapzatokat szimmetrikus áldozati jelenet díszítette két oldalt a térdeplő főpappal és középen Amun-Ré, az isten képmását helyettesítő, nevével és jelzőivel. Pinodzsem feje fölött Amun főpapi címe, neve és filiációja került felvételre.

Maszaharta, aki jeleneteiben az isten fiaként van megemlítve, azonban az ajtón található áldozati jelenetekben a király és isten közötti párbeszédet egy isteni kijelentéssé, esetleg dekrétummá alakította át:³⁰

Amun-Ré:³¹

² *dj=f^cn^h dd w3s nb mj R^c ³Jmn-R^c nswt n^{tr}w*

² Minden életet, stabilitást és hatalmat, Ré istenéhez hasonló, ad ³ Amun-Ré, az istenek királya

Maszaharta:

⁴ *n s3=f mr(y)=f hm-n^{tr} tp(y) ⁵n(y) Jmn-R^c nswt n^{tr}w nb ⁶jr(t) ht M3s3h⁷-rtj [m3^c-hrw]*

⁴ az ő szeretett fiának, (aki) ⁵ Amun-Ré, az istenek királyának főpapja, az ⁶ áldozatok ura Maszaha ⁷-rta [(az) igaz hangú].

Ugyan a kapu mai szemmel jelentéktelennek tűnhet, azonban Maszaharta idején egy frekventált útvonal haladt át rajta. Ahogy arra a neve is utal, a kapu a *šn^c*-hoz, azaz a karnaki Amun templom raktáraihoz és konyháihoz vezetett, ahol a mindennapi étel és italáldozatok készültek. Maszaharta a kapu díszítésekor minden biztonnyal szem előtt tartotta, hogy a templom papságának tagjai minden nap, esetenként akár többször is áthaladtak itt, így jeleneteivel állandóan szembeülhettek.

Maszaharta a X. pülón udvarán, az úgynevezett II. Amenhotep szentély déli külső falán egy nagyméretű másodlagos jelenet mellé helyezte építési feliratát (*1. kép*), amelyben filiációja is szerepel, apja, Pinodzsem nevét pedig kartus keretezi.³² A jelenet a keleti irányba tekintő trónoló

²⁸ RÖMER 1994, 539–541 (5); JANSEN-WINKELN 2007, 8–9 (3.12); lásd még CHAMPOLLION 1889, 212–217.

²⁹ PM II² 22 (5); PILLET 1925, 3–4; RÖMER 1994, 51 és 539 (4). Lásd ezzel kapcsolatban még: CABROL 1995A, 23; CABROL 2001, 204–206.

³⁰ Hasonlóan oldották meg Menheperré főpap feltehetően I. Pszuszennész 48. évében felállított sztéléjének jelenet regiszterét is. A sztélé a karnaki Amun templomkörzet északi részébe betelepülő lakosság elmozdításáról, és egy kerítőfal megépítéséről számol be. BARGUET 1962, 36–38, Pl. 32; lásd továbbá: JANSEN-WINKELN 2007, 74 (6.2).

³¹ Déli ajtófélfá, alsó regiszter. <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=1808>.

³² PM II² 186 (577); MASPERO 1882, 133–134; JANSEN-WINKELN 2007, 28 (3.49).

Amun-Rét ábrázolja, amely a $ms=sw$ [$ds=f$], azaz aki „saját magát szülte” jelzót viselte, amely Amun-Rére, mint a teremtő istenre utal.³³ Az istenség előtt egy kisméretű áldozati asztal látható. A korábbi publikációkban ezt az istenképmást egy szimmetrikus, vagy dupla jelenet egyik tagjának értelmezték, ugyanis a falon közvetlenül egy másik, nyugati irányba néző, hasonlóan nagyméretű Amun-Ré mellett található, azonban a két jelenet nem egyelő magasságban és méretben lett felvésve, így valószínű, hogy az egyik korábban készült.³⁴ A nyugati, kisebb méretű jelenet nem tartalmaz kiegészítő szöveget, csak Amun-Ré megnevezését, aki itt a $p3wty T3wy$ „a Két Ország őse” jelzót viselhette. Az isten mindkét formája növekvő népszerűségnek örvendett a 21. dinasztia idején. Lehetséges, hogy Maszaharta vésette a keleti jelenetet a falra, de az is elképzelhető, hogy csupán építési feliratát adta egy már létező jelenethez.

1. kép. Maszaharta építési felirata Amun-Ré trónoló alakja mellett (Dembitz Gabriella felvétele)

Ha megvizsgáljuk a jelenetek elhelyezkedését, azonnal szembetűnik, hogy egy, az udvarra nyíló oldalajtó közelébe vésték őket, nem véletlenül. Az ilyen, úgynevezett „másodlagos jelenetek” vagy graffitik leginkább oldalajtók közelében találhatóak, és a templom papsága és az ide alkalmazottak bebocsájtást nyújtó lakosság egyéni vallásosságának eszközeként szolgálhattak.³⁵ Az oldalajtón minden bizonnyal a közelben készült áldozati ételek szállítása is zajlott.

Keveset tudunk az ókori Théba település szerkezetéről, az azonban bizonyos, hogy a város a karnaki Amun körzet keleti és dél-keleti részéhez kapcsolódott, a templomkörzeten belül pedig

³³ A jelzővel kapcsolatban lásd: LEITZ 2002, Vol. III 412a–b.

³⁴ Ez úton szeretnék köszönetet mondani Sébastien Biston-Moulinnek (CNRS, USR 3172, CFEETK), aki megosztotta velem véleményét és megfigyeléseit a két graffitó eltérő méretét illetően.

³⁵ FROOD 2013, 290.

a szent tótól keleti-délkeleti irányban találjuk az adminisztrációs épületeket és a papok számára kijelölt lakóközteret.³⁶ Lehetséges, hogy Maszaharta a IX. és X. pülón közelében emelt elkerítő fala éppen ennek a lakóközteretnek a megnövekedése miatt vált szükségessé.

A külső udvarok az egyiptomi templom zárt rituális teréhez kapcsolódtak, és feladatuk az elzárt, szent és a nyitott, azaz profán világ közötti közvetítés volt. Ezek az udvarok az isten nyilvános megjelenésekor, processziók vagy orákulumok idején a lakosság szélesebb köre számára is látogathatók voltak. A nyitott udvarok ugyanezen okból a királyi önreprezentáció színhelyeként is szolgáltak, ahol többek között az uralkodó, gyakran a lakosság életét is érintő, dekrétumai kerültek kifüggesztésre. Az isteni orákulumok népszerűsége és szerepe az Újbirodalomtól kezdve folyamatosan nőtt,³⁷ a 21. dinasztia idején ezek az orákulumok minden bizonnyal többnyire a X. pülón udvarán zajlottak. Ezt a felvetést az udvar belső és külső falain megörökített több orákulum felirat jelenléte is alátámasztja.³⁸

A templom déli-délnyugati szektora, amelybe a X. pülón udvara és a Honszu templom is bele tartozik, már a 18. dinasztia közepe óta különböző rituális cselekmények helyszíne volt.

A Honszu templom mai helyén már a 18. dinasztia idején is templom állt, amelyet később III. Ramszesz, a korábbi templom köveit felhasználva teljesen újjáépített.³⁹ A templom dekorációját III. Ramszesz már csak elkezdte, a belső szentélyek díszítése fia, IV. Ramszesz alatt folytatódott. A templom hüposztill csarnokát XI. Ramszesz megbízásából Herihór díszítette, a főpap, szokatlan módon maga is megjelent az udvar falain 8, az oszlopokon 4 áldozati jelenetben, az előudvarban azonban már teljes királyi ikonográfiával ábrázoltatta magát.⁴⁰ A templom pülónjának déli homlokzatának és a tető szentélynek a dekorálását I. Pinodzsem fejezte be. A templomhoz vezető processziós útvonalat szintén Pinodzsem alakította ki, III. Amenhotepnek valószínűleg a Mut körzetből származó kos szfinxeiből.⁴¹ Ugyan Maszaharta nem vésetett a maga számára jelenetet a templomban, mégis hozzájárult annak dekorációs programjához, mégpedig egy monumentális, feltehetően III. Amenhoteptől usurpált, majdnem két méter magas félig sólyom, félig embert ábrázoló, istenszobor ide helyezésével.⁴²

A karnaki Honszu templomban talált, vörös kristályos homokkőből készült szobrot 1863-ban ajándékozta Said Pasha II. Lipót belga királynak, ma Brüsszelben látható. 1946-ban egy tűzvész során súlyosan megsérült, azonban egy korábbi fényképfelvételen is jól látszik, hogy a bal lábánál Maszaharta egy függőleges feliratát hordozta.⁴³ A felirat a következőképpen hangzott: *jrj-p^ct sšm Tšwy hm-ntr tp(y) n(y) Jmn-R^c nswt ntrw Mššhr^t m³c-hrw mry Hnsw (nb) šwt-jb*, azaz „örökös nemes, a Két Ország vezetője, Amun-Ré, az istenek királyának főpapja, Maszaharta az igaz hangú, Honszu, az örvendezés urának kegyeltje”.

³⁶ MILLET – MASSON 2011, 2 Fig 1a.

³⁷ ČERNÝ 1962, 35–48.

³⁸ KRUCHTEN 1985, 17. Az udvar észak–déli és kelet–nyugati tengelyének találkozási pontjánál folytatott szondázás során egy mészró padlólap került elő Maszaharta fivérének, Menheperrének a nevével és talpnyomával. GOYON 1987, 275–280; <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=334>. Ez a votív tárgy, amely feltehetően az orákulumokat megelőző rituális megtisztulás helyét jelölhette Menheperré főpapsága alatt, megerősíti Jean-Marie Kruchten feltételezését, amely szerint ezen az udvaron zajlottak a 21. dinasztia jelentősebb orákulum eseményei és „istenek audienciái” (*ph ntr*), és akár alkalmanként a szertartások alatt egy úgynevezett „ezüst padló” *tš n(y) h^d* is használatban lehetett itt. KRUCHTEN 1985, 16–17. Ez utóbbival kapcsolatban lásd bővebben: KRUCHTEN 1986, 325–336; és CABROL 2001, 483–489.

³⁹ KIMPTON *et al* 2010, 113–124; McCLAIN *et al* 2011, 159–179.

⁴⁰ THE EPIGRAPHIC SURVEY 1981.

⁴¹ CABROL 1995b, 33–63.

⁴² VAN RINSVELD 1991, 15–45.

⁴³ VAN RINSVELD 1991, 17. Lásd még: JANSEN-WINKELN 2007, 28 (3.50).

A szobornak nem csak a mérete figyelemre méltó. Honszu jelentősége, mint a thébai triász gyermekistene már az Újbirodalomtól kezdve egyre nőtt, a Harmadik Átmeneti Korban pedig népszerű orákulumisten volt. Az általa viselt *nb 3wt-jb*, azaz az „örvendezés ura” jelző Ozirisztől származó királyságának mitikus megerősítésére utalhatott, így azonosulhatott Hórusz istennel is.⁴⁴ Honszu Hóruszként való értelmezése a Harmadik Ármeneti Korban általános lehetett, ahogy ezt III. Oszorkon fáraó, a karnaki Honszu templom elé helyezett etióp oszlopsor ásatásai során előkerült, jelenetei is alátámasztják.⁴⁵ Honszu isten tehát egyúttal a királyi legitimációban is szerephez jutott, Hóruszként való azonosítása pedig már Herihór idején megjelent.⁴⁶

Konklúzió

Ugyan csupán kevés emlékmű maradt fenn, amely Maszaharta személyéhez köthető, azonban ezek vizsgálata után kijelenthető, hogy a főpap feliratain ugyanolyan terminológiát és ikonográfiát használt, mint Herihór és I. Pinodzsem a karrierjük első felében. Maszaharta a Honszu templomban felállított monumentális, Honszu istent ábrázoló szobrán viselt „a Két ország vezetője” címe⁴⁷ ezt a feltételezést tovább erősíti.

Elődei nagy figyelmet fordítottak a 21. dinasztia idején használatban lévő processziós útvonalak fejlesztésére és a lakosság számára is elérhető rituális terek formálására, felújítására. Herihór a karnaki Amun templom X. pülónja előtti szfinxsort restaurálta itt elhelyezett feliratai alapján,⁴⁸ I. Pinodzsem pedig látványos építészeti programként a templom mai II. pülónja előtt elhelyezett kos fejű szfinxsort usurpálta II. Ramszesztől és alakította át saját építészeti programjának megfelelően. Pinodzsem a Honszu templom előtti kosokból álló processziós utat valószínűleg eredetileg a Mut templomban elhelyezett III. Amenhotep kos-szfinxeit felhasználva alakította ki, és ezzel egy időben rendezte a Mut körzet bejárata előtti teret is. Ehhez a programhoz csatlakozott Maszaharta is, aki leginkább az Amun templom déli szektorában volt aktív.

A Honszu templomban minden főpap jelen volt Herihórtól Menheperréig, közülük Maszaharta az, aki a legkevesebb emlékművet hagyta ránk, ennek oka valószínűleg hivatali idejének rövidségében keresendő. Ennek ellenére ő is igyekezett teljesíteni kötelezettségeit az isten felé, amelyet a főpap usurpált, az istent ábrázoló különleges szobra is tanúsít.

Maszaharta építési tevékenysége tehát jól illeszkedik a már Herihór idején megkezdett, de egészében I. Pinodzsem által kifejtett építési programhoz, azonban céljaként nem ezek túlszárnyalását, hanem kiegészítését jelölhette meg.

⁴⁴ VAN RINSVELD 1991, 28.

⁴⁵ GOYON 1983, 2–9.

⁴⁶ Ez úton szeretném ismételtlen megköszönni Schreiber Gábornak, hogy doktori disszertációmmal kapcsolatban írt opponensi véleményében kitért Herihór a Honszu templom előudvarában felvételre került áldozati jeleneteinek ezen aspektusára.

⁴⁷ GRIMAL 1986, 348; RÖMER 1994, 77.

⁴⁸ CABROL 2001, 233; GRALLERT 2001, 343–344.

Bibliográfia

- ASTON, David A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21–25: Chronology – Typology – Developments. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean* 21. Vienna.
- BARGUET, Paul 1962. *Le Temple d'Amon-Rê à Karnak: essai d'exégèse*. Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire 21. Le Caire.
- BARWIK, Miroslav 2011. *The Twilight of Ramesside Egypt: Studies on the History of Egypt at the End of the Ramesside Period*. Warsaw.
- VON BECKERATH, Jürgen 1999². *Handbuch der Ägyptischen Königsnamen*. Münchner Ägyptologische Studien 49. Mainz am Rhein.
- BRANDL, Helmut 2012. Kunst und Gesellschaft in der Libyzerzeit. Beobachtungen an Königsstatuen der Dritten Zwischenzeit. In: Kóthay, K. A. (ed.), *Art and Society: Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art. Proceedings of the International Conference Held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 13–15 May 2010*. Budapest. 79–108.
- CABROL, Agnès 1995A. Les criosphinx de Karnak: un nouveau dromos d'Amenhotep III. *Cahiers de Karnak* 10, 1–32.
- CABROL, Agnès 1995B. Une représentation de la tombe de Khâbekhenet et les dromos de Karnak-Sud: Nouvelles hypothèses. Les béliers du dromos du temple de Khonsou et l'intérieur de l'enceinte du temple de Mout. *Cahiers de Karnak* 10, 33–63.
- CABROL, Agnès. 2001. *Les voies processionnelles de Thèbes*. Orientalia Lovaniensia Analecta 97. Leuven.
- CARLOTTI, Jean-François – CHAPPAZ, Jean-Luc 1995. Une porte de Masaharté à l'est du IXe pylône. *Cahiers de Karnak* 10, 167–204.
- CAUVILLE, Sylvie 2012. *Offerings to the Gods in Egyptian Temples*. Leuven.
- ČERNÝ, Jaroslav 1962. Egyptian Oracles. In: PARKER, R. A. (ed.), *A Saite Oracle Papyrus from Thebes in the Brooklyn Museum*. [Papyrus Brooklyn 47.218.3]. Providence, Rhode Island. 35–48.
- CHAMPOLLION, Jean-François 1889. *Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Notices descriptives conformes aux manuscrits autographes rédigés sur les lieux par Champollion le Jeune*. Vol. 2. Paris.
- DEMBITZ, Gabriella 2008. A 21. dinasztia kutatása: kronológiai nehézségek. *Ókor* 7/1–2, 74–80.
- THE EPIGRAPHIC SURVEY 1979. *Temple of Khonsu, Volume 1: Scenes of King Herihor in the Court. Plates 1–110. With translations of texts*. Oriental Institute Publications 100. Chicago.
- THE EPIGRAPHIC SURVEY 1981. *Temple of Khonsu, Volume 2: Scenes and Inscriptions in the Court and the First Hypostyle Hall. Plates 111–207. With translations of texts and glossary for volumes 1 and 2*. Oriental Institute Publications 103. Chicago.
- FROOD, Elisabeth 2013. Egyptian Temple Graffiti and the Gods: Appropriation and Ritualization in Karnak and Luxor. In: Ragavan, D. (ed.), *Heaven on Earth. Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World: Papers from the Oriental Institute Seminar Heaven on Earth Held at the Oriental Institute of the University of Chicago 2–3 March 2012*. Oriental Institute Seminars 9. Chicago. 287–318.
- GRALLERT, Silke 2001. *Bauen – Stiften – Weißen. Ägyptische Bau- und Restaurierungsinnschriften von den Anfängen bis zur 30. Dynastie*. Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo. Ägyptologische Reihe 18. Berlin.
- GRIMAL, Nicolas 1986. *Les termes de la propagande royale égyptienne de la XIXe dynastie à la conquête d'Alexandre*. Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Nouvelle Série 6. Paris.

- GOYON, Jean-Claude 1982. Une dalle aux noms de Menkheperre, fils de Pinedjem I, d'Istemkheb et de Smendès (CS X 1305). *Cahiers de Karnak* 7, 275–280.
- GOYON, Jean-Claude 1983. Aspects thébains de la confirmation de pouvoir royal: les rites lunaires. *Journal of the Society of the Study of Egyptian Antiquities* 13, 2–9.
- HARING, Bernardus J. J. 1997. *Divine Households. Administrative and Economic Aspects of the New Kingdom Royal Memorial Temples in Western Thebes*. Egyptologische Uitgaven 12. Leiden.
- JANSEN-WINKELN, Karl 2006. Relative Chronology of Dyn. 21. In: Hornung, E. – Krauss, R. – Warburton, D. A. (eds.), *Ancient Egyptian Chronology*. Handbuch der Orientalistik 83. Leiden – Boston. 218–233.
- JANSEN-WINKELN, Karl 2007. *Inschriften der Spätzeit. Teil I: Die 21. Dynastie*. Wiesbaden.
- KIMPTON *et al* 2010 = KIMPTON, Jennifer L.– MCCLAIN, J. Brett – VÉRTES, Krisztián – JOHNSON, W. Raymond 2010. Preliminary Report on the Work of the Epigraphic Survey in the Temple of Khonsu at Karnak, 2008–2009. *Journal of the American Research Center in Egypt* 46, 113–124.
- KITCHEN, Kenneth A. 1996³. *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC)*. Warminster.
- KITCHEN, Kenneth A. 2009. The Third Intermediate Period in Egypt: An Overview of Fact & Fiction. In: Broekman, G. P. F. – Demarée, R. J. – Kaper, O. E. (eds.), *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. Egyptologische Uitgaven 23. Leiden. 161–202.
- KOENIGSBERGER, Otto 1936. *Die Konstruktion der Ägyptischen Tür*. Ägyptologische Forschungen 2. Glückstadt.
- KRUCHTEN, Jean-Marie 1985. Un instrument politique original: «La belle fête de *ph-ntr*» des rois-pêtres de la XXIe dynastie. *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 103, 6–26.
- KRUCHTEN, Jean-Marie 1986. *Le grand texte oraculaire de Djéhoutymose, intendant du domaine d'Amon sous le pontificat de Pinedjem II*. Monographies Reine Élisabeth 5. Bruxelles.
- LEITZ, Christian (ed.) 2002. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*. Vol. I–VII. Orientalia Lovaniensia Analecta 110–116. Leuven.
- MASPERO, Gaston 1882. Notes sur quelques points de Grammaire et d'Histoire. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 20, 120–135.
- MCCLAIN *et al* 2011. = MCCLAIN, J. Brett – KIMPTON, Jennifer L. – ALBERTS, Keli – VÉRTES, Krisztián and JOHNSON, W. Raymond 2011. Preliminary Report on the Work of the Epigraphic Survey in the Temple of Khonsu at Karnak, 2009–2010. *Journal of the American Research Center in Egypt* 47, 159–179.
- MILLET, Marie – MASSON, Aurélia 2011. Karnak: Settlements. In: Wendrich, W. (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Los Angeles. 1–15. <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0027fcnz>
- PEREZ DIE, Maria C. 2009. The Third Intermediate Period Necropolis at Herakleopolis Magna. In: Broekman, G. P. F. – Demarée, R. J. – Kaper, O. E. (eds.), *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. Egyptologische Uitgaven 23. Leiden. 303–326.
- PILLET, Maurice 1925. Rapport sur les travaux de Karnak (1924–1925). *Annales du Services des Antiquités de l'Égypte* 25, 1–24.
- VAN RINSVELD, Bernard 1991. Le dieu-faucon égyptien des Musées royaux d'Art et d'Histoire. *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire* 62, 15–45.
- RONDOT, Vincent 1987. Un document inédit au nom de Hérihor. *Cahiers de Karnak* 8, 271–277.
- WADDELL, William G. 1940. *Manetho*. The Loeb Classical Library 350. Cambridge, London.

RELIEFDÍSZES KŐTÁLKÁK A GÖRÖG-RÓMAI KORI EGYIPTOMBÓL

Endreffy Kata

A görög-római kori reliefdíszes kőtáلكák korpuszának egyes darabjait az egyiptológia hajnala óta ismerjük, a tárgycsoport egészével kapcsolatban mégis számos kérdés megválaszolatlan, beleértve a korpusz értelmezését is. Az itt következőkben röviden ismertetem a tárgycsoport jellegzetességeit, majd az egyes darabok ikonográfiai elemeiből kiindulva felvázolok egy olyan értelmezési lehetőséget, amely két mítoszkörhöz kapcsolja a táلكák változatos ábrázolásait, és a korpuszt az egyiptomi újévi ünnepekkel köti össze.

A reliefdíszes kőtáلكák első említését és ábrázolását a Napóleont Egyiptomba kísérő francia tudósok egyikének, Vivant Denonnak köszönhetjük. 1802-ben megjelent *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte* című munkájában Denon előkelő társaságban – a gízai szfinx, Pompeius oszlopa és Kleopátra túje között – helyezte el azt a táلكát, amelyet Isis és a sólyomfejű Hórus lótuszvirág fölött megjelenő büsztje díszített.¹ Az első közlést követően csak hosszú szünet után, a 20. század első évtizedeiben indult meg komolyabb érdeklődés a tárgycsoport iránt.² Ezután a korpusz ismét feledésbe merült – olyannyira, hogy amikor Castiglione László 1978-ban rövid közleményben ismertetett egy budapesti magángyűjteményben található kisméretű, Harpokratés domborműves alakjával díszített táلكát (1–2. ábra), az ilyen típusú tárgyakat „a görög-római Egyiptom egyik legérdekesebb s egyben legelhanyagoltabb sajátos emlékcsoportjaként” írta le.³ Állítása ma ugyanúgy érvényes: egyes darabok rövid említésén,⁴ egy-egy katalógusbejegyzésen,⁵ illetve Klaus Parlasca 1983-as bevezető tanulmányán⁶ kívül a korpusz egésze azóta

¹ DENON [1802], pl. 100. A metszet egy példánya hozzáférhető a londoni Victoria and Albert Museum honlapján: <http://collections.vam.ac.uk/item/O1068568/a-view-of-the-sphinx-print-dominique-vivant-denon/> (2015.03.15.). Theodor Schreiber – Denont idézve – a táلكa lelőhelyeként a thébai Királyok Völgyét említi (SCHREIBER 1894, 436, fig. 127). Ez azonban kevésbé valószínű, ahogyan az is, hogy a táلكa fémből készült volna, vö. KATER-SIBBES 1973, 33.

² Már Schreiber is említi a Denon-féle táلكával rokon darabokat Londonban, Bolognában, Torinóban és Berlinben (SCHREIBER 1894, 436), míg a kairói darabokat von Bissing gyűjti össze, és ő adja meg a tárgycsoport első összegzését is (VON BISSING 1907, xxii–xxiii). Sir John Evans tanulmányában (EVANS 1908) kilenc táلكát sorol fel, ezek közül három a saját gyűjteményébe tartozott, további hatot a londoni British Museum, illetve az oxfordi Ashmolean Museum őrzött. Evans saját darabjai később szintén az Ashmolean Museumba kerültek (lásd PARLASCA 1983A, 151). További táلكákat tett közzé Alfred Wiedemann is (WIEDEMANN 1914), Flinders Petrie listájában pedig már 28 darab szerepelt (PETRIE 1927, 37–39).

³ CASTIGLIONE – SZENTLÉLEKY – SZILÁGYI 1978, 136–37.

⁴ Lásd elsősorban TRAN TAM TINH 1970; HORNPOSTEL 1973; KATER-SIBBES 1973; MÜLLER 1975 munkáit, valamint a LIMC köteteit, s.v. Isis, Horus, Sarapis.

⁵ Kiindulásképpen: ROSS 1947, 36 (Brooklyn Mus. 16.580.164); CURTO 1961, 124–125 (Bologna B 3278–79); KAISER 1967, 106 (Berlin 17347); WILDUNG 1980, 27 (München AS 6299); SCHMIDT 1997, 52 (Bonn B 113); BEL *et al.* 2012, 270 (Louvre MA 2735).

⁶ PARLASCA 1983A.

sem váltott ki különösebb érdeklődést.⁷ A Harpokratés-tálka mellett igaz ez arra a darabra is, amelyet a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye őriz, s amelyen – a Denon által publikált tálkához hasonlóan – Isis és a sólyomfejű Hórus domborműves ábrázolása látható (3–4. ábra).⁸

1–2. ábra

Zsírő tálka Harpokratés alakjával. Budapest, magángyűjtemény. Fotó: Nánási László

3–4. ábra

Pala tálka Hórus és Isis-Hathor alakjával. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, ltsz. 60.11.A
© Szépművészeti Múzeum, Budapest. Fotó: Mátyus László

⁷ Továbblepést Ursula Mandel-Elzingának a Ptolemaios-kori relieferamiákról szóló tanulmánya jelentett, amelyben röviden a kőtálcák korpuzának elemzésére is kitért (MANDEL-ELZINGA 1988, elsősorban 296–307).

⁸ Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, ltsz. 60.11.A (ENDREFFY 2014).

A reliefdíszes kőtálcák korpusza

Elsőként érdemes néhány szót szólni a tárgycsoport egészéről. A korpusz több mint száz példányt számlál: tagjait egyrészt a hasonló anyag, méret és kidolgozás, másrészt a közös díszítőelemek és az ábrázolt istenek köre köti össze. Valamennyi tálka sötétszínű kőből (szteatitból, szerpentinből, palából) készült. A tálkák kisméretűek, átmérőjük 8 és 12 cm között mozog. Alakjuk a legtöbb esetben teljesen szabályos kör, amihez rendszerint két, szimmetrikusan elhelyezett, általában kettős volutával díszített fogó kapcsolódik. A tálkák néha kiöntővel rendelkeznek, ez azonban minden esetben álkiöntő, amely nem áll összeköttetésben a tálka belsejével – valószínűtlen tehát, hogy italáldozat során használták volna őket (5–6. ábra).⁹ A tálkák előlapját díszítő domborművek egészen a perem magasságáig felérnek, és általában a belső felületnek legalább a felét elfoglalják, néhol pedig a teljes belső felületet kitöltik. Ez lényegében kizárja azt a Flinders Petrie által felvetett lehetőséget, hogy a tálkákat esetleg kozmetikai palettaként használták volna.¹⁰ Ursula Mandel-Elzinga feltevése szerint ezeket a tárgyakat ugyanúgy mágikus-orvosi célokra használták, mint a hasonlóan fekete kőből faragott Hórus-sztéléket: vizet öntöttek rájuk, ami magába szívta az ábrázolások erejét, majd a vizet megitták.¹¹ A lehetőség valóban nem zárható ki, de amíg nem kerül elő olyan tálka, amelynek esetleges felirata ezt sugallná, bizonyítani sem lehet. A ma ismert tálkák között nincsen felirattal ellátott darab; az esetek nagy többségében a tárgyak hátoldalát is domborműves díszítés borítja: a középpontban általában rozetta vagy lótuuszvirág áll, körülötte koszorú, valamint szőlőfürtök és indák. A peremet rendszerint nyelvminta övezi.

5–6. ábra

Szteatit tálka Isis, Sarapis, Onuris ábrázolásával és Erósokkal. British Museum, ltsz. EA 38517
© Trustees of the British Museum

⁹ Vö. EVANS 1908. Vele ellentétben lásd PARLASCA 1983A, 153 és MANDEL-ELZINGA 1988, 306.

¹⁰ PETRIE 1927, 39.

¹¹ MANDEL-ELZINGA 1988, 306–307. Mandel-Elzinga ugyanakkor kiemeli, hogy a tálkák az egyiptomi dörzspaletták hagyományát folytatják, annak ellenére, hogy ezt a felhasználást a belsejüket díszítő magas domborművek nem teszik lehetővé.

A tálkák többsége műkereskedelemből került múzeumokba, származási helyükről éppen ezért keveset tudunk. Korábban a teljes produkciót Alexandriához kötötték,¹² ma már inkább úgy tűnik, az ismert lelőhelyű darabok közül több a felső-egyiptomi, elsősorban is thébai tárgy.¹³ Egyetlen darab került csak elő dokumentált régészeti feltárás során: 2006-ban a Brooklyn Museum expedíciója Isis és Sarapis büsztjével díszített tálkát talált a karnaki Mut-körzetben, a Mut-templom első pylonja illetve a mammisziként funkcionáló A-templom közötti udvaron.¹⁴ Az ugyanott előkerült Hadrianus-kori pénzérme alapján a tálkát a Kr. u. 1–2. század fordulójára datálták.¹⁵ Régészeti kontextus híján a darabok csupán megközelítőleg, stíluskritikai alapon kezelhetőek: eszerint a produkció a hellénisztikus korban kezdődhetett, a ma ismert darabok zöme azonban a császárkorban készült.¹⁶

A leletkontextus hiánya miatt a tálkák értelmezésében, illetve eredeti rendeltetésük meghatározásában is elsősorban magukra a tárgyakra kell hagyatkoznunk. Az első kiindulópontot szí-nük és formájuk kínálja. Aligha véletlen, hogy valamennyi tálka sötétszínű kőből készült: Egyiptomban ez a szín – a Nílus áradása után hátramaradó iszap színe – a termékenység és újjászületés gondolatát hordozta.¹⁷ A tálkák sok esetben teljesen szabályos kör alakját ugyanakkor nem túlzás a napkorongra tett utalásként felfogni, annál is inkább, mert a tárgyak szoláris jellegét több gyakori díszítőmotívum (például a lótuszvirág és a rozetta) is alátámasztja.

A Brooklyn Museum expedíciója által napvilágra hozott darabhoz hasonlóan az ismert tálkák közel ötödét Isis és Sarapis domborműves büsztje díszíti, a tárgyakat ezért általában nekik felajánlott fogadalmi ajándéknak tekintik.¹⁸ Bár Parlasca további ikonográfiai skémákat is felsorol, ezeket egyfajta egyéni vagy helyi variációként értelmezi, az együttes egészét pedig az Isis és Sarapis-kultusszal kapcsolatos személyes vallásosság megnyilvánulásának tartja.¹⁹ Isis és Sarapis kultusza a görög-római Egyiptomban minden más istenét felülmúlta, tiszteletük Egyiptom határain túl is messze elterjedt. Aligha lehet meglepő, hogy alakjuk a kőtálcák díszítésében is megjelenik (főképp, ha tekintetbe vesszük, hogy a produkció egy része valóban az istenpár elsődleges kultuszközpontjához, Alexandriához köthető). A teljes korpusznak azonban lényegesen változatosabb az ikonográfiája, ami – tekintetbe véve a tálkák szoláris jellegét és az újjászületés gondolatával való kapcsolatukat – ennél árnyaltabb értelmezést is megenged.

¹² MÜLLER 1974, 221; WILDUNG 1982, 199; S. SCHOSKE in FALCK *et al.* 1996, 150.

¹³ Vö. PARLASCA 1983A, 152, n. 18. Egyiptom területén kívül is kerültek elő tálkák, így például a Metropolitan Museum egyik darabja Cipruson: MET 74.51.5027 (MYERS 1914, 268–269, No. 1545), a múzeum honlapján: <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/243907> (2015.03.17.). Az egyiptomi tálkatípus ösztönzően hathatott a hasonló, gandharai műfaj kialakulására is: ld. PARLASCA 1983A, 158–159; BEHRENDT 2007, 8–13; PONS 2011.

¹⁴ FAZZINI 2006, 5. Képekkel a Brooklyn Museum honlapján: <http://www.brooklynmuseum.org/features/mut/digdiary/2006/week07.php> (2015.03.17.). Templomi kontextusból, a luxori templom területéről került elő két további tálka is (ld. PARLASCA 1983A, 152).

¹⁵ FAZZINI 2006, 5.

¹⁶ A datáláshoz lásd PARLASCA 1983A, 152; PFROMMER 1983, 159–160; MANDEL-ELZINGA 1988, 305–306.

¹⁷ WILKINSON 1994, 109–110; BEL *et al.* 2012, 281.

¹⁸ PARLASCA 1983A, 153; HORNBOSTEL 1973, 288.

¹⁹ PARLASCA 1983A, 156.

Ikonográfiai típusok

A következőkben néhány olyan darabot mutatok be, amelyeknek kulcsszerepe lehet a csoport megértésében. A Louvre gyűjteményében van egy alig 8 cm átmérőjű pala tálka, amely a Sóthis-kutya hátán ülve ábrázolja Isist.²⁰ Az istennő felemelt jobb kezében sistrumot, baljában bőség-szarut tart. A tálka teljes, a relief által ki nem töltött belső felületét szőlőindák és fürtök díszítik, a peremen koszorú fut körbe. Ugyanehhez a típushoz tartozik a Metropolitan Museum egyik ciprusi lelőhelyű darabja, szintén Isis-Sóthis ábrázolásával (7–8. ábra),²¹ a British Museumban őrzött példány (Isis-Sóthis mellett Erós-figurákkal),²² illetve a Getty Museum tálkája, amelynek hátoldalán Isis-Sóthis alakját a zodiákus jegyei veszik körül.²³ Mivel a hagyomány szerint Egyiptomban az újév beköszöntét a Sóthis csillag közvetlenül napkelte előtti feltűnése, illetve a Nílus áradásának ezt követő megindulása jelezte,²⁴ az Isis-Sóthis ábrázolás ezeket a tárgyakat egyértelműen az újévi időszakkal köti össze.²⁵ A Louvre-tálka kapcsán Christiane Desroches-Noblecourt már 1980-ban megemlítette, hogy a reliefdíszes kőtálcák az egyiptomi újévhez és az újévi ünnepekhez köthető megújuláshoz kapcsolódnak.²⁶ Felvetése azonban visszhang nélkül maradt, holott a korpusz egészének vizsgálata éppen ezt az értelmezést támasztja alá.

7–8. ábra

Szteitit tálka Isis-Sóthis ábrázolásával. Metropolitan Museum of Art, Itsz. 74.51.5027
© www.metmuseum.org. The Cesnola Collection, Purchased by subscription, 1874–76

²⁰ Louvre AF 6867 (DESROCHES-NOBLECOURT 1980, 20–23).

²¹ Lásd fent, n. 13.

²² Brit. Mus. EA 38511 (PETRIE 1927, 38). A British Museum honlapján: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=312895&objectId=125782&partId=1 (2015.03.17.).

²³ Getty 83.AA.327 (PARLASCA 1983a, 157. n. 71. Parlasca tanulmányának közzétételekor a tálka még a zürichi Galerie Nefer tulajdonában volt). A Getty Museum honlapján: <http://www.getty.edu/art/collection/objects/10592/unknown-maker-ptolemaic-cup-greek-ptolemaic-1st-century-bc-1st-century-ad/> (2015.03.17.).

²⁴ DAUMAS in LdÄ IV, cols. 466–472; WESSETZKY 1954, 3–10.

²⁵ A görög-római kori Isis-Sóthis ábrázolásokhoz kiindulásképpen lásd CLERC 1978.

²⁶ DESROCHES-NOBLECOURT 1980, 21–22.

A tálkákon nem csupán Isis-Sóthis alakja utal az újévre és a Nílus áradásával való kapcsolatra. A Getty Museum fent említett darabjának előoldalán az alakok egy téglalap alakú lépcsős medence körül helyezkednek el, amely alatt lótuszvirágot véstek ki.²⁷ A londoni Petrie Museum of Archaeology gyűjteményében őrzött töredékes tálkán Flinders Petrie értelmezése szerint a két krokodil elfüggönyözött szentély előtt áll.²⁸ Ha azonban a képet a feje tetejére állítjuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a krokodilok itt is medence mellett állnak, a sűrű vonalak pedig nem függönyként, hanem lótuszvirágként értelmezhetők. A tálkák közepére igazított medence ikonográfiai jelentése szorosan kapcsolódik az újbirodalmi Nun-tálkák²⁹ festett díszítésén megjelenő medencékéhez: a négyszögletes tavacska az ősoceánt jelképezi, a mellette ábrázolt lótuszvirág pedig az újjászületés és a megújulás gondolatköréhez kapcsolódik.³⁰

Amikor a tálkák domborműves alakjai nem töltik ki a belső oldal teljes felületét, általában a felső regiszterben jelennek meg, mintha „felcsúsztak volna” a peremre, és olyan benyomást keltenek, mintha vízparton állnának.³¹ Különösen így van ez, ha az ábrázolás témája maga is a vízhez kötődik, mint például a British Museum egyik tálkáján, amelyet a tengerből előlépő istennő, a kuporgó Aphrodité miniatűr ábrázolásával díszítettek.³² Hasonló a helyzet akkor is, amikor a vízi környezetre maguk az ábrázolt növények vagy állatok utalnak. A reliefdíszes kőtálkák külön sorozatait alkotják a kagyló, illetve hal alakú darabok. Az utóbbiak az Egyiptomban fontos újjászületési szimbólumként értelmezett *tilapia*-hal alakjában megmunkált korábbi hal-paletták hagyományát viszik tovább.³³ A korábbi palettákhoz képest ugyanakkor változást jelent, hogy belső oldalukon esetenként itt is megjelenik a csoport egészére jellemző magas domborműves díszítés.³⁴ Míg a hal formájú tálkáknál a külső oldal díszítését rendszerint pikkelyek alkotják, a kagylót imitáló tálak külső oldala – a tárgycsoport többi tagjához hasonlóan – a rozetta vagy levélminta valamely variációját mutatja.³⁵ A tálak belső oldalán kialakított kagylóformát egy háton lebegő madár kifeszített szárnyai ölelik körül, s hogy ez a madár éppen sólyom, azt azok a darabok tanúsítják, amelyekről nem tört le a madár feje, hanem szoborként emelkedik ki a tálkából.³⁶

A tálkák ábrázolásain gyakran különféle hullók és kétéltűek is megjelennek.³⁷ A lótusz- illetve medence-motívumhoz hasonlóan a kétéltűek és hullók – mint az ősdombon megjelenő első állatok – szintén a teremtés mozzanatával kapcsolják össze a tálakat, mindez pedig szépen rímel az ősvízzel azonosított áradásnak és vele együtt az újévi időszaknak a teremtés megismétléseként való egyiptomi felfogására.

²⁷ Ld. fent, n. 23.

²⁸ PETRIE 1927, 38. A múzeum weboldala ma is ezt az értelmezést követi: vö. Digital Egypt for Universities <http://www.ucl.ac.uk/museums-static/digitalegypt/cosmetic/uc2446.html> (2015.03.17.).

²⁹ STRAUSS 1974; PINCH 1993, 308–315.

³⁰ DERCHAIN 1975, 71–72.

³¹ Lásd például a bonni tálka peremén egyensúlyozó békát (Bonn B 113), vagy a Brooklyn Museumban őrzött tálka oroszlán-alakját (Brooklyn 16.580.164), fent n. 5.

³² Brit. Mus. EA 38514 (PARLASCA 1983A, 156).

³³ Petrie Museum of Archaeology, UC 2448, 30206, 58807, 58810; PETRIE 1927, 38. A tilapiáról lásd VERNUS – YOYOTTE 2005, 283–285, a tilapia szoláris konnotációjáról 284; PINCH 1993, 312–313.

³⁴ A 30206 ltsz. darab szájrészénél egy szinte kivehetetlenül kisméretű lovas látható, a 2448 ltsz. töredéken egy tollkoronás ifjú büsztjét faragták ki.

³⁵ A kagylót imitáló tálak összefoglaló elemzése: PARLASCA 1983B.

³⁶ A madárszárnyak egyértelműen kivehetők egy erlangeni darabon (PARLASCA 1983B, 148, 150); tálkák épen maradt sólyomfejjel: Kairó, CG 18765; Brit. Mus. EA 32256 (mindkettő PARLASCA 1983B, 151).

³⁷ Petrie Museum of Archaeology, UC 2445, 2446 (PETRIE 1927, 38): két krokodillal; Torino, Museo Egizio 3339 (PARLASCA 1983A, 157) egy krokodillal; Trier, magángyűjtemény (PARLASCA 1983A, 157): két gyíkkal.

Kapcsolódó mítoszok

Egyiptomban két nagy mítosz elemei kötődtek szorosabban az újév időszakához: az egyik az Osiris-kör, a másik pedig a „veszélyes istennő” mítosza. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a kőtálcák díszítésében melyek azok az ikonográfiai motívumok, amelyek erre a két mítoszkörre utalnak.

Osiris mítoszában az áradást megelőző szárazság a gyász időszaka: Isis a halott Osirist siratja, egyes elképzelések szerint éppen az ő könnyei indítják el a Nílus áradását.³⁸ A múmiaformában ábrázolt, halott Osiris, ritkán, de jelen van a tálcák dekorációjában, sőt a British Museum egyik darabja egyedül őt jeleníti meg.³⁹ Az áradó Nílus persze magával Osirisszal is azonos: Osiris az, aki megtermékenyíti a földet, Isis testét, és a sarjadó hajtásokban új életre kel.⁴⁰ Osirishoz kötik a tálcákat a szőlőfürtök és indák, amelyek a sírfestmények szőlőmotívumaihoz hasonlóan az újjászületést jelképezik.⁴¹ Ugyanehhez a gondolathoz kapcsolódik a koszorú is, ami szintén csaknem minden tálcán megjelenik. Legtöbbször a peremen fut körbe, de gyakran a tálcák belsejében, közvetlenül az alakok körül is megismétlődik, általában egyszerű babérszörűként, ritkábban olajágként. Mindkét esetben az Osiris előtt megigazult és újjászülető halott koszorújáról van szó, amelynek legismertebb római-kori ábrázolásai a fajúmi festett múmiaportrékhoz köthetők.⁴² A koszorú azonban a görög-római korban a fáraó ajándéka is lehet az isteneknek: ebbe a szférába helyezve pedig az istenek ellenségei fölött aratott győzelmet jelképezi.⁴³

Isist többféle típusban is ábrázolták a tálcákon. Állhat önállóan,⁴⁴ vagy Isis-Sóthisként kutya hátán ülve, mint az áradás hírnöke.⁴⁵ Az áradás hírnökeként sistrumot rázó Isishez köthető egy másik típus, amelyen az istennő hárfával a kezében jelenik meg egy kettős koronát viselő, sólyomfejű krokodil előtt.⁴⁶ A Getty Museum tálcáján a jelenet mellett a Nílus-isten is látható, a római kori ikonográfia szerint folyóból előbukkanó szakállas férfiként. Minden bizonnyal a Szobek és a győztes Hórus alakját egyesítő sólyomfejű krokodil is ebben a kontextusban értelmezendő: ő az, aki az áradást elindítja, az istennő hárfajátékának csalogató hangjára.

A tálcák Hórus-ábrázolásai szintén az Osiris-körhöz kapcsolódnak. Hórus jellemzően két aspektusában jelenik meg: mint Harpokratés a gyermekisten, és mint az atya örökébe lépő győztes, égi Hórus.

A British Museum egyik darabján Harpokratés liba hátán lovagol, a relief háttérében papi-ruszbozót látszik, utalásképpen a gyermek Hórust elrejtő chemmisi mocsárra.⁴⁷ Ugyanőt láthatjuk profilból egy londoni töredéken, illetve egy kairói darabon, ruhátlanul, kettős koronával, jobb mutatóujját a szájához emelve.⁴⁸ A Petrie Museum of Archaeology egyik tálcáján Harpokratés

³⁸ DERCHAIN 1970.

³⁹ Brit. Mus. EA 38512 (PARLASCA 1983A, 156, 21/6).

⁴⁰ PLUT., *De Iside*, 32–38.

⁴¹ PT 1524. A szőlő mint újjászületési szimbólum: DESROCHES-NOBLECOURT 1980, 22; Osiris, a szőlő, a bor és az áradás kapcsolatáról lásd POO 1995, 149–151.

⁴² Vö. HK 19; PARLASCA 1966, 145.

⁴³ DERCHAIN 1955; RIGGS 2005, 81–82.

⁴⁴ Alexandria 26724 (LIMC, s.v. Isis, no. 127).

⁴⁵ Lásd fent, n. 20–22.

⁴⁶ BEL *et al.* 2012, 270 (Louvre MA 2735); Getty 83.AA.327 (lásd fent, n. 23).

⁴⁷ Brit. Mus. EA 38516 (PETRIE 1927, 38; PARLASCA 1983A, 155).

⁴⁸ Brit. Mus. EA 36135 (PARLASCA 1983A, 155); Kairó 18757 (v. BISSING 1907, 163).

nem áll, hanem ül, trónjaként lótuuszvirág szolgál,⁴⁹ és szintén a kuporgó Harpokratés látható a Metropolitan Museum egyik darabján.⁵⁰ Fejét nem a kettőskorona, hanem a hemhem-korona díszíti, kiemelve a gyermekisten szoláris aspektusát,⁵¹ miközben a tálka külső oldalát körben lótuuszvirág borítja. Körzővel bekarcolt lótuusz minta látható a budapesti magángyűjteményben őrzött Harpokratés-tálka hátoldalán is (2. ábra).⁵² Ennek a darabnak a falát ráadásul olyan vékonyra csiszolták, hogy ha a fény felé fordítjuk, átsejlik a hátoldalon bekarcolt lótuusz, ami Harpokratést a lótuuszból előlépő és a világot megteremtő napgyermekként azonosítja. Ez ismét csak megerősíti a teremtés-motívum hangsúlyos mivoltát a tálkákön, és a csoportot az első alkalmat megismétlő újévi időszakokkal köti össze.

Az egyiptomi újév nemcsak a világot létrehozó első alkalomnak állít emléket, hanem a győztes Hórusnak is.⁵³ Az újév időszakára esett az a szertartás-sorozat is, amelynek középpontjában a földi fáraó újrakoronázása és hatalmának rituális megújítása állt.⁵⁴ A sólyomfejű, égi Hórus számos tálkán győztes uralkodó képében jelenik meg: lóháton, magasba emelt jobb kézzel, mint az ellenséget megsemmisítő és a világ rendjét helyreállító fáraó.⁵⁵ Ezek az ábrázolások az ellenségre lesújtó uralkodó alaptípusának császárkori utódai: a görög-római kori reliefszerű kőtálcák ezen a ponton a korábbi reliefszerű lótuuszkelyhek ikonográfiájához, illetve lehetséges értelmezéséhez kapcsolódnak. A lótuuszkelyheken ugyanis az ellenségre lesújtó fáraó hasonló kontextusban jelenik meg: a megújulással, a teremtéssel, illetve annak megismétlésével kapcsolatos mítoszok és rítusok ábrázolásai között.⁵⁶

A reliefszerű kőtálcák díszítésében megjelenő másik nagy mítoszkör az Egyiptomot elhagyó, majd különféle nehézségek árán oda visszacsalogatott, illetve dühöngésében megfékezett „veszélyes istennő” története, a Napszem-mítosz. A görög-római korban rendkívül népszerű mítosz démotikus⁵⁷ és görög forrásokban,⁵⁸ számos templomreliefen, illetve feliratok utalásaiban egyaránt fennmaradt.⁵⁹

A dühöngő istennőt – Ré megbízásából – Thot és/vagy Su/Onuris csalogatja haza,⁶⁰ az emberek pedig tánccal, zenével és áldozatokkal engesztelik ki.⁶¹ Amikor végül hazatér Egyiptomba, vele együtt az áradás is megérkezik. Hazatérése a rendezett világ újratemtésének és fennmaradásának ünnepe, amelyet az Egyiptomon végigutazó istennő és az útja során érintett templomok helyi istene közötti szent nász koronáz meg.⁶² Erre utalnak a tálkákön azok a *hieros gamos*

⁴⁹ Petrie Museum of Archaeology, UC 2449 (PETRIE 1927, 38).

⁵⁰ MET 11.150.47 (PARLASCA 1983A, 155).

⁵¹ Vö. DESROCHES-NOBLECOURT 1980, 19.

⁵² CASTIGLIONE – SZENTLÉLEKY – SZILÁGYI 1978, 136–137; ENDREFFY 2014.

⁵³ MERKELBACH 1963, 23–24.

⁵⁴ GOYON 1972, elsősorban 46–52.

⁵⁵ Amsterdam, Allard Pierson Museum 10183; ex-Wiedemann s.n. (PARLASCA 1983A, 151); Mainz 516 és 967 valamint Faenza, Museo internazionale delle Ceramiche 103 (PARLASCA 1983A, 157); Petrie Museum of Archaeology, UC 2450 (PETRIE 1927, 38).

⁵⁶ A lótuuszkelyhekhez kiindulásképp: TAIT 1963; az értelmezéshez lásd még FAZZINI 1988, 8–10.

⁵⁷ SPIEGELBERG 1917; CENIVAL 1988; QUACK 2005, 195–229.

⁵⁸ WEST 1969.

⁵⁹ JUNKER 1911; DARNELL 1995 (Medamud); RICHTER 2010 (Wadi el-Hallel, Dendera).

⁶⁰ Onuris szerepéhez lásd JUNKER 1917. Onurist jellegzetes tartásáról és magas tollkoronájáról lehet felismerni: elképzelhető, hogy a PETRIE véleményét követő bevett felfogással ellentétben a British Museum EA 38517 leltári számú darabján (5. ábra) sem Anuket, a katarakták istennője, hanem Onuris látható (a fejforma és az arcvonások alapján az alak sokkal inkább látszik férfinak, mint nőnek). A Bolognai Múzeum B 3278 leltári számú tálkájának oroszlanfejű alakjában szintén Onurist sejtethetjük.

⁶¹ Lásd pl. JUNKER 1906, 101–105 (Dendara); DARNELL 1995 (Medamud).

⁶² DARNELL 1995; KESSLER 1988; VON LIEVEN 2003.

ábrázolások, amelyeket a szakirodalom hajlamos a téma „frivol” megfogalmazásainak tekinteni.⁶³ Ebben a kontextusban értelmezhetjük azokat a kőtálcákat is, amelyek – a Szépművészeti Múzeum darabjához hasonlóan – egymást átölelő, vagy egymás mellett álló istenpárt jelenítenek meg.⁶⁴ A tálcákon látható sólyomfejű istent mint Isis párját nem egyszer Osirisként azonosítják.⁶⁵ Osiris azonban még a sólyomfejű Sokaris alakjában is múmiaformában jelenik meg; a párját, fibulával megtűzött köpenyt és kettős koronát viselő isten itt nem lehet más, csak Hórus. Pontosításra szorul az istennő azonosítása is: azért látjuk Hórus hitveseként Isist, mert a római korra Isis a legtöbb egyiptomi istennő alakját magába olvasztotta. Ekkor már csak a tehénzsarvak között megjelenő napkorong utal arra, hogy Hórus társa itt sem más, mint régi hitvese, Hathor. Több olyan tábla is van, amelyen a teljes triász megjelenik: az istennőt átölelő égi Hórus kettős koronával, mellettük pedig a nászújból született gyermekisten: a napgyermekkel azonosított Hórus, fején napkoronggal.⁶⁶

A reliefdíszes kőtálcák ikonográfiai vizsgálata azt mutatja, hogy a korpuszt szoláris motívumaik, az ősvízzel és az áradással kapcsolatos elemeik, illetve az Osiris- és a Napszem-mítoszhoz való kötődésük alapján az egyiptomi újévhez és az újévi megújuláshoz kapcsolhatjuk. A tálcák eredeti funkcióját nem ismerjük, mivel azonban az ismert leletkontextussal rendelkező néhány darab templomból került elő, megkövülttatható a feltevés, hogy használatuk az újévi ünnep hivatalos, templomi rítusaihoz kötődött. Hórus hangsúlyos jelenléte ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a tálcák a királyi megújulásnak, az uralkodói hatalom megszilárdításának gondolatával is összefüggésben állhattak, amelynek egyik legnagyobb ünnepe éppen újév idejére esett, a görög-római korban éppúgy, mint az azt megelőző időkben.

Bibliográfia

- BEHRENDT, Kurt A. 2007. *The Art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art*. New Haven – London.
- BEL, Nicolas *et al.* 2012. *L’Orient romain et byzantin au Louvre*. Paris.
- CASTIGLIONE László – SZENTLÉLEKY Tihamér – SZILÁGYI János György 1978. Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d’autres collections hongroises = Antik művészet a debreceni Déri Múzeumból és más magyar gyűjteményekből. *Bulletin Hongrois des Beaux-Arts de Budapest* 50, 3–34, 135–151.
- CENIVAL, Françoise 1988. *Le Mythe de l’oeil du soleil*. Sommerhausen.
- CURTO, Silvio 1961. *L’Egitto Antico nelle collezioni dell’Italia settentrionale*. Bologna.
- DARNELL, John C. 1995. Hathor Returns to Medamud. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 22, 47–94.
- DAUMAS, Francois 1982. Neujahr. In: Helck, Wolfgang (Hrsg.), *Lexikon der Ägyptologie Bd. IV*. Wiesbaden. 466–472.

⁶³ Lásd például WILDUNG 1982, 199.

⁶⁴ Az Antik Gyűjtemény 60.11. A leltári számú darabjának legközelebbi párhuzama a Myers-gyűjtemény ECM195 számú, töredékes darabja az egymást átkaroló sólyomfejű Hórus és Isis-Hathor ábrázolásával (<http://mimsy.bham.ac.uk/detail.php?t=objects&type=browse&f=option8&s=The+Eton+Myers+Collection&record=41>).

⁶⁵ Lásd például VON BISSING 1907, 161; és JUCKER 1961–62, 324.

⁶⁶ Berlin 17347 (KAISER 1967, 106); Cairo 18753 (VON BISSING 1907, 161).

- DERCHAIN, Philippe 1955. La couronne de la justification. Essai d'analyse d'un rite ptolémaïque. *Chronique d'Égypte* 30, 225–287.
- DERCHAIN, Philippe 1970. Les pleurs d'Isis et la crue du Nil. *Chronique d'Égypte* 45, 282–284.
- DERCHAIN, Philippe 1975. Le lotus, la mandragore et le perséa. *Chronique d'Égypte* 50, 65–87.
- DESROCHES-NOBLECOURT, Christiane 1980. Isis Sothis – le chien la vigne – et la tradition millénaire. In: Vercoutter, Jean (ed.), *Livre du Centenaire 1880–1980*. MIFAO 104. Le Caire. 16–24.
- DENON, Vivant [1802]. *Voyage dans le Basse et la Haute Égypte, pendant les Campagnes du Général Bonaparte*. Paris.
- ENDREFFY Kata 2014. Újév nyár derekán. Egy egyiptomi ünnep emlékei. *Ókor* 13/2, 80–82.
- EVANS, John 1908. Notes on Some Vessels of Steatite from Egypt. *Proceedings of the Society of Antiquaries of London* 22, 89–102.
- FALCK, Martin et al. 1996. *Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil*. Katalog zur Ausstellung des Museums für Spätantike und Byzantinische Kunst, Berlin und des Gustav-Lübcke-Museums, Hamm. Wiesbaden.
- FAZZINI, Richard 1988. *Egypt, Dynasty XXII–XXV*. Iconography of Religions XVI, 10. Leiden.
- FAZZINI, Richard 2006. *Report on the Brooklyn Museum's 2006 Season of Fieldwork at the Precinct of the Goddess Mut at South Karnak*. (https://www.brooklynmuseum.org/features/mut/uploads/Preliminary_report_2006.pdf)
- GOYON, Jean-Claude 1972. *Confirmation du pouvoir royal au nouvel an*. Le Caire.
- HORNOSTEL, Wilhelm 1973. *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*. EPRO 32. Leiden.
- JUNKER, Hermann 1906. Poesie aus der Spätzeit. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 43, 101–127.
- JUNKER, Hermann 1911. *Der Auszug der Hathor-Tefnut aus Nubien*. APAW. Berlin.
- JUNKER, Hermann 1917. *Die Onurislegende*. Wien.
- KAISER, Werner 1967. *Ägyptisches Museum Berlin*. Berlin.
- KATER-SIBBES, G. J. F. 1973. *Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments*. EPRO 36. Leiden.
- KESSLER, Dieter 1988. Der satirisch-erotische Papyrus Turin 55001 und das „Verbringen des schönen Tages“. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 15, 171–196.
- LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vols. I–VIII. Zürich, 1981–1999.
- MANDEL-ELZINGA, Ursula 1988. Ptolemäische Reliefkeramik. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 103, 247–307.
- MERKELBACH, Reinhold 1963. *Isisfeste in griechisch-römischer Zeit. Daten und Riten*. Meisenheim am Glan.
- MÜLLER, Hans W. 1974. Neuerwerbungen Staatliche Sammlung Ägyptischer Kunst. *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* 3/25, 215–223.
- MYERS, John L. 1914. *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*. New York.
- PARLASCA, Klaus 1966. *Mumienporträts und verwandte Denkmäler*. Wiesbaden.
- PARLASCA, Klaus 1983A. Griechisch-römische Steinschälchen aus Ägypten, mit einem Exkurs von Michael Pfrommer. In: Grimm, G. – Heinen, H. – Winter, E. (Hrsg.) *Das römisch-byzantinische Ägypten. Akten des internationalen Symposions 26–30. September 1978 in Trier*. *Aegyptiaca Treverensia* 2. Mainz am Rhein. 151–160.
- PARLASCA, Klaus 1983B. Ein späthellenistisches Steinschälchen aus Ägypten in J. Paul Getty Museum. *The J. Paul Getty Museum Journal* 11, 147–152.
- PETRIE, W. M. Flinders 1927. *Objects of Daily Use*. London.
- PINCH, Geraldine 1993. *Votive Offerings to Hathor*. Oxford.
- PLUTARKHOSZ 1986. *Iszisz és Oszirisz*. Ford. Salgó Ágnes. Budapest.

- PONS, Jesse 2011. From Gandhāran Trays to Gandhāran Buddhist Art: The Persistence of Hellenistic Motifs from the 2nd Century BC and Beyond. In: Kouremenos, Anna – Chandrasekaran, Sujatha – Rossi, Roberto (eds.), *From Pella to Gandhara: Hybridisation and Identity in the Art and Architecture of the Hellenistic East*. BAR S2221. Oxford.
- QUACK, Joachim Friedrich 2005. *Einführung in die altägyptische Literaturgeschichte 3. Die demotische und gräko-ägyptische Literatur*. Münster.
- RICHTER, Barbara A. 2010. On the Heels of the Wandering Goddess: The Myth and the Festival at the Temples of the Wadi el Hallel and Dendera. In: Dolinska, M. – Beinlich, H. (eds.), *Achte Ägyptologische Tempeltagung. Interconnections between Temples*. Wiesbaden. 155–186.
- RIGGS, Christina 2005. *The Beautiful Burial in Roman Egypt*. Oxford.
- ROSS, Marvin C. 1947. *Early Christian and Byzantine Art*. Baltimore.
- SCHMIDT, Stefan 1997. *Katalog der ptolemäischen und kaiserzeitlichen Objekte aus Ägypten im Akademischen Kunstmuseum Bonn*. München.
- SCHREIBER, Theodor 1894. *Die alexandrinische Toreutik*. Leipzig.
- SPIEGELBERG, Wilhelm. *Der ägyptische Mythos vom Sonnenaugen*. Strassburg.
- STRAUSS, Christine-Elizabeth 1974. *Die Nun-Schale. Eine Gefäßgruppe des Neuen Reiches*. MÄS 30. München.
- TAIT, G. A. D. 1963. The Egyptian Relief Chalice. *Journal of Egyptian Archaeology* 49, 93–139.
- TRAN TAM TINH, Vincent 1970. Isis et Sérapis se regardant. *Revue Archéologique*, 55–80.
- VERNUS, Pascal – YOYOTTE, Jean 2005. *Bestiaire des pharaons*. Paris.
- VON BISSING, Friedrich Wilhelm 1907. *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire 17. Steingefässe*. Wien.
- VON LIEVEN, Alexandra 2003. Wein, Weib und Gesang – Rituale für die Gefährliche Göttin. In: Metzner-Nebelsick, Carola (Hrsg.), *Rituale in der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart – Studien zur Vorderasiatischen, Prähistorischen und Klassischen Archäologie, Ägyptologie, Alten Geschichte, Theologie und Religionswissenschaft. Interdisziplinäre Tagung vom 1.–2. Februar 2002 an der Freien Universität Berlin*. Leidorf. 47–55.
- WESSEZKY Vilmos 1954. Les Problèmes des «amulettes de nouvel an» Égyptiennes = Az egyiptomi «újév-amulettek» problémái. *Bulletin Hongrois des Beaux-Arts de Budapest* 5, 3–10, 90–95.
- WEST, Stephanie 1969. The Greek Version of the Legend of Tefnut. *Journal of Egyptian Archaeology* 55, 161–183.
- WIEDEMANN, Alfred 1914. Notes on Some Egyptian Monuments. *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 36, 107–117.
- WILDUNG, Dietrich 1980. *Fünf Jahre. Neuerwerbungen der Staatlichen Sammlung Ägyptischer Kunst München 1976–1980*. Mainz.
- WILDUNG, Dietrich 1982. Neuerwerbungen. Staatlichen Sammlung Ägyptischer Kunst. *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* 3/33, 187–202.
- WILKINSON, Richard H. 1994. *Symbol & Magic in Egyptian Art*. London.

AZ EGYIPTOMÁNIA JELENSÉGE AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON, avagy hogyan kerül piramis egy Esterházy kastélyparkba?

Feró Eszter

Mielőtt rátérnék a magyar egyiptománia megjelenési formáinak ismertetésére, érdemes tisztázni, milyen formákat sorolunk általában az egyiptománia körébe. Ebben az esetben a bécsi *Ägyptomanie*¹ katalógus által megfogalmazott kritériumokat vettem alapul, tehát a magyarországi példák ismertetésekor az angolszász szakirodalom terminológiáját használom, az egyiptomániát pedig elsősorban művészettörténeti aspektusból vizsgálom. Az ókori Egyiptom és művészete iránti rajongás, az ókori emlékek egyszerű utánzása az egyiptofília fogalmába tartozik, a titkos tudással, alkímiával, okkultista tradíciókkal összefüggésben viszont egyiptozófiáról beszélhetünk. Ezekkel ellentétben az egyiptománia jellemzője, hogy az adott műalkotásban az egyiptomi elemeknek olyan új funkciójuk van, amely különbözik az ókori felhasználásától. Egyik forrását az ókori eredeti alkotások alkotják, a másikat már meglévő, általában római korban egyiptizált elemek jelentik. Az egyiptománia tehát egy folyamatosan alakuló, változó stílus, melyre az adott kor divatja is nagy hatással van.² Fontos megemlíteni, hogy Egyiptom emlékeinek feltárása, felfedezése és a 18. századtól rendszeressé váló utazások előtt Itáliában alakultak ki a modern egyiptománia első jellegzetes formái. A fent említett fogalmak: egyiptofília, egyiptozófia és egyiptománia azonban, mint azt majd láthatjuk, nem egymástól elszigetelve, hanem egymásra hatva, párhuzamosan jelentkeznek. Ezek alapján arra keresem a választ, hogy Magyarországon létezik-e kézzel fogható tárgyi, építészeti megnyilvánulása a 18–19. században az ókori Egyiptom iránti érdeklődésnek. Ha léteznek ilyenek, milyen formában, hol lelhetőek fel és hogyan illeszkednek az Európában a római kortól kezdődő egyiptománia körébe, valamint milyen a korszakra jellemző eszmerendszer áll a háttérükben.

A 15–17. században Magyarország elsősorban a törökökkel folytatott diplomácia révén szerzett ismereteket Egyiptomról,³ ebben az időszakban nem beszélhetünk az egyiptománia nagyarányú megjelenéséről. Hazánkban egyiptizáló lelet csak a 19. században került felszínre,⁴ míg az olasz művészek már a 14. századtól jól ismerték a rómaiak által Európába hozott egyiptomi alkotásokat.

---

¹ ESTÈVE 1994.

² ESTÈVE 1994, 21.

³ HORVÁTH J. 1985, 10–16.

⁴ Maga az Iseum is és a hozzá köthető ábrázolások, mint az egyiptománia egyik ihlető forrása, nálunk csak a 20. században került feltárássra. SOSZTARICS 2008, 129.

Magyarországon az egyiptománia első megjelenése a francia mintára telepített barokk kertekhez köthető a 17. század végétől. A kertek tanulmányozását nagyban nehezíti, hogy egészen a 18. század végéig igen kevés kertleírás és kertábrázolás született nálunk, tulajdonképpen magyar szerzőtől nem is ismerünk ilyet, legalábbis amit metszetekkel illusztráltak volna.⁵ Egy versailles-ihoz hasonló park tervezéséhez és fenntartásához megfelelő területre, rengeteg anyagi befektetésre és állandó gondozásra lett volna szükség. Ezek a feltételek azonban a három részre szakadt Magyarország nagy részén a folyamatos török veszély okán nem igazán voltak adottak. Köszönhetően a Habsburg Birodalomhoz való közelségnek és a töröktől való viszonylagos védettségnek a 17. században azonban létezett olyan kert, amely a francia hatásról tanúskodik, egyiptizáló emlékekkel. Az ország központjában, Pozsonyban Lippay György esztergomi érsek rendezett be egy kertet, melyről öccse Lippay János 1664-ben jelentetett meg könyvet.⁶ A Lippay György által a kerthez készített rajzokat Mauritz Lang metszetei formájában közölték.⁷ A kerről készült legrészletesebb leírás Lippay János *Posoni kert* c. munkája nem említi egyiptizáló emléket, az egyik metszet viszont a *Hortus Italicus*, az olasz kertet ábrázolja. Ez tulajdonképpen egy üvegház volt.⁸ Díszes, kőből faragott tetőablakai közül a középsőt egy obeliszk díszítette.⁹ Egy 1730-as metszeten a kert bejáratánál is obeliszkeket látunk¹⁰ (1. ábra).

1. ábra. Werner F. B. A pozsonyi primási kert (1730).
A metszetet Werner F. B. alapján közli Rapaics 1940, 104.

Lippay érsek a rendelkezésre álló források alapján járt Itáliában, tehát találkozhatott a Rómában lévő egyiptizáló emlékekkel.¹¹ Ebben az esetben neo-egyiptizáló stílusról beszélhetünk, hiszen az ábrázolások alapján úgy tűnik, az érseki kert obeliszkje itáliai mintára a reneszánszban egyiptizált formát, a túszerűen emelkedő obeliszket vette át. A 18. században a felvilágosodás eszméi az egyiptománia jelenségének is új lendületet adtak, a barokk kertek helyét az angol kertek vették át. Angliában e gondolatok által inspirálva jött létre az újfajta kertstílus, az ún. tájképi kert. Magyarországon éppen ekkor kezdődött meg a fokozott érdeklődés a szigetország iránt, az arisztokraták sorra alakították át a barokk kerteket az új divatnak hódolva angol kertekké.¹² Néhány

⁵ GALAVICS 1999, 9.

⁶ LIPPAY János, *Posoni kert, melyet Az Nemes Magyar Nemzetnek Közönséges hasznára Lippay János írt*. Cosmerovius Máthe Császár Urunk ő Felseje könyv-nyomtatójának bötűivel, Nagyszombat, 1664. facsimile kiadás, Pytheas, Budapest, 2002.

⁷ STIRLING 2008, 87.

⁸ Ún. orangerie épület. GALAVICS 2000, 172.

⁹ MAURITZ LANG: *A pozsonyi primási kert 1663*. Magyar Nemzeti Múzeum (A továbbiakban MNM), Történelmi Képcsarnok.

¹⁰ A metszetet Werner F. B. alapján közli RAPAICS 1940, 104.

¹¹ STIRLING 2008, 94.

¹² SISA 2001, 75.

főúr azonban nemcsak külföldi útján tapasztaltokról¹³ és az ott látott kertekről számolt be, hanem hazai élményeiről is. Gróf Pálffy János, aki többek között járt Bécsben és csehországi kertekben, de leírta a felvidéki magyar kertek egy részét is,¹⁴ Gottfried Edler von Rotenstein álnéven 1783–84-ben közölte kertleírásait nyomtatásban. Ennek alapján Jeszenák báró majorházi¹⁵ kastélyához tartozott olyan kert, amely az angol divatnak megfelelően kanyargó ösvényekkel rendelkezett, s az egyik ilyen végén egy obeliszk állt egy Horatius idézetet tartalmazva.¹⁶ Esterháza¹⁷ említésekor Mária Terézia látogatása volt az a kiemelkedő esemény 1770 júliusában, melynek alkalmából a kastélyhoz vezető út elején és végén is két-két piramist emeltek a királynő és fia tiszteletére, melyek közül az első pár éjszaka díszkivilágítást is kapott.¹⁸ A leírás alapján ez a kert még sokkal inkább barokk hatásról tanúskodik a széles utakkal és a a kertet körülvevő falakkal, bástyákkal, melyeken szobrok, kővázák és obeliszk helyezkedtek el.¹⁹

A valódi angolkert megjelenése hazánkban Bernhard Petri kerttervező nevéhez fűzhető, aki 1793-érkezett Magyarországra. Hozzá köthető a vedródi, a hédervári, rárói és pesti Orczy-kert terveinek elkészítése.²⁰ Ezen kertek kinézetéről a Petri által Lipcsében megjelentetett *Taschenbuch für Gartenfreunde* köteteiből értesülhetünk. Vedródön²¹ a Zichy család eredetileg francia kertjében, az új stílusra jellemző módon a kert egy magasabb pontján került sor az obeliszk felállítására,²² amelyen a majorházihoz hasonló módon egy latin felirat is állt.²³ Báró Orczy László kertje esetében csak terveket közöl Petri: templom, obeliszk és emlékmű felállítását javasolta, amit két éven belül kivitelezhetőnek tartott.²⁴

¹³ Széchényi Ferenc 1787–88-as, gróf Sándor István 1786-os látogatásának élményeiről számolt be nyomtatott formában is, leírva több londoni parkot. SISA 2001, 76.

¹⁴ RAPAICS 1940, 104.

¹⁵ Ma Tomašov/Fél-Majorháza, Szlovákia.

¹⁶ „Der Wald neben dem Garten ist mit vielen Alleen und geschlungenen Gängen auf englische Art versehen. Um Ende einer tiefer Alleen befindet sich ein Obelisk mit folgenden Inschriften: *Beatus ille qui procul negotiis, Ut prisca gens mortalium, Paterna rura bobus exercet suis, Solutus omni fenore. Hoc erat in votis, modus agri non ita magnus, Hortus uti et recto vicinus jugus aquae fons, Et paullum sylvae super his foret: auctius atque Di melius fecere, bene est, nihil amplius oro. Horat*” ROTENSTEIN 1784, 168.

¹⁷ Ma Fertőd.

¹⁸ „Ao. 1770 den 25ten Julii, waren hier beide Kaiserl. Majestäten Joseph II. und Maria Theresia, der Erzherzog Ferdinand und Maximilian, der Herzog von Sachsen Teschen, Prinz Carl von Lothringen und Prinzessin Charlotte dbei dem Fürsten Nicol. Esterhasi. Gegen 5 Uhr Nachmittags erhoben sich die Allerhöchsten Herrschaften von Preßburg aus nach Ritsee. Am Anfang der langen Allee, welche bis zum Schlosse gehet, waren 2 große Pyramiden aufgerichtet, welche das Abends von allen Seiten beleuchtet war;” ROTENSTEIN 1783, 295.

„Am Ende der Allee waren wieder 2 Pyramiden aufgerichtet; von da bis zum Eingang in das fürstliche Schloß paradirte die fürstliche Grenadie...” ROTENSTEIN 1783, 296.

¹⁹ „Ueber dem großen Thor im Hofe war alles mit indianischen Pflanzen und großen Aloeën, und der ganze hohe Wall mit 300 Pomeranzenbäumen befest; übrigens war der Wall und die 4 Bastionen mit Obeliskén, Vasen und Blumenfestons, sammt vielen Statuen und Protalen gezieret” ROTENSTEIN 1783, 296.

²⁰ RAPAICS 1940, 157.

²¹ Ma Voderady, Szlovákia.

²² „In einer Entfernung von einigen hundert Schritten, habt sich aus einem Thale ein sanfter, durch die Kunst hervorgebrachter Berg edel und kühn empör, den ein prächtiger Obelisk verherrlichtet, welcher der ganzen Gegend ein großes Interesse giebt.” PETRI 1797A, 137.

²³ „Naturam pinxisse parum est, nisi picta venuste rideat, et laetos ostendat splendida vultus. Vetustas avorum sedes suo restituit nitiori 1794. C. F. Z.” PETRI 1797A, 144–145.

²⁴ „Nun aber muß ich bemerken, daß diese Anlagen noch nicht alle vollendet find. Um die Wirkungen der verschiedenen Parthien anschaulich und vollständig zu schildern, mußte ich in dieser Beschreibung wirkliche Vollendung annehmen. Die Grotte wird erst im fünftigen Frühjahre fertig werden. Das Wohngebäude, der Tempel, der Obelisk und das Denkmal stehen noch gar nicht: die Zeichnungen und Grundrisse dazu aber schon alle gewählt; und das Ganze soll in einem Zeitraume von zwei Jahren ausgeführt werden.” PETRI 1797B, 172.

Hédervár esete azért érdekes, mert Petri nem említ egyáltalán egyiptizáló elemet a kertben. A kastély bejáratánál álló, két kapuőrző *nemes-kendős* szfinx azonban arra utal, hogy itt is hasonló átalakítással számolhatunk, mint a fentebb említettek esetében.²⁵ Anglia vagy Franciaország kertjeiben a legkedveltebbek közé tartozott ez a motívum. Általában párban tűntek fel, lépcsőházak két oldalán vagy kertek, építmények bejáratainál, ahogyan ez Hédervár esetében is látható²⁶ (2. ábra).

2. ábra. Kapuőrző szfinxek. Hédervár. Készítő ismeretlen.
(fotó: Tóth-Kirzsa Fruzsina)

A hédervári szfinxek a reneszánsz óta jellemző egyiptomán lények,²⁷ melyek a hátsó lábaikon ülve a görög szfinx típusát idézik, míg a *nemes-kendő* alól kilógó hajfürtök az újkori egyiptománia kedvelt motívumát jelenítik meg. Zádor Anna szerint nem valószínű, hogy ezek Petri munkásságának eredményei, amit azzal indokolt, hogy építészeti és szobrászati tevékenységet nem tudunk nevéhez kötni.²⁸ Az Orczy-kert leírásakor viszont Bernhard Petri, mint fentebb említettem, egyértelműen kijelenti: a tájkert kialakításakor a beillesztendő épületeket, emlékműveket is számításba vette. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy ő maga tervezte ezeket, de említésük feltehetően, hogy munkája során kapcsolatot tarthatott fenn szobrászokkal, építészekkel. Az egyiptizáló emlékek elterjedése a kastélykertekben egyértelműen az angolkert megjelenésével hozható összefüggésbe, így ha hédervári szfinxeket nem is közvetlenül Petri tevékenységének köszönhetjük, véleményem szerint nagy valószínűséggel a kertrendezéssel közel egy időben kerülhettek felállításra. A szfinxek felállításának ötlete elképzelhető, hogy magától a tulajdonostól, Viczay Mihálytól származott, aki jelentős régiséggyűjteménnyel rendelkezett, e mellett, mint később látni fogjuk, szabadkőműves tevékenysége is összekötötte az egyiptomi szimbólumokkal. Nem zárható ki tehát, hogy a régészet és az ókori kultúrák iránti érdeklődése, tanulmányai révén ő maga is ilyen módon befolyásolta az átalakító munkálatokat.

A szfinxek mellett a piramisok voltak a legkedveltebb egyiptomán építmények a kertekben. Piramis Magyarországon az Esterházyak által Csákváron kialakított angolparkjában volt megtalálható. Eredeti kerttervek vagy pontos kertleírás nem maradtak fent, de egy a székesfehérvári múzeum tulajdonában lévő 18. századi album, amelyen Pietro Rivetti olasz festő neve szerepel, tartalmaz ábrázolást a kastélyparkról. Kovács Péter szerint a képek nem az eredeti kertterv

²⁵ GALAVICS 1999, 66.

²⁶ Képet közli, GALAVICS 1999, 6, 40. kép.

²⁷ A szfinxről lásd bővebben: SCHWEITZER 1948, 61.

²⁸ ZÁDOR 1973, 32.

illusztrációi, hanem már a telepítés után 1795–99 között készülhettek.²⁹ Az egyik képet „egyiptomi piramis és ház” elnevezéssel látták el (3. ábra). Előbbi esetében a Cestius-piramis lehetett a tervező mintája, az egyiptomi ház viszont inkább gótizáló stílust idéz, így elsősorban kérdésesnek tűnhet az egyiptomi jelző. Ebben az esetben egy másik, írott forrást érdemes megvizsgálunk, méghozzá Charles Joseph du Ligne leírását a cseklézi Esterházy kertről.³⁰ Ezen írás szerint itt egy kerti pavilont egyiptomi táj képével díszítettek, vagyis feltételezhetjük, hogy a csákvári egyiptomi ház belső falain is hasonló jeleneteket ábrázoltak.

3. ábra. Pietro Rivetti: A csákvári park. Egyiptomi piramis és ház. (18. sz. vége).
Szent István király Múzeum. Székesfehérvár. Ltsz.: 67.34.1-9
(fotó: Gergely Zsolt)

A hotkóci³¹ angolkert esetében az egyiptizáló emlékek keresésekor egy magyarországi művész, Rombauer János festményei³² jelentenek forrást, aki Csáky Emánuel szepesi főispán számára készítette el a park képeit. Az ún. veduta, azaz képsorozat formában készült ábrázoláson, az 5. kép egy páros obeliszkből álló emlékművet, míg a 11. kép egy egyszerű bázison állót ábrázol. Ez utóbbi Kazinczy leírása³³ alapján egy kút volt.

Napóleon 1798–99-es egyiptomi expedíciója adott újból egy hatalmas lendületet az európai egyiptizáló tendenciáknak. Ekkor váltak szélesebb körben ismertté az eredeti egyiptomi műemlékek, a rómaiak által közvetített egyiptomán motívumok ekkor találtak a régészeti valósággal. Köszönhetően a *Description*³⁴ színvonalas rajzainak, az egyiptománia újult erővel jelent meg

²⁹ Kovács 1969, 171.

³⁰ Ligne leírására Galavics Géza hivatkozik: GALAVICS 1999, 13.

³¹ Ma Hodkovce, Szlovákia.

³² ROMBAUER János, *A hotkóci Csáky kastély angolkertje*. MNM Történelmi Képcsarnok. A képek az ún. veduta műfajába tartoznak, aminek jellegzetessége, hogy magyarázatokat is tartalmaz, erre utalnak a huszonnégy mezőben ábrázolt képek feletti számok. RÓZSA 1977, 16.

³³ „Az épület négyszögének közepette egy magas obeliszk áll, rustica rendben, 's elrejtí az alatta lévő kútat.” KAZINCZY 1806A, 269.

³⁴ *Description de l’Égypte, ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’armée française*. Paris, 1809.

a belsőépítészetben és bútortervezésben, ahol a görög-római elemeket vegyítették az egyiptomi motívumokkal. Franciaországban Percier és Fontaine mintagyűjteménye a *Recueil de Décorations Intérieures*³⁵ az empire stílus kiindulópontja lett. Az egyiptomán elemek kandallóburkolatokon keresztül a tintatartókon, órákon, székeken, szekrényeken keresztül a levélnehezékekig szinte bárhol megjelenhettek. Angliában Thomas Hope *Household Furniture and Interior Decoration*³⁶ c. írása az angol regency stílus alapműve lett.

Magyarországon a teljes külső és belső tereket érintő egyiptizálás nem volt jellemző, általában egy-egy bútordarab képviselte az empire stílus egyiptomán tendenciáit. A francia bútortervezők mintakönyveit azonban ismerték, a 18. század végén legfőképpen Lalonde, Delafosse, Boucher és Neufforge munkái voltak népszerűek. Mivel a német mesterek (pl. Hauer, Riedel) szintén Párizsban tanultak, így az ő mintalapjaik is inkább az empire-t népszerűsítették hazánkban, nem pedig az angol regency stílust. Az empire stílusú használati tárgyak és bútorok a kertekkel egyetemben, elsősorban az arisztokrácia körében váltak népszerűvé. A magyar főurak metszeteket és bútordarabokat Bécsben, Pozsonyban, vagy Párizsban szerezhettek be utazásaik alkalmával.³⁷ Gyakran rendeltek közvetlenül a francia tervezőktől, ahogy Esterházy Miklós herceg is, aki párizsi és versailles-i tartózkodása során több empire bútor elkészítésére is megbízást adott, majd ezeket fertődi kastélyba hozatta. Ennek köszönhetően került a „magyar versáliába” Louis Peridiez alkotása, egy sarokszekrény,³⁸ ajtaján egy kerti jelenettel, amelyen egy napernyős női alakot ábrázol pálmafa és piramis társaságában.³⁹ A kastély berendezéséről nincsenek részletes forrásaink, sok esetben a szűkszavú beszámolók alapján csak sejthető vagy feltételezhető, hogy egyiptomán stílusú tárggyal van dolgunk. Pálffy leírásában nemcsak a kertet említi meg, hanem a lakosztályok berendezését is, így ha fizikai valójában nem is, de leírásból ismerünk még a hercegi lakosztályból egy piramis alakú órát, melyet szintén Párizsban vásároltak.⁴⁰ A hercegné szobájában egy hasonló óra állt, melynek piramisán Atlas a földgömböt tartotta.⁴¹

A kismartoni⁴² Esterházy kastélyból származik az eddig ismert magyarországi egyiptomán emlékek egyik legjelentősebb, legkidolgozottabb példája, egy konzolasztal, amelyet közvetlenül a már említett Percier és Fontaine tervei alapján Lignereux és Thomire készített (4. ábra). Az asztal elülső lábain egy-egy szárnyas női alak látható *nemes-kendőben*, ami alól a görög-római és reneszánsz egyiptomániában ismert módon kilógnak hajfürtjei. Az asztalhoz tartozó kandallóból⁴³ mára csupán éppen az egyiptizáló rész maradt meg, ugyanez a szárnyas, *nemes-kendős* alak bronzba öntött formában,⁴⁴ (5. ábra) ami Nyugat-Európában is a kandallók legkedveltebb egyiptizáló díszítőmotívumaként jelenik meg.

³⁵ PERCIER, Ch.– FONTAINE, P.- F.-L. *Recueil de Décorations Intérieures*. Paris, 1812.

³⁶ HOPE, Thomas 1807. *Household Furniture and Interior Decoration*. Longman, Hurst, Rees, and Orme, London.

³⁷ SZABOLCSI 1972, 21–85.

³⁸ Jelenleg a Fertődi Esterházy kastélyban, Ltsz.: 24137.

³⁹ VADÁSZI 2007, 195.

⁴⁰ „...eine Pyramidenuhr, darauf ein Götterstück niedlich gemalt, und in Paris für 100 Louisd' or erkaufte;...” ROTENSTEIN 1783, 262.

⁴¹ „... und hier ist ein Pyramidenuhr, auf deren Pyamide Atlas die Weltkugel über sich haltend, stehet...” ROTENSTEIN 1783, 263.

⁴² Ma Eisenstadt, Ausztria.

⁴³ Az asztal jelenleg a Nagytétényi Kastélymúzeumban található, a kandallóból fennmaradt bronzhermák az Iparművészeti Múzeum Bútorgyűjteményében (továbbiakban IPM). Ltsz.: 24283 a–b.

⁴⁴ VADÁSZI 2007, 201–202. Az asztal a Tárnok utcai Esterházy palotából került az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe, de a hátlapján található jelzés alapján eredetileg a kismartoni kastélyban állt.

4. ábra. Martin Éloi Lignereux – Pierre-Philippe Thomire – Adam Weisweiler: Konzolasztal (18. sz. vége).
Iparművészeti Múzeum. Bútorgyűjtemény. Ltsz.: 24283 a-b
(forrás: URL: <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/konzolasztal/1595> 2015-03-15)

5. ábra

Martin Éloi Lignereux – Pierre-Philippe Thomire: Kandallódísz (18. sz. vége).
Iparművészeti Múzeum. Bútorgyűjtemény. Ltsz.: 24283 a-b
(a szerző felvétele)

A német bútortervezők munkáiból az Iparművészeti Múzeum egyiptomi motívummal ellátott zongorája nyújt példát. Piramis alakú⁴⁵ és ún. zsiráfzongorák⁴⁶ gyártása még Napóleon hadjárata előtt megkezdődött és a 18. század végén igen nagy népszerűségnek örvendtek. Ebben az

⁴⁵ A zongorák gyártásának megkezdése többek között Christian Ernst Frederici zongorakészítő mester nevéhez fűződik, aki maga adta a „Pyramide” fantázianevet munkáinak. ZLINSZKYNÉ 1964, 143–144.

⁴⁶ ZLINSZKYNÉ 1964, 143–144.

esetben⁴⁷ nem a piramis, hanem a zongora lábán látható *nemes*-kendős női fej utal az empire stílus egyiptomán jellegére. A zongora⁴⁸ eredeti tulajdonosát nem ismerjük, a múzeumi cédula alapján annyit lehet róla tudni, hogy egy erlangeni mester, Conrad Heubeck munkája, majd 1951-ben a Reményi Hangszerüzlet adományozta a múzeumnak.

Magyarországon működő bútorkészítőkről, aki egyiptomán motívumokat használt fel, nem igazán lehet tudni, egy kivétellel: a nagyszebeni Bauernfeind János, akinek munkáit jellegzetes intarziás díszítések jellemzik.⁴⁹ Egy általa készített spanyolfal középső részén egy kikötő képe látszik díszes kapuépítménnyel, mögötte a korábban angolkertekből jól ismert vékony obeliszkkel⁵⁰ (6. ábra). Bauernfeind minden bizonnyal bécsi tanulmányútja során ismerkedett meg ezzel a motívummal, Batári Ferenc szerint ugyanis a jelenet III. Károly színpadépítő mesterének a színpadtervét ábrázolja. Giuseppe Galli da Bibiena maga adta ki metszeteit a tervekről, amiket aztán Bauernfeind felhasznált bútoraihoz. Bauernfeind egy másik alkotásán is megjelenik az obeliszk-motívum, amit már a mester saját rajzai alapján készíthetett⁵¹: egy asztalon,⁵² melynek lapján ovális keretben hasonló intarziás díszítést látunk, ezúttal az obeliszket egy kerti jelenetbe illesztve.

6. ábra. Bauernfeind János: Spanyolfal intarziás díszítéssel. (18. sz. vége).

Iparművészeti Múzeum. Bútorgyűjtemény. Nagytétényi Kastélymúzeum. Ltsz.: 14487

(forrás: URL: <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/paravan-haromszarnyu/6114> 2015-03-15)

Ismeretlen mester műve az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található tükör (7. ábra), melynek két oldalát *nemes*-kendős női alakok fogják közre, kezüket az egyiptomi múmiákra jellemző módon, mellükön keresztbefonva. A múzeumi kartoték alapján annyit lehet róla tudni, hogy az empire stílus jellemzői alapján az 1800-as években készülhetett, származási helye Bécs vagy Pest, a múzeum pedig a Sváb családtól vétel útján jutott hozzá. A tükör eddig csak egy

⁴⁷ Egy hasonló, ún. Apollo-zongora található még az IPM gyűjteményében, amely szintén bécsi származású, ZLINSZKYNÉ 1964, 144. Akárcsak az előző esetben itt is a lábakon található egy nőalak, kezét mellén összefonva, az egyiptomi múmiák tartását idézve. Ebben az esetben nem látunk tipikus *nemes*-kendőt, ugyanakkor az arc kialakítása sokban emlékeztet a Villa Adrianában és Pozzuoliban megtalált egyiptizált Isis-szobrokra. CURL 1994, 14–15. Ezek esetében azonban a sistrum, a lótusz ábrázolása egyértelműen jelzi az egyiptomi eredetet, míg a zongora alakja esetében nem található közvetlenül Isishez köthető egyéb ikonográfiai elem. Ezek fényében ez a nőalak nem sorolható egyértelműen az egyiptománia körébe. Zlinszkyné a tárgyon lévő alakot görög nőalakos hermaként állapította meg, ZLINSZKYNÉ 1964, 144, kép 145.

⁴⁸ IPM. Nagytétényi Kastélymúzeum. Ltsz.: 51.221.1.

⁴⁹ BATÁRI 1973, 161–162.

⁵⁰ IPM. Nagytétényi Kastélymúzeum. Ltsz.: 14487.

⁵¹ BATÁRI 1973, 162–164.

⁵² IPM Ltsz.: 14479. Közli BATÁRI 1973, 65.

1967-es kiállításon szerepelt, publikáció nem született róla.⁵³ Két empire szék esetében ugyanez a helyzet, a kartonon csupán annyit tüntettek fel, hogy a bútor magyar, 19. század eleji példány. A szék lábain látható egyiptomán stílusú női fej nemeszkendőt visel kilógó hajfürtökkel, fején lótuszvirággal.⁵⁴

7. ábra. Empire tükör (19. sz. eleje). Készítő ismeretlen. Műhely: Pest vagy Bécs. Iparművészeti Múzeum. Bútorgyűjtemény. Ltsz.: 65.206.1 (a szerző felvétele)

A 19. század egyiptizáló tendenciái között nagyon nagy szerepe volt az egyiptomi stílusban, szfinxekkel, piramissal és görög-római építészeti elemekkel kombinált síroknak, mauzóleumoknak. Ezek igen nagy népszerűségnek örvendtek, sok esetben köszönnek vissza egyéb használati tárgyakon is, mint díszítő motívum. Egy az Iparművészeti Múzeum tulajdonában lévő írószekrény⁵⁵ (8. ábra) középső részén gyászoló alakokat ábrázoltak, amint egy piramis belseje felé haladnak. Az írószekrény publikálója, Semsey Balázs mutatott rá, hogy a jelenet Canova Mária Krisztina hercegnő számára készített síremlékét jeleníti meg. A kompozíciót 1805-ben helyezték el a bécsi Augustinenkirchében, s később több más művészt is inspirált.⁵⁶ Az írószekrény eredeti „otthona” kérdéses, a gyűjteménybe Sváb János hagyatékaként került be, akár csak a már említett tükör. Mindenesetre Semsey feltételezi, hogy a bútor 1810 körül készülhetett vagy bécsi vagy magyar műhelyben.⁵⁷

⁵³ IPM, Ltsz.: 65.206.1.

⁵⁴ IPM, Ltsz.: 53.3932.1–2.

⁵⁵ SEMSEY 2007, 69. IPM Ltsz.: 65.203.1.

⁵⁶ SEMSEY 2007, 69–72.

⁵⁷ SEMSEY 2007, 70.

8. ábra. Írószekrény Canova Mária Krisztina hercegnő számára készített síremlékének képével. (19. sz. eleje).
Készítő ismeretlen. Műhely: Bécs vagy Pest.
Iparművészeti Múzeum. Bútorgyűjtemény. Ltsz.: 65.203.1
(a szerző felvétele)

Felmerül a kérdés, hogy a Nyugat-Európában oly népszerű empire-egyiptomán bútorok Magyarországon miért ilyen ritkák. A magas színvonalú egyiptizáló elemeket tartalmazó bútorokat külföldről hozatták, magyar mesteremberrel Bauernfeind kivételével nem találkozunk e tekintetben. A kérdés megválaszolásában segítséget nyújt az Egerben a Joo János által 1838-ban kiadott *Hétlapok*, a korszakban egyetlen hazai bútorterveket is közlő, rendszeresen megjelenő lap. A *Hétlapok* nemcsak terveket közölt, hanem részletesen foglalkozott a magyar bútortervek helyzetével is „...midőn Páris, a' mindennapi változásoknak és ízlési újdonságoknak fészke, a' ház ékesítmények-és szoba-butorok alakjára egészen új időszakot hozott, elővévén a' mult századbeli idomokat, mellyeket ujabb és sokkal érdekeseb változásokkal gazdagított. De az illy művek nem-igen fognak véleményem szerint hazánkban egyhamar közönségesekké lenni fölötte nagy áruk miatt. Ez ujabb ízlésű szoba-butoroknak az egyszerűbbeket kiválogatva, néhány darabnak tökéletes rajzát kívánom itt a' műértő közönségnek adni; mellyek kivált kisebb városi kézműveseknek igen célirányosak leendenek, miután naponkint tapasztaljuk azon hiányt, melly a' szoba-butorok készítésében ugy alakra, mint ízlésre az illy helyeken mutatkozik.”⁵⁸

A *Hétlapok* arról tudósít, hogy Magyarországon az 1830-as években a modern bútorok még mindig csak azok számára elérhetőek, akik a drága külföldi darabokat képesek megfizetni, vagyis olyan főurak, mint az Esterházyak vagy Festeticsek. A magyar iparosok pedig az új elemek közül csak az egyszerűbb formákat emelik be a hazai bútorok tervezésébe. A *Hétlapok* számai folyamatosan foglalkoztak azokkal a problémákkal melyek nálunk megakadályozták az iparművészet olyan jellegű fejlődését, mint ami Angliában vagy Franciaországban többek között az egyiptomi stílus virágzását hozta magával: „Magyarországnak olly intézete, mellyben tökéletes épí-

⁵⁸ *Hétlapok*, 2. szám 11–12.

tőmesterek képezthetnének nincs: építésmestereink' jelesbjei vagy külföldön tanultak, vagy saját rendkívüli szorgalmuknak, és az építések közül sok tapasztalásaiknak köszönhetik tökéletesedésüket; nagyobb része a' honi mestereknek csak olyan, ki ifjúságában egypár diákiskolát elvégezve kőműves inas legény lett, és miután ezen állapotjában elvándorlott tán Bécsig, vagy egyikét mesternél pallérkodva, itt ott annyira megtanult rajzolni, hogy néhány hibás tervet, és némi költségvetést tenni tudott."⁵⁹

„Képtelenek 's kötelesek vagyunk ugyan azt öszintén megvallani, hogy a magyar Hazában az összes képző művészetek eddigelé még parlagon fekszenek...”⁶⁰

„Az utóbbi cikkelyben szólottam arról: miképpen honi literaturánk' előhaladása a' nemzet' művelődésére tetemes hatással vagyon, megmutatni ügykeztem azt: hogy a' nemzet' művelődésének gyarapítása egyszersmind szükségéit is fölötte sokasítja, mi ismét a' népszorgalom- és ipar növekedését szükségessé teszi, melly helyzetének javítására egyedüli eszköz. Megmutatni ügykeztem továbbá azt is: hogy a' jólétet egyedül eszközölő szorgalomnak általánosnak kell lenni, azaz: ugy a mezei gazdaságra, valamint a' kézimesterségekre is kiterjedni.”⁶¹

A főurak külföldi utazásainak tanulsága is az elmaradottság felismerése volt.⁶² Miközben Franciaországban a századforduló környékén olyan kötetek jelentek meg, mint a *Description* és Francia Intézet nyílt Egyiptomban, nálunk az 1825/27-es országgyűlés még csak épphogy döntött egy tudományos akadémia létrehozásának szükségességéről. Miközben Angliában Josiah Wedgwood 1770-ben egy egész manufaktúrát alapozhatott az egyiptizáló vázák, teáskészletek készítésére,⁶³ a The London Cemetery Company pedig már rendszeresen egyiptizáló sírokat készített megrendelésre,⁶⁴ hazánkban a felvilágosodás a nemzeti tudat kialakulásával együtt jelentkezett szorosan, s a művészet nem a távoli kultúrák, hanem a magyar hagyományok után érdeklődött elsősorban.⁶⁵ Az iparművészet középpontjában nem egzotikus tárgyak gyártása állt, hanem egyáltalán magának a magyar iparnak a megteremtése volt a cél. A 19. század elején az empire stílus keretén belül virágzó egyiptománia szórványos megjelenését hazánkban a divat is befolyásolta. A polgári és a szegényebb nemesi rétegekben sokkal kedveltebbek voltak az egyszerűbb, könnyebben elmozdítható és az otthonosság hangulatát fokozó darabok, s emiatt inkább a biedermeier stílus került előtérbe. E mellett nehezíti a teljes kép kirajzolását a tény, hogy a II. világháború alatt a kastélyberendezések nagy része megsemmisült.⁶⁶

Ennek ellenére, a 19. század első felében Magyarország bekapcsolódott a Nyugat-Európára jellemző művészeti áramlatba, ami nem csupán egy egyszerű divathullám követését jelentette. A kertekben, és kastélybelsőkből megjelenő egyiptománia mögött egy a korra jellemző komoly eszmerendszer is meghúzódik. Az angol tájképi kertek sem egyszerűen művészeti alkotások vagy pihenőhelyek voltak. Kialakításuk mögött komoly filozófiai háttér húzódik, amely rengeteg szállal kötődött a felvilágosodás új gondolatrendszeréhez. Bacon, Milton, Rousseau, Goethe, Pope,⁶⁷ Magyarországon pedig főként Kazinczy jelentetett meg elméleti írásokat ezzel kapcsolatban.⁶⁸ Mindez egyidőben jelentkezik a 18. század folyamán a szabadkőműves mozgalom

⁵⁹ *Hétlapok*, 7. szám 49.

⁶⁰ *Hétlapok*, 16. szám, 125.

⁶¹ *Hétlapok*, 3. szám, 20.

⁶² GERGELY 2005, 156.

⁶³ ESTÉVE 1994, 119.

⁶⁴ CURL 1994, 178.

⁶⁵ GERGELY 2005, 157–159.

⁶⁶ KÓSA 1998, 279–280.

⁶⁷ ALFÖLDY 1996, 3–4.

⁶⁸ KAZINCZY 1806A, 268–271; KAZINCZY 1806B, 276–279.

előretörésével. Sorra alakultak szabadkőműves páholyok az 1720-as és '30-as években, Franciaországban, Svájcban, Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, majd Közép-Európában Prágában és Bécsben is. Magyarországon az első szabadkőművesek Lengyelországban és Bécsben ismerkedtek meg a tanokkal. Az 1784-ben alakult Osztrák Nagypáholy magyar tagokkal is rendelkezett, élükön külön magyar tartományi mesterrel, gróf Pálffy Károllyal. Az ehhez hasonló páholyokban, ahol több nemzet is képviseltette magát, a tagok saját nyelvüket használhatták, ami óriási lendületet adott a magyar szabadkőműves eszmék terjedésének, olyan személyiségeket is megnyerve magának, mint a nyelvújító Kazinczy Ferenc.⁶⁹ Magyarországon az európai alapítási hullámnak megfelelően, már 1749-ben létesült szabadkőműves szervezet Pozsonyban, 1762-ben Brassóban és Pesten, 1768-ban Budán, 1770-ben pedig Eperjesen.⁷⁰

A korábban említett arisztokraták, akik kastélyukhoz tájkertet építettek, mind kapcsolatba hozhatóak a szabadkőművességgel. A magyar szabadkőművesség történetéről Abafi Lajosnak a szervezetről eredetileg németül, majd 1900-ban magyarul megjelent munkája alapján értesülhetünk.⁷¹ Gróf Festetics Pál bocsátotta a rendelkezésére a dégi kastély levéltárának szabadkőműves anyagát,⁷² amit az 1795-ös betiltáskor Festetics Antal vásárolt meg a Nagyszívűség páholy nagymesterétől Aigner Ferenc Ádántól.⁷³

Abafi alapján tudjuk, hogy Lippay György foglalkozott alkímiával, báró Orczy László, gróf Viczay Mihály, gróf Csáky Emánuel a *Hallgatóság*hoz címzett pozsonyi, herceg Eszterházy Miklós a bécsi *Újjonnan koronázott reményhez* páholy tagja volt. Bauernfeind János megbízója, Bruckenthal Sámuel báró a bécsi *A 3 Ágyúhoz páholy*hoz tartozott.⁷⁴ Bauernfeindről nem tudjuk biztosan, hogy kapcsolatban állt-e közvetlenül a szervezettel.

A szabadkőművesség mellett a korban népszerű régiséggyűjtő, antikvárius érdeklődés is hatással volt az egyiptománia elterjedésére. Magyarországon is gyűjtési mánia indult el, jellege azonban eltért a nyugat-európaítól. Nyugat-Európában a kastélyok berendezését alkotó festmények, bútorok, használati tárgyak gyakran merítettek a régészeti feltárások során megismert antik motívumokból, mint Herculanum és Pompei festményei, a római obeliszkek vagy a *Mensa Isiaca* alakjai. A magyar főurakat és művészeket azonban a család nemesi rangjának reprezentációja inspirálta. A kastélyok díszítésekor nem egzotikus jelenetek, hanem a török harcok képei élveztek prioritást, a tárgyak gyűjtésekor pedig a nemesi ősök hagyatéka számított megőrzendő értéknek.⁷⁵ Külföldön a régiséggyűjtést az uralkodók szponzorálták, Magyarországon viszont az arisztokrácia saját gyűjteményeit hozta létre, és éppen azok a főurak jeleskedtek ebben, akik egyiptomán tárgyak tulajdonosaként és szabadkőművesként is feltűntek, úgy, mint Esterházy Miklós, Bruckenthal Sámuel vagy Viczay Mihály.⁷⁶

A kertművészet, a belsőépítészeti, szabadkőművesség, régiséggyűjtés és az egyiptománia összefonódását igen jól szemlélteti a betléri Andrassy-kastély példája is. Andrassy Lipót, aki a *Nagyszívűséghez* szabadkőműves páholy tagja és buzgó régiséggyűjtő volt, Heinrich Nebbient, a Városliget tervezőjét kérte fel az 1790-es évek végén a kastélykert angol parkká alakítására. Maga a kastély épülete és berendezései is megújultak. Betlér azon kevés példák egyike, ahol a beren-

⁶⁹ L. NAGY 1988, 11–14, 17, 19.

⁷⁰ ACZÉL 1982, 133.

⁷¹ SISA 2005, 37.

⁷² ABAFI 1993, Előszó.

⁷³ SISA 2005, 9–11.

⁷⁴ ABAFI 1993, 12, 32, 101, 143, 327, 348.

⁷⁵ HORVÁTH H. 1998, 37.

⁷⁶ ENTZ 1937, 12, 50.

dezés és kert szinte érintetlen maradt a II. világháború és a kommunista hatalomátvételt követő fosztogatások ellenére.⁷⁷ Ennek köszönhetően egy pár empire gyertyatartó *nemes*-kendős alakot formázva ma is látható az egyik lakosztályban, aminek beszerzését nagy valószínűséggel Lipót idejére tehetjük. A 19. század elején Andrassy Manó virágoztatta fel ismét a betléri uradalmat, aki jelentős egyiptológiai gyűjteményt hozott létre, köztük Amon egy papjának és egy gyermeknek a múmiájával, valamint főként a Ptolemaios és római korból származó bronz szobrokkal és amulettekkel.⁷⁸ Valószínűleg neki köszönhető az az egyiptomániát képviselő szobor (egy nemeskendős gyermekalak, amfórát tartva), ami jelenleg az alagsorban látható vadásztrófeáival együtt. Andrassy Manó nemcsak gyűjtőként, utazóként és gazdálkodóként, de festőként is aktív volt. A betléri kastélyban látható egyik képe (9. ábra) az oláhpataki birtok⁷⁹ szintén angol stílusú kertjének részletét ábrázolja egy építménnyel, ami előtt négy szfinxet láthatunk. Ezek közül kettő egy rámpát fog közre, ami egy piramis tetővel ellátott kétszintes épület felső szintjére vezet. Az építmény egy meredek lejtő lábánál a Sajó-folyó jobb oldalán terül el, melynek felső szintjéről a hegyoldalba vájt barlangba juthatunk.⁸⁰ Az épületet rendszerint jégveremként azonosítják, azonban egyet kell értenünk Silvia Lörinčíková, a betléri múzeum történésznének kételyével ezzel kapcsolatban.⁸¹ Eredetileg biztosan nem ez volt a funkciója, amit a túl reprezentatív kialakítás már önmagában megerősít. Az elrendezés a folyóhoz közel, a barlangba vezető úttal Alexander Pope twickenhami kertjét idézi fel, ahol a költő villáját a kerttel földalatti folyosó és grottó kötötte össze. A grottó a kreativitás megélésének, az elmélkedésnek a helye, amit nimfák, múzsák, istenek népesítenek be.⁸² E párhuzam és a tájképi kertek mögött húzódó filozófiai rendszer ismeretében az egyszerű jégveremként való azonosítás igen kétséges.

9. ábra. Andrassy Manó: Az oláhpataki angol kert. Betlér, Kastélymúzeum. (a szerző felvétele)

⁷⁷ FRÁTER 2001. URL: <http://www.scribd.com/doc/42245371/Frater-Erzsebet-A-betleri-Andrassy-kastely-kertje#scribd> 2015-03-15.

⁷⁸ Silvia Lörinčíková, a betléri múzeum történésznének szóbeli közlése alapján.

⁷⁹ Ma Vlachovo, Szlovákia.

⁸⁰ HAJDU 2011, 137–138.

⁸¹ Andrassy Manó festményének vizsgálatát Silvia Lörinčíková tette lehetővé számomra. A jégveremmel kapcsolatos kételyei szóbeli közlése alapján.

⁸² ROSS 1998. URL: <http://press.uchicago.edu/Misc/Chicago/728226.html> 2015-03-15.

A régiségek gyűjtésében a 19. század végétől már inkább a polgári származású értelmiségiek kerültek előtérbe. Közülük egyiptomi tárgyak gyűjtésében Ráth György, Fejérváry Gábor és Pulszky Ferenc emelkedik ki.⁸³ Pulszky nagybátyja, Fejérváry Gábor egy külön emeleten rendezte be gyűjteményét Eperjesen, unokaöccsét pedig utazásaira is magával vitte.⁸⁴ Az Abafi által feldolgozott iratok alapján Fejérváry Gábor is szabadkőműves volt, és *Az erényes utazóhoz* páholy tagjaként szerepel. A szervezet iratait az eperjesi házban tárolták és szabadkőműves gyűléseket is tartottak itt.⁸⁵ Pulszky is említi, hogy Fejérváry gyakran tartózkodott a szabadkőműves Viczay már korábban említett hédervári birtokán.⁸⁶ Pulszky Ferenc kapcsolatban állt a korszak legnevesebb magyar gyűjtőivel, mint Viczay Mihály, illetve olyan neves műkereskedővel, mint Böhm Dániel.⁸⁷ 1869-től a Nemzeti Múzeum igazgatója lett,⁸⁸ és az 1868-tól újjáéledő magyar szabadkőműves mozgalom meghatározó figurájává vált. Pulszky mellett több hazatérő magyar emigráns is bekapcsolódott a szervezet életébe, úgymint Türr István, Klapka György vagy Andrássy Gyula. A kiegyezés után létrejövő magyar páholyok a *Magyarországi Symbolikus Nagypáholyban* egyesültek 1886-ban, a nagymester Pulszky Ferenc lett. Tíz évvel később a Podmaniczky utcában felavatták a páholyházat is.⁸⁹

A páholy jelvényében az egyiptomi vonatkozást jól szemlélteti a hagyományos jelképek, mint a körző, vonalzó, egyenlőszárú háromszög mellett két szfinx szerepeltetése.⁹⁰ Az egyiptomi művészet elemeinek és a szabadkőműves gondolatoknak az összefonódását jól szemlélteti a *Symbolikus Nagypáholy* Podmaniczky utcai bútorai.⁹¹ A korábbi századokból jól ismert egyiptomán elemek, a *nemes-kendős fejek*, szfinxek, piramisok már nem a szokásos formában jelennek meg rajtuk. Az egyiptológia tudományának megjelenésével és 19. századi ásatások eredményeinek köszönhetően régészeti valóságot tükrözik jobban. Hasonló motívumokra szolgálnak példát a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, s Aczél Eszter által publikált szabadkőműves mesterlevelek.⁹² A Pikler Gyula számára 1896-ban kiállított mesterlevél (*10. ábra*) felső részén egy szfinx és egy egyiptomi pylón látható, ami nem a korábban említett egyiptizált formákat mutatja, hanem a valósághoz hűen ábrázolják az ókori műemlékeket, a szfinx például egyértelműen a Gizában lévő képe.⁹³ Két másik mesterlevélen is ugyanez a sablon tűnik fel, így Dr. Kiss Sándor⁹⁴ a *Világosság*, és Auer Róbert⁹⁵ a *Humboldt* páholy tagjainak esetében is.⁹⁶

Mint láthattuk az egyiptomi tárgyak gyűjtésében jeleskedő és az ókori kultúra iránt érdeklődő magyarokat szoros szálak fűzték a szabadkőműves páholyokhoz. Ennek ellenére Abafi Lajos szabadkőművességről írott munkájában elutasítja a szervezet egyiptomi vonatkozásait: „Ezen és hasonló rendek, szövetségek és társulatok azonban a szabadkőművességgel ép oly kevéssé álltak összefüggésben, mint-daczára a külső formák s a belső szervezés hasonlóságának-az egyiptomiak papi kasztja a maga

⁸³ HORVÁTH H. 2006, 49, 55–56.

⁸⁴ CSORBA 1997, 11–12.

⁸⁵ ABAFI 1993, 30–32.

⁸⁶ PULSZKY 1958, 61.

⁸⁷ TÖRÖK 1997, 41–43.

⁸⁸ CSORBA 1997, 17.

⁸⁹ L. NAGY 1988, 50–51.

⁹⁰ *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Alkotmánya*. Márkus Samu Tv. Könyvnyomdája, Budapest, 1905.

⁹¹ MNM Szabadkőműves Gyűjtemény. Ltsz.: 1956. 494–498. Aczél Eszter szóbeli közlése alapján.

⁹² ACZÉL 1983, 117–133.

⁹³ MNM Szabadkőműves Gyűjtemény Ltsz.: 1981.131.587. A mesterlevelek megtekintését Aczél Eszter biztosította számomra.

⁹⁴ MNM Szabadkőműves Gyűjtemény. Ltsz.: 1981.131.590.

⁹⁵ MNM Szabadkőműves Gyűjtemény. Ltsz.: 1981.131.592.

⁹⁶ ACZÉL 1982, 127.

titkos tanaival és szokásaival; a görögök mysteriumai; a Pythagoreusok szövetsége; az Essaeusok zsidó sectája stb., a melyektől némelyek a szabadkőművességet leszármaztatni igyekeztek."⁹⁷

10. ábra. Pikler Gyula szabadkőműves mesterlevele, 1896.
Magyar Nemzeti Múzeum. Szabadkőműves Gyűjtemény. LTsz.: 1981.131.587
(a szerző felvétele)

Ennek ellenére, ahogyan ő is írja a külső formák és szimbólumok révén a 19. századi szabadkőművesség szorosan összekapcsolódott az egyiptománia jelenségével.

A fentebb említett tárgyi és írott források alapján igazolható, hogy Magyarország a 18. századtól kezdve bekapcsolódott a római császárkortól kezdődő egyiptomániába. A szórványosabb megjelenés okai közé sorolható az ország három részre szakadása és a török uralom is, ami hozzájárult ahhoz, hogy a magyar művészeknek más prioritásai lettek. Erdélyben inkább a keleti, oszmán művészet jelentett inspirációt, míg a királyi magyarország területén az állandó egyesítési kísérletek, a török elleni harc miatt inkább az egyes arisztokrata családok dicső múltjának megidézése állt a középpontban.⁹⁸

A napóleoni háborúkat kísérő gazdasági fellendülés lehetővé tette az arisztokrácia bekapcsolódását a nyugati divathullámba, ennek köszönhetően kezdődött meg angolkertek építése és az empire bútorok megjelenése Magyarországon. A magyarországi kertekben ugyanazokat az egyiptomán építészeti elemeket alkalmazták, amiket a többi nyugat-európai angolkertben is és ismertek voltak az ábrákkal illusztrált külföldi mintalapok és elméleti írások is. Kazinczy, aki a tájkertek elméleti háttérével a *Hazai Tudósítások* lapjain foglalkozott, Hirschfeld és Grohmann munkáit is széles körben ismert szakirodalomként említi.⁹⁹ Ugyanígy ismertek voltak a neves bútortervezők munkái is, a szabadkőművesség és a felvilágosodás eszméinek hatására pedig a 19. században kifejezetten magas színvonalú egyiptomán alkotások jöttek létre, amit a Podmaniczky utca bútorzata is példáz. A Magyarországon fellelhető kertépítészeti elemekből, tárgyakból,

⁹⁷ ABAFI 1993, 4.

⁹⁸ HORVÁTH H. 1998, 37.

⁹⁹ KAZINCZY 1806A, 262.

bútorokból, kirajzolódó egyiptománia képe azonban korántsem teljes. Annak ellenére, hogy az eltérő társadalmi, gazdasági és politikai keretek a hazai egyiptománia terjedését sokszor negatívan befolyásolták, a kutatás eddigi eredményei biztatóak és egy jóval gazdagabb és változatosabb magyar egyiptomániát vetítenek előre, mint az korábban sejthető volt.

Bibliográfia

- A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Alkotmánya.* Budapest. 1905.
- ABAFI Lajos 1993. *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Budapest.
- ACZÉL Eszter 1982. A magyarországi szabadkőműves mozgalom tárgyi emlékei I. rész. fényképek. *Folia Historica* 10, 133–174.
- ACZÉL Eszter 1983. A magyarországi szabadkőműves mozgalom tárgyi emlékei II. rész: Mesterlevelek. *Folia Historica* 11, 117–133.
- ALFÖLDY Gábor (szerk.) 1996. *Tájéki kertek Magyarországon.* Budapest.
- BATÁRI Ferenc 1973. Der Kunsttischler János Bauernfeind (1745–1789). In: *Ars Hungarica 1974 Supplementum I. Das Kunsthandwerk Mittelund Osteuropas in der Aufklärungszeit. Forschungsprobleme des Interieurs und der Möbelkunst.* Akten der Arbeitskonferenz im Institut für Kunstgeschichte der ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest, 16–18. Oktober 1973. 161–169.
- CURL, James Stevens 1994. *Egyptomania. The Egyptian Revival: A Recurring Theme in the History of Taste.* Manchester – New York.
- CSORBA László 1997. Pulszky Ferenc életútja. In: Marosi Ernő et al. (szerk.), *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére.* Budapest. 11–18.
- Description de l’Égypte, ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l’expédition de l’armée française.* Paris. 1809.
- ENTZ Géza 1937. *A magyar műgyűjtés történetének vázlatja 1850-ig.* Budapest.
- ESTÈVE, JEAN et al. (eds.) 1994. *Ágyptomanie. Ägypten in der europäischen Kunst 1730–1930.* Wien.
- FRÁTER, Erzsébet 2001. A betléri Andrassy-kastély kertje. *Kert Kultúra* 3, 30–35.
URL: <http://www.scribd.com/doc/42245371/Frater-Erzsebet-A-betleri-Andrassy-kastely-kertje#scribd> 2015-03-15.
- GALAVICS Géza (szerk.) 2000. A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. 17. század. Történeti kertek. *Kertművészet és műemlékvédelem.* Budapest. 167–220.
- GALAVICS Géza 1999. *Magyarországi angolkertek.* Budapest.
- GERGELY András (szerk.) 2005. *Magyarország története a 19. században.* Budapest.
- HAJDU NAGY Gergely 2011. *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben. Romok, grották, remeteségek.* Doktori Értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem. Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola. Budapest.
- Hétlapok 1838* (szerk. JOO J.) Műtudomány’, és egyéb hasznos ismeretek’ terjesztésére. Eger, 2., 3., 7., 16. sz.
- HOPE, Thomas 1807. *Household Furniture and Interior Decoration.* London.
- HORVÁTH Hilda (szerk.) 2006. *Egy magyar polgár. Ráth György munkássága.* Budapest.
- HORVÁTH Hilda 1998. *Régvolt magyar kastélyok.* Budapest.
- HORVÁTH Judit 1985. *A magyar egyiptológia története.* Egyiptológiai füzetek II. Budapest.
- KAZINCZY Ferenc 1806A. Hotkócz – Ánglus kertek. In: Kultsár I. (szerk.), *Hazai tudósítások* 32, 268–271.

- KAZINCZY Ferenc 1806B. Hotkócz – Ánglus kertek. In: Kultsár I. (szerk.), *Hazai tudósítások* 33, 276–279.
- KÓSA László (szerk.) 1998. *Magyar Művelődéstörténet*. Budapest.
- KOVÁCS Péter 1969. Beitrag zur Geschichte des Esterházy-Parks von Csákvár im 18. Jahrhundert. *Alba Regia* 10, 170–172.
- L. NAGY Zsuzsa 1988. *Szabadkőművesek*. Budapest.
- LIPPAY JÁNOS 1664. *Posoni kert, melyet Az Nemes Magyar Nemzetnek Közöséges hasznára Lippay János írt. Cosmerovius Máthe Császár Urunk ő Felsege könyv-nyomtatójának bőttüivel*. Nagyszombat. Facsimile kiadás, Budapest. 2002.
- PERCIER, Charles – FONTAINE, Pierre François Léonard 1812. *Recueil de Décorations Intérieures*. Paris.
- PETRI, Bernhard 1797A. Beschreibung des Naturgartens zu Vedród in Ungarn. In: Becker, W. G., *Taschenbuch für Garten-Freunde*. Leipzig. 135–155.
- PETRI, Bernhard 1797B. Der Naturgarten des Herrn Baron Ladislaus von Orczy bei Pest, so wie er von Unterzeichneten entworfen und ausgeführt worden ist. In: Becker, W. G., *Taschenbuch für Garten-Freunde*. Leipzig. 156–173.
- PULSZKY Ferenc 1958. Életem és korom. I. In: Tolnai G. (szerk.), *Magyar Századok*. Budapest.
- RAPAICS Rajmund 1940. *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Budapest.
- ROSS, Stephanie 1998. *What Gardens Mean*. Chicago. URL: <http://press.uchicago.edu/Misc/Chicago/728226.html> 2015-03-15
- ROTENSTEIN, GOTTFRIED EDLER VON 1783. Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Erster Abschnitt. In: Bernoulli, Johann, *Sammlung der kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder und Menschenkenntnis dienender Nachrichten*. Bd. 9. Leipzig. 235–298.
- ROTENSTEIN, GOTTFRIED EDLER VON 1784. Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn 1784. In: Bernoulli, Johann, *Sammlung der kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder und Menschenkenntnis dienender Nachrichten*. Bd. 15. Leipzig.
- RÓZSA György 1977. *A Történelmi Képcsarnok legszebb festményei*. Budapest.
- SCHWEITZER, Ursula 1948. *Löwe und Sphinx im Alten Ägypten*. Ägyptologische Forschungen. Heft 15. Glückstadt – Hamburg.
- SEMSEY, Balázs 2007. Ein Sekretär vom Beginn des 19. Jahrhunderts mit der Darstellung von Antonio Canovas Wiener Maria-Christinen-Denkmal. *Ars Decorativa* 25. Separatum, 69–78.
- SISA József 2001. Az angolkert és a kényelmes ház. Brit hatások a 19. századi Magyarországon. *Ars Hungarica* 29/1, 75–110.
- SISA József 2005. *A dégi Festetics kastély*. Budapest.
- SOSZTARICS Ottó 2008. Az Ízisz-szentély és az egyiptomi eredetű vallásosság emlékei Savariában. In: Tiradritti, F. – Liptay É. (szerk.), *Reneszánsz a fáraók Egyiptomában. Archaizmus és történeti érzék az ókori Egyiptomban*. Budapest. 129–133.
- STIRLING János 2008. *Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században*. Budapest.
- SZABOLCSI Hedvig 1972. *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján. Európai kapcsolatok és stíluskérdések*. Budapest.
- TÖRÖK László 1997. Egy ókori egyiptomi bölcs utazásai. A Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény Imhotep-szobra. In: Marosi E. et al. (szerk.), *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Budapest. 37–46.
- VADÁSZI Erzsébet 2007. *Magyar Versália*. Budapest.
- ZÁDOR Anna 1973. Az angolkert Magyarországon. *Építés- és Építészettudomány* 5/1–2, 3–53.
- ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária 1964. Függőleges hűrozású empire zongoráink. *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve* 7, 143–154.

A KAPOSVÁRI SZIVÁRVÁNY MOZI

A húszas évek egyiptomi stílusú mozijainak hazai példája

Fullér Andrea

„A műemlékek a messzi távolba távozott lelkek hátrahagyott üzenetei, csak rokon lelkek hallják muzsikáját, csak avatottak értik mondanivalóit.”¹

A hazai moziépítészet egyik rendkívüli példája Kaposvár 1928-ban épült Városi Mozgóképszínháza (1. kép). Míg a múlt század húszas éveiben épült egyiptomi stílusú amerikai mozik szinte mindenki előtt ismertek, Kaposvár egyiptizáló mozija egészen a közelmúltig rejtve maradt építészek, művészettörténészek és egyiptológusok előtt egyaránt. Felújítását és modernizációját követően az épület azonban a figyelem középpontjába került.²

A napjainkban Szivárvány Kultúrpalota nevet viselő épület története mindenképpen példaértékű, mivel sok kortársával ellentétben ez a mozi megmenekült a lebontástól és kibővült funkcióval, de eredeti rendeltetését szintén megőrizve továbbra is üzemel.³ Az épület azonban nemcsak mozi-, építészet- és művészettörténeti szempontból tarthat számot érdeklődésre, hanem egyiptológus szemmel is nagy jelentőséggel bír, hiszen jól beilleszthető azoknak az egyiptomi stílusú moziknak a sorába, amelyek a húszas években Nyugat-Európa és az Egyesült Államok nagyvárosaiban épültek.⁴ A kaposvári mozi különlegességét tovább növeli az a tény, hogy napjainkban ez az egyetlen olyan ismert hazai filmszínház, amelynek dekorációjában fontos hangsúlyt kapott az ókori Egyiptom vizuális formanyelve. A hazai mozik között jelenleg egy további olyan épület ismert számomra, ahol egyiptomi elem gazdagítja a dekorációt. Ez az 1929-ben épült

* Hálásan köszönöm L. Balogh Krisztina főépítésznek, hogy látogatásom során személyesen vezetett körbe a moziban, továbbá a rendelkezésemre bocsátott jelentős kép- és dokumentációs anyagot.

¹ Lamping József építész sorai egy a fia számára dedikált könyvből. Lásd internetes források: H. MOLNÁR (é. n.).

² L. Balogh Krisztina 2013. 06. 08-án az Iparművészeti Múzeumban tartotta meg a mozi felújításáról szóló: *A kaposvári Szivárvány Kultúrpalota a szecesszió és az art deco fordulóján* című előadását. Az előadás szerves részét alkotta az első alkalommal megrendezett A Szecesszió Világnapja címet viselő rendezvénysorozatnak. Lásd internetes források: *Iparművészeti Múzeum honlapja*. A mozi ismertté válásához szintén hozzájárult az előadáshoz kapcsolódóan megjelenő cikk, lásd internetes források: MOLNÁR – L. BALOGH – BÁLINT 2013.

³ A vidéki mozik bezárása, lebontása vagy átépítése az 1990-es évektől figyelhető meg. „[...] 1984-ben 3794 mozi üzemelt az országban, [...] Ez az állomány 2008-ra 183 mozira és 409 teremre olvadt, [...]” A mozik eltűnéséről szóló, számadatokkal alátámasztott összefoglalót lásd BODÓ 2011, 284. A fővárosi mozikról lásd Merényi György írását, internetes források: MERÉNYI 2010.

⁴ Az egyiptomi stílusú mozikról lásd NAYLOR 1981, 83–86; KOLOMEIR 1987, 34–41; SIGLER 1990, 25–28; ESTÈVE *et al.* 1994, 355–356; HUMBERT – PRICE 2003, 111–114, 157–158, 199–201.

békéscsabai Csaba-mozgó (Phaedra Mozi). Itt az épület rekonstrukciója során került elő egy krokodilokat ábrázoló falfestmény. Az egykori mozi napjainkban Phaedra Rendezvényközpontként üzemel.⁵

1. kép. Kaposvár Városi Mozgóképszínházáról készült archív felvétel
(MOLNÁR – L. BALOGH – BÁLINT 2013 alapján)

A mozi történetéről röviden

Kosztolányi Dezső 1932-ben, négy évvel a kaposvári mozi megnyitóját követően megfogalmazott gondolatai érzékeltetik talán legszemléletesebben, hogy mit is jelentett egykor a mozi:

„Estéknént, amikor a budapesti mozik színes lángbetűi tündérvilággá varázsolják a ködös, téli éjszakát, el se hisszük, hogy vagy harminc évvel ezelőtt még senki sem ismerte nálunk ezt a csodálatos találmányt. [...] a külső Rákóczi út egy kávéházába kerültek a fátyolképek. Beléptidj nem volt itt. Aki ivott egy kávé, az végignézhette egy »előadást«. Vasárnap öt »előadást« tartottak. Akadt olyan vendég, aki öt kávé is megivott, csak hogy újra meg újra láthassa a csodát. Minden vetítésnél kötelező volt az újabb rendelés. A kávéház föllandult. Napról-napra zsúfolásig megtelt. Kezdetben különösen

⁵ Köszönettel tartozom Priskin Gyulának, hogy figyelmembe ajánlotta a falfestményt, továbbá a moziról készült fényképek és forrásanyag beszerzésében nyújtott segítségéért. A Csaba-mozgóról lásd BÁCSEFALVI 2004.

a nők érdeklődtek iránta. De Batthyány Tivadar – a Lovaregylet akkori elnöke – is mindennap ott ült a munkások, polgárasszonyok között, s álmodozott. Közben külföldön megindult a nagy fellendülés. Nálunk még hat évig senkinek sem jutott eszébe, hogy mozit nyisson. [...] Ma nyolcvan mozgóképszínháza van Budapestnek. [...] Alig van falu, ahová el nem jutott volna, s lángbetűi beragyogják a ködös, téli éjszakákat.”⁶

Kaposvár 1928. szeptember 6-án „ünnepélyes keretek közt” megnyitott filmpalotája eredetileg 821 férőhellyel és zenekari árokkal rendelkezett.⁷ A múlt század húszas éveinek elején megjelenő „színházi eleganciát sugárzó” moziépületei közé tartozik.⁸ Építési ideje azonban a húszas évek közepétől kezdődő első hazai „filmszínház-építési hullám” időszakával esik egybe, amikor gyors egymásutánban épültek önálló épülettel rendelkező, nagy befogadóképességű mozik Budapesten és a vidéki nagyvárosokban.⁹

Miközben New Yorkban már 1927-ben a *Jazzénekes* című első hangos játékfilm szórakoztatta a közönséget,¹⁰ a mozi tervezési programjának összeállításakor még nem vették figyelembe a hangosfilmet és nem fordítottak fokozott figyelmet az épület akusztikájára.¹¹ A döntéshez minden bizonnyal jelentősen hozzájárult, hogy a hazai moziszakma ekkor még nem állt készen a hangosfilm okozta korszakváltásra,¹² és Kaposvár akkori polgármestere sem bízott túlságosan az új technikai találmány jövőjében.¹³

A nyitóvetítésen a *Sárga liliom* című amerikai némafilmet tűzték műsorra,¹⁴ egy héttel később pedig már sor került az első olyan hangosfilm vetítésére, amelyen hanglemez szolgáltatotta a hangot. Színes filmet októberben vetítettek első alkalommal a moziban.¹⁵ Az első fotocellás hangtechnikához szükséges géppel 1932-ben szerelték fel a mozit, és áprilisban bemutatták a *Hyppolit a lakáj* című első közönségsikert arató magyar hangosfilmet.¹⁶

A második világháborút követően Vörös Csillagra keresztelték a mozit, majd 1991-től Szivárvány Mozi néven üzemelt tovább egészen 2001-ig. Ekkor elveszítette eredeti rendeltetését és Szivárvány Zeneházként többnyire rockzenei koncertek helyszínévé szolgált. Végül nyolc hányattatott év után a mozit 2009-ben „országosan védett műemlékké” nyilvánították, és megkezdődött az épület teljes körű felújítása és modernizációja, amely 2010-ben ért véget.¹⁷ Példaértékű felújításának köszönhetően a mozi ismét Kaposvár kulturális életének egyik központjává¹⁸ vált, amelyben újra peregnék filmek.

⁶ Lásd internetes források: KOSZTOLÁNYI 1932.

⁷ A mozi megnyitójáról részletesen beszámolt az *Új Somogy* napilap, lásd *Új Somogy* 1928.

⁸ A húszas évek fővárosi moziépítészetről lásd SZALAI 2001, 27–33. A témáról lásd még *A húszas évek* című fejezetet Fabó Beáta cikkében, internetes források: FABÓ 1997.

⁹ A hazai moziépítészet ezen időszakáról és az art deco-ról lásd VADAS 2004, 37–38; és VADAS 2005, 87–95. A Corvin avatóünnepségének dátuma 1922 (*pace* Vadas, i. h.), lásd *Képes Mozivilág* 1922.

¹⁰ Az Al Jolson főszereplésével bemutatott mű filmtörténeti jelentőségéről lásd TANKEL 1978, 21–25.

¹¹ Lásd MAUTNER – TORMA 1978, 129; és L. Balogh Krisztina szíves közlése.

¹² Lásd bővebben LAJTA 1959, 313–322.

¹³ Lásd NAGY *et al.* 2009, 191.

¹⁴ Lásd internetes források: MOLNÁR – L. BALOGH – BÁLINT 2013.

¹⁵ Lásd MAUTNER – TORMA 1978, 140–144.

¹⁶ Lásd MAUTNER – TORMA 1978, 161, 180–181; lásd még NAGY *et al.* 2009, 191. A fotocellás berendezés felszerelésére vonatkozólag a MAUTNER – TORMA féle mozitörténeti kiadványban megadott évszámot vettem alapul. A legelső magyar hangosfilm a *Kék bálvány* (1931) nem találkozott a közönség ízlésével. A két hónappal később bemutatott *Hyppolit, a lakáj* azonban igazi kasszasiker lett.

¹⁷ A rekonstrukció L. Balogh Krisztina tervei alapján valósult meg, lásd internetes források: MOLNÁR – L. BALOGH – BÁLINT 2013.

¹⁸ Lásd internetes források: *Szivárvány Kultúrpalota*.

Az épület ismertetése és dekorációjának elemzése

A mozi korábban a szecessziós épületek közé sorolták,¹⁹ a legújabb publikációkban azonban már art deco vagy a két stílust ötvöző épületként határozták meg.²⁰ A hazai 20. századi vidéki építészetet ismertető, hiánypótlónak számító kiadvány alapján: „Hazánkban alig akad hozzá hasonló, monumentális, art deco stílusú épület.”²¹

Az épület stílus-meghatározását érintő változás oka elsősorban az art deco irányzat definíciójában történt változásban keresendő. Míg Pamer Nóra 1986-ban megjelent és máig alapműnek számító *Magyar építészet a két világháború között* című könyvéből hiányzik az art deco kifejezés, a 2001-ben kiadott, bővített változat már önálló, az art deco építészetet ismertető fejezetet tartalmaz, amelyben a következő olvasható:

„Még néhány évvel ezelőtt az Art Deco stílusmegjelölést nem volt szokás az építészetre alkalmazni, mivel az az 1920–1930 között készült iparművészeti tárgyak és bútorok egy csoportjának jellegzetes divatáramlata volt – jóllehet, az Art Deco elnevezés sem volt akkor még általánosan ismert. Mint új jelenség, mégis – állóvízbe dobott kő gyanánt – egyre növekvő körökben hagyott nyomot a művészet egészének felszínén, beleértve a teljességbe az építészetet is.

Az Art Deco sohasem volt manifesztum. Az építészet terén semmi esetre sem. Nem hozott semmi újat az alaprajzban, és nem voltak »boldogabb jövőt ígérő« programjai. Egy naiva mimelt ártatlanságával belibbent a korszak stílus nélkül hagyott színpadára, hogy kiöltse a szünetet a szecesszió letűnése és a készülődő avantgarde funkcionalizmus között.”²²

Az épületet érdekes kettősség jellemzi. Első ránézésre szerénynek tűnő homlokzata alig sejteti pompás, gazdagon kivitelezett, mégis elegáns enteriőrjét. Csodás belső terére csak homlokzatának legfőbb ékessége, a bejárat felett elhelyezkedő, gyönyörűen kivitelezett ólombetétes festett üvegablak utal. Ez a kettősség érdekes módon a mozi átadásától vegyes fogadtatásra talált a közönség körében és megosztóan hatott. Míg a belső tér kialakítása, egyiptizáló dekorációja máig elbűvöli a közönséget,²³ a mozi külső megjelenését a következő kritika érte: „Az épület alacsony, legalább 1 méterrel magasabbra kellett volna tervezni, úgy hat mintha egy süppedékes talajon állna. A homlokzaton levő oszlopok közül is négy inkább terhel, mint tart.”²⁴

Homlokzat

Egy fennmaradt vázlatrajzon az épület nagyobb léptékű változata látható. A rajz jól tükrözi, hogy az épület külső megjelenését klasszicizáló elemekben gazdag stílusban álmodták meg, amelyhez a szecesszió stílusjegyei keverednek. A mozi épületének tömegalakítása, külső megje-

¹⁹ ZÁDOR 1964, 245.

²⁰ A két stílust ötvöző épületként lásd BEDE 2012, 215; lásd még internetes források: DITTRICHNÉ VAJTAI 2013. Art deco stílusú épületként lásd LŐRINCZI 2003², 72.

²¹ LŐRINCZI 2003², 72.

²² PAMER 2001², 228. A hazai art deco építészeztől lásd legújabban internetes források: KOVÁCS 2015.

²³ Lásd *Új Somogy* 1928; ZÁDOR 1964, 245.

²⁴ Lásd *Új Somogy* 1928. (Betűhív közlés.)

lenése ekkor még nagyon hasonlít az 1910–1911-ben épült kaposvári Csiky Gergely Színház épületéhez.²⁵ A kivitelezés során azonban egy kisebb, egyszerűbb épület valósult meg.

A pilaszterekkel és ablakkal tagolt homlokzatot tympanon koronázza, amelynek csúcsát mellvéd zárja le. A mellvéd tetejét palmetta akrotérion díszíti. Az épület homlokzati frontján nagy hangsúlyt kapott a – három, kétszárnyú ajtóból álló – főbejárat, a felette elhelyezett, festett ólomüvegből készült lunettával, amelyet félköríves előtető koronáz. Az előtető feletti homlokzati síkot beugró falfülke töri meg, amelyet hat oszlopból álló, a görög templomokat idéző oszloprend zár le (2. kép).

2. kép. A Szivárvány Kulturálpalota főhomlokzata (Ifj. Lőrincz Ferenc felvétele)

A homlokzat legizgalmasabb eleme a fókuszba helyezett ólomüveg ablak, amelynek készítőjéről nem állnak rendelkezésre adatok.²⁶ Ez azért meglepő, mert a különböző munkálatok kivitelezőiről több forrás is részletesen beszámolt.²⁷ A készítő személyével kapcsolatban felmerült Róth Miksa neve, a rendelkezésre álló források alapján azonban nem igazolható sem a kivitelező műhely, sem pedig a művész személye.²⁸

²⁵ Köszönöm L. Balogh Krisztinának, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamra. A Csiky Gergely színházról lásd BEDE 2012, 220; LŐRINCZI 2003², 72.

²⁶ A Somogy Megyei Levéltárban fennmaradt tervrajzok alapján L. Balogh Krisztina az ablakdekoráció tervezését Lamping Józsefnek tulajdonítja.

²⁷ Lásd *Új Somogy* 1928; MAUTNER – TORMA 1978, 127–128.

²⁸ L. Balogh Krisztina szóbeli közlése alapján az építész leszármazottjának, Lamping Tamásnak Róth Miksa levelek vannak a tulajdonában. A birtokában lévő levelek alapján Lamping Tamásnak meggyőződése, hogy az ólomüveg ablakot Róth Miksa készítette. A Róth Miksa Emlékháztól kapott adatok azonban ezt nem igazolják. Fényi Tibor szíves levélbeli közlése: „Róth Miksa műveinek felsorolásában nem tesz említést arról, hogy ő vagy műhelye készítette vagy más terve alapján kivitelezte volna a kaposvári mozgóképszínház (Szivárvány kulturálpalota) épületében található ólmozott üveglakokat. Nincs erre vonatkozó utalás Róth Miksa 1928-ban használt jegyzetfüzetében sem. A félköríves bevilágító stílusa, a motívumok megfogalmazása, arányai és főként a felhasznált üvegek eltérnek az időszakban Róth Miksa és műhelye által alkalmazottaktól. Így annak ellenére, hogy Róth több munkájával is jelen van a környéken, más

Az épület egészére a díszítő ornamensek visszafogott használata jellemző. A főhomlokzat dekorációját növényi motívumok uralják, amelyek között kivételt képez a szintén növényi elemekkel keretezett, kosszarvakkal díszített maszk. Ezt az emblémaszerűen felragasztott, plasztikus dísz a mozival foglalkozó szakirodalom Amun vagy Hnum isten ábrázolásával azonosítja az épület egyiptizáló dekorációja alapján.²⁹

A mozi értékleltárában „görög színészlárva”³⁰ kifejezéssel jelölt maszkhoz azonban nem köthető egyiptomi jelentéstartalom. Még ha a dekoráció tervezésénél fel is merült a gondolat, hogy valamely kos alakban tisztelt egyiptomi isten ábrázolása kerüljön a főbejárat fölé, az istenséghez társítható eredeti szerepkört teljes mértékben újraértelmezték, és a maszk ilyen formában önálló ikonográfiai jelentést aligha hordoz.³¹ A mozi tympanonját díszítő maszk előzményeként érdemes számításba venni azokat az apotropaikus domborműveket, amelyekkel gyakran találkozunk kapubejárók vagy ablakok felett elhelyezett zárókövek díszítményeiként.³²

A kaposvári mozi homlokzati díszéhez nagyszerű párhuzamot kínálnak az 1919–1920-ban épült szegedi Belvárosi Mozi díszítményei. Itt a főbejáratot koronázó tympanonon egy hattyúkkal keretezett fej látható, az épület bal oldali tympanonját pedig volutával és szőlőfürtökkel keretezett, szarvakat viselő férfimaszk díszíti.³³ A hattyúkkal keretezett maszk Apollón ábrázolásának feleltethető meg, a szőlőfürtökkel keretezett és szarvakkal díszített maszk pedig Dionysosszal azonosítható.³⁴ A homlokzatot díszítő maszkok ebben az esetben sem köthetők össze az épület funkciójával, pusztán dekorációs célt szolgálnak.³⁵ Jelenlétük azonban a moziépítészet azon időszakáról árulkodik, amikor a mozi már igyekezett szebbnek, többnek látszani, de rendelkezésre álló eszköztár híján a színházak eleganciáját, ünnepélyességét öltötte magára.³⁶

---

munkák révén kapcsolatban állt az épület tervezőjével, semmiféle bizonyíték nem támasztja alá, hogy a Szivárvány kultúrpalota üveglakainak készítéséhez bármi köze lenne.” (Fényi Tibor, igazgató, Róth Miksa Emlékház) A Lamping József által tervezett somogyfajsi római katolikus templom ablakait Róth Miksa készítette. Így kettőjük munkakapcsolata igazolható, ami magyarázattal szolgálhat a köztük folytatott levelezésre. Ez viszont nem igazolja és nem is cáfolja azt, hogy Róth Miksa készítette volna a mozi ólomüveg ablakát. A téma további kutatást igényel. A somogyfajsi templomról lásd RÓTH 1942, 82.

²⁹ Lásd internetes források: H. MOLNÁR (é. n.). Bede Béla szintén Amun ábrázolásával azonosította a homlokzati díszet, azonban Amun ikonográfiáját tévesen interpretálta: „A homlokzat díszé a bikaszarvú egyiptomi istent, Amont ábrázoló díszmaszk, bár a bikaszarv inkább kosszarvra sikeredett.”, lásd Bede 2012, 215.

³⁰ Értsd: görög színészmaszk. A maszk költségvetés kiírásban található megnevezésére L. Balogh Krisztina hívta fel a figyelmet. Szóbeli közlése alapján: „színészlárva-fej”. A költségvetés kiírását a Somogy Megyei Levéltár őrzi. Az értékleltárban azonban a következő olvasható: „Maszk („görög színészlárva”)”, lásd *Értékleltár* 2008, 20.

³¹ Amunról lásd OTTO 1975, 237–248. col; Hnumról lásd OTTO 1975, 950–954. col. A kosszarvak alapján a maszk szintén megfeleltethető lenne Zeus-Ammon ábrázolásának, bár ikonográfiailag jelentősen eltér a rendelkezésre álló, többnyire ókori római másolatok alapján ismert ábrázolásoktól. Zeus-Ammon ábrázolásairól lásd FUCHS 1992, 212–218, 207–210. kép. Az istenség jellege azonban ebben az esetben sem társítható a mozi funkciójához. Zeus-Ammonról lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL 1983⁸, 303–304.

³² Lásd például a Juhász Gyula u. 1. szám alatti ház homlokzati díszét Szegeden; továbbá a Szent István körút 3. szám alatti ház épületdíszét Budapesten.

³³ A szegedi Belvárosi Moziról lásd O. CSEGEZI 2000, 580–581. A homlokzatot díszítő maszkok ismertetésénél a szőlőfürtökkel és volutákkal keretezett fej esetében tévesen a „kettős bőségszaruk” kifejezés szerepel, lásd O. CSEGEZI 2000, 581. A szintén itt ismertetett másik maszkra vonatkozó „női” fej kifejezést korábbi írásomban elfogadtam, lásd FULLÉR 2014, 71. Időközben azonban revideáltam döntésemet és a maszkot ikonográfiája alapján Apollón ábrázolásával azonosítom.

³⁴ A hazai építészetben az 1907-ben elkészült Zeneakadémia esetében figyelhető meg, hogy az építészek mintegy a két istenségnek, Apollónnak és Dionysosnak szentelték az épületet. A Zeneakadémia ikonográfiájáról lásd RAFFAY 2007, 64–88; és RAFFAY 2008, 498–501. Apollón madaráról, a hattyúról lásd internetes források: VÉGH 2006.

³⁵ Lásd O. CSEGEZI 2000, 581.

³⁶ A mozgóképszínházak „létesítésére vonatkozó építési szabályzat” 1928-ban született meg, azonban a moziépítészet elszakadása a színházi építészettől hosszan tartó folyamat eredménye volt. Lásd SZALAI 2001, 27–33; és *A húszas évek* című fejezetet internetes források: FABÓ 1997.

További érdekes párhuzam a két mozi között, hogy egy 1927-es tervváltozat alapján a kaposvári mozi oldalhomlokzatához is terveztek eredetileg egy, a főbejárat díszítményétől eltérő, oroszlánfejet mintázó maszkot, amely végül nem valósult meg. Összességében mindkét mozi a hazai art deco építészet szép és jellegzetes példája, amelynek egyik vonása a klasszicizáló elemek használata.

A homlokzat legszebb és bizonyosan egyiptomi elemeket tartalmazó része az ólomüveg bevilágító (3. kép), amelyen jól azonosítható a lótoszvirág motívum és a stilizált skarabeusz. Ezek a díszítmények foglalják keretbe az ablak központi elemét, a páva vontatta kocsit hajtó gyermek ábrázolását, amelyhez érdekes párhuzamként szolgálnak a hellénisztikus, többnyire Myrinából származó, terrakotta szobrocskák.³⁷

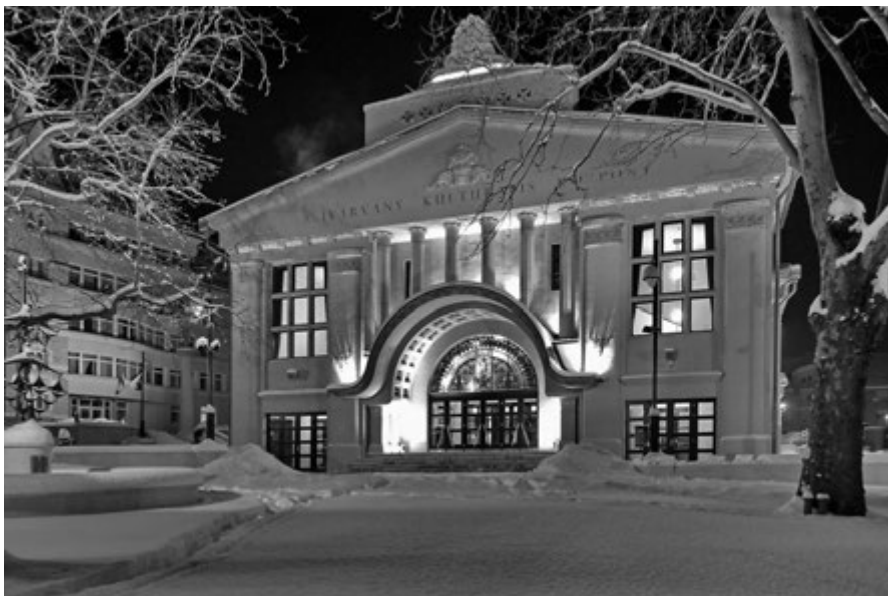

3. kép. A főbejárat felett elhelyezkedő ólombetétes festett üvegablak (a szerző felvétele)

A mozi homlokzatán érdekes, az építész által tudatosan megkomponált kettősség figyelhető meg. Az egyiptomi elemek első ránézésre szinte rejtve maradnak, nem uralják a homlokzatot, ellentétben az időszak külföldi, egyiptomi stílusban épült filmszínházaival.³⁸ A homlokzaton körbefutó *cavetto* és a főhomlokzaton található egyiptizáló, pálmalevéllel díszített oszlopfejezeteket csak az avatott szem veszi észre. A bevilágító ábrázolásai nappali fénynél, kintről nézve szintén kevésbé érvényesülnek, viszont esti kivilágításnál mintegy bevezetik a látogatót az egyiptomi enteriórba (4. kép).

³⁷ Köszönöm Süvegh Eszternek, hogy figyelmembe ajánlotta azokat a terrakotta figurákat, amelyek egy gyermeket vagy a gyermek Eróst ábrázolják pávával. Időközben sikerült további olyan darabokat találni, amelyek pávák vontatta kocsit hajtó Eróst, vagy páva hátán ülő Eróst ábrázolnak. A különböző típusokat lásd WINTER 1903, 287, 314.

³⁸ Az egyiptomi stílusú filmpaloták legkorábbi példája az 1920–1921-ben épült párizsi Louxor, lásd bővebben HUMBERT – PRICE 2003, 199–201. Az egyiptománia szép példái a húszas években épült amerikai mozik, amelyek homlokzatát abszolút meghatározzák az egyiptomi elemek, lásd ESTÈVE *et al.* 1994, 355–356. A kaposvári mozival azonos időben épült Montréalban az Empress Theatre, amelynek homlokzata az ókori egyiptomi templomokat idézi. A moziról lásd bővebben R.A.I.C. 1928, 392–398.

4. kép. A mozi főbejárata esti kivilágításban (Ifj. Lőrincz Ferenc felvétele)

Belső tér

A mozi előterébe lépve már egy hangsúlyosan egyiptizáló hangulatot árasztó térbe érkeznek a látogatók, amely – annak ellenére, hogy a 2010-es felújítás utáni állapot tudatosan nem tükrözi hűen a belső tér eredeti kinézetét – napjainkban is meghatározza a helyiség légkörét. Az előtér korabeli hangulatát azonban napjainkban is könnyű felidézni a mozi megnyitójáról tudósító cikk alapján: „Jól hatnak a vörös műmárvány oszlopok az alacsony előcsarnokban, amelynek arany-sárga és vörös színhatása igen kedvező.”³⁹ A padlót eredetileg cementlap borította, amelyet a sérülések miatt fel kellett szedni. Az előtér megvilágítása új mennyezeti világítótesttel és falikarokkal egészült ki, utóbbiak tervezésénél az épületben egykor a karzaton elhelyezett eredeti világítótestekről készült rajzokat vették alapul. Bár az eredetileg élénksárgára festett fal színe tompult, továbbra is helyükön állnak a vörös műmárványból készült és aranyozással díszített oszlopok, éppúgy, mint a két lépcsőház felvezetésénél elhelyezkedő, papiruszfejezetes oszlopokból álló esztergált fakorlát.⁴⁰

A nézőtérre egy szokatlanul alacsony és széles, oszlopokkal keretezett ajtó vezet. A terembe lépve azonnal a vetítővászon fölött elhelyezkedő hatalmas keselyű-ábrázolás tűnik a látogató szemébe, amelyet a kivitelező és a tervező neve keretez.⁴¹

A felújítás során ebben a teremben is számos változtatás történt, amelyek az eredeti egyiptizáló dekoráció szempontjából a színeket érintették a leginkább. Bár a helyreállítás előtt elvégezték a színek feltárását és dokumentálását, az építész azok modernizálása, tompítása mellett döntött, tekintettel az épület kibővült funkciójára, a megváltozott közízlésre és a terem új, erősebb

³⁹ *Új Somogy* 1928.

⁴⁰ Utóbbiakat a felújítás előtti értékleltárban tévesen „pálmaleveles oszlopként” tüntették fel, lásd *Értékleltár* 2008, 4.

⁴¹ A keselyűt eltakaró lámpatest eredetileg nem képezte részét a jól megkomponált látványnak. Az épület kibővült funkciójából fakadóan azonban szükség volt az elhelyezésére.

megvilágítására.⁴² Így az előtérhez hasonlóan itt sem tartották meg a túl harsánynak ítélt sárga alapszínét a régi vetítőkörül. A falak halvány mogyorószínű és vörös árnyalatú festést kaptak. A változás kevésbé érintette a mennyezet és a tartófalak találkozásánál körbefutó, szárnyas napkorongokból álló frízt, valamint a mennyezetet díszítő, lótvirágokból és rozettákból álló frizeket. Mindkét esetben megmaradt – ha világosabb árnyalatban is –, az eredeti vörös hátterszín, a napkorong viszont aranyozást kapott az eredeti sárga festés helyett.

5. kép. A nézőtér egyiptizáló dekorációja a páholsor lótvirág motívumaival, a szárnyas napkorongokból, valamint a lótvirágokból és rozettából álló frizekkel (a szerző felvétele)

A páholsoron végigfutó, lótvirágokból és bimbókból álló fríz (5. kép) képi megfogalmazása eltér a hagyományos egyiptomi ábrázolásmódtól, és díszítőművészeti mintakönyv használatára utal.⁴³ Az egymás mellé felfűzött virágdíszek párhuzamát érdekes módon az újasszír művészetben találjuk meg, inspirációs forrásként Ninivében és Horszábádban feltárt, egyiptomi hatást tükröző domborművek szolgálhattak.⁴⁴ A motívumokat Owen Jones közölte elsőként *The Grammar of Ornament* című munkájában,⁴⁵ amelyek a 19. század során számos további ornamentikával és

⁴² L. Balogh Krisztina szíves közlése. A színek feltárását Fazekas Gyöngyi festő-restaurátor végezte, lásd internetes források: MOLNÁR – L. BALOGH – BÁLINT 2013.

⁴³ A téma további kutatásra érdemes, amelynek nagyszerű alapja lehet Katona Júlia 2013-ban megjelent írása. Tanulmányában a szerző remek áttekintést nyújt a mintakönyvek fejlődéstörténetéről és olyan magyar alkotókat állít előtérbe, akik jelentős szerepet vállaltak „a modern magyar ornamentika megteremtésében” szem előtt tartva „a nemzeti és nemzetközi formák kiegyensúlyozott” használatát, lásd KATONA 2013, 289. A mintakönyvekről lásd még KATONA 2005.

⁴⁴ A Ninivéből előkerült padlóról lásd LAYARD 1853, Pl. 56. A Horszábádból ismert küszöbről lásd PLACE 1867, Pl. 49. 1.

⁴⁵ Lásd JONES 1856, Pl. 12. (Nineveh and Persia, no. 1) 1, 5. Owen Jones az általa összeállított mintakönyvhöz 19 illusztrációt használt fel Austen Henry Layard, *Monuments of Nineveh* című kiadványából (LAYARD 1853), lásd RUSSELL 1997, 51.

építészettel foglalkozó kiadványban tűntek fel.⁴⁶ Az építész egy ilyen kiadvány alapján tervezhette meg a páholysor díszítményét, amelynek színezésénél az egyiptomi ikonográfiának megfelelően a kinyílt virágokat világoskékre festették, a bimbókat pedig sötétkékre. A mozi felújításakor azonban a kinyílt virágok eredetileg világoskékre festett szirmai sötétkék színezést kaptak, a sötétkék bimbókat pedig bearanyozták. A színváltozás miatt a dekoráció elveszítette eredeti jelentéstartalmát. Míg eredetileg a fríz virágokból és bimbókból állt, az utóbbiak napjainkban inkább hasonlítanak fenyőtobozra.

A dekoráció legérdekesebb és talán legtöbb félreértésre okot adó része az eredetileg a régi vetítővásznat keretező fríz. Ez a díszítmény, amely elhelyezéséből adódóan a mozi lelkének tekinthető, hűen tükrözi az épület építésének időszakát, az art decot, amelynek jellemzője a stilizálás és a pazar, reprezentatív, értékes anyagok felhasználásával készült dekoráció alkalmazása.⁴⁷ A mozi felújításakor mindezt figyelembe véve, a korhűség kedvéért ennél az ornamensnél megtartották az eredeti színeket.⁴⁸ A fríz rozettából, stilizált papiruszból, liliomból és bimbóból áll (6. kép). A vetítővásznat keretező oszlopok türkiz színű kannelúrai azonban fehér festést kaptak.

6. kép. A régi vetítővásznat keretező fríz (Bálint Imre felvétele)

Egyiptológus szemmel könnyen felismerhetők az enteriőr egyiptomi eredetű florális elemei, a mozi ismertető szakirodalomban mégis napjainkig előfordul a tévesen használt „magyaros motívum” kifejezés a belső dekoráció ismertetése során.⁴⁹ Összességében a mozi nézőtere, amely

⁴⁶ Lásd például MEYER 1880, 160, 162, Pl. 101, 1.

⁴⁷ Az art deco mozikról lásd VADAS 2005, 89–90; VADAS 2004, 35–38.

⁴⁸ L. Balogh Krisztina szíves közlése.

⁴⁹ Már a mozi megnyitójáról tudósító cikkben tévesen szerepel a „magyaros motívumu virágfigurák” megjelölés a vásznat keretező fríz és a páholysoron végigfutó növényi ornamentika kapcsán, a szintén nem helytálló „Egyiptomi assir motívumu kígyócsoportok” meghatározással együtt, lásd *Új Somogy* 1928. Ez a tévedés továbbra is előfordul a mozival foglalkozó szakirodalomban, lásd ZÁDOR 1964, 245; BEDE 2012, 215.

egyiptizáló oszlopfejezetekkel egészül ki, absztrahálva és az ókori ábrázolásoknak megfelelően vegyíti az ókori Egyiptom vizuális formanyelvét. Dekorációja egyensúlyban van, nem uralkodik a termen, hanem finoman díszíti azt.

A mozi építészeiről és az egyiptomi stílusú filmpalotákról

A hazánkban jelenleg egyedülálló, de számos külföldi párhuzammal rendelkező épület különösen érdekessé teszi az építész személyét. Felmerül a kérdés, vajon mi inspirálhatta, amikor megálmodta Kaposvár Városi Mozgóképszínházát. A 2009-ben „országosan védett műemlékké” nyilvánított épület tervezését Lamping József építésznek tulajdonítják. Az ő nevét találjuk a vetítívászon felett a keselyű mellett, és szintén az ő neve olvasható a mozi megnyitójáról tudósító újságcikkben is. A kérdés azonban nem egyértelmű. A *Somogyi mozik* című kiadvány második kötete alapján ugyanis egy másik építész, Huszár (Held) György neve is felmerül a mozi lehetséges tervezőjeként.⁵⁰

Huszár György nevéhez egy ornamenst követve jutottam el, amikor kaposvári látogatásom során igyekeztem más, egyiptizáló elemekkel díszített épületeket is felkutatni. L. Balogh Krisztina tanácsát követve felkerestem a Rippl-Rónai utcát, ahol három olyan villát találtam, amelyek homlokzatán egyiptizáló levélfejezetes pilaszterek láthatók, továbbá a mozi homlokzati díszinek egyik variánsa.⁵¹ Ilyen fejezetek díszítik a mozival szomszédos, szintén 1928-ban épült Transzformátorházat, amelynek tervezését Lamping Józsefnek tulajdonítják. A pilaszterek szintén megtalálhatók az 1928-ban épült Lamping-villa homlokzatán is. A Rippl-Rónai utca villáit azonban a rendelkezésre álló levéltári adatok alapján Huszár György tervezte.⁵² A *Somogyi mozik* második kötete alapján Huszár György 1927-től dolgozott Lamping József építési irodájában, ahol több munka tervezésében is részt vett, illetve önállóan is tervezett. A kiadvány alapján Huszár György tervezte a villanytelep Transzformátorházát és az új városi mozit is.⁵³ A könyv érdekes információval szolgál a mozi egyiptomi dekorációjával kapcsolatban is: „Huszár György elmondta azt is, hogy a mozi díszítményeit, ornamentikáját az ún. papirusz stílusban tervezte. Az ötlet onnan származott, hogy akkoriban sok egyiptomi filmet vetítettek: a *Ben Hurt*, a *Sejk fiát* stb. A mozi nézőterének vetítívászon feletti részében lévő kb. 8 méter széles szárnyas madár is egyiptomi minta, az ún. korongkeselyű. Az oszlopok papirusz ornamentika szerint készültek [...]”⁵⁴

⁵⁰ „Az épület tervezését Lamping József tervezőirodája készítette. Az épület tervező mérnöke Huszár (Held) György volt, [...]” Az idézett szöveget lásd MAUTNER – TORMA 1978, 123. A kiadványban Huszár (Held) Györgyként szerepel az építész neve, aki Held vezetéknevét Huszárra változtatta. A személyére vonatkozó forrásokban mindkét névváltozat előfordul. A továbbiakban forrástól függetlenül a Huszár vezetéknevet használom. A *Kaposvár – Városismereti kézikönyv* című kiadványban szintén Huszár György neve szerepel tervezőként, lásd NAGY *et al.* 2009, 191.

⁵¹ Rippl-Rónai u. 8, 21, 22.

⁵² Lásd internetes források: *Kaposvár építésügyi iratai, 1912–1939*.

⁵³ MAUTNER – TORMA 1978, 125–126.

⁵⁴ MAUTNER – TORMA 1978, 128–129.

7. kép. A Lamping-villa zárt kapualja (a szerző felvétele)

Az egyiptizálás egy további szép példája Kaposváron a Lamping-villa zárt kapualja (7. kép). Az egyiptizáló oszlopokkal keretezett bejárati ajtót *cavetto* koronázza. A kapualj burkolatának formájában pedig felismerhető a papiruszsás jellegzetes alakja. Az egyiptomi részletek mégis finoman belesimulnak a klasszicizáló stílusú homlokzatba.

Összegezve a rendelkezésre álló adatok alapján Lamping József tekinthető a mozi felelős tervezőjének, Huszár György pedig az épület tervezési munkálataiban részt vevő társtervező lehetett.⁵⁵ Az építész személye további kutatásra érdemes, és idővel talán közelebb jutunk annak megértéséhez, hogy miért kapott egyiptomi dekorációt Kaposvár Városi Mozgóképszínháza.

A kaposvári mozi építését megelőzően 1926-ban a *Magyar Iparművészet* című szaklap beszámolt a Tutanhamon sírjának feltárásáról szóló könyv magyar nyelvű kiadásáról.⁵⁶ Ez a híradás hozzájárulhatott a mozi egyiptizáló dekorációjához, de mindenképpen figyelemre méltó Huszár György korábban idézett „egyiptomi filmekről” szóló visszaemlékezése is. Rendelkezésre álló hazai párhuzamok híján Kaposvár egyiptizáló stílusban épült moziját érdemes nagyobb kontextusba helyezve, mozi- és filmtörténeti szempontból is megvizsgálni. A húszas években épült egyiptomi stílusú mozik építését gyakran Tutanhamon sírjának felfedezéséhez kötik.⁵⁷ Bár kétségtelen, hogy a sír feltárása ismét felerősítette az egyiptomi kultúra iránti vonzódást,⁵⁸ az egyiptomi stílusban épült mozik két fennmaradt példája – a párizsi Louxor és a Hollywoodban épült

⁵⁵ L. Balogh Krisztina szóbeli közlése.

⁵⁶ Howard CARTER – A. C. MACE, *The Discovery of the Tomb of Tutankhamen* című könyve dr. Balassa József fordításában jelent meg. A magyar nyelvű kiadványról szóló tudósítást lásd *Magyar Iparművészet* 1926, 188. Köszönöm Ritoók Pálnak a forrás felkutatásában nyújtott segítségét.

⁵⁷ Lásd KOLOMEIR 1987, 34–35.

⁵⁸ A sír felfedezése által kiváltott egyiptomániáról lásd ELLIOTT 2008, 114–135. A témáról, illetve a felfedezés után épült mozikról lásd még SIGLER 1990, 24–28; továbbá CURL 1994, 211–223.

Egyptian Theater – bizonyosan korábbi, mint a híres régészeti felfedezés.⁵⁹ Az 1916-ban Seattleben megnyitott Coliseum Theater eklektikus dekorációja szintén tartalmazott egyiptomi motívumokat, ezeket azonban eltávolították vagy lefedték az 1950-ben kivitelezett átalakítás során.⁶⁰

A 19. század végét és 20. század elejét áthatotta az egyiptomi kultúra iránti vonzódás. Egyre több utazó, köztük művész jutott el Egyiptomba. A fényképezés lehetővé tette a műemlékek megörökítését. Régészeti feltárások irányították a nagyközönség figyelmét az ókori Egyiptom kultúrájára. 1905-ben Theodore Davis felfedezte Tuia és Iuia sírját a Királyok Völgyében. A sír kivételes leletegyüttese elbűvölte a nagyközönséget és hatással volt a korabeli bútortervezésre.⁶¹ 1908-ban az Orosz Balett bemutatta *Kleopátra* című előadását Szentpéterváron, majd 1909-ben Párizsban. Az egyiptizálás szinte mindent áthatott. Jelen volt az ékszer-, porcelán-, üveg-, lámpa-, hangszer- és bútortervezésben, szappan reklámban és a tapéta mintájában. Megjelent a Tiffany Studios által tervezett üvegből készült skarabeuszban és ezüst szépítkező szettben, valamit jelentős hatást gyakorolt a moziépítészetre.⁶²

A múlt század húszas éveire a mozi a tömegszórakoztatás eszközévé vált. A nagy tömegek befogadására alkalmas amerikai filmpaloták versengtek a nézők kegyeiért. A vezető hollywoodi filmstúdiók már a filmek forgalmazásában is érdekeltek voltak és saját filmszínházakat létesítettek.⁶³ Ez hatással volt a moziépítészetre és a tradicionális építészeti stílust felváltotta az egzotikus stíuselemek alkalmazása. Gyors egymásutánban épültek a kínai, spanyol és egyiptomi stílusban megálmodott filmpaloták. Az időszak további jellemzője a nagymértékű eklektika. Mindez elősegítette, hogy a filmpaloták kiemelkedjenek hagyományos építészeti környezetükből és becsalogassák a nézőket.⁶⁴

Ami viszont mindenhova már sokkal korábban eljuttatta Egyiptom varázsát, az a film volt.⁶⁵ A téma népszerűségét jól mutatja, hogy 1908 és 1918 között öt Kleopátráról szóló filmet forgattak, köztük az 1917-ben készült híres változatot, Theda Bara⁶⁶ főszereplésével, továbbá 1909 és 1915 között már nyolc „múmiás” film létezett.⁶⁷ A korai kosztümös filmek gyakori és népszerű

⁵⁹ Az 1921-ben megnyitott Louxor filmpalotáról lásd HUBERT – PRICE 2003, 199–201. Sid Grauman alig néhány héttel a sír váratlan felfedezése (1922. nov. 4.) előtt, 1922. október 18-án nyitotta meg híres filmpalotáját Hollywoodban. Az Egyptian Theaterről bővebben lásd ELLIOTT 2008, 127–130; továbbá SILVERMAN 1997, 14. James Stevens Curl tévesen Tutankhamon sírjának felfedezéséhez köti az Egyptian Theater építését, lásd CURL 1994, 211–212.

⁶⁰ A filmpalota egyiptomi dekorációjának szüksézávú említését, lásd PILDAS – SMITH 1980, 21. A moziról bővebben lásd internetes források: *Coliseum Theater*. A Coliseum Theater példája jól mutatja, hogy bár az amerikai filmpalotákról több monográfia is született, az egyiptomi stílusú mozik témája további kutatásra érdemes, mivel a rendelkezésre álló irodalom nem az egyiptizáló dekorációt szem előtt tartva dolgozta fel a témát. David Naylor, *American Picture Palaces: The Architecture of Fantasy* című könyve 1981-es megjelenése ellenére napjainkig alapműnek számít a témában. A szerző röviden kitér a Coliseum Theater épületére, de az egyiptizáló dekorációról nem tesz említést, lásd NAYLOR 1981, 41–43.

⁶¹ Lásd ESTÈVE *et al.* 1994, 353. Tuia és Iuia sírjáról lásd REEVES – WILKINSON 2002, 174–178.

⁶² A témáról lásd SIGLER 1990, 11–30; és ESTÈVE *et al.* 1994, 351–356. Hazánkban a Mattyasovszkyné Zsolnay Teréz által 1924 körül tervezett egyiptizáló díszedények képviselik ezt a tendenciát. Lásd VADAS 2004, 22.

⁶³ A mozi fejlődése építészeti szempontból eltérő ütemben zajlott az Egyesült Államokban, mint Európában, ahol az első világháború jelentősen megszakította és visszavetette a moziépítészet fejlődését. Az viszont általánosságban kijelenthető, hogy üzleti értelemben ekkorra vált nyereség- és profitorientált vállalkozássá.

⁶⁴ A filmpalotákról lásd PILDAS – SMITH 1980; NAYLOR 1981; HERZOG 1981, 15–37; DiCHIERA 1992; és SILVERMAN 1997. A kanadai filmszínházokról lásd a *The „exotic” and the „atmospheric”* című fejezetet, KOLOMEIR 1987, 33–53. Az egyiptomi stílusú mozikról lásd SIGLER 1990, 25–28; ESTÈVE *et al.* 1994, 355–356; CURL 1994, 211–213; HUBERT – PRICE 2003, 111–114, 157–158, 199–201.

⁶⁵ Az egyiptológia és a film kapcsolatáról lásd MARCUS 2013, 74–90.

⁶⁶ A filmtörténet legelső vampjáról, lásd LANT 1992, 109–110.

⁶⁷ Lásd LANT 1992, 102–103.

témája lett Egyiptom, és a film a mozivásznon keresztül elhozta az egyiptomániát minden nézőhöz.⁶⁸ A húszas évekre a mozi már kilépett a kávéházak világából, maga mögött hagyta a csőmozikat, és önálló épületet követelt magának. Alaprajzi elrendezése és tömegalakítása kezdetben még a színházat idézte, de dekorációjával, amely mintegy keretbe foglalta a filmvászont, keltette illúziót, már önálló útra indult.

Bibliográfia

- BÁCSFALVI Szilvia (szerk.) 2004. *A Csaba-mozgó első előadásának 75. évfordulójára. Dokumentumok egy csabai mozi születéséről*. Békéscsaba.
- BEDE Béla 2012. *Magyar szecessziós építészet*. Budapest.
- BODÓ Balázs 2011. *A szerzői jog kalózzai*. Budapest.
- BRIER, Bob 2004. Egyptomania! *Archaeology* 57/1, 16–22.
- CURL, James Stevens 1994. *Egyptomania. The Egyptian Revival: A Recurring Theme in the History of Taste*. Manchester – New York.
- DICHERIA, Lisa Maria 1992. *The Theater Designs of C. Howard Crane*. (Masters Thesis.) Philadelphia, PA.
- ELLIOTT, Bridget 2008. Art Deco Worlds in a Tomb: Reanimating Egypt in Modern(ist) Visual Culture. *South Central Review* 25/1, 114–135.
- ESTÈVE, Jean et al. 1994. *Ägyptomanie. Ägypten in der europäischen Kunst 1730–1930*. Wien.
- Értékleltár 2008. *Értékleltár. Kaposvár, Szivárvány kulturális központ felújításának és bővítésének kivitelezési terve*. Kaposvár.
- FUCHS, Michaela 1992. *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI. Römische Idealplastik*. München.
- FULLÉR Andrea 2014. A kaposvári Szivárvány Kultúrpalota egyiptizáló dekorációja. *Ókor* 13/4, 67–78.
- HERZOG, Charlotte 1981. The Movie Palace and the Theatrical Sources of Its Architectural Style. *Cinema Journal* 20/2, 15–37.
- HUMBERT, Jean-Marcel – PRICE, Clifford (eds.) 2003. *Imhotep Today: Egyptianizing Architecture*. Encounters with Ancient Egypt. London.
- JONES, Owen 1856. *The Grammar of Ornament*. London.
- KATONA Júlia 2005. Díszítőművészet. Ornamentikairódalom a XIX. században. *Műértő* 8, 12–13.
- KATONA Júlia 2013. Magyar mustrák. Ornamentális formaképzés és nemzeti identitás Gróh István és Kovách Géza tervezéselméletében. In: *Tanulmányok. Filozófiatudományi Doktori Iskola / Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola*. Budapest. 281–290.
- Képes Mozivilág* 1922. A Corvin Színház avatóünnep. *Képes Mozivilág* 1922. november 26.
- KOLOMEIR, Harriet T. 1987. *The Neighbourhood Movie House in Montreal 1925–1929: The Harmonious Whole*. (mikrofilm), h. n.
- LAJTA Andor 1959. A budapesti filmszínházak története (1896–1959). In: Fehérvári Z. (szerk.), *A budapesti mozi 100 éve*. Budapest. 265–352.

---

⁶⁸ Lásd BRIER 2004, 21.

- LANT, Antonia 1992. *The Curse of the Pharaoh, or How Cinema Contracted Egyptomania*. *October* 59, 86–112.
- LAYARD, Austen Henry 1853. *The Monuments of Niniveh*. London (reprint kiadás: Gorgias Press, New Jersey, 2004).
- LÓRINCZI Zsuzsanna (szerk.) 2003². *Építészeti kalauz. Magyarország (vidéki) építészete a 20. században. Architectural Guide. Architecture in Hungary (Country Guide) of the 20th Century*. ford. Németh A. – Rác K. Budapest.
- Magyar Iparművészet* 1926. Szakirodalom. *Magyar Iparművészet* 29/9–10, 186–188.
- MARCUS, Laura 2013. 'Hieroglyphics in Motion': Representing Ancient Egypt and the Middle East in Film Theory and Criticism of the Silent Period. In: Michelakis, P. – Wyke, M. (eds.), *The Ancient World in Silent Cinema*. Cambridge. 74–90.
- MAUTNER József – TORMA Károly 1978. *Somogyi mozik II. rész 1919–1939*. h. n.
- MEYER, Franz Sales 1880. *A Handbook of Ornament*. New York.
- NAGY Zoltán – DÁVID János – BUZÁSI Éva 2009. *Kaposvár. Városismereti kézikönyv*. Kaposvár.
- NAYLOR, David 1981. *American Picture Palaces. The Architecture of Fantasy*. New York.
- O. CSEGEZI Mónika 2000. Belvárosi Mozi. In: Tóth F. (szerk.), *Csongrád megye építészeti emlékei*. Szeged.
- OTTO, Eberhard 1975. Amun. In: Helck, W. – Otto, E. (Hrsg.): *Lexikon der Ägyptologie I*. Wiesbaden. 237–248. col.
- OTTO, Eberhard 1975. Chnum. In: Helck, W. – Otto, E. (Hrsg.): *Lexikon der Ägyptologie I*. Wiesbaden. 950–954. col.
- PAMER Nóra 2001². *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest.
- PLACE, Victor 1867. *Ninive et l'Assyrie III*. Paris.
- PILDAS, Ave – SMITH, Lucinda 1980. *Movie Palaces – Survivors of an Elegant Era*. New York.
- R.A.I.C. 1928. The New Empress Theatre. *Journal of the Royal Architectural Institute of Canada* 5/11, 392–398.
- RAFFAY Endre 2007. *Apollón szentélye. A budapesti Zeneakadémia százéves épülete, építéstörténete és ikonográfiai programja*. Pozsony.
- RAFFAY Endre 2008. Történelmi tudat? Kulturális emlékezet? Művészettörténeti asszociációk. In: Papp, R. – Szarka, L. (szerk.), *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta. 487–509.
- REEVES, Nicholas – WILKINSON, Richard H. 2002. *The Complete Valley of the Kings. Tombs and Treasures of Egypt's Greatest Pharaohs*. Cairo.
- RÓTH Miksa 1942. *Róth Miksa vallomásai. Egy üvegfestőművész az üvegfestészetéről*. Budapest.
- RUSSELL, John Malcolm 1997. *From Niniveh to New York. The Strange Story of the Assyrian Reliefs in the Metropolitan Museum and the Hidden Masterpiece at Canford School*. New Haven – London.
- SIGLER, Bernadette M. 1990. The Egyptian Movement in American Decorative Arts. In: *The Sphinx and the Lotus: The Egyptian Movement in American Decorative Arts 1865–1935*. New York. 11–30.
- SILVERMAN, Stephen M. 1997. *The Last Remaining Seats. Movie Palaces of Tinseltown*. Glendale.
- SZALAI András 2001. Moziépítészet. In: Fehérvári Z. (szerk.), *A budapesti mozi 100 éve*. Budapest. 10–41.
- TANKEL, Jonathan D. 1978. The Impact of *The Jazz Singer* on the Conversion to Sound. *Journal of the University Film Association* 30/1, 21–25.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL, Imre 1983⁸. *Mitológia*. Budapest.
- Új Somogy* 1928. Ma délelőtt ünnepélyes keretek közt megnyílt a városi új mozi. *Új Somogy* 1928. szeptember 6.
- VADAS József 2004. *Art deco. Divat, luxus, művészet*. Budapest.

VADAS József 2005. *A magyar art deco*. Budapest.

WINTER, Franz 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten II*. (Die antiken Terrakotten III 2). Berlin – Stuttgart.

ZÁDOR Mihály 1964. *Kaposvár*. Budapest.

Internetes források

Coliseum Theater. URL: <http://www.u-s-history.com/pages/h3309.html> (2015. 03.16.).

DITTRICHNÉ VAJTAI Zsuzsánna (szerk.) 2013. *Szecceszio Magyarország vidéki városában, községeiben*. 117–123. URL: <http://mek.oszk.hu/11400/11485/11485.pdf> (2015. 03. 11.).

FABÓ Beáta 1997. A moziépítészet és a város. *Budapesti Negyed* 5. 2/3 (16–17). URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/fabo.htm> (2015. 03. 11.).

H. MOLNÁR Katalin (é. n.). *Lamping József építész saját villája*. URL: <http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/szecceszio/05lakohazak/03villaepuletek/06nemethistvanfasor14.php> (2015. 03. 11.).

H. MOLNÁR Katalin (é. n.). *Szivárvány Kulturális Központ*. URL: <http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/szecceszio/03kozepuleteink/11szivarvanykozpont.php> (2015. 03. 11.).

Iparművészeti Múzeum honlapja. URL: <http://www.imm.hu/hu/programs/view/233,Szeccesz%C3%B3s+Vil%C3%A1gnap#&panel1-2> (2015. 03. 11.).

Kaposvár építésügyi iratai, 1912–1939. URL: <http://smarchive.net63.net/index2.php?m=55&page=1> (2015. 03. 11.).

KOSZTOLÁNYI Dezső 1932. A pesti mozi kezdete, „Fátyolképek” – Kávéeért előadás. *Pesti Hírlap*, 1932. december 30. péntek, 4. old. In: Zeke, Gy. (szerk.) 2008, *Budapesti Negyed* 16. 4 (62). URL: http://epa.oszk.hu/00000/00003/00046/pdf/bpn_62_195-196.pdf (2015. 03. 11.).

KOVÁCS Dániel 2015. *Létezik-e magyar art déco építészet?* URL: http://oroksefigyelo.blog.hu/2015/02/13/letezik-e_magyar_art_deco_epiteszet (2015. 03. 13.).

MERÉNYI György 2010. *Rekviem budapesti mozikért – HVG*, 2010. febr. 17. URL: <http://bp-mozitortenet.hu/2010/02/17/rekviem-budapesti-mozikert/> (2015. 03. 11.).

MOLNÁR Katalin – L. BALOGH Krisztina – BÁLINT Imre 2013. A kaposvári Szivárvány Kultúrpalota. *Szecceszios Magazin* 7. URL: www.szeccesziosmagazin.com/magazin7/kaposvarszivarvanykulturpalota.php (2015. 03. 11.).

Szivárvány Kultúrpalota. URL: http://www.szivarvanykulturpalota.hu/index.php?option=com_content&view=featured&Itemid=2 (2015. 03. 11.).

VÉGH Attila 2006. *Hattyúdalogok. Apollón madara, a lélekvezető*. *Kortárs* 50. évf. 2. URL: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00102/vegh.htm> (2015. 03. 13.).

„A MŰFORDÍTÁS ALKOTÁS ÉS NEM MÁSOLÁS”¹, avagy a koptok és a fordítás

*Hasznos Andrea*²

A címben látható idézet Kosztolányi Dezsőtől származik, aki köztudottan sokat fordított, főleg verseket, ám jelen előadás nem magyar versfordításról fog szólni – viszont az idézet két szava végigvonul majd rajta: ‘alkotás’ (ti. egy új szent szöveg, nyelvezet, stb.) és ‘másolás’ (jelen esetben mondattani minták másolása).

A fordítás kétségtelenül alkotás, hiszen a fordító jó esetben egy új, koherens, a célnyelven érthető és megfelelő stílusban megírt szöveget hoz létre, alkot meg. Irodalmi szöveg esetén a fordítói alkotás még hangsúlyosabb, még akkor is, ha nem verses, hanem prózai műről van szó.

A kopt mint irodalmi nyelv kialakulásában nagyon jelentős szerepet játszottak az Újszövetség-fordítások. Talán magyarázatra szorul, hogy a több ezer éves óegyiptomi nyelv szerves (bár legutolsó) szakaszát képező kopt nyelvben miért kellett egy irodalmi regiszternek „kialakulni”. A hieroglif, hieratikus írást már a Kr. u. 1. század óta gyakorlatilag nem használták, a démotikus is fokozatosan kivonulóban volt a mindennapi használatból, egyre inkább egy megcsontosodott, szinte mesterséges nyelvregiszterré vált,³ és a Kr. u. 1. század végére már nem használták a mindennapokban.⁴ Fokozatosan az egyiptomi valláshoz és mágiához kapcsolódó nyelvregiszter lett,⁵ és nagyrészt ennek írásos reprezentációját látjuk a késői démotikus szövegekben (nem a beszélt köznyelvét). A kopt nyelvfázis kezdete, illetve az első koptul leírt szövegek előtt egy érdekes nyelvi rés volt Egyiptomban a hétköznapi nyelvhasználatban: a démotikust már leginkább csak az egyiptomi papi réteg használta a napi kommunikációban is, csak ők írtak így, ezért a többi egyiptominak jobb híján (azaz írott egyiptomi köznyelv híján) görögül kellett egymással levelezniük, ha távoli ismerőssel akartak kommunikálni. Azok, akik nem tudtak görögül, vagy nem írtak görögül (a kettő nyilván nem ugyanaz), kénytelenek voltak fordítók segítségével megtenni ezt.⁶ Az egyiptomi nyelv tehát ezekben a Krisztus utáni századokban is él, használják, fejlődik, változik, csak éppen átmenetileg „fennakadás van” a leírásában, ami a szélesebb néprétegeket érinti. Erre a jelenségre, problémára keresnek és találnak orvoslást: új írásmódot alkotnak meg a görög abc és néhány démotikus jel használatával és leírják az aktuális nyelvállapotot. Ez tehát

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Alkotni vagy másolni?” *Új Idők* XXXIV. évf. (1928) 1. kötet, 622.

² A kutatásokat részben a Magyar Tudományos Akadémia támogatta a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj formájában (2011–14), hála és köszönet érte.

³ HINTZE 1947, 87.

⁴ RICHTER 2008, 741.

⁵ RICHTER 2008, 741.

⁶ RICHTER 2008, 742.

az aktuálisan beszélt formája a nyelvnek, így az emberek számára érthető, ám az irodalmi regiszter – mivel ezen a téren is a régi, sokak által már nem értett művek és nyelvállapot megőrzése volt sokáig a cél – még nem kiforrott. Erre a harmonizációra, a beszélt és az írott nyelv összhangba hozására, azért is nagy szükség volt, mert Egyiptom egyre inkább kereszténnyé válásával új, a korábbi egyiptomi fázisokban nem fellelhető irodalom jelent meg és számított egyre nagyobb érdeklődésre. Nagyon úgy tűnik, hogy a legkorábbi kopt irodalmi megnyilatkozások az Újszövetség-fordítások voltak – eleinte valószínűleg szóban, majd leírva és terjesztve. Érthető tehát, hogy jelentős szerepet játszottak a leírt, irodalmi igényű stílus formálódásában.

A kopt Újszövetség-fordításoknak pedig vannak bizonyos nyelvi sajátosságai, amelyekre szeretném felhívni a figyelmet.⁷ Először néhány nominális mondatra, ahol a nominális mondat második tagja „sajátosan viselkedik”:

Mt 18,14

ἮΠΟΥΨ ΑΝ ΠΕ ἸΠΕΜΤΟ ΕΒΟΛ ἸΠΑΙΩΤ ... ΧΕΚΑΣ ΕΦΕΖΕ ΕΒΟΛ ἸΒΙ ΟΥΑ ἸΝΕΙΚΟΙ
Nem atyám akarata az, ... hogy egy is elveszzen e kicsik közül.⁸

Itt az alany kifejtéséről van szó, egy régi, zseniális magyar nyelvtani terminussal élve: célzatos alanyi mellékmondatról.

Szintén célzatos alanyi mellékmondat olvasható Senuténél, aki itt éppen erre az újszövetségi helyre utal:

Senute, *Ad philosophum gentilem* 45,24–25⁹

ἸΠΕΦΟΥΨ ΑΝ ΠΕ ΕΤΡΕΛΛΑΥΤΑΚΟ ΖἸΠΕΦΤΑΜΕΙΟ
Nem akarata az, hogy bárki elpusztuljon teremtésében.

vagy még egy:

Senute, *De eis qui e monasterio discesserunt* 131,8¹⁰

ἸΠΑΟΥΨ ΑΝ ΠΕ ΕΤΡΕΠΧΟΕΙΚΩ ΝΑΥ ΕΒΟΛ
Nem akaratom az, hogy az Úr megbocsásson nekik.

Joggal merül fel a kérdés, hogyan kerül egy célhatározói mellékmondat mint a nominális mondat második tagjának helyére – ez szokatlan az egyiptomi nyelvben, és a kopt irodalmat vizsgálva is úgy tűnik, hogy (szinte) csak a fordításokban fordul elő. Nézzük meg a fenti újszövetségi példa görög változatát, amelyből a fordítás készült:

οὐκ ἔστιν θέλημα ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς ... ἵνα ἀπολήται ἐν τῶν μικρῶν τούτων

A kopt mondatban látható *jekas+Futurum 3* az egyik leggyakoribb célhatározói mellékmondat konstrukció, amely pontos fordítása a görög *ina+coniunctivus*nak, nemcsak jelentésében (ti. célhatározás), hanem formailag is, hiszen mindkettő kötőszó+ragozott igealak mintát követ. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a kopt fordító azon is igyekezett, hogy a szórendet, ti. ragozott igealak–alany, is kövesse, ezért alkalmazta az ἸΒΙ-megoldást!) Két kérdés merül fel most nyilván

⁷ Az itt bemutatott jelenségek, kialakulásuk, részleteik és a nem-fordított kopt irodalomhoz való viszonyuk, valamint bővebb irodalom a témához itt olvasható: HASZNOS 2012.

⁸ A szöveghelyek fordítása jelen szerzőtől származik, és szándékoltan szószerinti, a grammatikai jelenségek jobb illusztrálása érdekében.

⁹ LEIPOLDT 1908.

¹⁰ LEIPOLDT 1908.

mindenkiben: 1) miért érdekes ez? 2) a görög mondatban eleve mit keres ebben a szintaktikai pozícióban célhatározói mellékmondati minta? A másodikra egyszerűbb a válasz, ezért azzal kezdem:

2) A görög nyelvben végbemenő folyamat illetve jelenség volt, hogy a *ina*-mellékmondatok „el-szaporodtak” és olyan szintaktikai helyeken kezdtek megjelenni, ahol korábban nem álltak, pl. előszeretettel foglalták el infinitív-konstrukciók helyét: az egyik ilyen helyzet a fent látható alanyi pozíció, a másik szintén nagyon gyakori az Újszövetségben a célzatos tárgyi mellékmondatok/helyzetek (parancsolást jelentő igék utáni konstrukciók).

1) Ez azért érdekes, mert: a kopt fordító egy olyan mondattani mintát alkalmazott a fordításában, amely azon a helyen a mondatban – mondjuk – meglepő, nem megszokott – „koptalan”?

Miért alkalmazott a kopt fordító ilyen szerkezetet? Nem tudott koptul? Vagy nem tudott görögül és a biztonság kedvéért leginkább úgy hagyta az egész mondatot, ahogy találta? Sebastian Brock a szír szövegek kapcsán vizsgálta a későókori fordítási technikákat. Cicero és Horatius nézeteire támaszkodik, amikor alapvetően kétfajta fordítási technikát ír le: *verbum e verbo*, amelyet mindketten szolgainak tartanak és kizárólag jogi és üzleti szövegek fordításánál találnak tolerálhatónak; és *sensus de sensu*,¹¹ amelyet az irodalmi szövegek fordítása esetén kell alkalmazni. A kereszténység érkezésével azonban felbomlik ez az irodalmi és nem-irodalmi fordítás közötti dichotómia¹² – mert hiszen milyen szöveg is ez a Szentírás, amelynek terjesztésében, a kereszténység széles körökben történő elterjedésében a fordítások nagyon fontos szereppel bírtak? Egyrészt persze nagyra becsült irodalom, másrészt *quasi* jogi szöveg – az Ószövetség főleg – hiszen szabályokat, törvényeket ad, amelyek követése és nem-félreértése nagyon fontos a hívek számára. És kulcsszó itt a félreértés/félreérthetőség. Sebastian Brock igen szisztematikusan feltérképezte a szír fordításokat, fordítók, fordítóközpontok, időszakok beazonosításával. Vizsgálatai a szír Újszövetség-fordításokról azt mutatták, hogy a 3–4. században jellemző szabadabb (*sensus de sensu*; olvasó-központú, a szöveget akarja az olvasóhoz hozni) fordításoktól a 6–7. századra egy másik technikára térnek át, a sokkal szószerintibb, tükör-jellegűekre (szöveg-központú, az olvasót akarja a szöveghez hozni); a szent szöveget ui. nagyon pontosan, a hiba lehetősége nélkül, illetve annak minimalizálásával akarták visszaadni, hogy ne legyen többértelmű, ne lehessen belemoizni – a krisztológiai, teológiai viták a kereszténység korai évszázadaiban ezt indokolták. Ez a tendencia a görög jövevényszavak nagyobb arányú átvételét és/vagy használatát is jelentette, hiszen egy-egy fontos, alapvető fogalmat biztosabb volt eredetiben hagyni, mint megpróbálni lefordítani. Egyiptomban, úgy tűnik, egyébként is már eleve számottevő volt a beszélt nyelvben a görög jövevényszavak aránya.

A kopt Szentírás-fordítások esetén – bár egy ehhez hasonló szisztematikus vizsgálat még várat magára – is hasonló megfigyelést lehet tenni: a korábbi, szabadabb fordítások után szó szerintibb, pontosabb, „tükörebb” fordításokat találunk, illetve ez a tendencia figyelhető meg a bohairi újrafordításban is. Frank Feder fogalmazta meg az Ószövetség-fordítások kapcsán: „Diese Studien zeigen, daß frühe, freier gehaltene und sinngemäßere Übersetzungen im Laufe der Zeit als unzureichend empfunden worden waren und daher überarbeitet oder vollständig ersetzt worden sind.”¹³

¹¹ BROCK 1979, 69–70.

¹² BROCK 1979, 70.

¹³ FEDER 2006, 302: “referring to – among others – the studies of Sebastian Brock on the Syriac translations; he also emphasizes that no similar studies on the Coptic translations have been made.”

A nagy és híres bibliafordító, Szent Jeromos azt mondta, hogy a Biblia fordításánál, azaz egy szent szöveg esetén „még a szórend is szent”¹⁴ (és itt visszacsatolnék az előző példára, az **נְבִי** - szerkezettel)! Ez nem kis felelősséget ró a fordítóra. Ezt azóta többször és többen megfogalmazták – némileg modernebb Ariel Shisha-Halevy mondata a szent vagy éppen kanonikus szövegek fordításáról: „the [source] text is an authoritative source, given, ever-present, decoded (but also interpreted and often imitated) by the author of the target text; the other text is created on the basis of the source text”¹⁵.

Lássunk példákat a sahidai (S) Újszövetségből erre az imitálásra, arra, hogy ha több választás is van, akkor a kopt fordító hogyan választja azt a konstrukciót, amelyik a görög eredetihez a legközelebbi:

Mt 1,22

ΠΑΙ ΔΕ ΤΗΡῆ ΠΤΑΦΩΠΕ ΧΕΚΑΣ ΕΓΕΧΩΚ ΕΒΟΛ ΝΒΙ ΠΕΝΤΑΠΧΟΕΙΣΧΟΟϚ

Τοῦτο δε ὅλον γέγονεν **ἵνα πληρωθῆ** τὸ ρηθέν...

Mindez pedig azért történt, hogy beteljesedjék az, amit az Úr mondott

Mt 2,2

ΛΝΕΙ ΕΟΥΦΩΤ̄ ΝΑϚ

καὶ ἤλθομεν **προσκυνῆσαι** αὐτῶ

Odamentünk, hogy hódoljunk neki / Odamentünk neki hódolni

A célhatározásban a két legalapvetőbb, leggyakrabban alkalmazott mondattani minta a *je(kas)+Futurum 3(2)* mellékmondati megoldás, illetve az E+infinitív konstrukció. Az előzőek alapján már nem meglepő, hogy a S Újszövetség-fordításban a kettő közötti választást nem a fordító stílusérzéke vagy művészi ihlete dönti el, hanem az, hogy mi áll a görög eredetiben: az újszövetségi görögben ui. két igen hasonló konstrukciót alkalmaztak a célhatározás kifejezésére, a *ina/opos+coniunctivus* mellékmondatot és az infinitív-konstrukciót. Kézenfekvő volt tehát a kopt fordító számára, hogy ha mellékmondatot talál, akkor azzal fordít, ha infinitívet akkor pedig a meglévő, egyiptomi *E+infinitív* mintát veszi elő. Ez a fajta szabályosság a S Újszövetségben egészen odáig terjedt, hogy erre az egyfajta görög mintára (leginkább *ina*, egyszer-kétszer *opos*) egyfajta kopt mellékmondat mintát használt szinte mindig: *jekas+futurum 3*-at, pedig egyébként létezik még a *jekas+futurum 2*, *je+futurum 2*, *je+futurum 3* minta is. A többi, kisdialektusban ezek nagyobb változatosságban szerepelnek – ott úgy tűnik kevésbé ment végbe ilyen fajta standardizáció, valószínűleg azért, mert ezeket a dialektusokat (lykopolisi, ahmimi, közép-egyiptomi) nem használták irodalmi szövegekre az 5. század után, helyüket nagyrészt a S vette át (irodalmilag! DE beszélt idiómaként biztosan tovább léteztek). A híres lykopolisi János evangélium,¹⁶ valamint a Schenke publikálta közép-egyiptomi Máté evangéliumok (Codex Scheide és Schøyen)¹⁷ nagyon is sok helyen eltérnek a S verziótól, és sok esetben éppen a göröghöz való viszony tekintetében: ezekben többször látunk értelmezést, egyfajta fordítói szabadságot, valamint a mondattani minták nagyobb változatosságát, mert mintha ezek a fordítók nem törekednének olyan „szabályos” szöveg létrehozására: pl. a célhatározói mellékmondatoknak jóval több fajtáját alkalmazzák az egy görög *ina+coniunctivus* mintára, és többször is térnek el a görög mintától (kevésbé „tükör-fordítás”).

¹⁴ „ubi et verborum ordo mysterium est” írja Pammachiusnak (BROCK 1979, 69).

¹⁵ SHISHA-HALEVY 1990, 100 n. 4.

¹⁶ THOMPSON 1924.

¹⁷ SCHENKE 1981; SCHENKE 2001.

A kopt szerzők, mivel nem hatott rájuk olyan külső kényszer, mint a fordítókra, nem „egyesítették” ilyen módon a nyelvhasználatukat, így náluk a célhatározás, bár alapvetően szintén az infinitív-konstrukció és a mellékmondat használatával, jóval változatosabban alakul, nem a *jekas+futurum 3* a *par excellence* célhatározói mellékmondat:

Pakhóm, *Tanítás a haragos szerzeteshez* 5,24¹⁸

ΝΤΑΥΣΕΖΝΕΙΩΑΧΕ ΔΕ ΝΑΝ ΧΕΚΑΣ ΕΝΝΑΠΙΣΤΕΥΕ ΕΠΝΟΥΤΕ
azért írták nekünk ezeket a dolgokat, hogy higgyünk Istenben

Senute, in Young 129,12–13¹⁹

ΕΦΟΥΩΨ ΝΤΟΥ ΕΤΡΕΝΡΖΕΝΚΟΥΕΙ ΧΕ ΕΦΕΤ ΝΑΝ ΝΖΕΝΝΟΘ ΕΜΑΤΕ ΞΜΝΩΙ ΕΡΟΟΥ
azt akarja, hogy kicsi dolgokat tegyünk, hogy adhasson nekünk mérhetetlenül nagy dolgokat

A célhatározásnál stilisztikai hatásról van szó, amennyiben egy meglévő mondattani minta feltűnően elszaporodik bizonyos szövegekben és a fordítás „egyhangúbb” a célhatározások kifejezésében, mint egy eredeti kopt szöveg. Visszakanyarodva azonban a korábban említett szintaktikai pozícióhoz, az alanykifejtéshez (célzatos alanyi mellékmondat), ott viszont más a helyzet, hiszen ott egy konstrukció (mellékmondat kötőszóval) szintaktikai funkcióinak köre tágul ki, olyan pozíciókban jelenik meg, ahol alapvetően nem tette, és mindezt a görögből történő fordítások hatására.

A vizsgált szerzőknél, szöveganyagban egyetlen helyen megjelenik az eredeti kopt irodalomban is egy célhatározói mellékmondati minta ezen a nominális helyen:

Senute, *Ad philosophum gentilem* 59,30²⁰

ΣΩ ΕΠΕΣΒΟΥΙ ΧΕ ΕΦΕΩΩΠΕ ΝΘΕ ΞΠΕΦΑΣΖ
elég az a tanítványnak, hogy olyan legyen, mint tanítója

igen ám, csakhogy ez itt bizony nem Senute saját mondata, hanem Mt 10,25:

ΣΩ ΕΠΕΣΒΟΥΙ ΧΕ ΕΦΕΩΩΠΕ ΝΘΕ ΞΠΕΦΑΣΖ

ennek eredetije pedig, nem meglepően így néz ki a görögben:
ὄρκετον τῷ μαθητῇ ἵνα γένηται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ

A kopt szerzők tehát maguktól, mivel nem álltak a fordítókéhoz hasonló kényszer alatt, a hagyományosabb kopt mintákat használták, írásaikban sok esetben szépen „kilógnak a sorból” az Újszövetségből idézett mondatok szintaktikai megoldásaik miatt. A kopt fordítók az Újszövetség (és Ószövetség) lefordításával nyilván egy igen fontos, nagyhatású szöveganyagot hoztak létre, amit mint a kereszténység alapvető szent szövegét mindenki olvasott és/vagy hallott, így stílusa, nyelvezete nagyon is fontos volt, és hatott minden későbbi kopt irodalomra. Egyrészt nem írhattak le olyan mondatokat, szavakat (!), amelyeket a közönség (egyiptomi anyanyelvű, széles néprétegek, nem csak a műveltek) nem értett volna, másrészt, mint már láttuk, az eredetihez nagyon közeli szöveget kellett létrehozniuk. A hatása nyilvánvalóan erőteljes volt, szóhasználat, stilisztika, akár mondattani minták tekintetében is,²¹ de úgy tűnik, hogy bizonyos

¹⁸ LEFORT 1956.

¹⁹ YOUNG 1993.

²⁰ LEIPOLDT 1908.

²¹ Senuténél egyszer-egyszer megjelenik, például a 8. Kánonban (XO 248, 57; BOUD’HORS 2013), ahol a szöveg kiadója is megjegyzi, Ariel Shisha-Halevyre hivatkozva, hogy ez egy ‘post-classique’ nyelvi fordulat (BOUD’HORS 2013, vol.II/ n. 721) – talán éppen az sok újszövetségi hely hatására?

jelenségek nem lépték át a fordítások határait, és megmaradtak a fordított kopt irodalom jellemzőinek.

A mondattani minták vizsgálata azt mutatta,²² hogy a közép-egyiptomi dialektus tér el legtöbbször a görög mintától, használja a legtöbb féle mintát ott, ahol a S standardizálni igyekszik, ebben az alanyi mondattani pozícióban egyáltalán nem alkalmazza a célhatározói mellékmondati mintát, tehát nem követi a görögöt, összességében ez áll legközelebb az eredeti kopt irodalomhoz.

Összefoglalva tehát, és visszacsatolva a címben olvasható 'alkotás'-ra és 'másolás'-ra. A Szentírás-fordítók (és igaz ez szírekre és koptokra is) választott fordítási technikája volt a meglehetősen szó szerinti fordítás, amely folyamán **másolni** igyekeztek az előttük álló görög mondatot, és ebben a folyamatban elkerülhetetlen volt, hogy mondattani mintákat is **másoltak**, sok esetben meghonosítva ezzel addig nem létező mondattani jelenségeket a koptban (ez aztán vagy megmaradt a fordítások nyelvezetében, vagy elkezdett terjedni nem-fordításokban is). Ezzel a munkával **megalkottak** egy új, **stilisztikailag jelölt szöveget**, amely szintén szent szöveg, csakúgy, mint az alapját adó eredeti. Éppen ahhoz kell ez a pontosság, hogy a szöveg szent maradjon attól még, hogy átültetik egyik nyelvről a másikra. Az Aristeas-levél, amely a Septuaginta megalkotását beszéli el, nagyon szépen megfogalmazza azt, hogy bizony nemcsak a héber eredetinek kell úgy maradnia, ahogy van (Deut 4,2), hanem az itt elkészült görög fordításnak is:

ἐπεὶ καλῶς καὶ ὁσίως διηρμήνευται καὶ κατὰ πᾶν ἠκριβωμένος καλῶς ἔχον
ἐστὶν ἵνα διαμείνη ταῦθ' οὕτως ἔχοντα καὶ μὴ γένηται μηδεμία διασκευή.
AristEpist 310,3–6

„Mínthogy a törvényt igen szépen, Istennek tetsző módon és a legnagyobb pontossággal fordították le, úgy helyes, hogy ebben a formában maradjon fenn, és semmi változtatás ne essék rajta.” (Simon L. Zoltán ford.)²³

Bibliográfia

- ADAMIK, Tamás (válogatta és az Utószót írta) 1999. Aristeas levele Philokratéshez. *Apokrif levelek*. Budapest.
- BOUD'HORS, Anne 2013. *Le Canon 8 de Chénouté*. 2 volumes. Le Caire.
- BROCK, Sebastian 1979. Aspects of Translation Technique in Antiquity. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20, 69–87.
- FEDER, Frank 2002. *Biblia Sahidica. Ieremias, Lamentationes (Threni), Epistula Ieremiae at Baruch*. Texte und Untersuchungen 147. Berlin – New York.
- FEDER, Frank 2006. Die „Gräzität“ koptischer Bibelübersetzungen. Wege der Übertragung heiliger Schriften. *Lingua Aegyptia* 14, 301–310.

²² HASZNOS 2012.

²³ ADAMIK 1999.

- HINTZE, Fritz 1947. Die Haupttendenzen der ägyptischen Sprachentwicklung. *Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft* 1/3, 85–108.
- HASZNOS, Andrea 2012. *Graeco-Coptica. Greek and Coptic Clause Patterns*. Göttinger Orientforschungen / IV. Reihe Ägypten Band 52. Wiesbaden.
- LEFORT, Louis Théophile 1956. *Oeuvres de S. Pachom et de ses disciples*. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 159. Scriptorum coptici 23. Louvain.
- LEIPOLDT, Johannes 1908. *Sinuthii archimandritae vita et opera omnia III*. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 42. Scriptorum coptici 4. Louvain.
- RICHTER, Tonio Sebastian 2008. Coptic Letters. *Asiatische Studien/Etudes Asiatiques* 62/3, 739–770.
- SCHENKE, Hans-Martin (Hrsg.) 1981. *Das Matthäus-Evangelium im mittelägyptischen Dialekt des Koptischen (Codex Scheide)*. Texte und Untersuchungen 127. Berlin.
- SCHENKE, Hans-Martin (Hrsg.) 2001. *Das Matthäus-Evangelium im mittelägyptischen Dialekt des Koptischen (Codex Schøyen)*. In: Braarvig, J. (ed.), *Manuscripts in the Schøyen Collection II. Coptic papyri I*. Oslo.
- SHISHA-HALEVY, Ariel 1990. The ‘Tautological Infinitive’ in Coptic: A Structural Examination. *Journal of Coptic Studies* 1, 99–127.
- THOMPSON, Sir Herbert 1924. *The Gospel of St. John According to the Earliest Coptic Manuscript*. London.
- YOUNG, Dwight W. (ed.) 1993. *Coptic Manuscripts from the White Monastery: Works of Shenute*. Textband, Mitteilungen aus der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. XII. Folge. Wien.

ÉGBE VEZETŐ LÉPCSŐK AZ EGYIPTOMI KIRÁLYOK VÖLGYE ÚJBIRODALMI KIRÁLYSÍRJAIBAN

A felső pilléres csarnok vallásos szimbolikája

Irsay-Nagy Balázs

1.

A felső-egyiptomi Théba nyugati Nílus-partjával párhuzamos az a sivatagi vádi, amelyben a XVIII–XX. dinasztia sziklába vájt királysírhajói találhatóak, a Királyok Völgye.¹ A korábbi szakirodalom sokáig elfogadottnak tekintette, hogy az első sírt I. Thotmesz készítette,² sőt, egyesek I. Amenhotep sírját is itt keresték.³ Ma már azonban inkább úgy tűnik, hogy a legkorábbi sziklasír a Királyok Völgyében, a KV 20 jelű,⁴ Hatsepszut királynő műve.⁵ Felépítése a még a királyi hatalom átvétele előtt készített sírjának⁶ szerkezetét követi,⁷ amelyet a középbirodalmi III. Szeszosztris (XII. dinasztia) nagyméretű abydosi sziklasírjának⁸ bizonyos strukturális elemeivel bővítettek.⁹

Hatsepszut után összesen 24 díszített királysír készült a Királyok Völgyében, amelyeket dekorációjuk alapján három csoportba lehet osztani.¹⁰

¹ Általánosan vö. HORNUNG 1985; és REEVES – WILKINSON 1996; a kutatástörténetet a 20. sz. elejéig tekinti át ROMER 1981. A Királyok Völgye összes sírjának alaprajza, metszetrajza és virtuális 3-D modellje elérhető az interneten a *Theban Mapping Project* honlapján: WEEKS *et al.* 2013.

² 1899-es felfedezése után sokáig a KV 38-as sírt tekintették ennek, lásd, többek között, SCHWEINFURTH 1900, 103; WINLOCK 1929; STEINDORFF – WOLF 1936, 74, 79–80; GRAPOW 1936, 14; SCHOTT 1958, 321–322; HORNUNG 1978, 61, 62 Anm. 2. Mivel azonban a benne lévő szarkofág bizonyíthatóan I. Thotmesz újratemetésére készült, ROMER 1974 amellett érvelt, hogy KV 20 volt I. Thotmesz eredeti sírja, amelyet Hatsepszut csak kibővített. A vitában egyesek ellene (ALTENMÜLLER 1983b, 25–38; HORNUNG 1985, 36, 217; DER MANUELIAN – LOEBEN 1993, 126–127; ROEHRIG 2006, 246–247; 2007, 117), mások mellette foglaltak állást (DODSON 1988, 116; REEVES 1990, 13–17; REEVES – WILKINSON 1996, 91–92).

³ A díszítetlen KV 39 inkább spekulatív érvekkel lett I. Amenhotep sírjaként azonosítva (WEIGALL 1911, 174–175), ennek ellenére később is lehetségesnek tartották (DODSON 1988, 116–120; REEVES – WILKINSON 1996, 88–89), és az új feltárást folytató kutatók is kitarának ennek lehetősége mellett, habár döntő bizonyítékot nem sikerült találniuk (BUCKLEY – BUCKLEY – COOKE 2005). A Királyok Völgyén kívül, a thébai Dra-Abu-el-Naga lelőhelyen lévő K93.11 piramis azonosítása I. Amenhotep sírjaként azonban lezárta a vitát (POLZ 2007, 172–211).

⁴ Feltárása CARTER 1906; az ott talált Amduat-tömbökhöz lásd MAURIC-BARBERIO 2001.

⁵ GABOLDE 1987, 79; POLZ 2007, 211–224. A helyszínválasztáshoz lásd POLZ 2008.

⁶ CARTER 1917a; 1917b; BARAIZE 1921.

⁷ ROMER 1976, 200–201; POLZ 2007, 214–217.

⁸ WEGNER 2007, 383–393; 2009, 111–136.

⁹ WEGNER 2009, 139–141.

¹⁰ ABITZ 1974, 51–57. Az újbirodalmi királysírok díszítésének jóval részletesebb csoportosítása WERNING 2011, 18–19, Taf. V–VI.

A. XVIII. dinasztiai királysírok:

(2) KV 34 III. Thotmesz¹¹

(3) KV 38 I. Thotmesz újratemetése¹²

(4) KV 42 ismeretlen (egy királynak szánt,¹³ de befejezetlenül és üresen maradt sír)¹⁴

(5) KV 35 II. Amenhotep¹⁵

(6) KV 43 IV. Thotmesz¹⁶

(7) KV 22 III. Amenhotep¹⁷

(10) KV 57 Horemheb¹⁸

A sírok belső szerkezete egységes alapkoncepció szerint készült.¹⁹ A bejárat után három folyosó követi egymást (jelük B, C, D).²⁰ A harmadik folyosó egy mély akna (E) felső szintjén ér véget, amelyből a továbbhaladás az akna átellenes falán lévő, eredetileg befalazott és elrejtett ajtón keresztül volt lehetséges a felső pilléres csarnokba (F).²¹ Ennek padlóján nyílik az a lépcső, amelyből eleinte közvetlenül, később további két folyosón (G, H), és egy előtéren (I) keresztül el lehet jutni az alsó pilléres csarnokba, vagyis a sírkamrába (J).

A XVIII. dinasztia alatt csak a királysírok bizonyos helyiségeit látták el dekorációval (1. táblázat). A sírkamra falait a *Duat* (túlvilág) topográfiáját és lakóit képből és szövegben ábrázoló kozmológiai kompozíció,²² az *Amduat*²³ díszíti; a KV 57 esetében egy másik, de hasonló mű, a *Kapuk Könyve*²⁴ – mindkettő kizárólagosan a király számára fenntartott, titkos tudást rögzít.²⁵ A KV 34 sírkamrájának pillérein az *Amduat* szövegének kivonata, az *Abrégé* (később ez is sírkamra falaira kerül);²⁶ egy további vallásos kompozíció, a *Naplitánia* szövege és ábrái;²⁷ továbbá

¹¹ LORET 1898A; BUCHER 1932, Pl. I–XXVI; ROMER 1975; HORNUNG *et al.* 2005; ROEHRIG 2006, 238–246.

¹² Victor Loret 1899-es, a sír felfedezéséről szóló, kéziratban maradt beszámolóját közli PIACENTINI – ORSENIGO 2004, 244–249. A sírban nemcsak az eredetileg Hatsepszut sírjában lévő, kőtömbökre felvitt Amduat három kis töredéke volt – amelyek az újratemetés során másodlagosan kerültek a sírba –, hanem falait a vakolatra felfestett Amduat is díszítette, amelyből a 8. óra töredékeit előbb Loret, később Mohamed El-Bialy találta meg, lásd CG 24990C (DARESSY 1902, 304); MAURIC-BARBERIO 2001, 330–332.

¹³ A sír és benne lévő név nélküli szarkofág attribúciója körüli vitára más alkalommal kell reflektálni (II. Thotmesz: WEIGALL 1911, 174; SCHOTT 1958, 322; HORNUNG 1975A; 1985, 37, 217; DODSON 1988, 120–123; EATON-KRAUSS 1999, 123–127; II. Thotmesz újratemetésére: POLZ 2007, 217–218; EATON-KRAUSS 2012; Hatsepszut-Meritré királynénak szánva: GABOLDE 1987, 76–79; REEVES 1990, 24–25; REEVES – WILKINSON 1996, 102–103; ROEHRIG 2006, 248–252; 2007, 118–119).

¹⁴ CARTER 1901; EL-BIALY 1999.

¹⁵ LORET 1898B; BUCHER 1932, 213–217, Pl. XXVII–XLII; MÜLLER 1986.

¹⁶ Publikálatlan. Leírása: NEWBERRY 1904. Színes fényképek az interneten WEEKS 2013, KV 43.

¹⁷ Publikálatlan. Leírása: PIANKOFF – HORNUNG 1961. Színes fényképek és a restaurálási munkálat beszámolóit: YOSHIMURA – KONDO 2004.

¹⁸ MASPERO 1912; HORNUNG 1971.

¹⁹ ABITZ 1974, 14–20.

²⁰ Az „A” betű a bejáratához vezető, nyitott lépcsőt jelöli.

²¹ A német „obere Pfeilerhalle”; az angol nyelvű szakirodalom viszont a „first pillared hall” elnevezést részesíti előnyben, vö. REEVES – WILKINSON 1996, 25 (habár nem következetesen: ugyanezt a termet, pontatlanul „antechamber” néven is jelölik, vö. uo. 99, a KV 34; és REEVES 1990, 192, a KV 35 esetében).

²² A kép és a szöveg szoros egységet alkot ezekben a művekben, ezért a vallásos szöveg megnevezés pontatlan lenne.

²³ HORNUNG 1963; 1987; 1992; 1994A; ABITZ 1995, 4–29, 43–50; JÜRGENS 1999; JANSEN-WINKELN 2004, 223–232; uó. 2012; VON LIEVEN 2007, 207–214; WERNING 2007, 1935–1937.

²⁴ HORNUNG 1979A; 1980; ABITZ 1995, 73–91; ZEIDLER 1999; WERNING 2007, 1939.

²⁵ Az Újbirodalom alatt csak két magánsírban bukkannak fel királyi kompozíciók: TT 61 (Uszeramon vezír Hatsepszut és III. Thotmesz uralkodása alatt), a sírkamra falait egy teljes Amduat, és a Naplitánia egy része díszíti, lásd HORNUNG 1994B; TT 158 (Tjanefer, Ámon harmadik prófétája III. Ramszesz uralkodásának elején), a sírkápolna második, hosszanti termében a felső regiszter a *Kapuk Könyve* részleteit tartalmazza, lásd SEELE 1959, Pls. 30–38.

²⁶ HORNUNG 1967; 1987, 1–97; ABITZ 1995, 29–33.

²⁷ PIANKOFF 1964; HORNUNG 1975B; 1976; SCHENKEL 1978; ABITZ 1995, 51–72; WERNING 2007, 1937–1939.

a királyi családot és egy faistennőt ábrázoló jelenet²⁸ található. A KV 35 sírkamrájának pillérein a királyt ábrázolták különböző túlvilági istenek előtt állva.²⁹ A KV 43 sírkamrája díszítetlen maradt,³⁰ de az akna felső szintjét, a sírkamra előterét, és KV 22-től kezdve a sírkamra pilléreit is a király és istenek interakcióját ábrázoló istenjelenetekkel dekorálták.³¹

Sír	Akna	Felső pilléres csarnok	Előtér	Sírkamra
KV 34, III. Thotmesz	befejezetlen, csak <i>heker-fríz</i> mennyezet: csillagok	<i>heker-fríz</i> , istenkatalógus mennyezet: csillagok pillérek: díszítés csak tervezve, de nem kivitelezve		<i>heker-fríz</i> , Amduat mennyezet: csillagok pillérek: Napitánia, Abrégé, királyi család és faistennő
KV 38, I. Thotmesz újratemetése				<i>heker-fríz</i> , Amduat mennyezet: megsemmisült pillér: megsemmisült
KV 42, ismeretlen számára				befejezetlen, csak <i>heker-fríz</i> mennyezet: csillagok pillérek: díszítetlenek
KV 35, II. Amenhotep	befejezetlen, csak <i>heker-fríz</i> mennyezet: csillagok	díszítetlen		<i>heker-fríz</i> , Amduat, <i>Abrégé</i> mennyezet: csillagok pillérek: istenjelenetek
KV 43, IV. Thotmesz	<i>heker-fríz</i> , istenjelenetek mennyezet: csillagok	díszítetlen	<i>heker-fríz</i> , istenjelenetek mennyezet: csillagok	díszítés csak tervezve, de nem kivitelezve
KV 22, III. Amenhotep	<i>heker-fríz</i> , istenjelenetek mennyezet: csillagok	díszítetlen	<i>heker-fríz</i> , istenjelenetek mennyezet: csillagok	<i>heker-fríz</i> , Amduat, <i>Abrégé</i> mennyezet: csillagok pillérek: istenjelenetek

1. táblázat. A királysírok dekorációs programja a XVIII. dinasztiában III. Thotmesztől III. Amenhotepig

²⁸ „Familienszene mit Baumgöttin“ (VON LIEVEN 2007, 207), lásd BUCHER 1932, Pl. XXIV; vö. BUHL 1947; HORNUNG 1983, 470–472; REFAI 2000; BILLING 2004.

²⁹ BUCHER 1932, 213–217.

³⁰ De tervezték a dekorációját: ABITZ 1974, 51; 1995, 6.

³¹ ABITZ 1984.

Kivételesen egyetlen sírban, a KV 34-ben található dekoráció a felső pilléres csarnokban, amelynek falait egy istenkatalógus tölti ki.³²

A korszak végén, a XVIII. és XIX. dinasztia váltásakor több király korai halála miatt az uralkodót vagy nem-királyi, vagy befejezetlen sírba temették el, és ezekben az esetekben csak a sírkamra kapott „szükségdekorációt”.³³ (8) KV 62 Tutanhamon;³⁴ (9) KV 23 Ay;³⁵ és (11) KV 16 I. Ramszesz.³⁶ A szükségdekorációk a *pars pro toto* elvét alkalmazva kivonatokat tartalmaznak az istenjelenetekből és a nagy vallásos kompozíciókból, amelyek repertoárját további, nem-királyi motívumokkal bővítették ki.³⁷

B. Koraramesszida királýsírok:

(12) KV 17 I. Széthi³⁸

(13) KV 7 II. Ramszesz³⁹

(14) KV 8 Merneptah⁴⁰

(15) KV 10 Amenmessze⁴¹

(16) KV 15 II. Széthi⁴²

(17) KV 47 Sziptah⁴³

(19) KV 11 III. Ramszesz⁴⁴

A koraramesszida csoport esetében az egész sírt díszítették, egy egységes dekorációs kánon⁴⁵ szerint. A korábbi nagy kompozíciókat – a Naplitániát, az Amduatot és a Kapuk Könyvék – egyes szakaszokra bontották, amelyeket azután a különböző folyosók és termek falaira osztották, úgy, hogy a díszítés és a helyiségek vallásos szimbolikája közt korreláció legyen.⁴⁶ Továbbá a sírkamra előtti terekben olyan, nem-királyi dekoráció található, mint a szájmegnyitási szertartás jelenei,⁴⁷ a Halottak Könyve 151. fejezetének vinyettája,⁴⁸ és a 125. fejezetének szövege.⁴⁹ A sírkamra falán két új vallásos kompozíció, a Föld Könyve⁵⁰ és a Barlangok Könyve⁵¹ egyes jelenei jelen-

³² Részletesen lásd alább.

³³ ABITZ 1974, 51–52 „Notdekoration”; részletesen uo. 76–79; és 1984, 83–91.

³⁴ STEINDORFF 1938 (a hatalmas Tutanhamon-irodalomból a sírkamra díszítéseinek tudományos publikációja).

³⁵ PIANKOFF 1958.

³⁶ PIANKOFF 1957.

³⁷ A szájmegnyitási szertartás 26/46. jelene (vö. OTTO 1960), a temetési menet ábrázolása (vö. SETTGASt 1963, 32–37; BARTHELMESS 1992, 35–55), Halottak Könyve 130. és 144. fejezete (HORNUNG 1979b, 250–254, 276–281, 494, 502–503; ABITZ 1995, 189), mocsári halászat és madarászat ábrázolása (vö. GUGLIELMI 1973, 145–146, 158; DOMINICUS 1994, 153–155).

³⁸ HORNUNG 1991a = 1999; 1995a; HORNUNG – STAEHELIN 1991.

³⁹ Publikálatlan. Leírása: PM I²:2, 505–507; MAYSTRE 1939; LEBLANC 2009 = 2010.

⁴⁰ Publikálatlan. Leírása: PM I²:2, 507–509; SOUROUZIAN 1989; BROCK 1992; az újabb epigráfiai kutatások: BARBOTIN – GUICHARD 2004; 2006; 2007; 2009.

⁴¹ Publikálatlan. Az eredeti dekoráció leírása: SCHADEN – ERTMAN 1998.

⁴² Publikálatlan. Leírása: PM I²:2, 532–533; ABITZ 1979, 11–25; DODSON 1999. Vö. még PIANKOFF 1964, Pls. 3–7.

⁴³ Publikálatlan. Leírása: DAVIS – AYRTON 1908; WINLOCK 1916; az interneten JENNI *et al.* s. a.

⁴⁴ Publikálatlan. Leírása: PM I²:2, 518–527. Az alsó rész díszítésének rekonstrukciója: MAURIC-BARBERIO 2004. Vö. még MARCINIÁK 1983.

⁴⁵ ABITZ 1989, 172 „Dekorationskanon”.

⁴⁶ ABITZ 1974; 1984; ROEHRIG 2007.

⁴⁷ OTTO 1960; ABITZ 1984, 182–183; vö. BARTHELMESS 1992, 93–96; QUACK 2005a; ALTENMÜLLER 2009.

⁴⁸ LÜSCHER 1998, 35–37; 40–44.

⁴⁹ LAPP 2008; ABITZ 1995, 174–199.

⁵⁰ ROBERSON 2012.

⁵¹ WERNING 2011.

nek meg, és plafonja csillagtérképből, valamint csillagok és bolygók listájából álló asztronómiai mennyezet.⁵² A sírkamrából nyíló egyik oldalsó kamra falait az emberiség az istenek elleni lázadásának mítosza, az Égitehén Könyve tölti ki.⁵³

A XIX. dinasztia végén, Sziptah sírjával (KV 47) egyidőben két nem-királyi, díszített sír építésébe is kezdtek a Királyok Völgyében, KV 13 Bay kancellár⁵⁴ és (18) KV 14 Tauszret királyné⁵⁵ részére. Mindkettő dekorációs programjában a Kapuk Könyvét a Halottak Könyve szintén az alvilági kapukról szóló 145. fejezete⁵⁶ helyettesítette. Míg Bay sírja a kancellár kivégzése⁵⁷ miatt befejezetlen maradt, a trónviszályokból győztesen kikerülő Tauszret sírjának alsó részét már a királyi dekorációs kánon szerint díszítette.⁵⁸

C. Későramesszida királysírok:

(20) KV 2 IV. Ramszesz⁵⁹

(21) KV 9 VI. Ramszesz⁶⁰

(22) KV 1 VII. Ramszesz⁶¹

(23) KV 6 IX. Ramszesz⁶²

A későramesszida csoport folyosóinak és termeinek falait folyamatos felületként díszítették, amelyekre lehetőség szerint teljes vallásos kompozíciókat vittek fel: a sír felső részében a Naplitániát, a Barlangok Könyvét és a Kapuk Könyvét, a sír alsó részén az Amduatot és a Halottak Könyve 125. fejezetét (valamint további fejezeteket), a sírkamrában a Föld Könyvét.⁶³ A plafonokon a csillagászati mennyezeteken kívül csillagórák;⁶⁴ egy csillagászati-mitológiai értekezés, a Nut-könyv;⁶⁵ a nap égi és alvilági pályáját leíró Nappal Könyv⁶⁶ és Éjszaka Könyve;⁶⁷ és a napbárkák jelenetei találhatók.⁶⁸

A Királyok Völgye utolsó két sírja – (24) KV 18 X. Ramszesz⁶⁹ és (25) KV 4 XI. Ramszesz⁷⁰ – esetében csak a bejárat, és a közvetlenül utána következő folyosószakasz díszítése készült el, de az itt lévő istenjelenetek megfelelnek a többi későramesszida királysír ugyanitt lévő dekorációjának.⁷¹

⁵² NEUGEBAUER – PARKER 1969; vö. LEITZ 1989, 35–48.

⁵³ HORNUNG 1997; ABITZ 1995, 92–101; SPALINGER 2000.

⁵⁴ Publikálatlan. Az eredeti dekoráció leírása: ALTENMÜLLER 1992B; 1994.

⁵⁵ Publikálatlan. ALTENMÜLLER több cikkében egy-egy jelenetet elemzett (1983A; 1983C; 1992A; 2003; 2009; 2011). Leírása: PM I²:2, 527, 529–532.

⁵⁶ HORNUNG 1979B, 281–292, 503–504.

⁵⁷ GRANDET 2000.

⁵⁸ CALLENDER 2004, 95–97.

⁵⁹ HORNUNG 1990, 37–52, Taf. 1–5, 13–14, 16–96.

⁶⁰ PIANKOFF – RAMBOVA 1954; ABITZ 1989.

⁶¹ HORNUNG 1990, 52–76, Taf. 6–12, 15, 97–132.

⁶² GUILMANT 1907; PIANKOFF – MAYSTRE 1939; ABITZ 1990; BÁCS 1992; ROBERSON 2009.

⁶³ A kiadásokhoz lásd az előző, a koraramesszida csoportot tárgyaló szakaszt. A nagy kozmológiai kompozíciók mellett a falakon ekkor olyan kisebb kompozíciók is megjelennek, mint a kriptografikus írással írt ún. enigmatikus könyvek (DARNELL 2004; QUACK 2005B), vagy Ozirisz feltámadásának jelenete (ROBERSON 2013).

⁶⁴ NEUGEBAUER – PARKER 1964. Az ún. dékánscillagok kérdéséhez vö. még LEITZ 1989, 49–57; CONMAN 2003.

⁶⁵ NEUGEBAUER – PARKER 1960, 36–94, Pls. 30–54; VON LIEVEN 2007.

⁶⁶ MÜLLER-ROTH 2008.

⁶⁷ ROULIN 1996.

⁶⁸ PIANKOFF – MAYSTRE 1939.

⁶⁹ LÜSCHER 2000.

⁷⁰ LEFÉBURE 1889, 12–14.

⁷¹ BÁCS 1992; WERNING 2011, 19, Taf. VI.

2.

A Királyok völgye fent felsorolt királysírjai közül a legtöbben megtalálható a felső pilléres csarnok (F): a XVIII. dinasztiai csoportban a KV 34, KV 35, KV 43, KV 22 és KV 57; az összes koraramesszida; és a későramesszida csoportban a KV 9, KV 6 és KV 4 sírokban. A pillérek száma változik – az első csoport esetében mindig két pillért alakítanak ki, és csak a ramesszida sírokban nő a pillérek száma négyre. Már a 19. század végén Eugène Lefébure különbséget tett a XVIII. dinasztiai „2e salle à 2 piliers”⁷² és a ramesszida „(deuxième) salle à quatre piliers”⁷³ között.

A koraramesszida díszítési kánon elemzése révén Friedrich Abitz azonosította a felső pilléres csarnok vallásos szimbolikáját.⁷⁴ A királysírok kialakításában bekövetkezett változásokat Erik Hornung „die Erweiterung des Bestehenden” kifejezéssel jellemezte:⁷⁵ minden újabb sír átveszi az előző építészeti és díszítési elemeit, de valamilyen újabb elemmel bővíti azt. Hornung a két-pilléres terem négypilléressé bővítését is ennek a folyamatnak részeként gondolja,⁷⁶ vagyis elsősorban mennyiségbeli, de nem minőségbeli különbséget lát a XVIII. dinasztiai és a ramesszida felső pilléres csarnok között. Ebből akár az a konklúzió is levonható lenne, hogy Abitz a koraramesszida kánon alapján kidolgozott interpretációja fenntartások nélkül alkalmazható a thutmozida királysírokra is. Abitz maga a felső pilléres csarnok vallásos tartalmát időben Horremheb sírjáig (KV 57) vezette vissza,⁷⁷ amelyben a pillérek elhelyezkedése megváltozik: míg korábban a két pillér a terem hosszában osztja két hajóra, az Amarna-kor utáni KV 57-ben a bejárattal szemben, kétoldalt helyezkednek úgy, hogy a köztük nyíló áthaladási útvonal a terem hátsó falához vezet.

Jelen cikk arra tesz kísérletet, hogy kimutassa, az Amarna-kor előtti kétpilléres terem, és a ramesszida négypilléres terem eltérő vallásos koncepciók építészeti megjelenítései. Az érvelés (a) a KV 34 díszítési programjára; (b) a KV 34 alaprajzában megjelenített szimbólumrendszerre; és (c) a Thébán kívüli Amarnai Királysír díszítési programjára fog épülni. A különbségek kellő bemutatása végett azonban előbb ABITZ interpretációját kell röviden összefoglalni.

A koraramesszida díszítési kánon szerint a négypilléres terem dekorációs programja a sírbejárat felőli ajtónál kezdődik.⁷⁸ A terem egész baloldalát – a bejárati fal bal felét, a baloldali falat és a hátsó fal bal felét – a Kapuk Könyve 5. órája foglalja el⁷⁹ (mint az Amduat is, a Kapuk Könyve a napisten éjszakai utazását ábrázolja, az éjszaka 12 órájára bontva). A terem jobboldali felét, az előzőhöz hasonlóan, a Kapuk Könyve 6. órája díszíti.⁸⁰

⁷² LEFÉBURE 1886, 22–23.

⁷³ LEFÉBURE 1889, 173

⁷⁴ ABITZ 1984, 3–27.

⁷⁵ HORNUNG 1975A, 128; 1978, 64–65; 1985, 37–38, 218.

⁷⁶ HORNUNG 1978, 65 „Sethos I. (Nr. 17) bringt einige Erweiterungen im Grundriß und in der Gesamtzahl der Pfeiler” (a sírkamra pilléreinek száma ugyanis nem változik a KV 58 és a KV 17 között – hat marad –, csak a felső pilléres csarnokban emelkedik a számuk kettőről négyre); hasonlóan HORNUNG 1990, 34.

⁷⁷ ABITZ 1974, 109.

⁷⁸ HORNUNG 1980, 11 (I. Széthi, KV 17), 14 (Merneptah, KV 8), 16 (II. Széthi, KV 15), 18–19 (III. Ramszesz, KV 11); ABITZ 1979, 73–75; 1984, 4–7.

⁷⁹ I. Széthi (KV 17): HORNUNG 1991A = 1999, Pls. 58–62; Merneptah (KV 8): LEFÉBURE 1889, 42–44; II. Széthi (KV 15) és III. Ramszesz (KV 11): HORNUNG 1979A, 146–191. Továbbá II. Ramszesz (KV 7): LEBLANC 2009, 210 = 2010, 172; Sziptah (KV 47): az interneten JENNI *et al.* s. a.

⁸⁰ KV 17: HORNUNG 1991A = 1999, Pls. 64–69; ugyanez Henry Salt kora 19. századi akvarelljén: HORNUNG – STAEHELIN 1991, 60; KV 8: LEFÉBURE 1889, 43; KV 15 és KV 11: HORNUNG 1979A, 204–248; továbbá KV 7: LEBLANC 2009, 210 = 2010, 172; KV 47: az interneten JENNI *et al.* s. a.

A Kapuk Könyve összes többi, a királysírok felső pilléres csarnokán kívüli verziójában az 5. és 6. óra között Ozirisz bírósági csarnokát ábrázolták.⁸¹ A koraramesszida királysírokban azonban a bírósági csarnok helyett, a bejáratral szembeni fal közepén (a lejárati a sír alsó részébe a felső pilléres csarnok padlóján nyílik) a király látható egy kápolnában trónoló Ozirisz előtt.⁸² Mint Abitz elemzése kimutatta, a jelenet a király Oziriszá való metamorfózisát jeleníti meg,⁸³ és ebből következően a bírósági csarnok ábrázolása azért maradhatott el, mert maga a felső pilléres csarnok nem más, mint Ozirisz bírósági csarnoka. Az istenné vált király túlvilági bírói funkcióját a pillérek istenjelenetei is hangsúlyozzák.⁸⁴

A későramesszida csoport három felső pilléres csarnoka közül kettő – IX. Ramszesz (KV 6)⁸⁵ és XI. Ramszesz (KV 4)⁸⁶ – díszítetlen, egyedül VI. Ramszesz sírjában (KV 9) készült el a négy pilléres terem dekorációja. A hátsó fal közepén ábrázolt Ozirisz-kápolna,⁸⁷ és a pilléreken lévő istenjelenetek⁸⁸ alapján a terem ebben az esetben is Ozirisz bírósági csarnoka. A falakat két vallásos kompozíció díszíti, amelyek az első folyosótól (B) a sír felső részén végighaladva a négy pilléres teremben érnek véget, balra a Kapuk Könyve 10–12. órájával,⁸⁹ jobbra a Barlangok Könyve VI. szakaszával.⁹⁰ Mindkettő a hátsó falon a záróképével, egy-egy nagyobb, a napfelkeltét ábrázoló tablóval keretezi az Ozirisz-kápolnát.⁹¹ Hasonlóképpen a harmadik folyosótól (D) a felső pilléres csarnokig a mennyezet két további kompozícióval dekorálták;⁹² a négy pilléres terembe a Nappal Könyve III–IV szakasza (7–12. órája) és az Éjszaka Könyve 2–8. órája került. Az Ozirisz-kápolna fölött az a jelenet látható, amikor Nut égistennő este lenyeli a napot.⁹³ A koraramesszida királysírokban chthonikus szimbolikával rendelkező felső pilléres csarnok a napciklus hangsúlyozása révén VI. Ramszesz sírjában szoláris elemmel bővül,⁹⁴ amelyet a terem bejáratának kő ajtófélfáján lévő feliratok is hangsúlyoznak:⁹⁵ VI. Ramszesz itt nemcsak Oziriszszel, hanem Rével is azonossá válik.

⁸¹ Horemheb (KV 57) sírkamrájában a szarkofág fölött (MASPERO 1912, Pls. LIII–LIV; HORNUNG 1971, Abb. 41–43); I. Széthi alabástrom szarkofágján (London, Soane Museum, BONOMI – SHARPE 1864, Pl. 5); az abydosi Osireion bejáratl folyosójának falán (FRANKFORT 1933, II, Pl. LV); VI. Ramszesz sírjának (KV 9) második folyosója (C) bal falán (PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pls. 47–48). A Kapuk Könyve bírósági jelenetéhez lásd HORNUNG 1979A, 192–203; MANASSA 2006.

⁸² ABITZ 1984, 7–14. I. Széthi (KV 17): HORNUNG 1991A = 1999, Pl. 63; ugyanez James Burton kora 19. századi akvarelljén: HORNUNG 1985, 27. Az Ozirisz-kápolna jelenetének szövegei: ABITZ 1984, 247 (KV 17), 268 (KV 8), 274 (KV 15), 295 (KV 11). Továbbá Sziptah (KV 47): az interneten JENNI *et al.* s. a.; Amenmessze (KV 10): SCHADEN – ERTMAN 1998, 141.

⁸³ ABITZ 1984, 22–27.

⁸⁴ ABITZ 1984, 175–182; KV 17: HORNUNG 1991A = 1999, Pls. 70–77; ugyanezek Henry Salt akvarelljein: HORNUNG – STAEHELIN 1991, 64; KV 8: LEFÉBURE 1889, 45; a szövegek ABITZ 1984, 243–246 (KV 17), 267 (KV 8), 273 (KV 15), 293–294 (KV 11). Továbbá Amenmessze (KV 10): SCHADEN – ERTMAN 1998, 142 (Ptah ábrázolása a jobboldali első pillér bejárat felőli oldalán).

⁸⁵ LEFÉBURE 1889, 28; ABITZ 1974, 75; uő. 1990, 4–5; vő. GUILMANT 1907, Pl. I.

⁸⁶ LEFÉBURE 1889, 12.

⁸⁷ PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pl. 35; ABITZ 1989, 77–81.

⁸⁸ PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pls. 63–70a; ABITZ 1989, 88–94.

⁸⁹ PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pls. 57a–62.

⁹⁰ PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pls. 30–34.

⁹¹ Ezekhez lásd NIWIŃSKI 1983, 79–86.

⁹² PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pls. 156–159, a pillérek közötti rész. A pillérek és a fal közötti rész egy-egy asztronómiai mennyezet, lásd uo. Pls. 126–166, ill. 167–171.

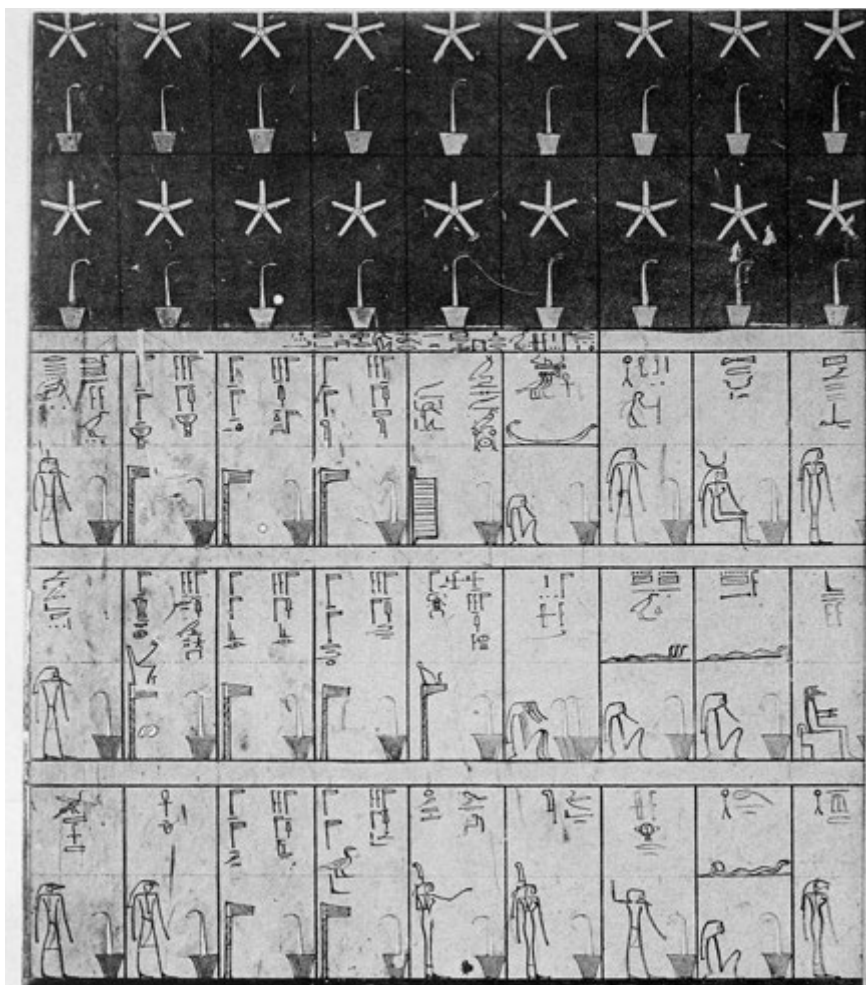
⁹³ ABITZ 1989, 84–86.

⁹⁴ ABITZ 1989, 179–181.

⁹⁵ PIANKOFF – RAMBOVA 1954, Pl. 29; ABITZ 1989, 94–95.

3.

Időben visszalépve, a ramesszida korhoz képest jelentős a különbség a thutmozida királysírok felső, kétpilléres termeinek díszítésében. A felső pilléres csarnokot egyedül III. Thotmesz sírjában, a KV 34-ben dekorálták. A falakon egy istenkatalógus⁹⁶ található, amelyik az Amduatban előforduló istenek ábrázolását és nevét tartalmazza.⁹⁷ A pilléreket előkészítették a díszítésre, de ennek kivitelezésére már nem került sor.⁹⁸ A XVIII. dinasztiaiabeli csoport összes többi sírja esetében azonban a felső pilléres csarnok szándékosan maradt díszítetlen.⁹⁹

1. kép.

A KV 34 (III. Thotmesz) felső pilléres csarnoka, hátsó fal. Balról a 6. oszlopban fent a napbárka, alatta a benne lévő istenek, a bárkától balra az Amduat 4. óráját lezáró kapu. A 6. oszlop alján és attól jobbra az Amduat 4. órája alsó regiszterének (a Szokarisz-barlang bejáratának) istenei; a kapu alatt és attól balra az 5. óra felső regiszterének istenei (a kilenc zászló a héliopoliszi teremtéstörténet isteneinek alakja). LORET 1898A, Pl. 5 nyomán.

⁹⁶ Már LORET 1898A, Pl. 4–5 képaláírása „catalogue des divinités”; HORNING 1963, I, XIV; 1987, XI „Götterkatalog”.

⁹⁷ BUCHER 1932, Pl. XIV–XXII; ABITZ 1995, 33–43.

⁹⁸ ROMER 1975, 334–337; ROEHRIG 2006, 241–242.

⁹⁹ ABITZ 1974, 59, 73; ROEHRIG 2006, 242.

A KV 34 lekerekített sarkú, gyakran (pontatlanul¹⁰⁰) ovális alaprajzúnak nevezett sírkamrájának falán az Amduat teljes verziója található.¹⁰¹ Az Amduat a napistennek minden éjjel megtett túlvilági utazását ábrázolja, az éjszaka 12 órájára osztva; Ré éjszakai útja egyben a *Duat* topográfiájának, és a *Duatban* lévő isteneknek megismertetésére is szolgál.¹⁰² A felső pilléres csarnok falain lévő katalógus (1. kép) az Amduat isteneit tartalmazza, de a napisten ellenségei, akikkel a *Duatban* találkozik, és akiket legyőz, nem jelennek meg a felsorolásban.¹⁰³ A fal alsó regiszterében, három sorban mindegyik istent egy-egy téglalapban ábrázolták, amelynek négyzetes alsó fele az isten képmását és egy mécses képét, felső fele az isten nevét tartalmazza.¹⁰⁴ A felső regiszterben, szintén három sorban, az alsóval azonos számú téglalap található, mindegyikben egy-egy további mécses és csillag látható – vagyis mindegyik istenhez egy-egy mécses és csillagot rendelnek.¹⁰⁵

4.

A KV 34 dekorációjának értelmezéséhez kiindulópontként előre kell bocsátani, hogy az egyiptomi felfogás szerint a halál pillanatában, az életfunkciók megszűnése után a *ba*-lélek¹⁰⁶ és a *test*¹⁰⁷ egysége megszűnik,¹⁰⁸ és a két entitás két eltérő kozmikus térbe kerül. A legkorábbi forrás éppen Hatsepszut királynő idejéből származik, Hapuszeneb Ámon-főpap¹⁰⁹ bolognai szobrán¹¹⁰ lévő felirat két részlete. A harmadik idézet az Újbirodalomban egyetlen kéziratból¹¹¹ ismert Halottak Könyve 169. fejezetének egy mondata, Neferubenef röviddel az Amarna-kor után készült, Tutanhamon vagy Ay korára datálható papiruszáról.¹¹²

¹⁰⁰ ABITZ 1995, 4, Anm. 6.

¹⁰¹ BUCHER 1932, Pl. I–XIII; HORNUNG *et al.* 2005, 52–73; RICHTER 2008, 78–92.

¹⁰² Az Amduat fent felsorolt irodalmán kívül lásd még HORNUNG 1991b.

¹⁰³ ABITZ 1995, 42.

¹⁰⁴ BUCHER 1932 fényképein csupán az alsó regiszter látható, kivétel az egész falat megmutató Pl. XX lenti fénykép (bejárat felőli jobboldali fal, 1–2. óra); mindkét regiszter látható még HORNUNG *et al.* 2005, 20 (a bejárat fal baloldali sarka, 9–10. óra).

¹⁰⁵ ABITZ 1995, 32.

¹⁰⁶ A korábbi szakirodalom a *ba* a lélekkel való azonosítása ellen érvelt (WOLF-BRINKMANN 1968, 5; ŽABKAR 1968, 112–114; HORNUNG 1983, 486–494), újabban azonban lásd ASSMANN 2001, 116–120.

¹⁰⁷ A *h3.t* fogalmához lásd HORNUNG 1983, 459–475.

¹⁰⁸ ASSMANN 2001, 120–128.

¹⁰⁹ SHIRLEY 2014, 198–200; BÁCS 2015, 9–12.

¹¹⁰ Bologna, Museo Civico Archeologico, KS 1822. PM VIII:2, 538, No. 801-626-100; *Urk.* IV, 480–485; PERNIGOTTI 1980, 33–36, No. 6; Tav. IV–VI, XXXIV–XXXVIII.

¹¹¹ A bonni Halottak Könyve internetes adatbázis alapján: RÖSSLER-KÖHLER 2015.

¹¹² Louvre III 93. RATÉ 1968; a datálás uo. 10–12; a HK 169 eredeti kurzívhieroglif szövege uo. Pl. XV.

B(4) (= *Urk.* IV, 481:5) $b_3 n p.t h_3.t n Dw_3.t$ „A *ba* az égbe, a holttestet a *Duat*ba”.

D(9) (= *Urk.* IV, 484:14) $b_3=j m p.t h_3(10).t=j m jm h.t$ „A *ba*-m az égben van, a holttestem az *Imhet*ben”.¹¹³

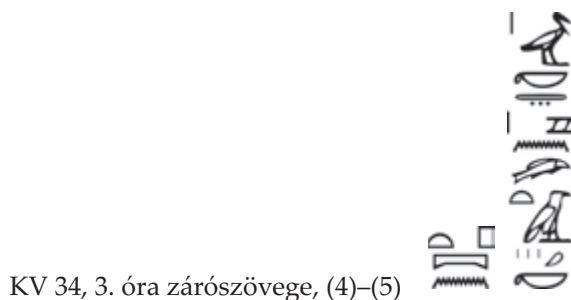
HK 169, pNeferubenef (550) $b_3=k r p.t h_3.t=k r hr.t$ „A *ba*-d az ég felé, a holttested az alvilág felé”. (A HK 169 Kr. e. 1. évezredi szájszi recenzójában a *hr.t* „alvilág” kifejezés helyett következetesen a *Dw_3.t* „*Duat*” olvasható.¹¹⁴)

A példák számát még számtalan, újbírodalmi magánsír¹¹⁵ és további felirat¹¹⁶ szövegével lehet gyarapítani. Ami még fontosabb, hogy ez a kettősség az istenekre is vonatkozik. A II. Ramszesz uralkodására datált,¹¹⁷ korábban I 350 leltári számmal jelölt leideni Ámon-himnusz szerint¹¹⁸

IV:(16) $b_3=f m p.t d.t=f m jmnt.t$ „A *ba*-ja az égben van, a teste Nyugaton”.

Végül a napistenről az Amduat jelenti ki többször; a III. Thotmesz sírkamrájában lévő verzió szerint¹¹⁹

KV 34, 3. óra zárószövege, (4)–(5)

¹¹³ Az *Imhet* az Ozirisszel azonosított, memphiszi Szokarisz isten föld alatti barlangban lévő sírja, lásd ABITZ 1974, 94–98.

¹¹⁴ A XXV–XXVI. dinasztiaiabeli verziók: EL-SAWI – GOMAA 1993, 77, 90, 95–96, Taf. IX–X.

¹¹⁵ ŽABKAR 1968, 128–129; a vonatkozó források közül néhány azóta újabb kiadásban is megjelent; TT 68: SEYFRIED 1991, 74–75, Text 62(2); TT 194: SEYFRIED 1995, 22–23, Text 1(9), Taf. XXV; a TT 65 sírt a *Hungarian Archaeological Mission in Thebes* tárta fel Bács Tamás vezetésével, és fogja publikálni.

¹¹⁶ ASSMANN 2005, 138–140.

¹¹⁷ ZANDEE 1947, 1.

¹¹⁸ Most pLeiden AMS 54 vel. 2; az eredeti hieratikus szöveg az interneten: RMO 2015, AMS 54 vel. 2; hieroglif transliteráció, fordítás és kommentár: ZANDEE 1947 (az idézett rész: 75, 81, Pl. IV).

¹¹⁹ Az eredeti kurzívhieroglif szöveg: BUCHER 1932, Pl. IV balra; HORNUNG *et al.* 2005, 58. A szinoptikus kiadásban HORNUNG 1987, 315–316. A Királyok Völgye többi thutmozida sírjában: Hatsepszut, C3 tömb: MAURIC-BARBERIO 2001, 343, Pl. IIa; II. Amenhotep, KV 35: BUCHER 1932, Pl. XXX balra fent.

(4) $p.t n (5) b_3=k t_3 n \underline{h}_3.t=k$ „Az ég a *ba*-dé, a föld a holttestedé”. (Hasonlóképpen még egyszer a 3. óra zárószövegében,¹²⁰ a 12. óra felső regiszterének 2. jelenete feliratában,¹²¹ továbbá a Naplitániában és a Kapuk Könyvében is.¹²²)

5.

A KV 34-ben a felső és az alsó pilléres csarnok – az utóbbi a sírkamra – dekorációja eltérő orientációt jelöl ki. A sírkamrában az Amduat órái az órajárással megegyezően, balról jobbra követik egymást (ezen az rendezési elven az a részlet sem változtat, hogy az 5. és 6. óra a kronologikus szekvenciából kiemelve, az 1. és 12. óra között helyezkedik el, és emiatt „ugrik” a sorrend¹²³). Az istenkatalógusban ezzel szemben az egyes órák, pontosabban az egyes órákhoz tartozó istenek felsorolása jobbról balra történik (2. kép).

Továbbá: a sírkamrában az Amduat szövegeit egyrészt balról jobbra írták, másrészt az írás retrográd, vagyis a jelek orientációja ellentétes az olvasási iránnyal.¹²⁴ A felső pilléres csarnokban az istenkatalógus feliratai ezzel szemben jobbról balra olvasandók, és a jelek orientációja és olvasási iránya is egybeesik, vagyis a standard egyiptomi írás szerint készültek.

A sírkamra és a felső pilléres csarnok dekorációja két, egymással ellentétesen orientált teret, és ezekben két, ellentétes irányú mozgást jelöl ki. A tér a felső pilléres csarnokban az egyiptomi fogalmak szerint standard, míg a sírkamrában inverz.

Szorosan összefügg az eddig elmondottakkal, hogy az istenkatalógusban mindegyik alakhoz mécses és csillag van hozzárendelve: mindkettő *ba*-szimbólum.¹²⁵ A KV 34 felső pilléres csarnokában lévő istenkatalógus tehát valójában nem az istenek, hanem azok *ba*-inak katalógusa.

A konklúzió mindezek alapján evidens: az alsó pilléres csarnok a *Duat*, a felső pilléres csarnok az ég szimbolikus megjelenítése. Hogy a *Duat* orientációja inverz, nem meglepő, hiszen a túlvilágban a napisten nyugatról keletre utazik.¹²⁶

A dekoráció feladata talán több is volt egyszerű szimbolikus megjelenítésnél: az, hogy „az alvilágot a királysírba vetítse – vagy fordítva.”¹²⁷ Ez a gondolat azonban kiegészíthető és pontosítható az előbbi konklúzióval, vagyis a KV 34 esetében a dekoráció révén a sír egy-egy termék projekciója történik a két kozmikus térbe, a túlvilágba és az égbe.

¹²⁰ HORNUNG 1987, 333–334.

¹²¹ HORNUNG 1994A, 810–811 (a KV 34-ben: BUCHER 1932, Pl. XII balra; HORNUNG *et al.* 2005, 75; a többi thutmozida királysírban: Hatsepszut, M tömb: MAURIC-BARBERIO 2001, 350, Pl. IX; II. Amenhotep, KV 35: BUCHER 1932, Pl. XL jobbra; III. Amenhotep, KV 22: YOSHIMURA – KONDO 2004, 201, Fig. 17).

¹²² A szöveghelyek összegyűjtve: ASSMANN 2005, 140–141.

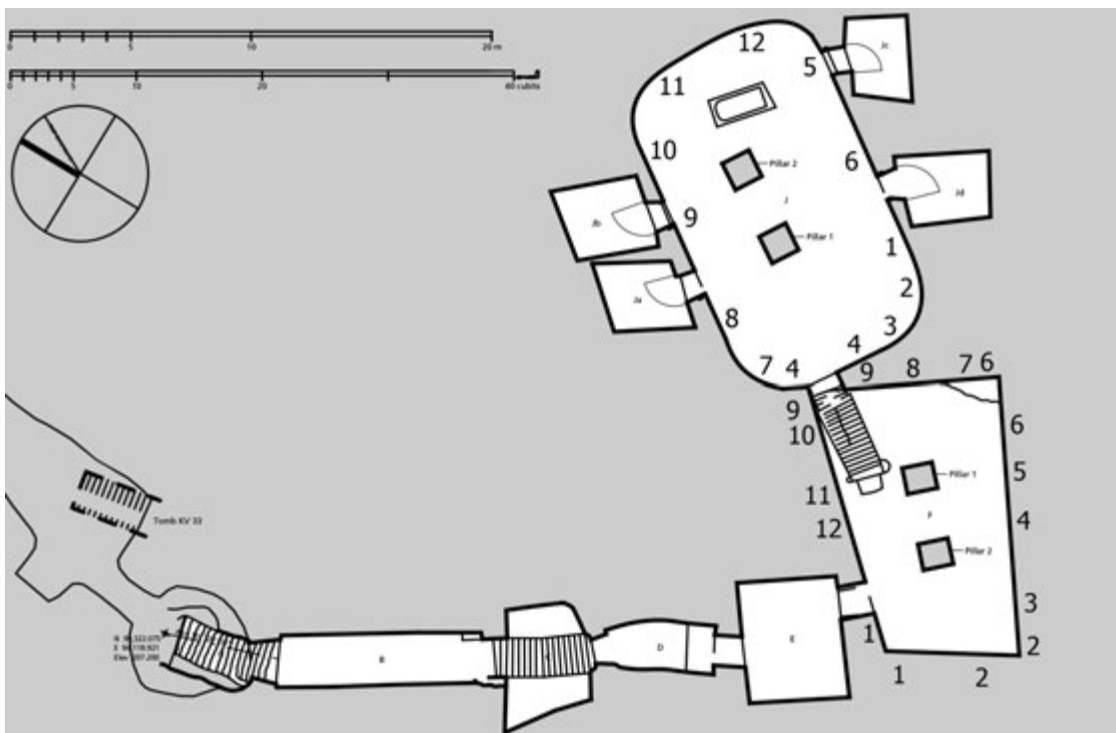
¹²³ Ennek oka a kísérlet, hogy az órák kronologikus elrendezését és a szövegekben előírt, égtájak szerinti elrendezését egyeztessék, lásd SCHOTT 1958, 325–328. A két későbbi sír, KV 35 és KV 22 csak a kronologikus elvet követi, az órajárással megegyezően. Vö. még RICHTER 2008, 82, aki egy spirális mozgást vél az órák elrendezésében felfedezni.

¹²⁴ FISCHER 1972, 22–23; a tervezett monográfia a retrográd írásról (vö. FISCHER 1977, vii) nem jelent meg.

¹²⁵ HORNUNG 1983, 487.

¹²⁶ A nap éjszakai pályájához lásd THOMAS 1956, 65–66; ASSMANN 1983, 54–95; 1992A, 112*–116*; WIEBACH-KOEPKE 1997, 337–338; GARCIA ZAMACONA 2012.

¹²⁷ A pontos idézet WERNING 2011, 249: „Sie [d. h., die Unterweltsbücher] haben die wichtige Funktion, die Unterwelt ins Königsgrab zu projizieren (– oder umgekehrt).”

2. kép

A KV 34 (III. Thotmesz) alaprajza, WEEKS *et al.* 2013 nyomán (részlet), kiegészítve a falak dekorációjának jelölésével. A számok helye az Amduat óráinak körülbelüli kezdetét jelöli (illetve a sarok vagy ajtónyílás által megszakított órák folytatását)

Még egy érvel lehet az eddigiek mellé felsorakoztatni: a sír alaprajzát. A KV 34 ahhoz a három sírból álló, egymáshoz tipológiailag, és valószínűleg kronologikusan is közeli álló¹²⁸ csoporthoz tartozik, amelynek mindegyike lekerekített sarkú téglalap alaprajzú, általában oválisnak nevezett¹²⁹ sírkamrával rendelkezik (KV 34, KV 38, KV 42). A sírkamra szokatlan formája a *Duat* görbült terének építészeti megjelenítésével magyarázható.¹³⁰ Felső pilléres csarnok a három sír közül azonban egyedül a KV 34-ben található. Ennek alaprajza is szokatlan: szabálytalan négyszög. Míg ezt többen külső okokra vezetnek vissza,¹³¹ ebben az esetben is lehet a tudatos tervezés mellett érvelni. A szabálytalan alaprajz legfontosabb jellemzője a sírkamrába vezető lépcső irányába mutató, a bejárati fal által felülnézetben vizuálisan kódolt lejtés (3. kép). Mivel a sír belseje a tényleges tájolástól függetlenül mindig az ideális nyugati irány,¹³² ezért ez egy nyugati irányú lejtés. Az egyiptomi koncepció szerint az ég lejt, méghozzá keletről nyugatra, hogy a napisten bárkájában megtehesse utazását az égen keresztül.¹³³

¹²⁸ ROMER 1974, 121–123; 1975, 326; GABOLDE 1987, 78–79.

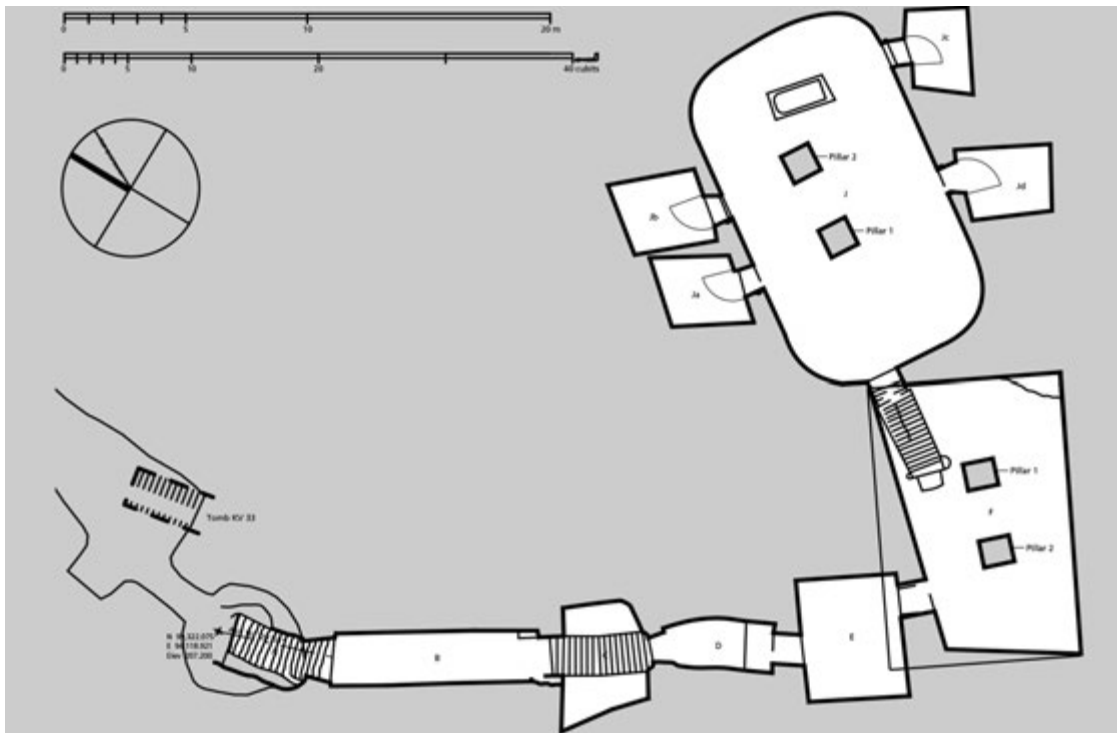
¹²⁹ Pl. HORNUNG 1975A, 126; ROMER 1975, 325; ROEHRIG 2006, 242.

¹³⁰ HORNUNG 1963, II, 105; 1978, 63; 1989, 32; továbbá (jóval óvatosabban, és Hornungot félreértve) RICHTER 2008, 78.

¹³¹ ROMER 1975, 325 arra gondol, hogy a terem kivájása során a sziklában lévő repedéseket követték; ROEHRIG 2006, 241 tervezési hibát feltételez.

¹³² ABITZ 1989, 81–83.

¹³³ Az alapvető megfigyelés és a források összegyűjtése: WESTENDORF 1966.

3. kép

A KV 34 (III. Thotmesz) alaprajza, WEEKS *et al.* 2013 nyomán (részlet), kiegészítve a felső pilléres csarnok köré rajzolt szabályos téglalappal. A berajzolt téglalap a bejárati fal által felülnézetből megjelenített lejtést érzékelteti

6.

A közép-egyiptomi Amarna keleti Nílus-partjára merőleges az a hosszú, sivatagi vádi („Royal Wadi”), amelynek egyik, a folyóval párhuzamos mellékágában Ehnaton király sírja (RT 26) található (4. kép).¹³⁴ Noha a megjelenített vallásos tartalom (és a díszítés stílusa) az Amarna-reform szellemében született, mégis a Királyok Völgye királysírjait követi mind alaprajzában, mind dekorációs struktúrájában. Az RT 26 politáfium: az első folyosóról egy második, befejezetlen és díszítetlen királysír nyílik;¹³⁵ a második folyosóról pedig egy magánsír, Maketaton hercegnő sírja.¹³⁶ Az előbbi díszítetlensége, az utóbbi magánsír jellege miatt lesz figyelmen kívül hagyva az alábbi elemzésben.

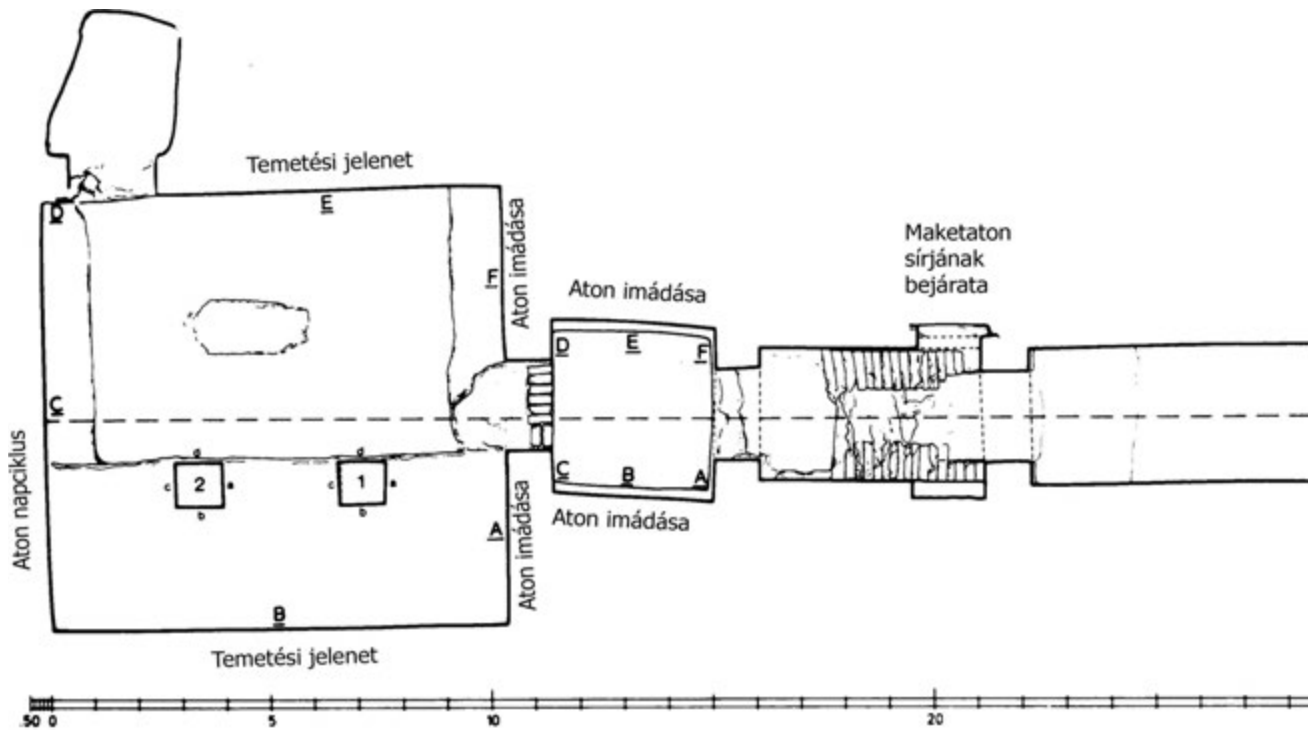
Összehasonlítva apja, III. Amenhotep (KV 22) sírjával, Ehnaton amarnai királysírjában ugyanazok a helyiségek követik egymást, ugyanabban a sorrendben (2. táblázat).¹³⁷ Az RT 26-ban nincs

¹³⁴ MARTIN 1989; a kutatástörténethez vö. MARTIN 1974, 3–10.

¹³⁵ 1–6. helyiség: MARTIN 1989, 48–50, Pls. 82–86.

¹³⁶ Alfa, Béta és Gamma helyiség: MARTIN 1989, 27–48, Pls. 34–81.

¹³⁷ REEVES 2001, 127–128 határozott különbséget lát a két királysír között, igaz, ezt a sír a KV 22-ben többször megtörő, míg az RT 26-ban egyenes tengelyére alapozza.

4. kép. Az RT 26 (Ehnaton) alaprajza, Martin 1989, Pl. 11 (Mark Lehner) nyomán (részlet), kiegészítve a falak dekorációjának jelölésével

harmadik folyosó, az akna a másodikból nyílik, amelyikben, mint a korábbi királysírokban, további elemként oldalsó falfülke és lépcső található. Az első díszített rész a RT 26-ban is az akna. A KV 22 (és KV 43) istenjelenetinek analógiájaként az amarnai királysírban Aton imádását ábrázolták, amint Ehnaton és családja áldozatokat mutat be a napistennek.¹³⁸ III. Amenhotep túlvilági istennők és istenek (Hathor, Nut, Anubisz, a Nyugat istennője, Ozirisz) elé lép,¹³⁹ Ehnaton Aton elé.

Ehnaton sírkamrája a felső pilléres csarnokban található:¹⁴⁰ a kétpilléres csarnokot egészítették ki a korábbi királyi sírkamrák (KV 35, KV 43, KV 22) kriptának nevezett, alacsonyabb padlózatú részével, amelyben a szarkofág állt. Rendkívül érdekes az amarnai sírkamra dekorációs programja. A bejárat falon és a pilléreken Aton imádásának újabb jelenetei találhatók,¹⁴¹ ismét analóg módon a KV 22 pilléreirein lévő istenjeleneteknek.¹⁴² Az eredetileg a magánsírok díszítési elemét képező, királysírban most először megjelenő temetési ábrázolások, amelyek azonban itt a radikálisan új Amarna-stílusban¹⁴³ készültek, a két hosszanti falat töltik ki.¹⁴⁴

¹³⁸ MARTIN 1989, 19–20, Pls. 15–18.

¹³⁹ PIANKOFF – HORNING 1961, 117–120, Taf. XXIII–XXIV; ABITZ 1984, 38; YOSHIMURA – KONDO 2004, 148, Figs. 1–4, 199, Fig. 13, 202, Fig. 18.

¹⁴⁰ A termet kezdetétől fogva két pillérrel tervezték, lásd MARTIN 1989, 21 (tehát REEVES 2001, 129, aki szerint eredetileg négy pillér volt itt, ebben a részletben téved).

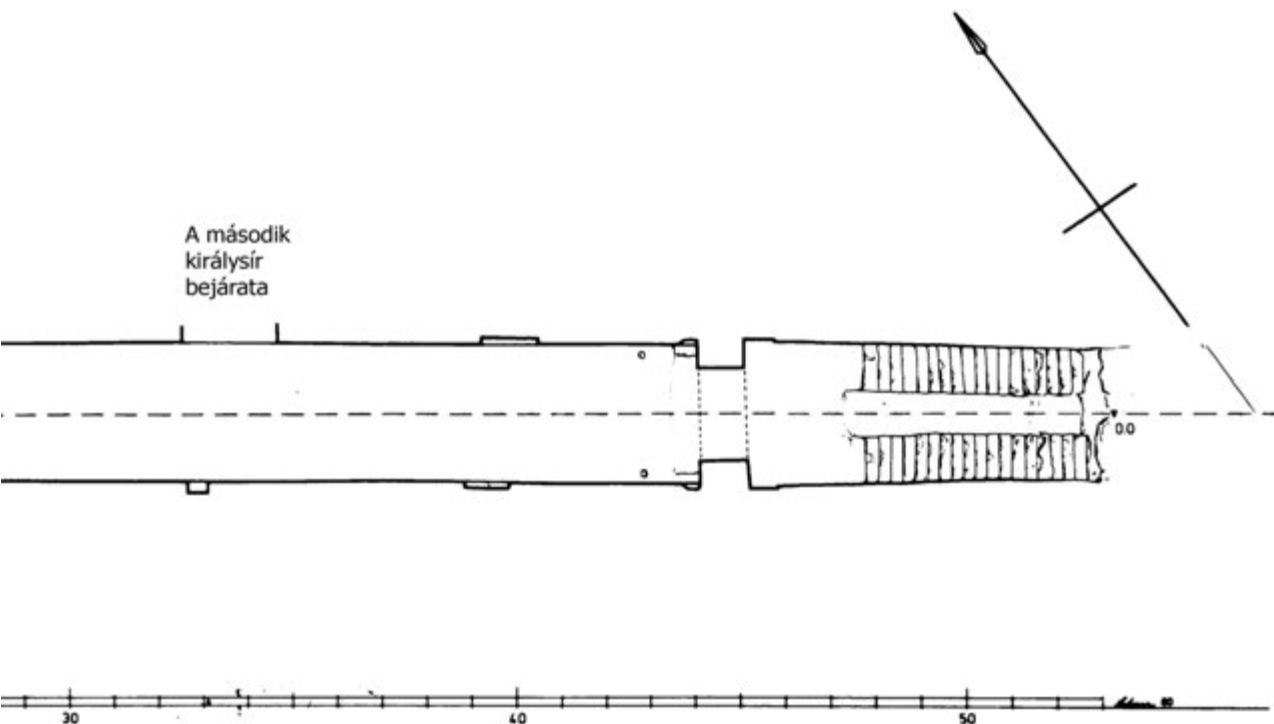
¹⁴¹ MARTIN 1989, 22–23, 26, Pls. 18–24, 33.

¹⁴² PIANKOFF – HORNING 1961, 124–126, Taf. XXVI–XXVII; ABITZ 1984, 188; YOSHIMURA – KONDO 2004, 25, Figs. 11–12, 150, Fig. 11, 179, Figs. 1–2, 180, Figs. 3–4, 231, Figs. 11–13, 256, Fig. 2.

¹⁴³ Az Amarna-művészet stílusához vö. ALDRED 1973, 48–79.

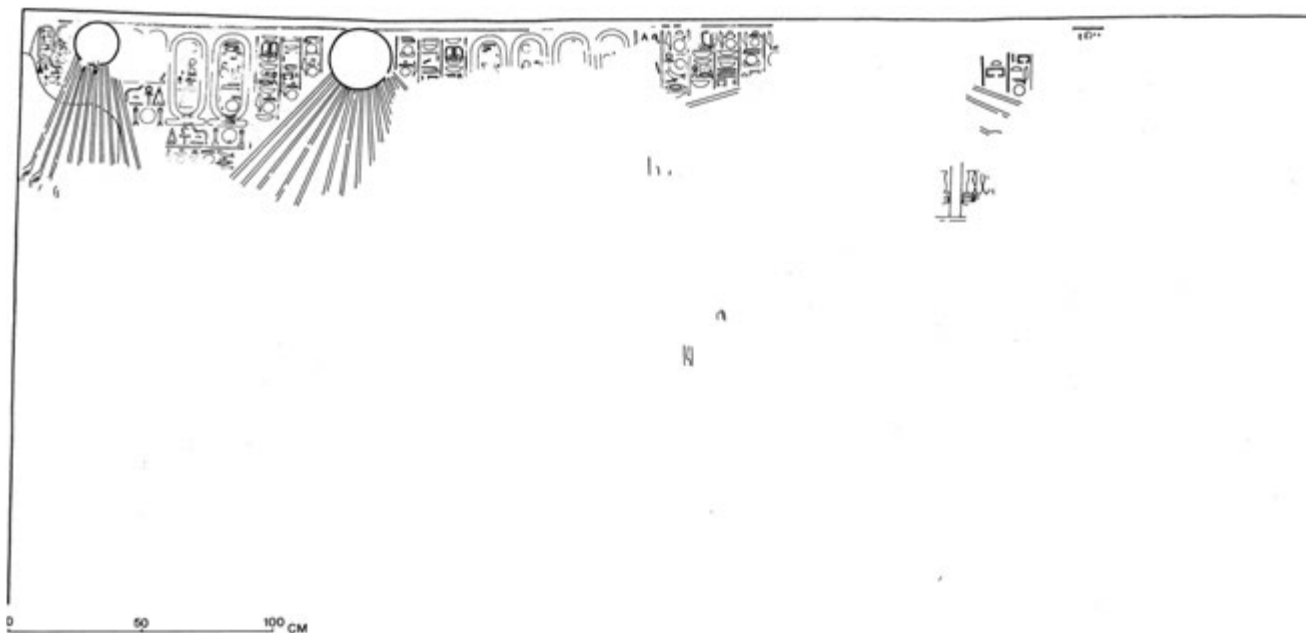
¹⁴⁴ MARTIN 1989, 23–24, 26, Pls. 25–28, 31–32.

3. táblázat. KV 22 (III. Amenhotep) és RT 26 (Ehnaton) királysírok helyiségeinek és dekorációs programjának összehasonlítása

Építészeti elem	KV 22, III. Amenhotep	RT 26, Ehnaton
(A) a bejárathoz vezető lépcső	díszítetlen	díszítetlen
(B) első folyosó	díszítetlen	díszítetlen
(C) második folyosó / lépcső	díszítetlen	díszítetlen
(D) harmadik folyosó	díszítetlen	
(E) akna	heker-fríz, istenjelenetek <u>mennyezet</u> : csillagok	Aton imádása <u>mennyezet</u> : csak vakolat
(Ea) kamra az akna alján	díszítetlen	
(F) felső pilléres csarnok	díszítetlen	<u>sírkamra</u> Aton imádása temetés ábrázolása Aton nappali ciklusa <u>mennyezet</u> : csak vakolat <u>pillérek</u> : Aton imádása
(G) negyedik folyosó	díszítetlen	
(H) ötödik folyosó	díszítetlen	
(I) előtér	heker-fríz, istenjelenetek <u>mennyezet</u> : csillagok	
(J) alsó pilléres csarnok	<u>sírkamra</u> heker-fríz, Amduat, <i>Abrégé</i> <u>mennyezet</u> : csillagok <u>pillérek</u> : istenjelenetek	

5. kép

Az RT 26 (Ehnaton) felső pilléres csarnoka, hátsó fal. Aton nappali ciklusa. MARTIN 1989, Pls. 29–30 nyomán.

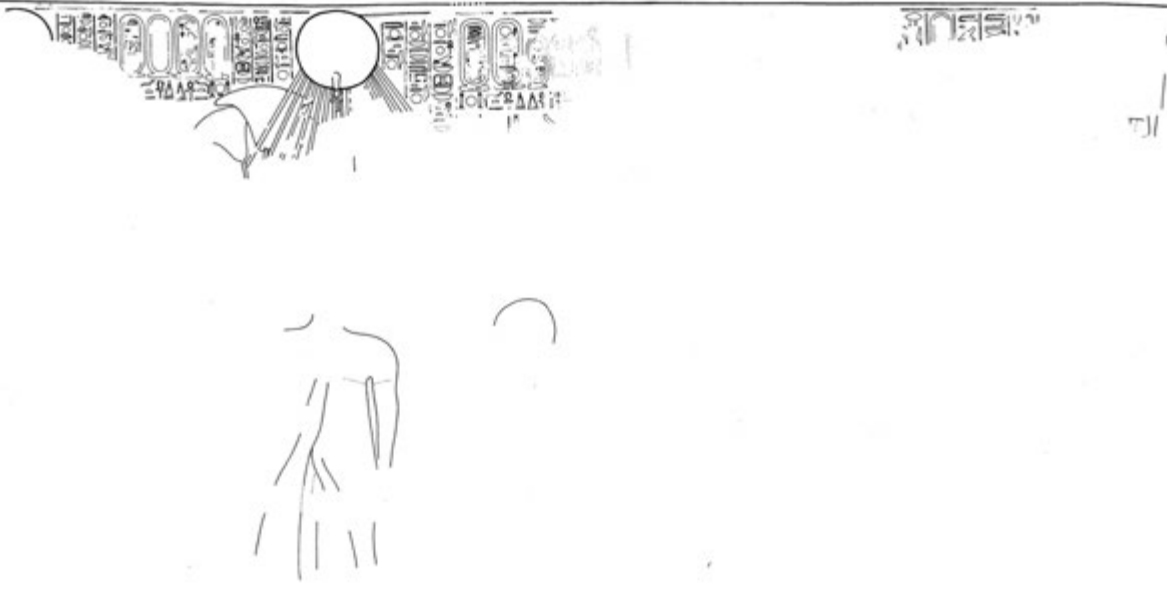
A bejáráttal szembeni falon volt a sírkamra legjelentősebb ábrázolása, amely sajnos javarészt megsemmisült (5. kép).¹⁴⁵ A jelenetből öt Aton-ábrázolás maradt meg, amelyek korongjai balról jobbra haladva egyre növekvő átmérővel rendelkeznek. Mindegyik korong bal- és jobboldalán, szimmetrikusan elhelyezve, Aton didaktikus nevének későbbi változata olvasható.¹⁴⁶ A baloldalt legelső korong közvetlenül egy hegy fölött áll, és a sugarai kereszteznek a hegyoldalt. Talán rekonstruálható egy hatodik Aton-ábrázolás az ötödik Atontól jobbra lévő nagyobb kitörésbe, amely, az első szimmetrikus megfelelőjeként, szintén hegy fölött állhatott. Az ókori egyiptomi tájolás szerint a kelet a baloldalnak, a nyugat a jobboldalnak felel meg,¹⁴⁷ tehát a baloldali jelenet a napkelést ábrázolja, amit az ötödik Aton alatt körvonalakban megmaradt, balra tekintő királyi pár – Ehnaton és Nofertiti – is igazol, akik a felkelő napot nézik. Az Amarna városánál a Nílus-völgyet keletről határoló, jellegzetes alakú hegy¹⁴⁸ látható tehát a baloldali Aton-ábrázolás alatt. Mivel a megmaradt öt Aton-ábrázolás esetében mindegyik koronghoz két didaktikus név kapcsolódik, eredetileg összesen tizenkétszer szerepelhetett a jeleneten Aton didaktikus neve, a nappali órák számának megfelelően. Ahogyan a Királyok Völgye korábbi sírjaiban a sírkamra falát az Amduat, a napisten *Duat*-beli utazásának kompozíciója díszíti, ennek megfelelőjeként és egyben ellentétéként Ehnaton sírjában a nap égi utazásának ciklusa.

¹⁴⁵ MARTIN 1989, 25–26, Pls. 29–30.

¹⁴⁶ „Él a Nap, a horizont-fejedelem, aki a horizonton örvendezik – a nevében mint Nap atya, aki eljött, mint Korong (Aton). Aki életet ad mindörökké. Élő nagy Aton, a jubileumi ünnep ura, a keringés ura, a korong ura, az ég ura, a föld ura Aton templomában Ahetatonban (Amarnában)”. Aton didaktikus nevéhez lásd GUNN 1923, 172–176; vö. még ALDRED 1973, 20, 24; REDFORD 1984, 173–175, 186; HORNUNG 1995B, 44–45, 61–62, 85–87; REEVES 2001, 100, 116; eltérő fordítást javasol BENNETT 1965 nyomán ASSMANN 1992B, 164–166. A napkorong kérdéséhez lásd KÁKOSY 1984; VON LIEVEN 2001.

¹⁴⁷ RAVEN 2005, 39–40.

¹⁴⁸ ALDRED 1976; REDFORD 1984, 139; REEVES 2001, 113.

Ehnaton vallási reformjának lényeges eleme az oziriszi alvilág létének tagadása.¹⁴⁹ Az amarnai királysír ebből az okból redukálja a XVIII. dinasztiai királysírok építészeti elemeit.¹⁵⁰ Elmarad a *Duatot* jelképező alsó pilléres csarnok, és az oda vezető folyosók. Elmarad a harmadik folyosó, amelyet a koraramesszida kánon szerint az Amduat 4. és 5. órája díszít,¹⁵¹ amelyekben az Ozirisszel azonosított memphiszi Szokarisz isten föld alatt lévő barlangját ábrázolták.¹⁵² Elmarad az akna alján lévő helyiség, amelyik ugyanezt a barlangsírt jelképezi.¹⁵³

Végül, de nem utolsó sorban, az oziriszi alvilág tagadása miatt lesz a temetkezési hely az alsó pilléres csarnok helyett az eget szimbolizáló felső pilléres csarnok. Ehnaton szarkofágjának helye a föld alatt lévő sírban is az ég.

¹⁴⁹ ALDRED 1973, 76; ASSMANN 1983, 141–143 (vö. uő. 1992b, 149–150); REDFORD 1984, 169–170, 176; HORNUNG 1995b, 105–114; VON DER WAY 1996, 161–163; REEVES 2001, 139; WESTENDORF 2002.

¹⁵⁰ Ezt egyedül VON DER WAY 1996, 161, Anm. 38. említi, de az okát nem elemzi.

¹⁵¹ ABITZ 1974, 70–72; I. Széthi (KV 17): HORNUNG 1991a = 1999, Pls. 44–53; ugyanez Giovanni Belzoni kora 19. századi színes rajzain: HORNUNG – STAEHELIN 1991, 57–58; II. Ramszesz (KV 7): LEBLANC 2009, 206; Pl. LVII.B = 2010, 169–170; Merneptah (KV 8): LEFÉBURE 1889, 40; II. Széthi (KV 15) és Sziptah (KV 47): HORNUNG 1987, xv; III. Ramszesz (KV 11): MARCINIÁK 1983, 301, Fig. 4.

¹⁵² ABITZ 1974, 94–98.

¹⁵³ THOMAS 1978 kritikája ABITZ 1974 konklúzióit illetően ezért is indokolatlan, hiszen nem magát az aknát, hanem csak az alján lévő helyiséget azonosítják Szokarisz barlangjával. – Egyedül a KV 34 esetében maradt el az akna alján lévő kamra kivájása, mivel a az akna baloldali fala az építkezés során beszakadt, megakadályozva a további munkát, lásd ABITZ 1974, 20.

7.

Összefoglalva: a felső pilléres csarnok az Amarna-korig a királysírokban (KV 34, KV 35, KV 43, KV 22, RT 26) nem Ozirisz bírósági csarnoka, hanem az ég szimbolikus megjelenítése a sírban. A Királyok Völgyében az Amarna-kor előtt, mindkét pilléres csarnok, mint *imago mundi*, együttesen alkotja azt a két teret, az eget és a *Duatot*, amelyben a király posztmortális létét az örökkévalóságban tölteni fogja. De mindez azt is jelenti, hogy azok a lépcsők, amelyek a sír alsó részéből a felső pilléres csarnokba vezetnek, ezt a két teret kötik össze: égbe vezető lépcsők.

Bibliográfia

(A folyóiratok és sorozatok rövidítései MATTHIEU, Bernard 2010. *Abréviations des périodiques et collections en usage à l'Institut français d'archéologie orientale*. Le Caire. <http://www.ifao.egnet.net/uploads/publications/enligne/Abreviations.pdf> [2015. április 25.] alapján.)

- ABITZ, Friedrich 1974. *Die religiöse Bedeutung der sogenannten Grabräuberschächte in den ägyptischen Königsgräbern der 18. bis 20. Dynastie*. ÄA 26. Wiesbaden.
- ABITZ, Friedrich 1979. *Statuetten in Schreinen als Grabbeigaben in den ägyptischen Königsgräbern der 18. und 19. Dynastie*. ÄA 35. Wiesbaden.
- ABITZ, Friedrich 1984. *König und Gott. Die Götterszenen in den ägyptischen Königsgräbern von Thutmosis IV. bis Ramses III.* ÄA 40. Wiesbaden.
- ABITZ, Friedrich 1989. *Baugeschichte und Dekoration des Grabes Ramses' VI.* OBO 8. Fribourg – Göttingen.
- ABITZ, Friedrich 1990. Der Bauablauf und die Dekoration des Grabes Ramses' IX. *SAK* 17, 1–40.
- ABITZ, Friedrich 1995. *Pharao als Gott in den Unterweltsbüchern des Neuen Reiches*. OBO 146. Fribourg – Göttingen.
- ALDRED, Cyril 1973. *Akhenaten and Nefertiti*. London.
- ALDRED, Cyril 1976. The Horizon of the Aten. *JEA* 62, 184.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1983A. Das Grab der Königin Tausret im Tal der Könige von Theben. Erster Vorbericht über die Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität Hamburg im Winter 1982/1983. *SAK* 10, 1–24, Taf [1].
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1983B. Bemerkungen zu den Königsgräbern des Neuen Reiches. *SAK* 10, 25–61.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1983C. Rolle und Bedeutung des Grabes der Königin Tausret im Königsgräbertal von Theben. *BSEG* 8, 3–11.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1992A. Bemerkungen zu den neu gefundene Daten im Grab der Königin Twosre (KV 14) im Tal der Könige von Theben. In: Reeves, C. N. (ed.), *After Tutankhamün. Research and Excavation in the Royal Necropolis at Thebes*. London – New York, repr. 2009. 141–164.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1992B. Zweiter Vorbericht über die Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität Hamburg im Grab des Bay (KV 13) im Tal der Könige von Theben. *SAK* 19, 15–36.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1994. Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität Hamburg im Grab des Bay (KV 13) im Tal der Könige von Theben. *SAK* 21, 1–18, Taf. 1–2.

- ALTENMÜLLER, Hartwig 2003. Tausrets Weg zum Königtum. Metamorphosen einer Königin. In: Gundlach, Rolf – Rößler-Köhler, Ursula (Hrsg.), *Das Königtum der Ramessidenzeit: Voraussetzungen – Verwirklichungen – Vermächtnis. Akten des 3. Symposiums zum ägyptischen Königs-ideologie in Bonn* 7.–9. 6. 2001. ÄAT 36.3. Wiesbaden. 109–128.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 2009. Die Wandlungen des Sem-Priesters im Mundöffnungsritual. *SAK* 38, 1–32.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 2011. Die Fiktion von Sethnacht als dem Sohn Sethos' II. In: Hawass, Zahi A. – Daoud, Khaked A. – Hussein, Ramadan B. (eds.), *Scribe of Justice. Egyptological Studies in Honour of Shafik Allam*. Suppl. aux ASAE 42. Cairo. 59–69.
- ASSMANN, Jan 1983. *Re und Amun. Die Krise des polytheistischen Weltbilds im Ägypten der 18.–20. Dynastie*. OBO 51. Fribourg – Göttingen.
- ASSMANN, Jan 1992A. Solar Discourse. Ancient Egyptian Ways of Worldreading. *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 68, 107*–123*.
- ASSMANN, Jan 1992B. Akhanyati's Theology of Light and Time. *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 7/4, 143–176.
- ASSMANN, Jan 2001. *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*. München.
- ASSMANN, Jan 2005. *Altägyptische Totenliturgien. 2: Totenliturgien und Totensprüche in Grabinschriften des Neuen Reiches*. Unter Mitarbeit von Martin Bommas, Andrea Kucharek. Supplemente zu den Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 17. Heidelberg.
- BÁCS, Tamás A. 1992. Amun-Re-Harakhti in the Late Ramesside Royal Tombs. In: Luft, Ulrich (ed.), *The Intellectual Heritage of Egypt. Studies Presented to László Kákósy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60th Birthday*. StudAeg 14. Budapest. 43–53.
- BÁCS, Tamás A. 2015. Researches in the Funerary Complex of Hapuseneb, High Priest of Amun at Thebes (TT 67): An Interim Report. In: *Current Research of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes*. Publications of the Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo 2014–2015. Cairo. 9–21.
- BARAIZE, Émile 1921. Rapport sur l'enlèvement et le transport du sarcophage de la reine Hatchopsitou. *ASAE* 21, 175–182, Pl. [2].
- BARBOTIN, Christophe – GUICHARD, Sylvie 2004. La tombe de Merenptah: projets et travaux récents. *Memnonia* 15, 153–164, Pl. XXVIII–XXXIII.
- BARBOTIN, Christophe – GUICHARD, Sylvie 2006. Fouilles du Louvre dans la tombe de Merenptah 2005–2006. *Memnonia* 17, 151–169, Pl. XXIV–XXVIII.
- BARBOTIN, Christophe – GUICHARD, Sylvie 2007. Fouilles du Louvre dans la tombe de Merenptah – KV.8 (2007). *Memnonia* 18, 105–117, Pl. XIX–XXIII.
- BARBOTIN, Christophe – GUICHARD, Sylvie 2009. Fouilles du Musée du Louvre dans la tombe de Merenptah – KV.8 (2008). *Memnonia* 20, 175–182, Pl. XLVIII–LI.
- BARTHELMESS, Petra 1992. *Der Übergang ins Jenseits in den thebanischen Beamtengräbern der Ramessidenzeit*. SAGA 2. Heidelberg.
- BENNETT, John 1965. Notes on the 'Aten'. *JEA* 51, 208–209.
- BILLING, Nils 2004. Writing an Image – The Formulation of the Tree Goddess Motif in the Book of the Dead, Ch. 59. *SAK* 32, 35–50.
- BONOMI, Joseph – SHARPE, Samuel 1864. *The Alabaster Sarcophagus of King Oimeneptah, King of Egypt, Now in Sir John Soane's Museum, Lincoln's Inn Fields*. London.
- BROCK, Edwin C. 1992. The Tomb of Merenptah and Its Sarcophagi. In: Reeves, C. N. (ed.), *After Tutankhamün. Research and Excavation in the Royal Necropolis at Thebes*. London – New York, repr. 2009. 122–140, Pls. XVI–XVIII.

- BUCHER, Paul 1932. *Les textes des tombes de Thoutmosis III et d'Aménophis II*. MIFAO 60. Le Caire.
- BUCKLEY, Ian M. – BUCKLEY, Peter – COOKE, Ashley 2005. Fieldwork in Theban Tomb KV 39: The 2002 Season. *JEA*, 71–82.
- BUHL, Marie-Louise 1947. The Goddesses of the Egyptian Tree Cult. *JNES* 6.2, 80–97.
- CALLENDER, Vivienne 2004. Queen Tausret and the End of Dynasty 19. *SAK* 32, 84–104.
- CARTER, Howard 1901. Report upon the Tomb of Sen-nefer Found at Biban el-Molouk Near That of Thotmes III N° 34. *ASAE* 2, 196–200. Pl. I.
- CARTER, Howard 1906. Description and Excavation of the Tomb of Hâtshopsîtû. In: Davis, Theodore M. (ed.), *The Tomb of Hâtshopsîtû*. Theodore M. Davis' Excavations: Bibân el Molûk. London, repr. 2001. 76–80.
- CARTER, Howard 1917A. A Tomb Prepared for Queen Hatshepsuit Discovered by the Earl of Carnarvon (October 1916). *ASAE* 16, 179–182.
- CARTER, Howard 1917B. A Tomb Prepared for Queen Hatshepsuit and Other Recent Discoveries at Thebes. *JEA* 4, 107–118, Pls. XIX–XXII.
- CONMAN, Joanne 2003. It's about Time: Ancient Egyptian Cosmology. *SAK* 31, 33–61.
- DARESSY, G[eorges] 1902. *Fouilles de la Vallée des Rois 1898–1899*. CG 24001–24990. Le Caire.
- DARNELL, John Coleman 2004. *Enigmatic Netherworld Books of the Solar-Osirian Unity. Cryptographic Compositions in the Tombs of Tutankhamun, Ramesses VI and Ramesses IX*. OBO 198. Fribourg – Göttingen.
- [DAVIS, Theodore M. – AYRTON, E. R.] 1908. The Tomb of Siptah Merenptah. In: Davis, Theodore M. (ed.), *The Tomb of Siptah; the Monkey Tomb and the Gold Tomb*. Theodore M. Davis' Excavations: Bibân el Molûk. London, repr. 2001. 10–15, Pls. [I–VI], frontisp.
- DER MANUELIAN, Peter – LOEBEN, Christian 1993. New Light on the Recarved Sarcophagus of Hatshepsut and Thutmose I in the Museum of Fine Arts, Boston. *JEA* 79–125, Pls. VI–XIV.
- DODSON, Aidan M. 1988. The Tombs of the Kings of the Early Eighteenth Dynasty at Thebes. *ZÄS* 115, 110–123.
- DODSON, Aidan 1999. The Decorative Phases of the Tomb of Sethos II and Their Historical Implications. *JEA* 85, 131–142, Pls. XX–XXI.
- DOMINICUS, Brigitte 1994. *Gesten und Gebärden in Darstellungen des Alten und Mittleren Reiches*. SAGA 10. Heidelberg.
- EATON-KRAUSS, Marianne 1999. The Fate of Sennefer and Senetnay at Karnak Temple and in the Valley of the Kings. *JEA* 85, 113–129, Pls. XVIII–XIX.
- EATON-KRAUSS, Marianne 2012. Who Commissioned KV 42 and for Whom? *GM* 234, 53–60.
- EL-BIALY, Mohamed 1999. Récentes recherches effectuées dans la tombe N° 42 de la Vallée des Rois. *Memnonia* 10, 161–178, Pl. XLIII–XLVII.
- EL-SAWI, Ahmad – GOMAA, Farouk 1993. *Das Grab des Panehsi, Gottesvaters von Heliopolis in Matariya*. ÄAT 23.
- FISCHER, Henry George 1972. L'orientation des textes. In: *Textes et langages de l'Égypte pharaonique: Cent cinquante années de recherches 1822–1972. Hommage à Jean-François Champollion*. I–III. BdE 64. Le Caire. I, 21–23.
- FISCHER, Henry George 1977. *The Orientation of Hieroglyphs*. 1: *Reversals*. Egyptian Studies 2. New York.
- FRANKFORT, H[enri] 1933. *The Cenotaph of Seti I at Abydos*. With chapters by A. de Buck, Battiscombe Gunn. I: *Text*. II: *Plates*. London.
- GABOLDE, Luc 1987. La chronologie du règne de Thoutmosis II, ses conséquences sur la datation des momies royales et leurs répercussions sur l'histoire du développement de la Vallée des Rois. *SAK* 14, 61–81.

- GARCIA ZAMACONA, Carlos 2012. *Ím.y-wr.t* (ꜥ3) *n p.t* and *t3-wr* (ꜥ3) *n t3* in the Solar Circuit: Data from the Coffin Texts. *JEA* 98, 185–194.
- GRANDET, Pierre 2000. L'exécution du chancelier Bay. O. IFAO 1864. *BIFAO* 100, 339–345.
- GRAPOW, Hermann 1936. Studien zu den thebanischen Königsgriibern. *ZÄS* 72, 12–39, Taf. I–II.
- GUGLIELMI, Waltraud 1973. *Reden, Rufe und Lieder auf altägyptischen Darstellungen der Landwirtschaft, Viehzucht, des Fisch- und Vogelfangs vom Mittleren Reich bis zur Spätzeit*. TÄB 1. Bonn.
- GULMANT, Félix 1907. *Le tombeau de Ramsès IX*. MIFAO 15. Le Caire.
- GUNN, Battiscombe 1923. Notes on the Aten and His Names. *JEA* 9, 168–176.
- HORNUNG, Erik 1963. *Das Amduat, die Schrift des verborgenen Raumes*. Herausgegeben nach Texten aus den Gräbern des Neuen Reiches. I: Text. II: Übersetzung und Kommentar. ÄA 7. Wiesbaden.
- HORNUNG, Erik 1967. *Das Amduat, die Schrift des verborgenen Raumes*. III: Die Kurzfassung. Nachträge. ÄA 13. Wiesbaden.
- HORNUNG, Erik 1971. *Das Grab des Haremhab im Tal der Könige*. Unter Mitarbeit von Frank Teichmann. Bern.
- HORNUNG, Erik 1975A. Das Grab Thutmosis' II. *RdE* 27, 125–131.
- HORNUNG, Erik 1975B. *Das Buch der Anbetung des Re im Westen*. Nach Versionen des Neuen Reiches herausgegeben. I: Text. AH 2. Basel – Genève.
- HORNUNG, Erik 1976. *Das Buch der Anbetung des Re im Westen*. Nach Versionen des Neuen Reiches herausgegeben. II: Übersetzung und Kommentar. AH 3. Basel – Genève.
- HORNUNG, Erik 1978. Struktur und Entwicklung der Gräber im Tal der Könige. *ZÄS* 105, 59–66.
- HORNUNG, Erik 1979A. *Das Buch von den Pforten des Jenseits*. Nach Versionen des Neuen Reiches herausgegeben. I: Text. Unter Mitarbeit von Andreas Brodbeck, Elisabeth Staehelin. AH 7. Basel – Genève.
- HORNUNG, Erik 1979B. *Das Totenbuch der Ägypter*. Eingeleitet, übersetzt und erläutert. Bibliothek der Alten Welt. Zürich.
- HORNUNG, Erik 1980. *Das Buch von den Pforten des Jenseits*. Nach Versionen des Neuen Reiches herausgegeben. II: Übersetzung und Kommentar. Unter Mitarbeit von Andreas Brodbeck, Elisabeth Staehelin. AH 8. Basel – Genève.
- HORNUNG, Erik 1983. Fisch und Vogel: zur altägyptischen Sicht des Menschen. *Eranos-Jahrbuch* 52, 455–496.
- HORNUNG, Erik 1985. *Tal der Könige. Die Ruhestätte der Pharaonen*. 3. erw. Aufl. Zürich.
- HORNUNG, Erik 1987. *Texte zum Amduat*. I: Kurzfassung und Langfassung, 1. bis 3. Stunde. AH 3 [13!]. Basel – Genève.
- HORNUNG, Erik 1988. Zum Turiner Grabplan. In: Baines, John et al. (eds.), *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I. E. S. Edwards*. Occasional Publications 7. London. 138–142.
- HORNUNG, Erik 1989. *Die Unterweltbücher der Ägypter*. Eingeleitet, übersetzt und erläutert. 3. Aufl. Bibliothek der Alten Welt. Zürich – München.
- HORNUNG, Erik 1990. *Zwei ramessidische Königsgriibern: Ramses IV. und Ramses VII*. Mit Beiträgen von Susanne Bickel, Elisabeth Staehelin, David Warburton. Theben 11. Mainz am Rhein.
- HORNUNG, Erik 1991A. *The Tomb of Pharaoh Seti I*. Photographed by Harry Burton. Zürich – München.
- HORNUNG, Erik 1991B. *Die Nachtfahrt der Sonne. Eine altägyptische Beschreibung des Jenseits*. Düsseldorf – Zürich.
- HORNUNG, Erik 1992. *Texte zum Amduat*. II: Langfassung, 4. bis 8. Stunde. AH 14. Basel – Genève.
- HORNUNG, Erik 1994A. *Texte zum Amduat*. III: Langfassung, 9. bis 12. Stunde. AH 15. Basel – Genève.

- HORNUNG, Erik 1994B. Die „königliche“ Dekoration der Sargkammer. In: Dziobek, Eberhard, *Die Gräber des Vezirs User-Amun. Theben Nr. 61 und 131. AV 84. Mainz am Rhein. 42–47, Taf. 9–16, 28–35, 49.*
- HORNUNG, Erik 1995A. Studies on the Decoration in the Tomb of Seti I. In: Wilkinson, Richard H. (ed.), *Valley of the Sun Kings. New Explorations in the Tombs of the Pharaohs.* Tucson, AZ. 70–73.
- HORNUNG, Erik 1995B. *Echnaton. Die Religion des Lichtes.* Zürich.
- HORNUNG, Erik 1997. *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine Ätiologie des Unvollkommenen.* Unter Mitarbeit von Andreas Brodbeck, Hermann Schlögl, Elisabeth Staehelin. Mit einem Beitrag von Gerhard Fecht. 3. verb. Aufl. OBO 46. Fribourg – Göttingen.
- HORNUNG, Erik 1999. *Das Grab Sethos' I.* Fotos: Harry Burton. 2. Aufl. Düsseldorf – Zürich.
- HORNUNG, Erik – STAEHELIN, Elisabeth 1991. *Sethos – ein Pharaonengrab.* Basel.
- HORNUNG, Erik et al. 2005. *Immortal Pharaoh. The Tomb of Thutmose III.* Madrid.
- JANSEN-WINKELN, Karl 2004. Sprachliche Bemerkungen zu den „Unterweltbüchern“. *SAK 32, 205–232.*
- JANSEN-WINKELN, Karl 2012. Zu Sprache und Datierung des Amduat. *JEA 98, 87–106.*
- JÜRGENS, Peter 1999. Das Stemma des Amduat nach den Textzeugen des Neuen Reiches. *SAK 27, 141–171.*
- KÁKOSY, László 1984. Solar Disc or Solar Globe? In: *Studien zu Sprache und Religion Ägyptens. Zu Ehren von Wolfhart Westendorf überreicht von seinen Freunden und Schülern.* 1: Sprache. 2: Religion. Göttingen. 2, 1057–1067.
- LAPP, Günther 2008. *Totenbuch Spruch 125. Totenbuchttexte 3.* Basel.
- LEBLANC, Christian 2009. La tombe de Ramsès II (KV.7): de la fouille archéologique à l'identification du programme iconographique. *Memnonia 20, 195–211, Pl. LIV–LVIII.*
- LEBLANC, Christian 2010. The Tomb of Ramesses II (KV 7): From Its Archaeological Excavation to the Identification of Its Iconographical Program. *MDAIK 66, 161–174.*
- LEFÉBURE, [Eu]gène] 1886. *Les hypogées royaux de Thèbes.* Première division: *Le tombeau de Sèti Ier.* Avec la collaboration de U[r]bain] Bouriant et V[ictor] Loret. MMAF 2. Paris.
- LEFÉBURE, E[ugène] 1889. *Les hypogées royaux de Thèbes.* Seconde division: *Notices des hypogées.* Avec la collaboration de Ed[ouard] Naville et Ern[esto] Schiaparelli. MMAF 3.1. Paris.
- LEITZ, Christian 1989. *Studien zur ägyptischen Astronomie.* ÄA 49. Wiesbaden.
- LIEVEN, Alexandra von 2001. Scheiben am Himmel – Zur Bedeutung von *itn* und *itn.t*. *SAK 29, 277–282.*
- LIEVEN, Alexandra von 2007. *Grundriss des Laufes der Sterne. Das sogenannte Nutbuch. Text – Tafeln.* CNIP 31 = The Carlsberg Papyri 8. Copenhagen.
- LORET, Victor 1898A. Le tombeau de Thotmès III à Biban-el-Molouk. *BIE 3e sér. 8, 91–97, Pl. 1–7.*
- LORET, Victor 1898B. Le tombeau de Aménophis II et la cachette royale de Biban-el-Molouk. *BIE 3e sér. 8, 98–112, Pl. 1, 8–15.*
- LÜSCHER, Barbara 1998. *Untersuchungen zu Totenbuch Spruch 151.* SAT 2. Wiesbaden.
- LÜSCHER, Barbara 2000. Dekoration. In: Jenni, Hanna (Hrsg.), *Das Grab Ramses' X. (KV 18).* AH 16. Basel. 35–61.
- MANASSA, Colleen 2006. The Judgement Hall of Osiris in the Book of Gates. *RdE 57, 109–142, Pl. XV–XVIII.*
- MARCINIAK, Marek 1983. Deux campagnes épigraphiques au tombeau de Ramsès III dans la Vallée des Rois (N° 11). *Études et Travaux 12, 295–305.*
- MARTIN, Geoffrey Thorndike 1974. *The Rock Tombs of El-Amarna 7. The Royal Tomb at El-Amarna. I: The Objects.* ASEg 35. London.

- MARTIN, Geoffrey Thorndike 1989. *The Rock Tombs of El-Amarna 7. The Royal Tomb at El-Amarna. II: The Reliefs, Inscriptions, and Architecture*. ASEg 39. London.
- MASPERO, Gaston 1912. Inscriptions and Decoration of the Tomb of Harmhabi. In: Davis, Theodore M. (ed.), *The Tombs of Harmhabi and Toutânkhamanou*. Theodore M. Davis' Excavations: Bibân el Molúk. London, repr. 2001. 59–95, Pls. XXV–LXXIII.
- MAURIC-BARBERIO, Florence 2001. Le premier exemplaire du *Livre de l'Amdouat*. *BIFAO* 101, 315–350.
- MAURIC-BARBERIO, Florence 2004. Reconstitution du décor de la tombe de Ramsès III (partie inférieure) d'après les manuscrits de Robert Hay. *BIFAO* 104, 389–456.
- MAYSTRE, Charles 1939. Le tombeau de Ramsès II. *BIFAO* 38, 183–190, Pl. XXI–XXII.
- MÜLLER, Maya 1986. Zum Werkverfahren an Thebanischen Grabwänden des Neuen Reiches. *SAK* 13, 149–164, Taf. 13–18.
- MÜLLER-ROTH, Marcus 2008. *Das Buch vom Tage*. OBO 236. Fribourg – Göttingen.
- NEUGEBAUER, O[tto] – PARKER, Richard 1960. *Egyptian Astronomical Texts. I: The Early Decans*. Brown University Bicentennial Publications. Providence, RI – London.
- NEUGEBAUER, O[tto] – PARKER, Richard 1964. *Egyptian Astronomical Texts. II: The Ramesside Star-Clocks*. Brown University Bicentennial Publications. Providence, RI – London.
- NEUGEBAUER, O[tto] – PARKER, Richard 1969. *Egyptian Astronomical Texts. III: Decans, Planets, Constellations and Zodiacs. Text – Plates*. Brown University Bicentennial Publications. Providence, RI – London.
- NEWBERRY, Percy E. 1904. Description of the Tomb and Sarcophagus of Thoutmôsis IV. In: Davis, Theodore M. (ed.), *The Tomb of Thoutmôsis IV*. Theodore M. Davis' Excavations: Bibân el Molúk. London, repr. 2001. XXVIII–XL.
- NIWIŃSKI, Andrzej 1983. Untersuchungen zur ägyptischen religiösen Ikonographie der 21. Dyn. 2: Der Entwicklungsprozeß der thebanischen ikonographischen Sonnenlaufmotive zwischen der 18. und 21. Dynastie. *GM* 65, 75–89.
- OTTO, Eberhard 1960. *Das ägyptische Mundöffnungsritual. I: Text. II: Kommenntar*. ÄA 3. Wiesbaden.
- PERNIGOTTI, Sergio 1980. *La statuaria egiziana nel Museo Civico Archeologico di Bologna*. Cataloghi del Museo Civico Archeologico de Bologna NS 2. Bologna.
- PIACENTINI, Patrizia – ORSENIGO, Christian 2004. *La Valle dei Re riscoperta. I giornali de scavo di Victor Loret (1898–1899) e altri inediti*. Le vetrine del sapere 1. Milano.
- PIANKOFF, Alexandre 1957. La tombe du Ramsès Ier. *BIFAO* 56, 189–200, Plan, Pl. I–IX.
- PIANKOFF, Alexandre 1958. Les peintures dans la tombe du roi Ai. *MDAIK* 16, 247–251, Taf. XXI–XXV.
- PIANKOFF, Alexandre 1964. *The Litany of Re*. ERTR 4 = Bollingen Series 40.4. New York.
- PIANKOFF, Alexandre – HORNUNG, Erik 1961. Das Grab Amenophis' III. im Westtal der Könige. *MDAIK* 17, 111–127, Taf. XXII–XXVIII.
- PIANKOFF, Alexandre – MAYSTRE, Charles 1939. Deux plafonds dans les tombes royales. *BIFAO* 38, 65–70, Pl. V–VI.
- PIANKOFF, Alexandre – RAMBOVA, N[atacha] 1954. *The Tomb of Ramesses VI*. Texts – Plates. ERTR 1 = Bollingen Series 40.1. New York.
- POLZ, Daniel 2007. *Der Beginn des Neuen Reiches. Zur Vorgeschichte einer Zeitwende*. SDAIK 31. Berlin – New York.
- POLZ, Daniel 2008. Mentuhotep, Hatschepsut und das Tal der Könige. Eine Skizze. In: Engel, Eva-Maria – Müller, Vera – Hartung, Ulrich (Hrsg.), *Zeichen aus dem Sand. Streiflichter aus Ägyptens Geschichte zu Ehren von Günter Dreyer*. Menes 5. Wiesbaden. 525–533, Taf. [1].

- QUACK, Joachim Friedrich 2005A. Ein Prätext und seine Realisierungen. Facetten des ägyptischen Mundöffnungsrituals. In: Dücker, Burckhard – Roeder, Hubert (Hrsg.), *Text und Ritual. Kulturwissenschaftliche Essays und Analysen von Sesostris bis Dada*. Hermeia 8. Heidelberg. 165–185.
- QUACK, Joachim Friedrich 2005B. Ein Unterweltbuch der solar-osirianischen Einheit? [Rez. DARNELL 2004.] *WdO* 35, 22–47.
- RATIÉ, Suzanne 1968. *Le papyrus de Neferoubenef (Louvre III 93)*. BdE 43. Le Caire.
- RAVEN, Maarten J. 2005. Egyptian Concepts on the Orientation of the Human Body. *JEA* 91, 37–53.
- REDFORD, Donald B. 1984. *Akhenaten. The Heretic King*. Princeton, NJ.
- REEVES, C. N. 1990. *Valley of the Kings. The Decline of a Royal Necropolis*. London – New York.
- REEVES, Nicholas 2001. *Akhenaten. Egypt's False Prophet*. London.
- REEVES, Nicholas – WILKINSON, Richard H. 1996. *The Complete Valley of the Kings. Tombs and Treasures of Egypt's Greatest Pharaohs*. London.
- REFAI, Hosam 2000. Überlegungen zur Baumgöttin. *BIFAO* 100, 383–392.
- RICHTER, Barbara A. 2008. The Amduat and Its Relationship to Architecture of Early 18th Dynasty Burial Chambers. *JARCE* 44, 73–104.
- ROBERSON, Joshua 2009. A Solar Litany from the Tomb of Ramesses IX. *JARCE* 45, 227–232.
- ROBERSON, Joshua Aaron 2012. *The Ancient Egyptian Books of the Earth*. Wilbour Studies in Egypt and Ancient Western Asia 1. Atlanta, GA.
- ROBERSON, Joshua Aaron 2013. *The Awakening of Osiris and the Transit of the Solar Barks. Royal Apotheosis in a Most Concise Book of the Underworld and Sky*. OBO 262. Fribourg – Göttingen.
- ROEHRIG, Catherine H. 2006. The Building Activities of Thutmose III in the Valley of the Kings. In: Cline, Eric H. – O'Connor, David (eds.), *Thutmose III. A New Biography*. Ann Arbor, MI. 238–259.
- ROEHRIG, Catherine H. 2007. Chamber Ja in Royal Tombs in the Valley of the Kings. In: Dorman, Peter F. – Bryan, Betsy M. (eds.), *Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes*. SAOC 61. Chicago, IL. 117–138.
- ROMER, John 1974. Tuthmosis I and the Bibân el-Molûk: Some Problems of Attribution. *JEA* 60, 119–133.
- ROMER, John 1975. The Tomb of Tuthmosis III. *MDAIK* 31, 315–351, Taf. 102–107.
- ROMER, John 1976. Royal Tombs of the Early Eighteenth Dynasty. *MDAIK* 32, 191–206.
- ROMER, John 1981. *Valley of the Kings*. London.
- ROULIN, Gilles 1996. *Le Livre de la Nuit. Une composition égyptienne de l'au-delà*. I: Traduction et commentaire. II: Copie synoptique. OBO 147. Fribourg – Göttingen.
- SCHADEN, Otto J. – ERTMAN, Earl 1998. The Tomb of Amenmesse (KV.10): The First Season. *ASAE* 73, 116–155, Pls. I–IX.
- SCHENKEL, Wolfgang 1978. *Das Stemma der altägyptischen Sonnenlitanei. Grundlegung der Textgeschichte nach der Methode der Textkritik*. GOF IV.6. Wiesbaden.
- SCHOTT, Siegfried 1958. Die Schrift der verborgenen Kammer in Königsgräbern der 18. Dynastie. Gliederung, Titel und Vermerke. *NAWG* (1958), 315–372, Taf. 1–16, Farbtaf.
- SCHWEINFURTH, G[eorg] 1900. Neue Thebanische Gräberfunde. *Sphinx* 3, 103–107.
- SEELE, Keith C. 1959. *The Tomb of Tjanefer at Thebes*. OIP 86. Chicago, IL.
- SETTGAST, Jürgen 1963. *Untersuchungen zu altägyptischen Bestattungsdarstellungen*. ADAIK 3. Glückstadt – Hamburg – New York.
- SEYFRIED, Karl-Joachim 1991. *Das Grab des Paenkhemenu (TT 68) und die Anlage TT 227*. Theben 6. Mainz am Rhein.

- SEYFRIED, Karl-Joachim 1995. *Das Grab des Djehutiemhab (TT 194)*. Theben 7. Mainz am Rhein.
- SHIRLEY, J. J. 2014. The Power of the Elite: The Officials of Hatshepsut's Regency and Coregency. In: Galán, José M. – Bryan, Betsy M. – Dorman, Peter F. (eds.), *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut. Papers from the Theban Workshop 2010*. SAOC 69. Chicago, IL. 173–245
- SOUROUZIAN, Hourig 1989. *Les monuments du roi Merenptah*. SDAIK 22. Mainz am Rhein. 176–184, Pl. 34–36, 38b–c.
- SPALINGER, Anthony 2000. The Destruction of Mankind: A Transitional Literary Text. SAK 28, 257–282.
- STEINDORFF, Georg 1938. Die Grabkammer des Tutanchamun. ASAE 38 (1938) 641–667, Pl. CXV–CXIX.
- STEINDORFF, Georg – WOLF, Walther [1936]. *Die Thebanische Gräberwelt*. Leipziger ägyptologische Studien 4. Glückstadt – Hamburg.
- THOMAS, Elizabeth 1956. Solar Barks Prow to Prow. JEA 42, 65–79.
- THOMAS, Elisabeth 1978. The 'Well' in Kings' Tombs in Bibân el-Molûk. JEA 64, 80–83.
- VON DER WAY, Thomas 1996. Überlegungen zur Jenseitsvorstellung in der Amarnazeit. ZÄS 123, 157–164.
- WEGNER, Josef 2007. *The Mortuary Temple of Senwosret III at Abydos*. PPYE 8. New Haven, CT – Philadelphia, PA.
- WEGNER, Josef 2009. The Tomb of Senwosret III at Abydos: Considerations on the Origins and Development of the Royal Amduat-Tomb. In: Silverman, D. P. – Simpson, W. K. – Wegner, J. (eds.), *Archaism and Innovation: Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*. New Haven, CT – Philadelphia, PA. 103–168.
- WEIGALL, Arthur E. P. 1911. Miscellaneous Notes. ASAE 11, 170–176.
- WERNING, Daniel A. 2007. An Interpretation of the Stemmata of the Books of the Netherworld in the New Kingdom – Tomb Decoration and the Text Additions for Osiris NN. In: Goyon, J.-C. – Cardin, C. (éd.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists, Grenoble 6–12 September 2004*. I–II. OLA 150. Leuven – Paris – Dudley, MA. II, 1935–1949.
- WERNING, Daniel A. 2011. *Das Höhlenbuch. Textkritische Edition und Textgrammatik*. I: *Überlieferungsgeschichte und Textgrammatik*. II: *Textkritische Edition und Übersetzung*. GOF IV.48. Wiesbaden.
- WESTENDORF, Wolfhart 1966. *Altägyptische Darstellungen des Sonnenlaufes auf der abschüssigen Himmelsbahn*. MÄS 10. Berlin.
- WESTENDORF, Wolfhart 2002. Das Ende der Unterwelt in der Amarnazeit, oder: Die Erde als Kugel. GM 187, 101–111.
- WIEBACH-KOEPKE, Silvia 1997. Standorte – Bewegungstypen – Kreisläufe. Semantische Betrachtungen zur Dynamik der Sonnenlaufprozesse in Amduat und Pfortenbuch. SAK 24, 337–366.
- W[INLOCK], H[erbert] E. 1916. The Late Theodore M. Davis's Excavations at Thebes in 1912–13. I: The Excavation of the Rear Corridors and Sepulchral Chamber of the Tomb of King Siptah. BMMA 11.1, 13–18.
- WINLOCK, H. E. 1929. Notes on the Reburial of Tuthmosis I. JEA 15, 56–68, Pls. XI–XIV.
- WOLF-BRINKMANN, Elske Marie 1968. *Versuch einer Deutung des Begriffes 'b3' anhand der Überlieferung der Frühzeit und des Alten Reiches*. (Diss.) Basel.
- YOSHIMURA, Sakuji – KONDO, Jiro (eds.) 2004. *Conservation of the Wall Paintings in the Royal Tomb of Amenophis III. First and Second Phases Report*. Paris – Tokyo.
- ŽABKAR, Louis V. 1968. *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts*. SAOC 34. Chicago, IL.
- ZANDEE, J[an] 1947. De hymnen aan Amon van papyrus Leiden I 350. OMRO 28, 1–158, Pl. I–XXXI.

ZEIDLER, Jürgen 1999. *Pfortenbuchstudien. I: Textkritik und Textgeschichte des Pfortenbuches. II: Kritische Edition nach Versionen des Neuen Reiches.* GOF IV.36. Wiesbaden.

Internetes kiadványok és adatbázisok

JENNI, Hanna *et al.* s. a. *Das Grab des Königs Siptah (KV 47).* <https://aegyptologie.unibas.ch/forschung/projekte/misr-mission-siptah-ramses-x/siptah/> (2015. április 25.)

RMO 2015, AMS 54 vel. 2. *Rijksmuseum van Oudheden / Amonhymne; logboek.*
<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=AMS+54+vel+2> (2015. április 25.)

RÖSSLER-KÖHLER, Ursula 2015. *Das altägyptische Totenbuch. Ein digitales Textzeugenarchiv.*
<http://tottenbuch.awk.nrw.de/> (2015. április 25.)

WEEKS, Kent *et al.* 2013. *Theban Mapping Project.* <http://www.thebanmappingproject.com/> (2015. április 25.)

WEEKS, Kent *et al.* 2013, KV 43. *Theban Mapping Project / Sites / KV 43 / Images.*
http://www.thebanmappingproject.com/sites/browse_tombimages_857.html (2015. április 25.)

EGY ÓEGYIPTOMI ISTEN KARAKTERÉNEK KIBONTAKOZÁSA

‘Ha’ a *Piramisszövegek* és a *Koporsószövegek* néhány mondásában

Jasper Kata

Jean Yoyotte a következő megállapítást tette Háról, a Nyugat uráról: „Ennélfogva, az utolsó kor-
szakokban éppúgy, mint azelőtt, Ha globális perszonalifikációként lép fel, egyszerre jelentve a lenyugvót (ti. a lenyugvó napot), a sivatagot, a nekropoliszt...”¹. Egy másik alkalommal pedig az istennel kapcsolatban az alábbi, ahogy írja, „megalapozott közhelyeket” sorolja: „... ásványkin-
csekben gazdag vidék istene, a Nyugat és a líbiai területek megszemélyesítője, a lenyugvó (nap) megtisztító átvonulásának alakja stb.”²

Ezzel a két gondolattal gyakorlatilag mindent idéztünk, amit a szóban forgó istenről, Háról tudni lehet, és úgy tűnik, ezen a ponton abbahagyhatnánk a kutatást. Mindazonáltal a vizsgálót sokkal kevésbé az istenség és a fent sorolt területek kapcsolata miatt érdemes folytatni. Lényegesen relevánsabb lehet az a kérdés, hogyan értelmeznek egyes kutatók néhány, az istenséghez kapcsolódó jelenséget. Arról van szó tudniillik, hogy szabad-e bizonyos korokban felmerülő információkat érvényesnek tartani az egyiptomi történelem több évezredet felölelő idejére, kizárva ezzel az elme kreativitásának és az intellektuális produktívitásnak a lehetőségét? Az effajta, univerzális megközelítésmód ugyanis sok esetben megfigyelhető az egyiptomi vallástörténetben.

Csupán a Hára vonatkozó kutatásokat figyelembe véve is szembekerülhetünk olyan állításokkal, amelyek később félrevívónek bizonyulhatnak. A két óbirodalmi (Kr. e. 2686–2160)³ szobrot bemutató Wildung,⁴ példának okáért, egy Ptolemaiosz-korban (Kr. e. 332–30), de legkorábban a Szaiszi korban (Kr. e. 664–525) kreált, nem létező mitológia alapján⁵ vetette föl az alkotások Hához való társítását, figyelmen kívül hagyva nemcsak az óriási időbeli szakadékot, hanem a közben végbement kulturális változásokat is. Két olyan szoborról⁶ feltételezte ugyanis, hogy az istent ábrázolják, amelyek közül az egyik dombormű diagnosztikus jegyei a kés és a líbiaiakra jellemző pénisztok voltak.⁷ A szobrokat arányaik, stílusuk, anyaguk (Khephrén-diorit), a sztéléhez

¹ YOYOTTE 1993–1994, 670. Az idegennyelvű szakirodalomból vett idézetek a továbbiakban a saját fordításaim.

² YOYOTTE 1991–1992, 628.

³ Az évszámok közlése SHAW 2000 alapján történik.

⁴ WILDUNG 1972.

⁵ YOYOTTE 1990–1991, 139; YOYOTTE 1993–1994, 672.

⁶ Brüsszeli szoborfeje; E 7039 (Musées royaux d’Art et d’Histoire); New York-i szobortöredék: 58.192 (The Brooklyn Museum); WILDUNG 1972, 146–149, 151–152: 1–9 és 11–13. ábrák.

⁷ A Brooklyn Museumból származó szobor (58.192) leírását lásd WILDUNG 1972, 146–150, 154–155.

hasonló, lekerekített háttámlájuk és gömbölyű, elülső, alsó sarkában átlósan vágott parókatípusuk alapján a 3. dinasztíára (Kr. e. 2686–2613) datálta.⁸ Megállapította róluk, hogy feltehetően nomoszisteneket ábrázoltak;⁹ mindezeket az információkat pedig feltételeken összekapcsolta a líbiai területekhez is kötődő Hával.¹⁰ Figyelmen kívül hagyta ugyanakkor, hogy az istent csak a 27. dinasztia idején (Kr. e. 525–404) ábrázolták késsel,¹¹ és először Ptolemaiosz-kori szövegek említették a 7. alsó-egyiptomi nomosz isteneként,¹² ikonográfiájának¹³ pedig sohasem volt része a pénisztok. Mindez azért fontos, mert Ha és a nomosz kapcsolata csupán abban a kulturális kontextusban mutatható ki, amely egy hellénisztikus, multikulturális miliőben sokkal inkább szól az identitásőrzésről és ennek kapcsán a tudás mindent szakralizáló „kodifikálásáról”.¹⁴ Ennélfogva ettől a korszaktól nem állt messze az sem, hogy egy olyan marginális, mocsaras vidéknek a Nílus-delta nyugati csücskében, amely sem régészetileg, sem a szöveges források alapján nem fogható meg korábban,¹⁵ identitást alkosson azáltal, hogy a Nyugati-sivatag istenét helyezi az élére. Mindezt egy majdnem két és fél évezreddel korábbi állapotra visszavetíteni merésznek tűnik.

Másrészről Altenmüller írásában találkozunk hasonló jelenséggel, aki az óbirodalmi *ḥt-ḥ3* „Ha kísérete” magas rangú hivatalnok címe láttá bele a Nyugati-sivatag termékeit, elsősorban az ott levadászott állatokat és az oázisok szőlőtermését regisztráló funkciót. Minderre az isten későbbi, Nyugati-sivataghoz kötődő szerepei, kompetenciái, valamint az óbirodalmi elítélők képi anyagában fellelhető vadászat-jelenetek adtak számára igazolást. A termékek beszállítását isteni felügyelethez kötötte, a cím Óbirodalom utáni eltűnését pedig a hivatal deszakralizációjával magyarázta.¹⁶ Altenmüller világos gondolatmenete akkor válik megkérdőjelezhetővé, ha figyelembe vesszük, hogy Hának egyetlen korszakban sem igazolható a kapcsolata a sivatagi állatokkal, amelyek levadászása az egyértelmű hússzerzés mellett – halotti kontextusban – a káosz erőinek

⁸ WILDUNG 1972, 150–153.

⁹ WILDUNG 1972, 154, 158–159.

¹⁰ WILDUNG 1972, 157–158.

¹¹ A Hibiszi templom szentélyében, a bejárat melletti, északi falszakaszon a negyedik regiszter első alakja Hórusz–Ha, aki egyik kezében íjat, másik kezében egy kést tart, amellel, hogy mindkét kezében láthatóak ellenségek is a hajuknál megragadva: DAVIES 1953, V. tábla. A Szaiszi korbán (Kr. e. 664–525) emelt templom szentélyét I. Dareiosz idején (Kr. e. 522–486) teljesen átépítették (CRUZ-ÚRIBE 1988, 196–197), ennélfogva az ábrázolás maga is csak a 27. dinasztiaiból adatolt.

¹² A 7. alsó-egyiptomi nomosz Egyiptom 42 közigazgatási kerülete közül a Nílus-delta nyugati csücskében húzódott, a Nílus rozettái ága és a Líbiai-sivatag között (YOYOTTE 1991–1992, 625). Első városa (*Bj3s.t*) a Szaiszi korból ismert (Nitokrisz-sztélé: MANUELIAN 1994, 305 (27) és 314 (27); CAMINOS 1964, 93–94), Hához kapcsolódóan pedig Edfuból (E I, 331,15–332,2) és Dendarából (D X, 86,5–10) vannak Ptolemaiosz-kori forrásaink. Legkésőbb a Tebtúniszi papirusz (pCarlsberg 182 + PSI I, 77, Fragment I, 18, 13–19; OSING 1998, 241) említi Hát a nomosz fő isteneként a Kr. u. 2. században.

¹³ Az istent leggyakrabban neve ideogramját, a „homokos dombvidéket” (GARDINER 1957³, 488) ábrázoló háromcsúcsú hegy hieroglifával (N25 – a hieroglifák jelölése a továbbiakban GARDINER 1957³ alapján történik) a fején ábrázolták, fedetlen felsőtesttel és rövid kötényben, kiltben (lásd a Hibiszi templom szentélyében is: DAVIES 1953, V. tábla); ritkábban múmiaként (OSING 1998, 17. tábla).

¹⁴ OSING 1998, 17; ASSMANN 1999, 179–180, 189–190; ASSMANN 2002, 410–411.

¹⁵ A terület egy, az egyiptomi szövegekben nagyon ritkán említett, feltehetően mocsaras lápvidéket takart, amely régészetileg is kevésbé ismert (YOYOTTE 1990–1991, 137; YOYOTTE 1991–1992, 625; MORENO GARCÍA 2013, 97). A benne lévő városok, kultuszok tekintetében az egyiptomi szöveges források sem informatívak. A területet, egészen a Szaiszi korig, csupán a vallási hagyomány részét képező templomi nomoszlisták említik (HELCK 1974, 169; MÜLLER-WOLLERMANN 1996, 7; YOYOTTE 1990–1991, 138, 139; YOYOTTE 1991–1992, 625; YOYOTTE 1993–1994, 667, 672). A Ptolemaiosz-kori templomi szövegekben előforduló öt helység (*Ḥw.t-nh.t*, *Snty-nfr*; *Bs.t*, *Ḥw.t-ḥ3* *nb Jmn.t*, *Ḥw.t-Smsw*) sem lokalizálható (YOYOTTE 1991–1992, 627), és az alsó-egyiptomi városrégészet új eredményei sem kapcsolódnak a területhez (LECLÈRE 2008), amely egyébiránt meglehetősen gyengén urbanizált lehetett (MORENO GARCÍA 2013, 98).

¹⁶ ALTENMÜLLER 2013, 10–13.

legyőzését is szimbolizálta.¹⁷ Másrészt Ha kapcsolata a Nyugati-sivatag szőlőtermő oázisaival csak a Szaiszi kortól mutatható ki,¹⁸ arról nem is beszélve, hogy ezek a területek mindig is sokkal inkább Igai felügyelete alatt álltak.¹⁹ Altenmüller épp azokat a társítási lehetőségeket nem említi, amelyeket már korábban is felvetettek az egyiptológiában, vagy amelyekre vonatkozóan szöveges forrásokkal is rendelkezünk, de amelyek, mint látni fogjuk, szintén nem lesznek kielégítőek. A Nyugati-sivatagon áthaladó karavánkereskedelemmel kapcsolatban Kees látott párhuzamot az Aszjútból induló karavánutak és Ha (aki a Nyugati-sivatag perszonifikációja) néhány aszjúti, középbirodalmi koporsó külső falán szereplő említése között.²⁰ Mindazonáltal erre vonatkozóan, sajnálatos módon, explicit szöveges vagy képi utalással nem rendelkezünk. Így annak igazolása, hogy Ha alakja valóban összekapcsolódott-e a Nyugati-sivatagon áthaladó karavánkereskedelemmel, további kutatás tárgyát képezi. A másik társítási lehetőség Ha és a Nyugati-sivatag ásványkincseire vonatkozik.²¹ Erről a legkorábbi forrásunk a Ptolemaiosz-korból való, amellyel kapcsolatban a területhez rendelt ásványok területi hovatartozása is megkérdőjelezhető, hiszen azok nagyrészt keletről, a Keleti-sivatagból származónak tűnnek.²² Altenmüller esetében tehát nem is az az elsődleges probléma, hogy annak ellenére köti Hát a Nyugati-sivataghoz, hogy arra szöveges források még nem utalnak, hanem sokkal inkább az, hogy még ezt a kapcsolatot is igazolhatatlan tényekkel támasztja alá.

Ehhez kapcsolódik a tanulmány fő kérdése is, amely Ha isten mivoltán keresztül szeretné megvilágítani azt az elméleti és megközelítésbeli problematikát, amit a két legkorábbi halotti szövegkorpusz, a *Piramisszövegek*²³ és a *Koporsószövegek*²⁴ egymáshoz való viszonyának interpretálása vet fel. Mindezek tükrében ugyanis újra felmerül a kérdés, hol lehetnek a határai annak, hogy egy olyan problémát megértsünk, mint egy istenség jellege, jelen esetben annak korai karaktere.

A két halotti szövegcsoport értelmezése körüli dilemma leegyszerűsítve két oldalról fogható meg: egyrészt keletkezésük szociokulturális kontextusa, másrészt a köztük lévő dichotómia értelmezése terén. Kontextusukat tekintve kérdés, hogyan értelmezzük azt a jelenséget, hogy

¹⁷ DODSON – IKRAM 2008, 83; DECKER – HERB 1994, 268, 275, 289–291.

¹⁸ A 26. dinasztia idejében Ha ábrázolása két helyen mutatható ki a Baharija-oázisban: Baeniutiu sírja, belső kápolna, déli fal: FAKHRY 1942, XXXIV. B tábla; Ain-el-Muftalla-i kápolnák, 1. kápolna, 2. terem, nyugati fal: FAKHRY 1942, LI. A tábla.

¹⁹ Az istenről lásd például FISCHER 1957 és 1980; YOYOTTE 1991–1992, 633; ARAFA 2005.

²⁰ KEES 1980, 26.

²¹ Az edfui templomban Ha vezeti a nyugatról származó ásványkincsek felvonultatását: E II, 289, 1–3.

²² AUFRÈRE 1991, 764.

²³ A *Piramisszövegek* egy olyan, az Óbirodalomban, a halotti kultuszhoz kapcsolódóan megjelent, műfaját tekintve meglehetősen heterogén természetű egységekből (himnuszok, liturgikus szövegek, aretalógiák, mágikus kompozíciók, áldozati formulák stb.) álló, több mint 900, különböző hosszúságú mondást tartalmazó hieroglif szövegcsoport, amely először királyi, majd királynéi piramisok földalatti termeiben jelent meg. A korpusz a későbbiekben különböző íráshozdozókon (koporsó, sírfal, sztélé stb.), nem királyi kontextusban is kimutatható, egészen a Későkorig. Tartalmukat tekintve olyan szövegekről van szó, amelyek a sírtulajdonos *ah*-há válásához, azaz megigazult túlvilági szellemi lénygé váló átlényegüléséhez kapcsolódnak. Gyakorlatilag a temetési rituálé során megjelenő cselekmények, az akkor recitált szövegek sírfalon rögzült, monumentális megjelenítésének tekinthetőek. (OSING 1986, 132; BAINES 2004, 15, 20–26, 28; MATHIEU 2004, 253, 255; HAYS 2012, 80–92, 251–263.)

²⁴ A *Koporsószövegek* a Középbirodalom időszakában fordultak elő legnagyobb számban, a provinciális temetők elitkoporsóinak belső falára, ritkábban sírfalra, papiruszra és egyéb halotti kontextusból származó szöveghordozóra írva. A korpuszra vonatkozóan Egyiptom egész területéről rendelkezünk forrásokkal, különféle lelőhelyekről. Első előfordulásuk a 6. dinasztiaig vezethető vissza, utóéletük pedig a *Halottak Könyve* bizonyos fejezeteiben és a későkori temetkezésekben érhető tetten. A *Piramisszövegek*hez hasonlóan egy folyamatosan bővülő és folyamatosan szerkesztés alatt álló korpuszt takarnak, amely szintén orális hagyományokban gyökerezik. A vésett *Piramisszövegekkel* ellentétben a *Koporsószövegek*et leginkább kézzel írták, és a recitált szövegek pusztán rögzítésén túl címetek és kommentárokat is tartalmaztak. (BICKEL 1994, 12; HORNUNG 1999, 7; ASSMANN 2001, 334; ASSMANN 2002, 89; BAINES 2004, 15–16.)

a *Piramisszövegek* az Óbirodalomban kizárólag királyi, majd később királynéi környezetben fordultak elő,²⁵ miközben az elitsírok teljességgel nélkülözték a halotti szövegeket, míg nem az Első Átmeneti Kor (Kr. e. 2160–2055) végétől a társadalom szélesebb rétegének belső koporsófalain (ritkábban papiruszain és sírfalain) foghatóak meg olyan halotti szövegek, az ún. *Koporsószövegek*, amelyek már a *Piramisszövegek*ből való részeket is magukba foglaltak.²⁶

Az interpretációk terén az egyik oldalon áll a Breasted és Gardiner óta elfogadott nézet, miszerint az említett jelenség egy „demokratizációs” és „démotizációs” folyamatra reflektál, amely során az Óbirodalom idejében még a túlvilági boldogulás lehetőségétől elzárt elit számára a központi hatalom gyengülésével, majd bukásával lehetőség nyílt a halotti szövegek birtoklására. Olyan halotti szövegekre is, amelyeket korábban kizárólag a fáraó birtokolhatott. Emellett pedig a szövegek egy másik része, a *Koporsószövegek* új ideákat fogalmazott meg, a korábbihoz képest újszerű módon.²⁷

Ezt megkérdőjelezendő jelentek meg az utóbbi másfél-két évtizedben olyan írások, többek között Hays,²⁸ Mathieu²⁹ és Baines³⁰ tollából, amelyek az óbirodalmi elitsírok reliefes és szöveges anyaga alapján is kimutatták a temetési rítusok elvégzését, valamint a túlvilágra jutáshoz szükséges tudás birtoklását. A halotti szövegek fizikai hiányát ezekben a sírokban Baines³¹ és Hays³² a *decorum* kényszerének tudja be, de Mathieu³³ és Bickel³⁴ sem kapcsolja össze a szövegek meglétét a túlvilági boldogulás garanciájával. A halotti rítusok létét tovább erősítik azok az elit kontextusban megfogható áldozati listák is, amelyek szoros kapcsolatban állnak a *Piramisszövegek* áldozati listáival, és amelyeket Hays egy 4. dinasztiaiból, Hufu korából (Kr. e. 2589–2566) származó elitsírban is igazol.³⁵ Ez két évszázaddal az első *Piramisszövegek* konkrét megjelenése előtti időre tehető. Fontos továbbá, hogy *Koporsószövegek* már a 6. dinasztia (Kr. e. 2345–2181) idejéből is bizonyíthatóak a Dahla-oázisbéli Balat nekropoliszában.³⁶

A „demokratizációs” elmélet megkérdőjelezői ugyanakkor semmiféle magyarázatot nem adnak arra, milyen szociokulturális változás vezetett oda, hogy nagy gonddal megszerkesztett vallásos szövegek mégis felkerüljenek az elit koporsóira. Hasonlóan nem kommunikálnak a régészeti feltárások azon bizonyítékaival sem, amelyek által a korábbihoz képest sokkal szélesebb társadalmi réteg fogható meg, feltehetően a társadalm szerkezet átalakulására reflektálva.³⁷

²⁵ Az Óbirodalomból jelenleg hat királyi (Unasz – 5. dinasztia; Teti, I. Pepi, Merenré és II. Pepi – 6. dinasztia; Ibi – 8. dinasztia) és négy királynéi (II. Pepi édesanyja: II. Anheszenpepi, valamint három királynéja: Neith, Juput és Udzsobten) piramis szövegei ismertek (ALLEN 2005, 1.). A szövegek kiadására, fordítására és egyéb, kapcsolódó tanulmányokra vonatkozó bibliográfiát lásd pl. ALLEN 2005, 419–423. A szövegek legújabb kiadásához lásd: ALLEN 2013. II. Anheszenpepi szövegeihez lásd DOBREV *et al.* 2000, 280–282; MATHIEU 2005; és MATHIEU 2008.

²⁶ DE BUCK hétkötetes *Koporsószövegek*-kiadása (CT I–VII) a koporsók belső falára írt *Piramisszövegek*et nem tartalmazza, azok Allen gyűjtötte össze, és közölte: ALLEN 2006.

²⁷ HAYS 2011, 116–118.

²⁸ HAYS 2011.

²⁹ MATHIEU 2004, 256–258.

³⁰ BAINES 2007, 149–151.

³¹ BAINES 2004, 40–41.

³² HAYS 2011, 118.

³³ MATHIEU 2004, 256–258.

³⁴ BICKEL 2004, 114.

³⁵ Hafhufu sírja: HAYS 2011, 129–130 és n. 120.

³⁶ Medunefer masztabája, Dahla-oázis, 6. dinasztia: VALLOGGIA 1986, 74–76, 62. tábla. Gestermann a pGard II *Koporsószövegeit* is (amelyekben egyébiránt Ha is szerepel: CT VI, 38aa [Sp. 479] – lásd később) a 6. dinasztia végére vagy az Első Átmeneti Kor elejére datálta (GESTERMANN 2003, 206).

³⁷ SEIDLMEYER 1990, különösen 440–442; SEIDLMEYER 2002, 110, 112–117, 123–125.

A *Piramisszövegek* és a *Koporsószövegek* egymáshoz való viszonya kapcsán kialakult vita másik sarkalatos pontja az, hogy milyen mértékben tekintjük a két korpuszt önállóknak, különállóknak. Assmann például a *Koporsószövegeket* abban az értelemben tekinti többnek a *Piramisszövegeknél*, hogy míg az előzőek pusztán recitáció céljára készített liturgiákat rögzítettek, addig az utóbbiak a kiemelések, címek és kommentárok, vagy ahogy ő nevezi, „metatextuális dimenzió” révén a „tudáskészlet írásos kodifikálását” is megjelenítették.³⁸ Olyan új vallási képzeteket írtak le továbbá, mint a *ba*-teológia.³⁹ A *Koporsószövegek* újdonsága még a narratív elemek megjelenítése is, amely a nyelvfejlődésben a Középbirodalom korához (Kr. e. 2055–1650) köthető.⁴⁰ Assmann csak ettől kezdve beszél halotti irodalomról.⁴¹

Elvitathatatlan tehát, hogy a két korpusz két külön írásos kultúrához tartozott, bennük két különböző nyelvfejlődési szakasz manifesztációiról van szó,⁴² mégis számos nyelvészeti és filológiai kutatás igazolja az utóbbi években a köztük lévő kapcsolatot, és feltételezi egy olyan közös tudáskészlet meglétét, amelyből mindkét szövegcsoport szerkesztői meríthettek.⁴³ Ezekre az eredményekre a *Ha*-szövegek kapcsán még vissza fogok térni.

A legfőbb probléma *Ha* jelenlétével a két korpuszban ugyanis az, hogy az óbirodalmi *Piramisszövegek* összesen 3 Hát említtő szöveghelyével és egyetlen hozzákapcsolható funkciójával szemben az istent is említtő *Koporsószövegekben*, amelyek az Első Átmeneti Kortól foghatóak meg, mind említések, mind szerepek terén egy sokkal színesebb kép tárul elénk. Mindezt a fentiek tükrében értelmezhetjük egyrészt úgy is, némiképp sarkosan fogalmazva, hogy a *Ha* karakteréről való tudás teljessége megvolt már az Óbirodalomban is, csupán nem írták le vagy nem maradt ránk, másrészt úgy is, hogy az Óbirodalom végét jelentő központi hatalom meggyengülésével kibontakozhatott egy olyan intellektuális milió, amely új és gazdagabb vallási képzetek, irodalmi műfajok szárba szökkenését tette lehetővé. A következőkben a két szövegcsoport Hát említtő forrásait mutatom be.

A *Piramisszövegek* három különböző szöveghelyen említik Hát. Eleddig négy olyan piramis ismert – egyébiránt valamennyi királyi piramis –, ahol az isten neve legalább egyszer szerepel. Így összesen hat forrást rendelhetünk az Óbirodalomhoz és a *Piramisszövegekhez*:

- PT 204, § 119b - Unasz (W);
- PT 483, § 1013d - I. Pepi (P), Merenré (M), II. Pepi (N);
- PT 610, § 1712b - Merenré (M), II. Pepi (N).

³⁸ ASSMANN 2001, 332, 334; ASSMANN 2002, 89–91.

³⁹ LOPRIENO 1996, 410. „A *ba* a személy egy olyan aspektusa, amely a halál után elhagyja a testet, és nemcsak a túlvilágra való átmenetet, hanem az evilágra való periodikus visszatérést és a holttesttel való újraegyesülést is képes végrehajtani.” (ASSMANN 2006, 114.) Már a *Piramisszövegekben* is megjelent a király *ba*-lélekkénti továbbélése a pusztulást nem ismerő csillagok között, a *Koporsószövegekben* azonban sokkal kidolgozottabban van jelen a két szféra, az evilág és a túlvilág közti átjárást biztosító forma tana. (KÁKOSY 2002, 310; ASSMANN 2006, 114–116. A témában lásd még pl. ASSMANN 2001, 120–131; ŽABKAR 1968.)

⁴⁰ QUIRKE 1996, 267.

⁴¹ ASSMANN 2001, 332, 334; ASSMANN 2002, 89.

⁴² Ezzel kapcsolatban lásd még pl. VERNUS 1996, különösen 156–158.

⁴³ MATHIEU 2004; BAINES 2004; BAINES 2007, 137–157; VERNUS 2004, 306–307; COULON 2004, 119–120.

A *Koporsószövegeket* illetően tizenegy különböző szöveghellyel állunk szemben, amely huszonöt különböző koporsón és két papiruszon oszlik el, összesen huszonkilenc forrást adva:

- CT I, 139c [Sp. 36] - B3Bo, B4L, B12C, B13C, B16C, L2Li;
- CT II, 395c [Sp. 162] - B1Bo, B6C, BH2C, B2Bo, B4Bo, Y1C, BH1Ox, T3C, G1T, M23C;
- CT IV, 90e [Sp. 313] - B5C;
- CT V, 125a [Sp. 398] - G1T, A1C, M3C, M21C, M5C;
- CT VI, 38aa [Sp. 479] - pGard.II;
- CT VI, 240p [Sp. 624] - T1C;
- CT VI, 259c [Sp. 636] - B2L;
- CT VI, 329d [Sp. 695] - B1L;
- CT VI, 384o [Sp. 755] - B1C;
- CT VI, 386a [Sp. 756] - B1C;
- CT VII, 161h [Sp. 945] - pGard. III.

A két halotti szövegcsoport Hát említő szöveghelyeinek vizsgálatát alapvetően három oldalról közelíttem meg:

1. jellegzetességek,
2. a *nb Jmn.tt* epitheton megléte vagy hiánya,
3. a *Piramisszövegekben* és a *Koporsószövegekben* megjelenő Ha-alak tulajdonságai alapján.

Az isten nevének írásmódjában nem lehet lényeges különbséget megállapítani a *Piramisszövegek* és a *Koporsószövegek* mondásaiban. Abban az értelemben legalábbis nem, hogy az esetek legnagyobb részében Ha nevét a standardon (R12) álló két- (N26),⁴⁴ de inkább háromcsúcsú (N25),⁴⁵ „homokos dombvidéket” ábrázoló jellel írták, ami mindazonáltal az egyiptomi történelem egész időszakában uralkodó volt. Fonetikai komplemensekkel (és) egyedül a 6. dinasztiai *Piramisszövegekben*⁴⁶ találkozunk, és ezt követően is legkorábban a 26. dinasztia idejétől kezdve, s akkor is alig fél tucat⁴⁷ esetben. Azt mondhatjuk tehát, hogy az istennév ortográfiai elemzése nem visz minket közelebb a két korpusz egymáshoz való viszonyának megértéséhez. Kivéve, ha tekintetbe vesszük az alkalmazott determinatívumokat, amelyek vizsgálata össze- cseng Nathalie Beaux kutatási eredményeivel. Beaux azt figyelte meg, hogy a *Koporsószövegek* isten-determinatívumai egy olyan tendenciát jeleznek, amelyek a számbeli növekedés, a szisztematizálódás és a diverzifikáció irányába mutatnak a *Piramisszövegekhez* képest.⁴⁸ Ha esetében ennek megfelelően a *Piramisszövegekben* uralkodó „standardon álló sólyom” (G7) determinatívum csupán az utolsó 6. dinasztiai királypiramisban,⁴⁹ azaz II. Pepi idejében jelenik meg,

⁴⁴ PT 204, § 119b (W); CT II, 395c [Sp. 162] – BH2C; CT VI, 38aa [Sp. 479] – pGard.II.

⁴⁵ Minden további forrás esetében.

⁴⁶ PT 483, § 1013d (P), (M), (N); PT 610, § 1712b (M). Emellett a kutatás tárgyán jelenleg kívül eső, középbirodalmi, aszjúti koporsók külső falán fordul elő öt alkalommal Ha neve fonetikai komplemensekkel írva (CHASSINAT–PALANQUE 1911, 13; KAMAL 1916, 71, 76; GAUTHIER – LEFEBVRE 1923, 5, 19). A Ha-név ortográfiájára vonatkozó érdekesség ebben az esetben a háromcsúcsú hegy jel szinte teljes hiánya a repertoárban, amely előzetesen a lokális hagyományok megnyilvánulásának tűnik.

⁴⁷ Ain-el-Muftalla-i kápolnák, 1. kápolna, 2. terem, nyugati fal (26. dinasztia): FAKHRY 1942, LI. A tábla; Apriész bazalt naosza (Brüsszel, no. 188), bal oldalsó oldalfal, 6. regiszter (26. dinasztia): CAPART 1924, 4, II. tábla; SPEELERS 1923, 88; Hibiszi templom, G terem, nyugati fal (27. dinasztia): DAVIES 1953, 18. tábla; *Halottak Könyve* 168. fejezet: Anhhapi szakkarai, szürkegránit szarkofágja (CG 29301), keleti oldal, 3. regiszter (Görög-római kor): MASPERO 1914, 55.

⁴⁸ BEAUX 2004, 56.

⁴⁹ PT 483, § 1013d (N); PT 610, § 1712b (N).

amelyet a *Koporsószövegek*ben felvált az uralkodó isten-determinatívumnak számító⁵⁰ „ülő isten” 𓂏 (A40)⁵¹, valamint egy esetben a „vászonnal betekert pózna” avagy „*ntr*-jel” 𓂏 (R8)⁵².

A *nb Jmn.tt* „Nyugat ura” epitheton, amely a későbbiekben Ha szöveges említésének szerves részévé válik, mindkét korai korpuszban elenyésző még. A *Piramisszövegek*ből teljességgel hiányzik, de a *Koporsószövegek*nek is csupán két szöveghelye közli: az egyik egyetlen koporsón⁵³ fogható meg, a másik hét esetben.⁵⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a *nb Jmn.tt* epitheton eredetileg nem kapcsolódott az istenhez, és csak a *Koporsószövegek*ben jelent meg, ahol legkorábban a 12. dinasztiaira, közelebbről I. Amenemhat uralkodásának korára (Kr. e. 1985–1956) keltezhető.⁵⁵ Az Újbirodalomtól fogva (Kr. e. 1550–1069) azonban az isten említésének állandó elemévé vált. Érdekes megfigyelni ezzel együtt Ozirisz esetét is, aki a *Piramisszövegek*ben szintén nem kapja meg sem a *nb Jmn.tt* „Nyugat ura”, sem az egyébként sokkal gyakoribb *nb Ddw* „Buszirisz ura” jelzőt.⁵⁶

Ezen a ponton szeretnék bevonni a kutatásba további, halotti kontextusból való vagy arra utaló forrást is. Ezek ugyan a vizsgált szövegek korpuszán kívül esnek, de segíthetnek közelebb kerülni az isten korai jellegének megismeréséhez. Nevezetesen egy 6. dinasztia korából előkerült, halottnak címzett levélről⁵⁷ van szó, valamint a karavánutak kapcsán már említett, Aszjútból származó koporsókról.⁵⁸ Ha neve itt a koporsók külső oldalára írt formulákban merül fel, ezek a szövegek pedig kívül esnek a *Koporsószövegek* korpuszán. E forráscsoportok bevonása azért fontos, mert valamennyi *nb Jmn.tt*-ként említi Hát. A halottnak írt levél jelentősége abban áll továbbá, hogy egészen a 6. dinasztiaig vezeti vissza az isten és az epitheton kapcsolatát, az aszjúi koporsók pedig újabb tizenegy forrással erősítik meg az epitheton középbirodalmi jelenlétét. Valamennyi aszjúi koporsó fontos tulajdonsága, hogy belső falukon *Koporsószövegek* nem maradtak fenn, a Hát említő feliratok pedig a koporsók nyugati oldalán fordulnak elő, feltehetően az isten és az égtáj kapcsolatára reflektálva.

Jelen tanulmánynak nem célja kitérni a különböző regionális központokból származó koporsókon és a rajtuk lévő szövegekben fellelhető regionális vagy épp az adott régió kívül is megtalálható jegyek jelentőségére, csupán azt szeretné hangsúlyozni, hogy az aszjúi koporsók feliratai a *Koporsószövegek*kel ellentétben egyértelműbbé teszik, hogy Ha alakja összekapcsolódott a „Nyugat ura” jelzővel, amelyre az első bizonyíték már az Óbirodalom végétől származik. Mivel az aszjúi koporsókhoz hasonló szövegek máshonnan eddig nem kerültek elő, feltételezhetjük, hogy az isten jelentőséggel bírt ebben a városban.⁵⁹

⁵⁰ BEAUX 2004, 47–49, 52–54, 56.

⁵¹ A korábban felsorolt koporsók közül valamennyi esetben szerepel az ülő isten determinatívum Ha neve után, kivéve: CT I, 139c [Sp. 36] – L2Li; CT II, 395c [Sp. 162] – B1Bo.

⁵² CT I, 139c [Sp. 36] – L2Li.

⁵³ CT IV, 90e [Sp. 313] – B5C.

⁵⁴ CT V, 125a [Sp. 398] – G1T, A1C, M3C, M21C, M2NY, M5C, M4C.

⁵⁵ WILLEMS kronológiája alapján I. Amenemhat korára (Kr. e. 1985–1956) datálható a G1T (WILLEMS 1988, 109–110), A1C (*Ibid.* 109–110) és M5C (*Ibid.* 87, 96–97) koporsó, I. Szeszosztrisz – II. Amenemhat korára (Kr. e. 1956–1877) az M3C koporsó (*Ibid.* 87, 97–98), II. Amenemhat korára (Kr. e. 1911–1877) az M4C koporsó (*Ibid.* 87, 97–98), a II. Amenemhatól III. Szeszosztrisz uralkodásáig (Kr. e. 1911–1786) vagy a 13. dinasztia elejéig (Kr. e. 1773-tól) terjedő időszakra az M2NY koporsó (*Ibid.* 87, 99–100), II. Szeszosztrisz és III. Szeszosztrisz uralkodási idejére (Kr. e. 1877–1831) a B5C koporsó (*Ibid.* 71, 77–78), végül az M21C koporsó datálása a 12. dinasztia végére (Kr. e. 1773 előtt) tehető (*Ibid.* 87).

⁵⁶ HAYS 2011, 123.

⁵⁷ GARDINER – SETHE 1928, 1, I és IA táblák.

⁵⁸ CHASSINAT – PALANQUE 1911, 13, 16, 25, 115; KAMAL 1916, 71, 72, 76, 85; GAUTHIER – LEFEBVRE 1923, 5, 19; BRUNNER-TRAUT – BRUNNER 1981, 211, 40. tábla.

⁵⁹ Az isten többszöri említésének értelmezése az aszjúi koporsókon további kutatás tárgyát képezi.

Egy újabb pillantást vetve a Yoyotte-féle idézetekre, az alábbi tulajdonságokat állapíthatjuk meg Háról: 1. Ha egy perszonifikáció; 2. ő a lenyugvó nap; 3. a sivatag, 4. a nekropolisz, 5. a Nyugat és a líbiai területek megszemélyesítője, 6. egy ásványkincsekben is gazdag vidék istene.

Jelenleg Ha perszonifikáció-mivoltának kérdését sem célozom tárgyalni, ami egyébiránt abban ragadható meg leginkább, hogy létezett-e egyáltalán a perszonifikációk⁶⁰ kategóriája az egyiptomi vallásos gondolkodásban, vagy csupán egy modern kori társítással állunk szemben? Továbbá, ha tényleg létezett ilyen kategória, vajon Hát valóban a Nyugati-sivatag perszonifikációjának tekintették, és amennyiben igen, mi módon? A tanulmány további részében sokkal inkább a Yoyotte által felsorolt többi attribútumról lesz szó.

A *Piramisszövegeket* vizsgálva Ha jellegét illetően azzal találkozunk, hogy az istent mindösszesen három különböző szöveghelyen és tulajdonképpen csupán két gondolat keretében említik. Egy élelemmel való ellátáshoz kapcsolódó szövegből annyit tudunk meg az istenről, hogy Ha karjai tartják távol a halott éhségét:

n jbj Wnjs n hkr=f n sjr jb n Wnjs jn ˆ.w H3 j.dr hkr=f
 „Unasz nem lesz szomjas, nem lesz éhes, Unasz nem lesz szomorú, (hiszen) Ha karjai azok, amelyek távol tartják az ő éhségét.” (PT 204, §§ 119a–b)

Másrészt Ha előfordul még két, egymáshoz meglehetősen hasonló megszövegezésű mondásban,⁶¹ amelyben megfogalmazódik a *Piramisszövegek* fő célja, vagyis az *ah*-kénti létforma elérése. Egy olyan átlényegült létállapoté, amelyben a túlvilágon megdicsőült elhunyt az istenekhez vált hasonlóvá.⁶² Jelen esetben Ha az egyik ilyen isten:

B sdm nn dd.n Gbb j.s3h=f Wsjr m ntr wdn sw wrš.w P jw sˆh sw wrš.w Nhn Zkr js hnt.j Pdww-š Hr H3 Hmn
 „Föld, halld, amit Geb mondott, hogy meg fogja dicsőíteni Oziriszt (lit. *ah*-há tenni) istenként, hogy Butó őrzői beiktatják őt, és Hierakonpolisz őrzői kitüntetik őt, mint Szokariszt, Pdww-š élén lévő, Hórusz, Ha, Hemen.” (PT 483, §§ 1013a–d)

B sdm nn dd.n ntr:w dd Hr s3h=f jt=f H3 js Mnw js (M) / H3 js J[mn js] (N) Zkr js hnt.j Pdww-š
 „Föld, halld, amit az istenek mondottak! Hórusz azt mondja, meg fogja dicsőíteni atyját (lit. *ah*-há tenni), mint Ha, mint Min (M) / [mint] A[mun] (N), mint Szokariszt, Pdww-š élén lévő.” (PT 610, §§ 1712a–c)

A *Piramisszövegek* ezen a ponton abbahagyja az isten bemutatását.

A *Koporsószövegekben* ugyanakkor már számos szöveg rendel egyértelműen a Nyugathoz, a nyugati égtájhoz az istent. Ez talán a legfontosabb újdonság a *Piramisszövegekhez* képest, és egyúttal találkozik Yoyotte állításával is. Több olyan mondása is van a *Koporsószövegeknek*, amelyek különféle okokból sorra veszik a négy égtájat, és egy-egy istent rendelnek hozzájuk. Ezekben Ha a Nyugathoz tartozó isten:

Sbk m mw Ddwn m T3-stj H3 m Jmn.tt Spdw m J3b.tt
 „Szobek a vízben van, Dedun Núbiában, Ha Nyugaton, Szopdu Keleten.” (CT VI, 259 b–c [Sp. 636])

⁶⁰ A kérdéssel kapcsolatban lásd elsősorban BAINES 1985, 17–81. Az egyiptomi perszonifikációkról lásd még GARDINER 1917; RÄRG 586–588; GUGLIELMI 1982.

⁶¹ PT 483, § 1013d; PT 610, § 1712b.

⁶² HAYS 2011, 127.

Az egyik ilyen szöveghelyen a földről, az égből és a négy égtáj felől érkező ellenséges erők közül a nyugatról érkezőket ő hárítja el:

jw-tj=fj r=k m p.t <jw=f n> 3.t wrt.t=k jw-tj=fj r=k m t3 jw=f n 3.t ššf.t=k jw-tj=fj r=k n rsw[.t] [...] ḥsf=f sn jn Stj.t nb.t 3bw stj=s r=s[n] m šsr.w=s pw mr.w spd.w [n (?)]=sn jw-tj=fj r=k n mh.tj j <w>=f n J3ks [...] Ḥpwy jw-tj=fj r=k <w> n j3b.tjw jw=f n Spdw nb J3b.tt ḥsf{.n}<f> sn ds=k jm=sn jw-tj=fj r=k <w> n jmn.tjw jw=f n H3 nb Jmn.tt ḥsf=f sn n 3.t Jtm m prj.w=f n.w 3h.t

„Aki ellened fog jönni az égből, az koronád ereje számára van. Aki ellened fog jönni a földről, az képmásod ereje számára van. Aki ellened fog jönni délről/dél számára, [...], ő fogja elhárítani őket. Szatet, Elephantiné úrnője az, aki lőni fog feléjük nyilaival, amelyek fájdalmasak és élesek számukra (ti. az ellenség számára). Aki ellened fog jönni északról/észak számára, az Iaquesz [...] Hepui számára van. Aki ellened fog jönni, egy a keletiek közül, az Szopdu, a Kelet ura számára van. Ő fogja elhárítani őket, (miközben) késed bennük van. Aki ellened fog jönni, egy a nyugatiak közül, az Ha, a Nyugat ura számára van. Ő fogja elhárítani őket Atum ereje révén, annak horizontból való kijöveleikor.” (CT IV, 89]–90f [Sp. 313])

Emellett Ha a nyugati szél fivére is:

jmn.tj pw sn H3

„a nyugati szél az, Ha fivére” (CT II, 395c [Sp. 162])

Az a gondolat, hogy Ha nem csupán a Nyugathoz, de konkrétan a Nyugati-sivataghoz is kapcsolódott, szintén megjelent már a *Koporsósözegekben*, ahol a halott Ha gyermekének nevezi magát az isten Nyugati-sivatagában, ahol helyet készítettek számára Ozirisz mellett. Ebben a szövegben a sivatagot jelölő *zmj.t* főnév az érdekes, mert a 14 különböző, sivatagot jelző kifejezés közül ez a szó éppen azt a sivatagos határvidéket jelöli a szántóföldek és a hegyvidék között, amely temetőknak adott otthont,⁶³ amint arra maga a kontextus is utal:

jnk sd.tj H3 m zmj.t=f jrj.n.t <w> ḥf.w=j r-gs Wsjr mm ntw s.t=j zmj.t=f 3h.t=j pw zmj.t=f jmn.tt

„Ha gyermeke vagyok az ő sivatagában, és elkészítették helyem Ozirisz mellett, a ? között. Lakhelyem az ő sivataga, horizontom az, az ő nyugati sivataga.” (CT VI, 329d–f [Sp. 695])

Több olyan szöveggel is találkozunk továbbá, amelyek bizonyos tudás ismeretét kívánják meg a halottól, hogy biztonsággal el tudjon igazodni a túlvilági kihívások közepette.

jw rh.n=f tz.wj jpw<j> dd.w.n H3

„Ő (ti. a halott) ismeri azt a két mondást, amelyet Ha mondott!” (CT I, 139c [Sp. 36])

Hasonló tartalom fogalmazódik meg a révész és a folyón való átkelés motívumában is, amely Bickel szerint tulajdonképpen a halott transzfigurációját szimbolizálja, és átkelését a túlvilágra.⁶⁴ Ennek azonban feltétele, hogy ismerje a bárka egyes elemeit. A Háló-spellben a különböző csapdák alkotóelemeinek neveit kell felsorolnia annak érdekében, hogy azok ne tegyenek kárt az egyénben. Ezekben a mondásokban az alkotóelemek neveihez kapcsolódik Ha:

m3=s h3.tj m h3.t H3 nb Jmn.tt

„Annak (ti. a bárka) orr-része Ha, a Nyugat ura homlokaként van.” (CT V, 125a [Sp. 398])

⁶³ A *zmj.t* főnév „sivatagos határvidék” jelentéséről és a *zmj.t jmn.tt* „nyugati, sivatagos határvidék”, valamint *zmj.t j3b.tt* „keleti, sivatagos határvidék” kifejezések halotti aspektusáról bővebben lásd AUFRÈRE 1991, 15.

⁶⁴ BICKEL 2004, 114. A Révész-spellekről lásd még WILLEMS 1996, 156–177.

$\zeta n.t=s mn\dot{h}=s tf\dot{z}=s pw tp^{-\zeta}.w r n \dot{H}3$

„Annak (ti. a háló) bárdja, vésője, fűrésze azok, amelyek Ha szája előtt vannak.” (CT VI, 38z–aa [Sp. 479])

Végezetül Hának szerepe van a mumifikáláshoz kapcsolódó szövegekben is, ahol például ő garantálja, hogy ne következzen be az enyészet. Az ilyen szövegek további érdekessége, hogy párba állítják⁶⁵ a Nyugati-sivatag és a Nyugati-sivatag oázisainak isteneit, Hát és Igait:

$m gw\dot{z} m rn=k pw n Jg\dot{z}j m \dot{h}w\dot{z} m rn=k pw n \dot{H}3$

„Ne húzódj össze (?) a te Igai nevedben! Ne indulj oszlásnak a te Ha nevedben!” (CT VI, 384o [Sp. 755]);

$m \dot{h}w\dot{z} m rn=k pw n \dot{H}3 (...) m gw\dot{z} m rn=k pw n Jg\dot{z}j$

„Ne indulj oszlásnak a te Ha nevedben! (...) Ne húzódj össze (?) a te Igai nevedben!” (CT VI, 386a, c [Sp. 756])

A Piramisszövegek és a Koporsósözvegek Hát említő szakaszainak vizsgálata után, újra visszatérve Yoyotte idézeteihez, sok tekintetben igazoltnak találjuk azokat, akár a Nyugathoz, akár a sivataghoz vagy a nekropoliszhoz való kapcsolat révén. A Koporsósözvegek ugyanakkor nem köti még az isten alakját a sivatagban bányászott ásványkincsekhez. Erre a kapcsolatra mindössze egy Ptolemaiosz-kori forrásunk van (E II, 289, 1–3), amely, mint korábban láttuk, nem felel meg maradéktalanul a fizikai valóságnak.

Ha és Atum mint lenyugvó nap kapcsolata sem egyértelmű. A Koporsósözvegek, jóllehet együtt említi őket egy passzusban (CT IV, 90e–f [Sp. 313]), ott sokkal kevésbé Atum „lenyugvó vagy éjszakai nap” aspektusa hangsúlyozódik, hiszen alakja inkább a reggeli kijövetelhez és az újjászületéshez⁶⁶ kötődik: „annak (Atum) horizontból való kijöveleikor” (CT IV, 90f). Hovatovább, egészen a Ptolemaiosz-korig⁶⁷ – a lenyugvó nappal való kapcsolat helyett – épp a reggeli kijövetel lesz az az esemény, amelynek során Ha megjelenik.⁶⁸

Amennyiben ismét feltesszük a kérdést, lehetséges-e, hogy mindaz, ami a Koporsósözvegekben megfogható, a vallásos tudás részét képezte korábban is, akkor a kérdés pusztán a Ha-források

⁶⁵ A fenti észrevétellel kapcsolatban lásd még FISCHER 1957, 230–231, 233.

⁶⁶ Mindez annak ellenére is lehetséges, hogy Atum egyik igen gyakran megjelenő aspektusa a nyugati horizonton lenyugvó, esti nap alak, amelyre már a Piramisszövegek óta ismerünk forrást (PT 606, § 1695c). A Koporsósözvegek számos szöveghelyén ugyanakkor a keleti horizonthoz, az újjászületés helyéhez is kapcsolódik. A forrásokat lásd ALTENMÜLLER 1975, 31. Ahogy Myśliwiec írja, „nemigen létezik olyan megjelenési forma vagy terület, amelyet ne lehetne Atumhoz társítani.” (MYŚLIWIEC 1979, 203), hiszen Atum egy olyan teremtő isten, aki egyszerre van jelen az ősvízben, az égben, a napkorongban, a horizonton és a túlvilágon is (*ibid.* 142–165). Atumot ugyan gyakran nevezik idősnek (a példákat lásd: *ibid.* 199–200), de többször említik gyermekként is (*ibid.* 198–199). Az a jelenség, hogy egy isten gyakorlatilag minden szerepet betölthet, hatványozottan jelenik meg a napfázisokhoz kapcsolódó alakok esetében, akik önmagukon belül korlátlan módon felcserélhetik szerepeiket (*ibid.* 203).

⁶⁷ A nyugati horizonthoz kapcsolódóan egyelőre a Ptolemaiosz-kori *nb M3nw* „a Nyugati-hegy ura” (PHILAE 16, 14; E II, 289, 6–9; E VIII, 77,3; KOM OMBO I, 282 E) jelzöt megelőzően nem ismerek Hára való utalást.

⁶⁸ Az Újbirodalomból a következő párhuzamok állnak rendelkezésünkre Ha és a reggeli kijövetel kapcsán: Imiszeba sírjában (TT 65) a Ha-spell végén jelenik meg az égbeemelkedés motívuma: *prj r p.t m šms.w hry sš.w hwt-ntr n pr-Jmn Jj-[mj-sb3 m3c-hrw]* „Gyere ki az égre kíséretként, ó Amun templomi levéltárának vezetője, I[miszeba, az igaz hangú!].” (Publikálatlan szalagfelirat a sír kereszttermében, a délkeleti szárny mennyezetén, a keleti szakaszon); Heruef sírjában (TT 192) Ha nevét egy olyan kontextusban említik, amelyben a halott már megdicsőültként köszönti Oziriszt, amely végén az akadálytalan nappali kijövetelt kéri az istentől: *dj=k prj whmw nsw tpj Hr:w=f m3c-hrw r m33 Jtn wbn=f nn hsf=f nn šn^c=f hr sb3.w nb n.w Dw3.t* „Add, hogy az első királyi hírnök, Heruef, az igaz hangú kijöjjön, azért, hogy lássa Atont, amikor az felkel, az ő visszautasítása nélkül, az ő távöltartása nélkül a Duat összes kapujában.” (TT 192, udvarba való átjáró, északi oldal keleti fele, 14. kolumna: EPIGRAPHIC SURVEY 1980, 21. tábla; Ha neve a 4. kolumnában szerepel.)

kapcsán nem, vagy nemlegesen válaszolható meg. Ami miatt mégis ennek az ellenkezőjét gondolhatjuk, az például Hórusz és Széth homoszexuális viszonya a későbbi mitológiai narratívákban, amelyre már a *Piramisszövegek*ben is találtak utalást. Ezt Mathieu a konkrét narratív szövegek és mítoszok kialakulása előtti „narratív mitológiai váznak” nevezi.⁶⁹ Bickel pedig a túlvilági révész és a bárkában való átkelés kapcsán mutatta ki, hogy a *Koporsószövegek* eme hangsúlyos részét képező szemantikai egységre vonatkozó fogalmak már a *Piramisszövegek*ben is megjelentek.⁷⁰ A másik oldalon ugyanakkor megfigyelhetők olyan változások is, amelyek például a Sásmező motívumában mentek végbe. Ehhez a túlvilági területhez a *Piramisszövegek*ben még a purifikáció, a *Koporsószövegek*ben azonban már élelemmel való ellátás képzete kapcsolódott.⁷¹

Nehéz tehát egyértelmű választ adni, hiszen Ha esetében eléggé szembetűnő az eltérés a két korpuszt illetően. Még akkor is, ha figyelembe vesszük a *nb Jmn.tt* epitheton 6. dinasztiai kimutathatóságát, hiszen láttuk, hogy az isten alakjának más, későbbi korokban igazolható jelentésárnyalatai a *Koporsószövegek*ből is hiányoznak. Mindenképpen szükséges tehát megfontolni, hogy Egyiptomban a folyamatos újrafelhasználás és átdolgozás nemcsak a szövegekre, de feltehetően a vallásos képzetekre és magára az istenvilágra is vonatkozott,⁷² ami ennél fogva nem jelenti azt, hogy egy későbbi jelenség változatlan módon érvényes volt korábbi időszakokban is. Hays ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, „a gondolkodás mindkét korszakban (ti. az Óbirodalomban és a Középbírodalomban) élő volt, a múlttal kapcsolatban állva, de adaptálva azt.”⁷³ Ugyanakkor nem jelenti azt sem, hogy korábban valami gyökeresen ellentétes gyakorlat uralkodott volna. Az isten karakterét illetően – az olyan párhuzamok ismeretében, amelyek egy *Koporsószövegek*-motívum *Piramisszövegek*-előzményét jelzik – nincs kétségem afelől, hogy Ha alakját már az Óbirodalom korában is valamilyen módon a Nyugat fogalmához kapcsolták, még ha ez a társítás csupán az idő előrehaladtával vált is egyértelművé és bontakozott ki a maga teljességében.

Bibliográfia

- ALLEN, James P. 2005. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Writings from the Ancient World 23. Atlanta.
- ALLEN, James P. 2006. *The Egyptian Coffin Texts 8. Middle Kingdom Copies of Pyramid Texts*. Oriental Institute Publications 132. Chicago, Illinois.
- ALLEN, James P. 2013. *A New Concordance of the Pyramid Texts*. 6 kötet (AWOL- The Ancient World Online). Brown University. (Online kiadás: <http://ancientworldonline.blogs.pot.hu/2013/07/a-new-concordance-of-pyramid-texts.html>; letöltve: 2014. március 10.)
- ALTENMÜLLER, Hartwig 1975. *Synkretismus in den Sargtexten*. Göttingen Orientforschung IV. Reihe 7. Wiesbaden.
- ALTENMÜLLER, Hartwig 2013. Zu zwei Titeln des Alten Reiches, ein Vorschlag zu ihrer Interpretation. Die Titel des „Priesters der Heqet” und des „Gefolgsmanns des Ha”. In: Bárta, M. – Küllmer, H. (eds.), *Studies Dedicated to the Memory of Eva Pardey*. Prague. 1–14.

⁶⁹ MATHINEU 2004, 255; BAINES 1996, 366.

⁷⁰ BICKEL 2004.

⁷¹ HAYS 2004.

⁷² BAINES 1996, 364.

⁷³ HAYS 2004, 200.

- ARAFA, Naqwa 2005. Le dieu Igai. *Discussions in Egyptology* 63, 11–22.
- ASSMANN, Jan 1999. *A Kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (németről ford. Hidas Zoltán). Budapest.
- ASSMANN, Jan 2001. *Tod und Jenseits im alten Ägypten.* München.
- ASSMANN, Jan 2002. *The Mind of Egypt: History and Meaning in the Time of the Pharaohs.* Cambridge.
- ASSMANN, Jan 2006. *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten.* München.
- AUFRÈRE, Sidney 1991. *L'Univers minéral dans la pensée égyptienne.* Bibliothèque d'Étude 105/1–2. Le Caire.
- BAINES, John 1985. *Fecundity Figures: Egyptian Personification and the Iconology of a Genre.* Chicago.
- BAINES, John 1996. Myth and Literature. In: Loprieno, A. (ed.), *Ancient Egyptian Literature: History and Forms.* Probleme der Ägyptologie 10. Leiden. 361–377.
- BAINES, John 2004. Modelling Sources, Processes, and Locations of Early Mortuary Texts. In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao – 24–26 septembre 2001.* Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 15–41.
- BAINES, John 2007. *Visual and written culture in ancient Egypt.* Oxford.
- BEAUX, Nathalie 2004. La marque du «divin». Comparaison entre deux corpus funéraires: les Textes des Pyramides et les Textes des sarcophages. In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao - 24–26 septembre 2001.* Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 43–56.
- BICKEL, Susanne 1994. *La cosmogonie égyptienne avant le Nouvel Empire.* Orbis Biblicus et Orientalis 134. Fribourg – Göttingen.
- BICKEL, Susanne 2004. D'un monde à l'autre: le theme du passeur et de sa barque dans la pensée funéraire. In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao – 24–26 septembre 2001.* Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 91–117.
- BRUNNER-TRAUT, Emma – BRUNNER, Helmut 1981. *Die Ägyptische Sammlung der Universität Tübingen.* Mainz am Rhein.
- CAMINOS, Ricardo A. 1964. The Nitokris Adoptation Stela. *Journal of Egyptian Archaeology* 50, 71–101.
- CAPART, Jean 1924. *Un fragment de naos saïte.* Bruxelles.
- CHASSINAT, Émile Gaston – PALANQUE, Charles Henri Amedee 1911. *Une campagne de fouilles dans la nécropole d'Assiout.* Mémoires publiés par les membres de l'Institut française d'archéologie orientale du Caire 24. Le Caire.
- COULON, Laurent 2004. Rhétorique et stratégies du discours dans les formules funéraires: les innovations des Textes des Sarcophages. In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao – 24–26 septembre 2001.* Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 119–142.
- CRUZ-URIBE, Eugene 1988. *Hibis Temple Project I. Translations, Commentary, Discussions and Sign List.* San Antonio, Texas.
- CT I–VII = DE BUCK, Adrian 1935, 1938, 1947, 1951, 1954, 1956, 1961. *The Egyptian Coffin Texts.* (7 Vols.) Oriental Institute Publications 34, 49, 64, 67, 73, 81, 87. Chicago.
- D X = CAUVILLE, Sylvie 1997. *Le temple de Dendara X.* Le Caire.
- DAVIES, Norman de Garis 1953. *The Temple of Hibis in el Khargeh Oasis III. The Decoration.* Publications of the Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition 17. New York.

- DECKER, Wolfgang – HERB, Michael 1994. *Bildatlas zum Jagd im Alten Ägypten. Corpus der bildlichen Quellen zu Leibesübungen, Spiel, Jagd, Tanz & verwandten Themen* (2 Vols.). Handbuch der Orientalistik 14. Leiden.
- DOBREV *et al.* 2000 = DOBREV, Vassil – LABROUSSE, Audran – MATHIEU, Bernard – MINAULT-GOUT, Anne – JANOT, Francis 2000. La dixième pyramide à textes de Saqqâra: Ankhesenpépy II. Rapport préliminaire de la campagne de fouilles 2000. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 100, 275–296.
- DODSON, Aidan – IKRAM, Salima 2008. *The Tomb in Ancient Egypt: Royal and Private Sepulchres from the Early Dynastic Period to the Romans*. Cairo.
- E I = ROCHEMONTEIX, Maxene de 1897. *Le temple d'Edfou I*. Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire 10. Le Caire.
- E II = CHASSINAT, Émile Gaston 1918. *Le temple d'Edfou II*. Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire 11. Le Caire.
- E VIII = CHASSINAT, Émile Gaston 1933. *Le temple d'Edfou VIII*. Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire 25. Le Caire.
- EPIGRAPHIC SURVEY 1980. *The Epigraphic Survey: The Tomb of Kheruef: Theban Tomb 192*. Oriental Institute Publications 102. Chicago, Illinois.
- FAKHRY, Ahmed 1942. *The Egyptian Deserts: Bahria Oasis I*. Cairo.
- FISCHER, Henry George 1957. A God and a General of the Oasis on a Stela of the Late Middle Kingdom. *Journal of Near Eastern Studies* 16/4, 223–235.
- FISCHER, Henry George 1980. Igai. In: Helck, W. – Westendorf, W. (Hrsg.), *Lexikon der Ägyptologie III. Horhekenu – Megeb*. Wiesbaden. Cols. 123–124.
- GARDINER, Alan Henderson 1917. Personification (Egyptian). In: Hastings, J. (ed.), *Encyclopaedia of Religion and Ethics IX*. New York, 787–792.
- GARDINER, Alan Henderson 1957³. *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. Oxford.
- GARDINER, Alan Henderson – SETHE, Kurt 1928. *Egyptian Letters to the Dead: Mainly from the Old and Middle Kingdoms*. London.
- GAUTHIER, M. Henri – LEFEBVRE, Gustave 1923. Sarcophages du Moyen Empire provenant de la nécropole d'Assiout. *Annales du service des antiquités de l'Égypte* 23, 1–33.
- GESTERMANN, Luise 2003. Neues zu Pap.Gardiner II (BM EA 10676). In: Hawass, Z. – Brock, P. (eds.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century. Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists. Cairo 2000, Vol. I., Archaeology*. Cairo – New York. 202–208.
- GUGLIELMI, Waltraud 1982. Personifikation. In: Helck, W. – Otto, E. (Hrsg.), *Lexikon der Ägyptologie IV. Megiddo-Pyramiden*. Wiesbaden. Cols. 978–987.
- HAYS, Harold M. 2004. Transformation of Context: The Field of Rushes in Old and Middle Kingdom Mortuary Literature. In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao – 24–26 septembre 2001*. Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 175–200.
- HAYS, Harold M. 2011. The death of the Democratization of the Afterlife. In: Strudwick, N. – Strudwick, H. (eds.), *Old Kingdom, New Perspectives: Egyptian Art and Archaeology 2750–2150 BC*. Oxford. 115–130.
- HAYS, Harold M. 2012. *The Organization of the Pyramid Texts* (2 Vols). *Typology and Disposition*. Probleme der Ägyptologie 31. Leiden.
- HELCK, Wolfgang 1974. *Die ägyptischen Gae*. Beischrifte zum Tübinger Atlas der Vorderen Orients, Reihe B, 5. Wiesbaden.

- KAMAL, Ahmed Bey 1916. Fouilles à Deir Gronka et à Assiout (1913–1914). *Annales du service des antiquités de l'Égypte* 16, 65–114.
- KEES, Hermann 1980. *Totengaluben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter. Grundlagen und Entwicklung bis zum Ende des Mittleren Reiches*. Berlin. (Reprint, eredeti kiadás: Leipzig, 1926.)
- KOM OMBO I = DE MORGAN, Jacques – BOURIANT, Urbain – LEGRAIN, Georges – JÉQUIER, Gustave – BARSANTI, Alessandro 1895. *Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte antique. Première série: Haute Égypte. Tome second: Kom Ombos. Première partie*. Vienne.
- LECLÈRE, François 2008. *Les villes de Basse Égypte au Ier millénaire av. J.-C. Analyse archéologique et historique de la topographie urbaine*. Bibliothèque d'Étude 144/1–2. Le Caire.
- LOPRIENO, Antonio 1996. Loyalistic Instructions. In: Loprieno, A. (ed.), *Ancient Egyptian Literature: History and Forms*. Probleme der Ägyptologie 10. Leiden. 403–414.
- MANUELIAN, Peter der 1994. *Living in the Past: Studies in Archaism of the Egyptian Twenty-sixth Dynasty*. Studies in Egyptology. London.
- MASPERO, M. Gaston 1914. *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 29301–29306. Sarcophages des époques persane et ptolémaïque 1*. Le Caire.
- MATHIEU, Bernard 2004. La distinction entre Textes des Pyramides et Textes des Sarcophages est-elle légitime? In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao – 24–26 septembre 2001*. Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 247–262.
- MATHIEU, Bernard 2005. Recherches sur les textes de la pyramide de la reine Ânkhesenpépy II/1. Le registre supérieure de la paroi est de la chambre funéraire (AII/F/E sup). *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 105, 129–138.
- MATHIEU, Bernard 2008. Recherches sur les textes de la pyramide de la reine Ânkhesenpépy II/2. Le registre inférieur de la paroi est de la chambre funéraire (AII/F/E inf). *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 108, 281–291.
- MORENO GARCÍA, Juan Carlos 2013. Limits of Pharaonic Administration: Patronage, Informal Authorities, 'Invisible' Elites and Mobile Populations. In: Bárta, M. – Küllmer, H. (eds.), *Studies Dedicated to the Memory of Eva Pardey*. Prague. 88–101.
- MÜLLER-WOLLERMANN, Renate 1996. Gaugrenzen und Grenzstelen. *Chronique d'Égypte* 71, 5–16.
- MYŚLIWIEC, Karol 1979. *Studien zum Gott Atum. Band II. Name – Epitheta – Ikonographie*. Hildesheimer Ägyptologische Beiträge 8. Hildesheim.
- OSING, Jürgen 1986. Zur Disposition der Pyramidentexte des Unas. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 42, 131–144.
- OSING, Jürgen 1998. *Hieratische Papyri aus Tebtunis I. Text*. The Carlsberg Papyri 2. Carsten Niebuhr Institute Publications 17. Copenhagen.
- PHILAE = JUNKER, Hermann 1958. *Der Grosse Pylon des Tempels der Isis in Philä*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften – Sonderband. Wien.
- PT = SETHE, Kurt 1908, 1910. *Die Altaegyptischen Pyramidentexte nach den papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums. I–II*. Leipzig.
- QUIRKE, Stephen 1996. Narrative Literature. In: Loprieno, A. (ed.), *Ancient Egyptian Literature: History and Forms*. Probleme der Ägyptologie 10. Leiden. 263–276.
- RÄRG = BONNET, Hans 1952. *Realexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin.
- SEIDLMAYER, Stephan Johannes 1990. *Gräberfelder aus dem Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Studien zur Archäologie der Ersten Zwischenzeit*. Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 1. Heidelberg.

- SEIDLMAYER, Stephan Johannes 2002. The First Intermediate Periode (c. 2160–2055 BC). In: Shaw, I. (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford. 108–136.
- SHAW, Ian 2000. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford.
- SPEELERS, Louis 1923. *Recueil des inscriptions égyptiennes des Musées royaux du Cinquantenaire à Bruxelles*. Bruxelles.
- VALLOGGIA, Michel 1986. *Balat I. Le mastaba de Medou-nefer*. Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale 31. Le Caire.
- VERNUS, Pascal 1996. La position linguistique des Textes des Sarcophages. In: Willems, H. (ed.), *The World of the Coffin Texts: Proceedings of the Symposium Held on the Occasion of the 100th Birthday of Adriaan de Buck Leiden, December 17–19, 1992*. Egyptologische Uitgaven 9. Leiden. 143–196.
- VERNUS, Pascal 2004. Le Syntagme de quantification en égyptien de la première phase: sur les relations entre Textes des Pyramides et Textes des Sarcophages. In: Bickel, S. – Mathieu, B. (eds.), *D'un monde à l'autre: Textes des Pyramides & Textes des Sarcophages. Actes de la table ronde internationale «Textes des Pyramides versus Textes des Sarcophages» Ifao – 24–26 septembre 2001*. Bibliothèque d'Étude 139. Le Caire. 279–311.
- WILDUNG, Dietrich 1972. Two Representations of Gods from the Early Old Kingdom. In: Sz. n., *Miscellanea Wilbouriana* 1. Brooklyn, New York. 145–160.
- WILLEMS, Harco 1988. *Chests of Life: A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins*. Leiden.
- WILLEMS, Harco 1996. *The Coffin of Heqata (Cairo JdE 36418): A Case Study of Egyptian Funerary Culture of the Early Middle Kingdom*. Orientalia Lovaniensia Analecta 70. Leuven.
- YOYOTTE, Jean 1990–1991. Religion de l'Égypte ancienne. *Annuaire de l'École pratique des hautes études* 99, 137–139.
- YOYOTTE, Jean 1991–1992. Égyptologie. *Annuaire du Collège de France* 92, 628–634.
- YOYOTTE, Jean 1993–1994. Égyptologie. *Annuaire du Collège de France* 94, 667–670.
- ŽABKAR, Louis Vico 1968. *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts*. Studies in Ancient Oriental Civilisation 34. Chicago, Illinois.

A TELJES HOLDCIKLUS ÁBRÁZOLÁSAI A GÖRÖG-RÓMAI KORI TEMPLOMOKBAN

Az edfui pronaosz nyugati és keleti fala

Priskin Gyula

Bevezetés

Egy meglehetősen gyakran hangoztatott vélekedés szerint az egyiptomiak – talán az újjászületés istene, Ozirisz és a hold közötti szoros kapcsolat miatt – ódzkodtak a hónap második felének megjelenésétől, hiszen az nyilvánvalóan a hanyatlást, s így indirekt módon a halált idézte meg.¹ Ezen feltételezett tartózkodó hozzáállás ellenére számos ábrázolást láthatunk a görög-római kori templomokban, amelyek nagy bizonyossággal nemcsak a növekvő, hanem a csökkenő hold képét is rögzítik. Azok az idevágó jelenetek, melyek istenek sorát mutatják, amint a holdkorong vagy a hold valamilyen más szimbóluma felé haladnak, nem túlságosan bonyolultak és könnyen értelmezhetők. Vannak azonban sokkal komplexebb ábrázolások is, amelyek különféle képi elemek széles skáláját vonultatják fel, kezdve a kapcsolódó isteni lények különböző csoportjaitól égi bárkákon át egészen a holdat megtestesítő változatos szimbólumokig, és ezeknek a megértése sokkal összetettebb feladat. Ilyen jelenetek láthatóak az edfui pronaosz keleti, nyugati és északi falán található csillagászati ábrázolásokon, a denderai pronaosz mennyezetének azon sávjában, amely a holdciklust írja le (mindezeket lásd alább), valamint az esznai templom mennyezetének holddal foglalkozó ábrázolásaiban.² Ezen bonyolultabb jelenetek értelmezési nehézségeit jól mutatja az a tény, hogy néhány esetben ugyanaz a forrásanyag egymásnak szögesen ellentmondó értelmezéseknek adott teret. Az edfui pronaosz nyugati és keleti falán található csillagászati ábrázolások példáján keresztül ebben a dolgozatban azt igyekszem bemutatni, hogy a lunáris jelenetek részleteinek körütekintő vizsgálata eltüntetheti az interpretációs kétértelműségek legnagyobb részét. Tulajdonképpen az összes komplex holdábrázolás beilleszthető egy egységes értelmezési keretbe, itt azonban – a terjedelmi korlátok miatt – ennek csak bizonyos elemeit villanthatom fel. Érdemes a vizsgálódást az egyszerűbb jelenetek rövid leírásával kezdeni.

¹ DERCHAIN 1962, 23; LABRIQUE 1998a, 92; VON LIEVEN 2000, 17 n. 57; SMITH 2002, 122 n. 475.

² *Esna* IV, 399, 401, fig. 1 „A” képsáv.

Lunáris processziók

Ezek a meglehetősen egyértelmű jelenetek istenek sorát – az enneádot vagy enneádokat, esetleg a holdhónap napjainak eponümosz istenségeit – mutatják, amint a holdkorong vagy az udzsatsz-em által megjelenített hold felé vonulnak.³ Amikor ezek a processziók a hónap mind a harminc napját felölelik, akkor következésképpen a fogyás idejét is ábrázolják. E csoporton belül két alosztályt különböztethetünk meg. Az elsőben az eponümosz istenségeket megjelenítő alakok folyamatos sort alkotnak és ugyanabba az irányba néznek. Ide tartozik tehát a holdhónap összes harminc napját felsoroló lista az edfui templom pronaoszáinak északi falán található csillagászati frízen (közvetlenül a kiugró párkányzat felett futó hosszú és viszonylagosan keskeny képsáv, 1. ábra),⁴ a hasonló, két regiszterben elhelyezett processziós jelenet a karnaki Honszu-templom kontrakápolnájában,⁵ és a Tutu templomegyütteséhez tartozó mammiszi felvonulási ábrázolása Iszmant el-Kharabban a Dahla-oázisban.⁶ Sajnos e két utóbbi az ókor óta eltelt időben súlyos károkat szenvedett el, és ma már csak kis töredékeiket lehet rekonstruálni. A második alcsoportban az istenek két oldalról veszik körbe a holdkorongot, vagyis – az első alosztálytól eltérően, ahol minden naphoz külön istenség tartozik – az isteneknek ugyanaz a csoportja (enneádja) ismétlődik meg mindkét oldalon. Három ilyen jelenetről – melyek mindegyike a karnaki Honszu-templomban vagy annak közvetlen környezetében található – mondható el, hogy egyértelműen leírják a hold fogyását is.⁷ Ezek közül a legismertebb a III. Ptolemaiosz Euergetész által emeltetett kapu (*propylon*) architrávjának déli oldalán látható, ahol a kapcsolódó feliratok világosan megkülönböztetik a holdciklus két ellentétes felét (2. ábra).⁸ A holdkorongot jobbról megközelítő istenek belépnek (*ʿq*) az égitestbe, míg a baloldaliak kijönnek (*prj*) onnan. Ezt a kettőséget szintén hangsúlyozza, hogy a hold megnevezése is különbözik a két oldalon, hiszen a jobboldali alakok a „bal szembe” (*jʿb.t*) lépnek be, míg a baloldaliak a „fénylő szemet” (*ʿh.t*) hagyják el. Minthogy a feliratok a belépés aktusát a holdhónap első tizenöt napjához, míg a kilépést a rákövetkező tizenöt naphoz kapcsolják, a két eltérő oldal egyértelműen a növekedést, illetve a fogyást jeleníti meg.⁹ Természetesen ennek okán könnyen gondolhatjuk azt, hogy – már amennyiben az ennek ellenkezőjét sugalló feliratok hiányoznak – minden esetben, amikor az isteneknek ugyanazon csoportja közelíti meg a holdkorongot két oldalról, mint például az esznai templom mennyezetének egyik regiszterében,¹⁰ akkor ezek egyike a növekedésre, míg az ellentétes csoport a másik oldalon a fogyásra utal.¹¹

³ Ezek felsorolását lásd VON LIEVEN 2000, Tf. 5.

⁴ A templom ezen részének megbízható modernkori publikációja még várat magára. Korábbi rajzok találhatóak *Description: Antiquités I*, pl. 58; és BRUGSCH 1857, pls. vii–x, melynek reprodukcióját lásd PARKER 1950, pls. iv–v; *Edfou IX*, pl. lxxiv (középső rész).

⁵ LAROCHE – TRAUNECKER 1980, 184–186, pl. 1.

⁶ KAPER 2003, 276.

⁷ LABRIQUE 1997, 17–19.

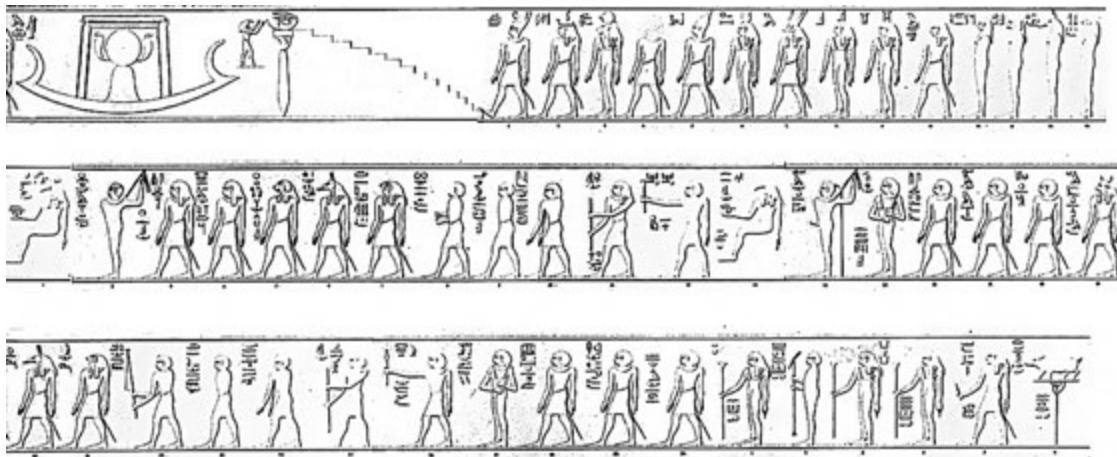
⁸ CLÈRE 1961, pls. 17–18.

⁹ LABRIQUE 1998b, 108.

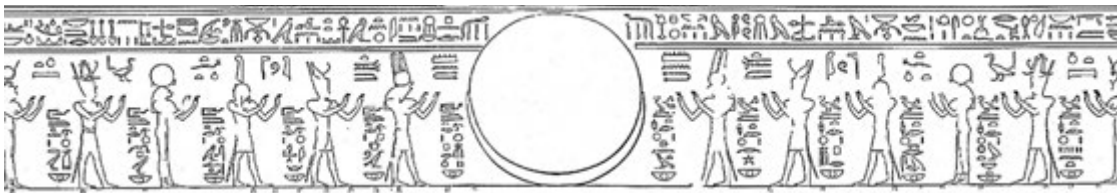
¹⁰ *Esna IV*, 436, fig. 1 „D” képsáv.

¹¹ LABRIQUE 1998b, 129.

1. ábra. A csillagászati fríz részlete az edfui templom pronaoszáinak északi falán. A holdhónap napjainak megfelelő harminc eponümosz istenség sora Thot ülő alakjával kezdődik (második sor, balra) (BRUGSCH 1857, pls. vii–x alapján, PARKER 1950, pls. iv–v közvetítésével).

2. ábra. A lunáris processzió középső része III. Ptolemaiosz Euergetész kapujának déli oldalán (CLÈRE 1961, pls. 17–18 alapján, © Pierre Clère, IFAO)

Edfu

Míg a lunáris processziók értelmezése nem okoz komoly nehézséget, ugyanez nem mondható el a minden bizonnyal a teljes holdciklust szintén megjelenítő bonyolultabb jelenetekről. A legrégibbi ilyen jelenetek sora az edfui pronaoszban található, s tartalmuk és elhelyezkedésük alapján ezek két egységre bonthatók. Az egyiptomi templomi dekorációs rendszer egyik jól ismert elve szerint az egymással szemközt elhelyezkedő falakon lévő ábrázolások szorosan összefüggnek egymással.¹² Ennek megfelelően az edfui pronaosz nyugati és keleti falának legfelsőbb regiszterei párhuzamos jeleneteket tartalmaznak, hiszen mindkét oldalon azt láthatjuk, ahogy a nap bárkáját a hold bárkája követi (3. ábra).¹³ Ezeket a jeleneteket hosszabb feliratok is kiegészítik.¹⁴ Az északi falon viszont a hold a csillagászati fríz részeként jelenik meg.¹⁵ A keleti és nyugati fal felső regisztereivel ellentétben itt csak rövid címkeszövegek egészítik ki a lunáris ábrázolásokat, s ezek – a luniszoláris oppozíció hajója, az udzsat-szem a papiruszoszlopon, a lunáris

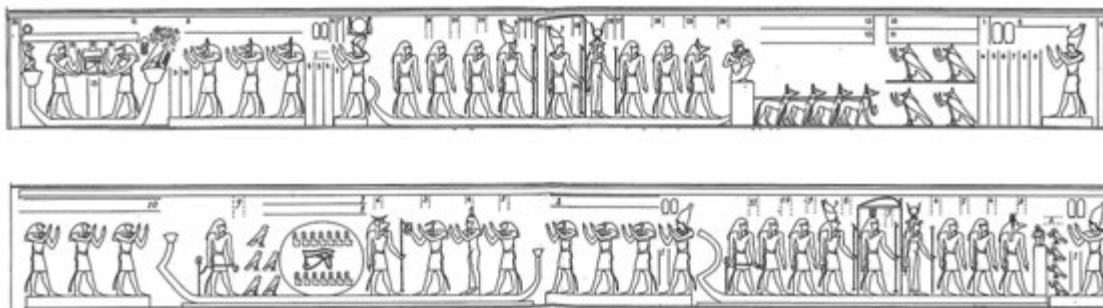
¹² WILSON 2010, 793.

¹³ *Edfou* IX, pl. lxxix.

¹⁴ *Edfou* III, 207 (1)–213 (9).

¹⁵ Lásd 4. lábjegyzet.

enneád, a holdhónap harminc napját megjelenítő alakok (lásd feljebb és 1. ábra) – a dekánokat, néhány csillagképet, a bolygókat, a tizenkét hónapot és a három évszakot is ábrázoló hosszú processziós jelenetbe beágyazva tűnnek fel.¹⁶ Bár a két elkülönülő egység nyilvánvalóan reflektál egymásra, most csak arra van mód, hogy a nyugati és keleti fal alkotta jelenetciklust vizsgáljuk meg.

3. ábra. Az edfui pronaosz nyugati (felül) és keleti (alul) falának legfelső regisztere (Edfou IX, pl. lxxix alapján, © J. Lecomte-Dunouy, IFAO)

A terjedelmes kiegészítő feliratok meglepte ezeken a falakon ideális esetben segítené az ábrázolások megértését, de a szövegek különböző olvasatai teljesen eltérő értelmezésekhez vezettek. Az első egyiptológus, aki alaposabban tanulmányozta a keleti és a nyugati jeleneteket, Paul Barguet, azt gondolta, hogy a nyugati oldal mutatja a holdciklus növekedési fázisát és a keleti fal a fogyást.¹⁷ Úgy vélte, hogy ezek az ábrázolások a denderai Hathor Edfuban tett tizennégy napos látogatására vonatkoznak, amely a Semu évszak harmadik civil hónapjában bekövetkező újhold napján kezdődött. Így tehát a templom belseje felé mutató nyugati jelenet mutatja az istennő megérkezését, s a kívülre mutató keleti fal pedig az istennő távozását két héttel később. Barguetnek a két jelenet értelméről vallott meggyőződését később Françoise Labrique is osztotta és jelentősen továbbfejlesztette, mivel rámutatott arra, hogy a különböző oldalakon látható jelenetek egybecsengenek a hold megfigyelésének valós irányjaival (magyarázatot lásd alább).¹⁸ Éles ellentétben ezekkel a kutatókkal, Dieter Kurth – aki a szoláris és lunáris bárkák kapcsolatára koncentrált – arra a következtetésre jutott, hogy éppen fordítva kell értelmezni a jeleneteket, s így a nyugati oldal mutatja a fogyó, míg a keleti oldal a növekvő holdat.¹⁹ Ugyanezt a felfogást, bár eltérő alapállásból kiindulva, képviseli Sylvie Cauville, aki – feladva korábbi meggyőződését, amely elfogadta Barguet interpretációját²⁰ – most azt vallja, hogy Edfuban, hasonlóan a denderai Ozirisz-kápolnákkal kapcsolatos kijelentéseihez,²¹ a holdciklus egy, az óramutató járásával ellentétes irányú (kelet–észak–nyugat) séma mentén jelenik meg.²²

Mindezek az elemzések azonban egy alapvető hiányosságtól szenvednek. Csupán a lunáris jelenetek felett három sorban megjelenő szövegekkel (bandeau-feliratok) foglalkoznak, és – Barguet rövid megjegyzésétől,²³ valamint Cauville néhány célirányosan kiragadott észrevéte-

¹⁶ PARKER 1950, pls. iv–v; LABRIQUE 1998b, 122.

¹⁷ BARGUET 1978, 19–20.

¹⁸ LABRIQUE 1998b, 123.

¹⁹ KURTH 1994, 126–128.

²⁰ CAUVILLE 1987, 132.

²¹ CAUVILLE 1997, 213–214.

²² CAUVILLE 2011, 41–55.

²³ BARGUET 1978, 17 n. 34.

létől eltekintve²⁴ – teljesen figyelmen kívül hagyják az ábrázolásokban magukban szereplő rövid leírásokat. Ez azért sem szerencsés, mert – amint látni fogjuk – ezek a rövid címkeszövegek gyakran elég pontos eligazítást adnak arról, hogyan kell az egyes részleteket értelmezni. Ezen szövegek tanulmányozása, együtt az ikonográfiai elemek gondos elemzésével, arra a következtetésre fog vezetni, hogy Barguet eredeti elemzése a helytálló. Nem feltétlenül – ahogy azt már Labrique is sugallta – a kapcsolat Hathor látogatásával,²⁵ de a kijelentése, mely szerint a nyugati fal mutatja a holdciklus első részét és a keleti fal a hold fogyásának periódusát. Kurth és Cauville, bár többször az egyes részletekkel kapcsolatban helyes következtetésekre jutnak, egészében véve hibásan értelmezik a lunáris ábrázolások üzenetét.

Az ikonográfiai elemek önmagukban – a feliratok nyújtotta információk nélkül is – sokszor elegendő kapaszkodót nyújtanak ahhoz, hogy meghatározzuk, az egyes oldalak melyik holdfázist jelenítik meg. A bárkák mellett mindkét falon egy sor olyan lény – köztük a király maga – tűnik fel, akik üdvözlik a két meghatározó égitestet és segítik azok mozgását az égbolton.²⁶ Bár ezek a lények is valamennyire eltérnek a két oldalon, a lényeges különbség mégis inkább a bárkák egyes részleteiben húzódik meg. Az első és talán a legfontosabb ilyen eltérést a holdbárkát megelőző napbárka utasa mutatja. A nyugati falon a napisten éjszakai formáját, Atumot láthatjuk, míg keleten a reggeli nap, Khepri utazik a bárka kajütjében.²⁷ Kurth ugyan helyesen állapítja meg, hogy a reggeli nap a hold láthatatlanságával (újhold) függ össze, az a kijelentése azonban, hogy Kheprit, és a keleti jelenetet, a gyarapodó holddal kell társítanunk, mert a hold nappal kezdi el növekvő fázisát (a régi holdsarló és az új közötti átmenet a nappal folyamán történik meg),²⁸ nem megalapozott. Hasonlóképpen helyesen mondja, hogy a telihold idején, a fogyó fázist közvetlenül megelőzően, a hold keleten kel fel egy időben azzal, ahogy a nap lenyugszik nyugaton, azonban a következtetése, hogy ezért Atum és a nyugati jelenet a hónap második felére vonatkozik,²⁹ nem fogadható el helyesnek.

Ahhoz, hogy lássuk ezeknek a feltételezett kapcsolatoknak az ingatag voltát, elég csak felidézni azt, ahogy a holdciklus a földi megfigyelő számára a hónap folyamán kibontakozik. A hónap elején az új holdsarló kicsivel a nyugati horizont felett jelenik meg, rögtön azután, ahogy a nap lenyugszik, és kis idő múlva maga a keskeny sarló is a horizont alá bukik. Amint haladunk előre a hónap folyamán, az egyre nagyobb sarló egyre magasabban és magasabban (egyre inkább keletebbre) jelenik meg az égen napnyugtakor, és egyre hosszabb ideig lesz látható az éjszakai égbolton, azonban mindig követi az esti napot abban az értelemben, hogy szintén lenyugszik a nyugati horizonton. Telihold idején a hold lemásolja a nap járását, azaz egy időben a napnyugtával felkel keleten, átszeli a teljes égboltot és aztán lenyugszik nyugaton. A hónap második felében a hold „keletre tolódása” tovább folytatódik, minthogy most a fogyó holdsarló a keleti horizonton kel fel egyre későbbi és későbbi időpontban az éjszaka során (egyre közelebb a hajnalhoz), és ennek megfelelően egyre kisebb és kisebb távolságot tesz meg nyugat felé, anélkül, hogy lenyugodna a nyugati horizonton, vagyis a felkelő nap sugarai rendre kioltják a fényét, mielőtt elérné a nyugati horizontot. A hónap végén az egyre inkább elvékonyodó sarló olyan közel kerül a naphoz (a nap és a föld közé), hogy végül teljesen eltűnik, és a hold rövid időre láthatatlanná válik.

²⁴ CAUVILLE 2013, 513.

²⁵ LABRIQUE 1998B, 123.

²⁶ Ezekhez a lényekhez lásd LABRIQUE 1998A, 110–118.

²⁷ *Edfo* III, 209 (10) és 212 (12).

²⁸ KURTH 1994, 127.

²⁹ KURTH 1994, 127.

Ebből a rövid leírásból is nyilvánvaló, hogy szoros és természetesnek mondható kapcsolat áll fenn a lenyugvó nap és a holdciklus első fele, illetve a felkelő nap és a fogyó hold között. Ezek az összefüggések annyira magától értetődőek, hogy a mi saját vizuális kultúránkban is amikor a holdciklus első részét akarjuk képileg megjeleníteni, akkor azt a lenyugvó naphoz viszonyítjuk, míg a második részt a reggeli naphoz, ahogy azt egy modern csillagászati ismeretterjesztő könyv illusztrációi is kitűnően demonstrálják.³⁰ Ezért tehát jól megalapozott az a kijelentés, hogy a nyugati fal mutatja a hold növekedését és a keleti a fogyását, minthogy ez a valóságot tükrözi: a növekedés „esti jelenség” és a nyugati iránnyal összefüggésben történik meg, hiszen az első sarló ott tűnik fel és a növekvő hold lenyugszik a nyugati horizonton, míg a fogyó keleti és „reggeli esemény”, hiszen a fogyó sarló keleten kel fel és aztán itt tűnik el a szem elől hajnalban.³¹

4. ábra. Az udzsat-szem befogása a hálóval a denderai Szokarisz-kápolnában (felül), és a nagyon hasonló jelenet az első nyugati Ozirisz-kápolnában ugyanennek a templomnak a tetején (*Dend.* II, pl. cxxvii és *Dend.* X/2, pl. 146 alapján, © B. A. El-Malek és Bernard Lenthéric, IFAO).

Bár a hold előtt utazó napisten eltérő formái következképpen pontosan utalnak a megfelelő holdfázisokra, természetesen a holdbárkákat magukat is meg kell vizsgálnunk ahhoz, hogy igazoljuk a fenti gondolatmenet helyességét. A bárkakkal kapcsolatos értelmezések, szorosan összefüggve az egyes oldalak általános értelméről tett kijelentésekkel, szintén ellentmondóak, hiszen Barguet és Kurth számára a nyugati falon látható holdbárka a teliholdat testesíti meg,³² Labrique szerint ez a hónap első fele,³³ míg Cauville a holdciklus második részével hozza azt összefüggésbe.³⁴ Ezzel ellentétben, illetve komplementer módon pedig a keleti holdbárka értelmezése a különböző szerzőknél kiterjed az új-, növekvő, teli-, vagy fogyó holdra.³⁵ A megközelítéseknek ez a széles tárháza részben abból a félreértésből származik, amely a holdbárkákat

³⁰ SEEDS – BACKMAN 2010, 34–35 figs. 2a–2b.

³¹ Ugyanerre a következtetésre jutott már LABRIQUE 1998B, 123–124.

³² BARGUET 1978, 14; KURTH 1996, 126.

³³ LABRIQUE 1998B, 123–124.

³⁴ CAUVILLE 2011, 50–51.

³⁵ BARGUET 1978, 17 (újhold); KURTH 1996, 127 (növekedő fázis); LABRIQUE 1998B, 123–124 (telihold és fogyás); CAUVILLE 2011, 51–52 (újhold és növekedő fázis).

mindkét oldalon a holdciklus egy adott pillanatához igyekszik kötni. Fel kell ismernünk azonban, hogy míg a bárkák egyes részletei valóban egyes időpontokra utalnak, ezek a képek a maguk teljességében és komplex ikonográfiájukkal inkább a hónap meghatározott periódusait határolják be. Ezt az értelmezést mindkét esetben nagyban segítik a máshol fellelhető, de nagyon hasonló ábrázolások. A nyugati falon található bárkát illetően ezek a párhuzamok Denderából származnak, egyrészt a Szokarisz-szentélyből, másrészt a templom tetején található első nyugati Ozirisz-kápolnából (4. ábra).³⁶

A nyugati bárka központi jelenete Hóruszt és Thotot mutatja, amint az udzsat-szemet egy hálóban tartják. A Denderában található két másik verzióban Hórusz helyét Su foglalja el, és az ő megjelenése a szem elfogójaként minden bizonnyal a napszem-mítosznak tudható be, melyben mind Su, mind Thot feltűnik annak az istenségnek a szerepében, aki meggyőzi az elkalandozott napszemet arról, hogy térjen vissza eredeti helyére.³⁷ A szakirodalomban megfogalmazásra került egy olyan vélemény, hogy – mivel a háló úgymond valamilyen kapcsolatot teremt a fogyó és a növekvő holdfázis között – ez a jelenet a holdciklus második felére utal,³⁸ azonban a szöveges és képi források nem támasztják alá ezt az elméletet.³⁹ A szinte teljesen megegyező ábrázolásban, mely a denderai Szokarisz-szentélyben látható, a Thot szerepét leíró feliratban azt olvashatjuk, hogy ő a karjait a hálóval akkor terjeszti ki a hold köré, amikor az felkel a hónap kezdetén.⁴⁰ Hasonlóképpen Thot és a háló a holdciklus kezdetével állnak összefüggésben abban a feliratban, amely az edfui templomban a központi szentély mögötti helyiség falára van felvéve, s amely az udzsat-szem felajánlásának jelenetére vonatkozik.⁴¹ Egy hasonló jelenetben, ahol az udzsat-szemet Minnek nyújtják át (denderai templom keleti külső fala), Thot és a háló újfent a holdciklus első felével kapcsolatban kerül említésre, hiszen itt az áldozatot megkapó istenre úgy utalnak, mint „a hold láthatatlanságának ura, az isten, aki megjelenik a tizenötödik napon”.⁴² A denderai templom tetején található Ozirisz-kápolnában is, bár maga a háló észrevehetően hiányzik Su és Thot kezei közül, a holdbárka olyan kontextusban tűnik fel, amely egyértelműen a növekvő holdat idézi meg.⁴³ A kísérő feliratok szerint ugyanis azok az isteni alakok, akik két oldalról vonulnak a bárka felé, egy növényt és ásványt tartanak a kezükben, azaz olyan összetevőket, amelyekkel hozzájárulnak a holdat megjelenítő szem kitöltéséhez a hónap első felének folyamán.⁴⁴

Az udzsat-szemhez és a hálóhoz tartozó felirat az edfui pronaosz falán maga is megerősíti ezen dolgok kapcsolatát a hónap kezdetével: „Az udzsat-szem felépítése, a fénylő szem megújítása, pupillájának hálóval való befogása és helyére rakása”.⁴⁵ Ezen kifejezések többsége mondhatni magáért beszél, de talán érdemes felidézni, hogy a „fénylő szem” (*šh.t*) a fogyó holddal összefüggésben jelenik meg Honszu propülonján. Következésképpen megújulása az új ciklus kezdetén történik meg. Ha ezzel kapcsolatban esetleg bárminemű kétségünk lenne, ezt eloszlatja a nyugati falon a holdbárka jelenetéhez illesztett cím első sora: „Üdvözlét neked, az új sarló

³⁶ *Dend.* II, pl. cxxvii és *Dend.* X/2, pl. 146.

³⁷ DERCHAIN 1962, 26.

³⁸ CAUVILLE 2011, 51.

³⁹ VON LIEVEN 2007, 182–183.

⁴⁰ *rdj-j* ˁ. wj=j h3=k m jhj... twt wbn m p.t tp-šbd nb; *Dend.* II, 151 (1).

⁴¹ *hwn hwj hwn. wj=ff rnp m p.t tp-šbd Dhwtj m bs3=f; Edfou I, 233 (6)–(7).* Lásd még CAUVILLE 1987, 11.

⁴² *jp n-k sj m jr. t-Hr. w ˁnh. t Dhwtj jh hr-s ... jj. n-j hr=k k3 nb psdn. tjw ntr hˁ m smd. t; Dend.* XII, 162 (4)–(8).

⁴³ AUFRÈRE 1991, 206; CAUVILLE 1997, 147.

⁴⁴ *Dend.* X/1, 300 (6)–301 (14).

⁴⁵ *sps wd3. t srnp šh. t jh df=s dj m s. t=f; Edfou III, 210 (13).*

napjának tökéletes gyermeke, aki minden harmincadik nappal megújul!”⁴⁶ A Hórusz mögötti oszlopban látható felirat pedig így írja le a holdat hálóval befogó istenséget: „A tökéletes isten, aki megújul, mint a hold a hónap elején, mint a nap és a hold hasonlatossága, akik Hórusz minden részeseését gazdaggá teszik a maguk idejében, azaz fesztiváljaik kijelölt idejében”.⁴⁷ Itt a megújulás, a háló, és a hónap kezdete közötti kapcsolat még egyszer erős hangsúlyt kap.

A holdat ciklusának elején elfogó két istenség kiegészítéseként a bárka fölött egy nagy ég-hieroglifát láthatunk. Ennek jobb oldalán skarabeusz görget egy korongot felfelé. Bár ezt a képet azonosították a lenyugvó nappal is,⁴⁸ sokkal ésszerűbb azt a felkelő nappal összefüggésbe hozni, hiszen a skarabeusz – a természeti jelenségek szintjén feltétlenül – a felkelő nap univerzális szimbóluma.⁴⁹ Az ég másik végén, a baloldalon, a jel felső vonalára helyezve két koncentrikus kör lett rajzolva, amelyek – minthogy a denderai Szokarisz-szentély párhuzamos ábrázolásában a megfelelő helyen a hold egyértelmű jelképe tűnik fel – a holdat szimbolizálják. Ez az elrendezés, felkelő nap a keleti, holdkorong a nyugati horizonton, csak a telihold idején valósulhat meg, amikor a két égitest opozícióban áll. Ez a helyzet tehát megmagyarázhatja a hold szokatlan, gyűrűszerű ábrázolását (mely általában a napot jeleníti meg),⁵⁰ mivel itt talán tudatosan azért tűnik fel a hold ilyen formában, hogy kihangsúlyozza a telihold egyenlő státuszát a napkoronggal. Az ég hieroglifája a nyugati falon tehát valóban hűen tükrözi azt, ahogy a teliholdat látjuk nyugaton hajnal tájékában, miután keresztülszelte az égboltot az éjszaka folyamán. A két egymásra helyezett jelenet, a hold hálóval való elkapása és az ég hieroglifája, így bizonyosan a holdciklus két meghatározott pontját jelöli ki: a kezdetet és a hónap közepét, azaz az új sarló feltűnését és a teliholdat.

Ugyanez az üzenet jelenik meg horizontálisan a holdat szállító hajó részleteiben. A bárka az ég-hieroglifa által meghatározott virtuális irányok szerint keletre tart, összhangban azzal, ahogy a hold egyre keletebbre kerül ciklusa során, és a hajó orrán egy tollat valamint egy sólymot látnunk. A jeleknek ezt a kombinációját az *jmn.t* „nyugat” jól ismert ideogramjára tett utalásként kell felfognunk.⁵¹ Lunáris kontextusban a toll egyenértékű a nyugati horizonton feltűnő új holdsarlóval (innen származik eredetileg is az azonosítása a nyugati iránnyal).⁵² Ez a társítás már a *Koporsószövegek*ben is megjelenik, ahol a 9. mondás a tollat Hóruszal is összefüggésbe hozza.⁵³ Az i. e. 7. századból származó, a Deltában található helyekhez kapcsolódó különböző mitológiai eseményeket leíró papyruszon a toll és Hórusz lunáris szemének azonossága szintén megerősítést nyer.⁵⁴ Ennek a kapcsolatnak a képi megjelenítése látható tehát a nyugat hieroglifájában a bárka orrán, hiszen a toll Hórusz állati formájával, a sólyommal együtt jelenik meg.

⁴⁶ *j3w n-k h3j nfr n 3bd rnp tp hrw 30; Edfou III, 209 (17)–(18)*. A cím többi része így szól: „[a tökéletes gyermek, aki] az égen a Fényességés (= a nap) útját járja be, helyettesíti a napkorongot éjszaka, elrejtíti képét, titokban tartja terveit, megváltoztatja megjelenéseit (szó szerint: elfordul arcában). Iszden elvegyül Thot (szó szerint: a meghallgató) báí között, ahogy a bal szemét ellátják alkotóelemeivel. Az istenek együtt vannak az egyetlen istennel, amikor tökéletes arcod örömet szerez nekem” *šm m hr.t hr nmt.t n j3hw jdn jm m wš3.w t3n sšm jmn šhr.w=f tnm m hr.w Jsdn 3bh.w m-c b3.w sđm.w j3b.t htm.tj m dbh.w-s n3r.w dmd m n3r-wc htp n-j hr-k nfr; Edfou III, 209 (18)–210 (4)*. Thot „a meghallgató” (*sđm.w*) epithetonjáért lásd VOLOKHINE 2002, 418–420.

⁴⁷ *n3r nfr rnp m j3h tp 3bd twt m R3 J3h sw3đ dnj.w n Hr.w nb r sw-sn m h3b-sn r dmd.jt=sn; Edfou III, 210 (16)–(17)*.

⁴⁸ DERCHAIN 1963, 11; BARGUET 1978, 14 n. 4.

⁴⁹ DE WIT 1957, 39; WOODHOUSE 1997, 136–137.

⁵⁰ DAUMAS 1988, 438.

⁵¹ WILKINSON 1992, 166–167. A nyugattal való azonosításért lásd DERCHAIN 1963, 22; BARGUET 1978, 14 n. 4.

⁵² KEES 1977, 2882, n. 138; WILLEMS 2005, 208–210.

⁵³ CT I 29a–c; WILLEMS 2005, 209.

⁵⁴ MEEKS 2006, 290–292.

A hajó tatján egy ülő páviánt látunk, talán a nyugat jelképének antitéziseként, minthogy a pávián bírhat a *jꜣb.t* „kelet” fonetikai értékkel.⁵⁵ A toll és a pávián között fennálló komplementer viszony azonban talán lunáris szinten is jelen van, hiszen az állat egy másik olvasata a *sjꜣ*, és ez a szó – a holdhónap tizennegyedik és tizenhetedik napjának megjelöléseként, mely időpontok azt a periódust határolják be, amikor egy holdhónapon belül a telihold bekövetkezhet⁵⁶ – utalhat a telihold idejére. Azonban meg kell jegyezni, hogy az ülő pávián, bár az edfui pronaosz nyugati falán látható hajó tatján talán a hónap közepére utal, sokszor a hold általános szimbólumaként tűnik fel. Ennek megfelelően különböző helyzetekben, más jelenetek meghatározott elemeihez kapcsolódva, a pávián a holdciklus változatos aspektusait, illetve pillanatait is megidézheti. Erre jó példa, hogy az i. sz. 4–5. században alkotó Hórapollón szerint az ülő pávián kifejezetten a konjunkcióval, azaz a hold láthatatlan periódusával áll összefüggésben.⁵⁷ Ennek a kijelentésnek korábbi egyiptomi nyomait is felfedezhetjük, hiszen a bárkában utazó ülő pávián minden valószínűség szerint a láthatatlan holdat jelképezi a hypokephálok azon regiszterében, amely a két legfőbb égitest, a nap és a hold találkozását mutatja az alvilágban.⁵⁸

A nyugati regiszter hajójának végei tehát, összhangban a hálóval való elkapással és az ég hieroglifájával, két alapvető irányt testesítenek meg, melyek a holdciklus első felét behatároló két kulcsfontosságú időponttal esnek egybe: az új holdsarló megjelenése nyugaton és a telihold feltűnése keleten. Elmondható tehát, hogy a nyugati falon a hajó összes képi részlete, illetve a más-hol található párhuzamos ábrázolások is, azt mutatják, hogy ezen az oldalon a hónap első fele került megjelenítésre. A jelenethez tartozó magyarázó feliratok megerősítik ezt az értelmezést. A már idézett példák mellett a többi ilyen szövegre is vethetünk itt egy gyors pillantást ennek alátámasztására. A bárka feletti felirat így szól: „A hold, a sötétség védelmezője, aki helyettesíti a Fényességet (= a napot) az éj leszálltával, elrejtve helyét az égen feltűnésének idején. Az emberek tiszteletet adnak a fényének”.⁵⁹ Az utalások arra, hogy a hold „elrejtje a helyét akkor, amikor előjön” (*sdh s.t jm.j-p.t hft prj=f*), és hogy helyettesíti a napot az éj beköszönteke, egyértelműen az új sarló megjelenésére vonatkozhatnak, illetve talán tágabban a növekedés fázisára. Ez utóbbi esetben a rejtőzködés utalhat arra, hogy a hónap első felében a hold nem kel fel a keleti horizonton, hanem az ég egy adott pontján jelenik meg szürkületkor. A bárka előtt álló lények (Khesztetiu) a következő szavakkal üdvözlik a növekvő sarló megérkezését: „Örvendezni a holdgyermeknek feltűnése idején, csodálni a holdat éjszaka. Dicsérjük a te formádat, tiszteljük a te inkarnációdát, és felmagasztaljuk a te tökéletes kinézetet”.⁶⁰

A keleti falon a hold bárkájában szintén megjelenik az udzsat-szem, amely itt – tizennégy ülő alakkal együtt – a holdkorong által körbefogva jelenik meg. Ettől balra öt sólymot látunk, amelyek után Hórusz Khentikheti tűnik fel a kormánylapátnál, így tulajdonképpen azt a szerepet látja el, amelyet a napbárkában is gyakran betölt.⁶¹ A hajó első részében három isten, Thot, Ízisz és Hórusz nyújtja át az udzsat-szemet a holdnak, azaz a páviánfejű emberi alaknak, aki a holdkorong előtt áll, és akinek az azonosságát a mellé írt, fején holdkorongot viselő ülő pávián hieroglifája jelöli.⁶² Minthogy a feliratokban máshol ez a jel egyszerűen csak a holdat írja

⁵⁵ DERCHAIN 1963, 22; DAUMAS 1988, 244; KURTH 2009, 204.

⁵⁶ PARKER 1950, 13.

⁵⁷ BOAS 1993, 52–53.

⁵⁸ PRISKIN (megjelenés alatt).

⁵⁹ *jwn-hꜣꜣ sz s snk jdn jꜣhw m ššꜣ.t sdh s.t jm.j-p.t hft prj=f dwꜣ rh.jt ntr mꜣw.t=f; Edfou III, 210 (10)–(11).*

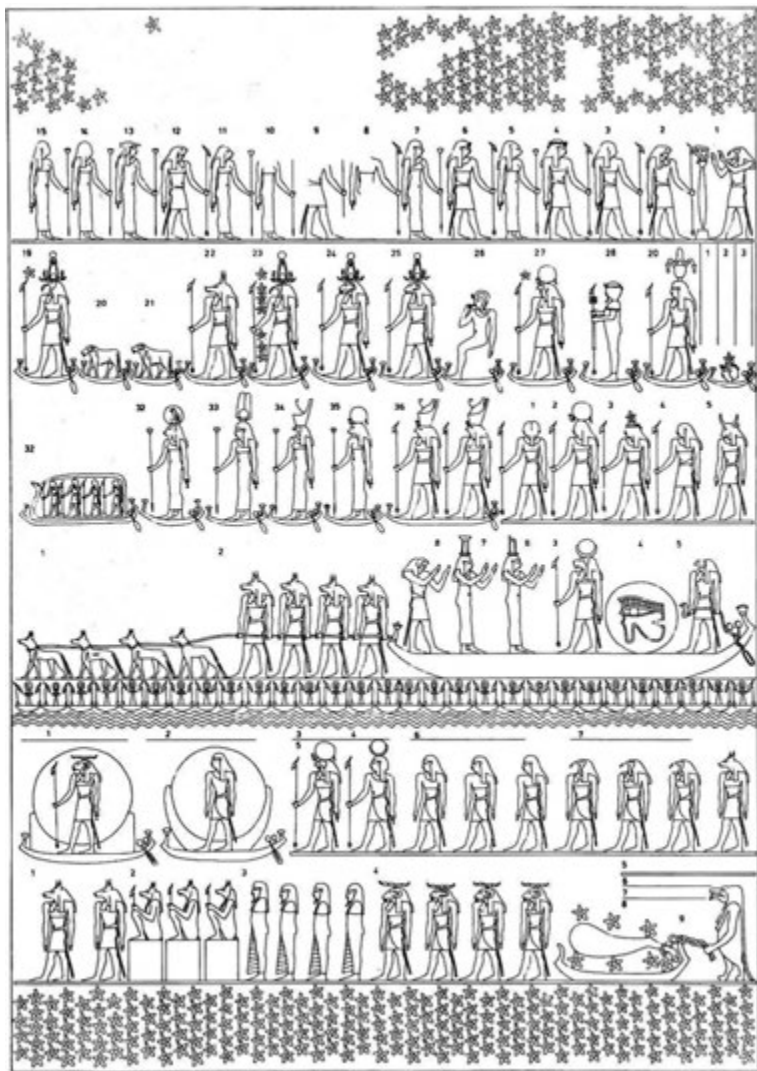
⁶⁰ *nhm n hj dr prj=f hkn n jꜣh m dꜣ.w jꜣ.w=n n tj.t=k hꜣꜣꜣ n n hm=k jrj=n hkn m hr=k nfr; Edfou III, 210 (8)–(9).*

⁶¹ LGG, V, 279.

⁶² *Edfou III, 213 (3).*

⁶³ *Edfou III, 211 (14).*

le,⁶³ nyilvánvalóan itt is ugyanezt a jelentést hordozza, bár maga a hieroglifa bizonyos szövegekben talán Thot isten megjelölésére is használatos, azaz a *Dhwtj* fonetikai értékkel bír.⁶⁴

5. ábra. A denderai harmadik keleti Ozirisz-kápolna mennyezetének nyugati fele (Dend. X/2, pl. 115 alapján, © Bernard Lenthéric, IFAO).

Az egész jelenet megértéséhez itt is érdemes megnézni a máshol előforduló hasonló ábrázolásokat. Ezek közül az elsőt a denderai keleti harmadik Ozirisz-kápolna mennyezete tartalmazza.⁶⁵ Itt a képmező bal felén, a negyedik regiszterben láthatjuk azt a hajót (5. ábra), amely nagyon emlékeztet az edfui pronaosz keleti falán megjelenő bárka egyes részleteire. A kormányos szerepét

⁶⁴ KURTH 2009, 204.

⁶⁵ Dend. X/2, pl. 115.

itt is Hórusz Khentikheti tölti be, és a holdkorong előtt szintén egy páviánfejű alakot látunk, aki nek a neve a hozzátartozó felirat szerint „az örvendező oszlop” (*jwn-ḥꜥ*),⁶⁶ egy olyan kifejezés, amely gyakran használatos a görög-római kori szövegekben a hold megjelölésére.⁶⁷ Mindez megerősíti – már ha maradt egyáltalán bármilyen kétségünk –, hogy az ülő pávián az edfui pronaosz keleti falán szintén a hold megnevezésére szolgál. A nyilvánvaló hasonlóságok mellett azonban a két jelenet több más részletben jól észrevehetően eltér egymástól. Az Ozirisz-kápolnában az öt sólyom alakja teljes mértékben hiányzik, a holdkorong csak az udzsat-szemet foglalja magában, azaz a tizennégy kis ülő figura hiányzik, a három, tisztelettel a hold elé járuló isten sorában Thotot Nephthüsz váltja fel, és az udzsat-szem felajánlásának mozzanata is hiányzik. Ízisz és Nephthüsz együttes megjelenése nagy valószínűséggel a teliholdra utal, minthogy a denderrai templom pronaoszának mennyezetén ez a két istennő nyújt védelem Ozirisz számára, amikor ez utóbbi belép a holdba a hónap tizenötödik napján.⁶⁸

Az Ozirisz-kápolnában a negyedik regiszter holdbárkája tehát a holdciklus közepének pillanatát jeleníti meg, és ezt megerősítik a környező ábrázolások és feliratok is. A teliholdhoz vezető periódust egyrészt az udzsat-szemet kitöltő tizennégy istenség idézi meg a baloldali legfelső regiszterben, másrészt a helyiségben a négy falon, a frízen látható tizennégy kép, amelyek az akhet-hieroglifába írt udzsat-szemet mutatják Thot és Ozirisz által körülveve.⁶⁹ A holdbárka alatti regiszterben pedig a napot láthatjuk, amint azt közvetlenül követi a hold. Ez a téma kétszer is feltűnik, hiszen először a két égitest korongokba berajzolt antropomorf alakokként utazik bárkákban, majd pedig csak két emberi figuraként jelenik meg. Ez a megkettőzés talán a két égitest oppozícióját mutatja, először éjjel a nap kosfejű éjszakai formájával, majd a napisten sólyomfejű avatárjával nappal.⁷⁰ Mindenesetre a nap és a hold egyenlő felekként jelennek meg ebben a regiszterben, és ez a körülmény erőteljesen a telihold idejét sugallja. A frízen a helyiség négy sarkában olvasható feliratok aztán egyértelműen a holdciklus ezen pontját írják le: „Ozirisz-Hold-Thot feltűnik a horizonton és felszereltetik a hónap tizenötödik napján”.⁷¹ Ezt a kapcsolatot az edfui pronaosz keleti falán szintén megerősíti a bárka előtt tisztelgő király beszéde, vagyis a jelenet címe, amely ezt mondja: „Milyen tökéletes a kinézeted, ahogy felragyogsz a tizenötödik napon; az alakod teljes és nélkülöz minden szabálytalanságot”.⁷² Ez a kijelentés éles kontrasztba állítható a nyugati falon olvasható és korábban idézett megfelelő szöveggel.

⁶⁶ *Dend.* X/1, 258 (4).

⁶⁷ *LGG*, I, 198–9. Lásd szintén 59. lábjegyzetet.

⁶⁸ *Dend.* XV, 35 (5)–(7). Szintén lásd 6. ábra.

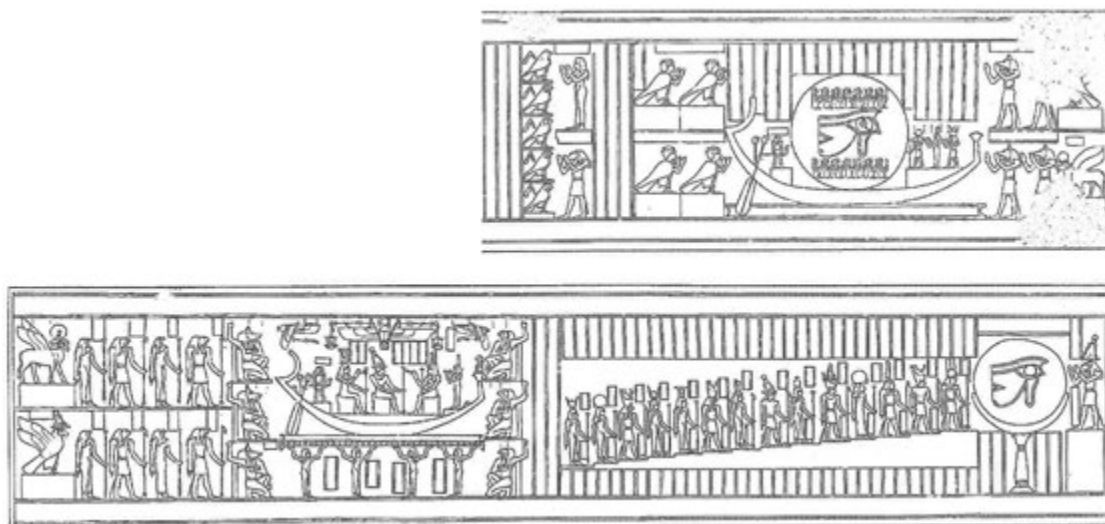
⁶⁹ CAUVILLE 1997, 127.

⁷⁰ LABRIQUE 1998B, 126.

⁷¹ *Wsjr-Jḥ-Dḥwtj ḥꜥ.t w ḥnt šḥ.t w ḏz.t ḥꜥ.t w m smd.t*; *Dend.* X/1, 252 (3).

⁷² *nfr.wj ḥr-k psd-k m smd.t ḥtm.tj m ḏ.t-k n [jtj-]jnjk*; *Edfou* III, 212 (15)–(16).

6. ábra. A lunáris képsáv a denderai templom pronaoszának mennyezetén (CAUVILLE 2012, pl. vi alapján, © Yousreya Hamed, IFAO).

Egy másik idevágó jelenet, mely szintén a holdkorongot mutatja benne az udzsat-szemmel és a tizennégy ülő istenséggel, a denderai templom pronaoszának mennyezetén, a lunáris sáv elején látható (a nyugati első és második oszlopsor között húzódó képmező, 6. ábra).⁷³ Ezzel az ábrázolással kapcsolatban is élesen ellentmondó értelmezések láttak napvilágot, hiszen míg a 19. század végén Heinrich Brugsch úgy vélte, hogy ez a bárka a fogyó holdat jeleníti meg,⁷⁴ Alexandra von Lieven szerint a jelenet a teliholdra utal,⁷⁵ Cauville szerint pedig a bárka összevonva értelmezendő a szomszédosan elhelyezkedő öt sólyommal, és az egész együttes a hold láthatatlansági periódusát idézi meg.⁷⁶ Mivel a denderai pronaosz lunáris sávjában három jelenet értelme vitathatatlanak tűnik (öt sólyom – láthatatlanság, lépcsőn sorakozó lunáris processzió – növekvő hold, Ozirisz a holdbárkában – telihold),⁷⁷ ezért azt kell gondolnunk, hogy Brugsch és Labrique véleménye a helytálló, és a sor elején álló bárka az udzsat-szemmel és a tizennégy ülő alakkal a holdciklus hiányzó részét, azaz a fogyó holdat jeleníti meg. Az ikonográfiai részletek egy kis pontosítást is sugallnak, és talán szerencsésebb azt mondani, hogy a lunáris sáv elején látható komplex ábrázolás a teliholdat (udzsat-szem) és a fogyó fázist (tizennégy lekuporodó alak) együtt mutatja.

A holdkorongba írt udzsat-szem és tizennégy istenség képét Edfuban egy olyan rövidebb szöveg egészíti ki, amely kivonat abból a hosszabb himnusból, mely a megfelelő denderai ábrázolás mellé van felírva: „Az ő (= a holdat jelképező bal szem) titkos alakját rejtő ég örvendezik. A bal [szemet fogadja a jobb szem], a hold (betartja) idejét, egyetlen fesztiválja és rituáléja sem mutat semmilyen szabálytalanságot felkelése vagy lenyugvása idején. Te vagy a fény, amely megvilágítja az eget és a földet. Ré örül annak, amit megtettél, a horizont-lakók boldogok, Hat-

⁷³ CAUVILLE 2012, pl. vi.

⁷⁴ TIA I, 33–34. Ezt az értelmezést LABRIQUE 1998b, 129 is elfogadja.

⁷⁵ VON LIEVEN 2000, 18.

⁷⁶ CAUVILLE 2013, 508–512.

⁷⁷ TIA I, 34–54; CAUVILLE 2013, 515–525.

⁷⁸ *p.t h'j hr sšt3-s [j3b.t sšp n wnm.t] j'ch sw=f n [tj-]nj h3b=f n.t-^c. w=f nb.w hr wbn htp ntk šw wbn m p.t t3 R^c h'j=f hr m33 [j'j].n=f šh.tjw jb=sn ndm Hw.t-Hr.w m h'j; Edfou III, 213 (4–6). Vesd össze Dend. XV, 27 (13)–28 (1).*

hor is örvendezik”.⁷⁸ Mivel a leírás kulcskifejezése, „a bal szemet fogadja a jobb szem” *j3b.t sšp n wnm.t*, Honszu propülonján egyértelműen a teliholdra vonatkozik,⁷⁹ párhuzamba állítható más kifejezésekkel (*snsn, 3bh, hnm*), melyek szintén a nap és a hold hónap közepén bekövetkező opozícióját írják le.⁸⁰ Ugyanakkor nem elképzelhetetlen, hogy az *j3b.t sšp n wnm.t* kifejezés értelme tágabb, és felöleli a fogyás fázisát is, hiszen ekkor a nap valóban „fogadja” a holdat, azaz a telihold után a hold ismét elkezdi közeledni a nap felé.

A bárkában feltűnő öt sólyom szerepét szintén a párhuzamos denderai ábrázolás segítségével érthetjük meg. Ahogy fentebb is említésre került, az öt sólyom egyértelműen a hold láthatatlansági periódusára utal, hiszen Denderában a kapcsolódó felirat elején azt olvashatjuk, hogy Ízisz és Thot a Semu évszak harmadik hónapjában bekövetkező újhold idején mutat be áldozatot az öt madárnak.⁸¹ Cauville következtetése – amelyet a nagyrészt igen enigmatikus többi szövegrészre alapoz –, mely szerint az öt sólyom Hóruszt és a négy fiát jeleníti meg,⁸² elfogadhatónak tűnik. Ezen lények pontos szerepe itt nem teljesen világos, azonban talán nem elhanyagolható részlet, hogy az ötös szám már a *Koporsószövegek*ben is a hold láthatatlan időszakával kapcsolatban jelenik meg. Az „Ismerni a hold láthatatlan periódusának báit” című 155. fejezet egy pontján a szöveg elmondója ezt hangsúlyozza: „Tudom, mi hiányzik Tebi szeméből, amikor a részei megszámlálásra kerülnek ... A teljes fél ötödik része ahhoz, hogy megszámloljuk részzeit a kitöltődő szem és a gyengélkedő szem között”.⁸³ A „teljes fél ötödik (= ötöd) része” meghatározás nagyon valószínű, hogy a hónap felének napjaira alapuló egyfajta kriptográf számolási műveleten keresztül azt a leghosszabb lehetséges periódust írja le, ameddig a hold nem látható az égen ($15 \div 5 = 3$, azaz három nap, mivel az új sarló legkésőbb a harmadik nap estéjén tűnik fel).⁸⁴ A sólymok száma tehát talán egyfajta képi kriptográfia által kiegészíti a hold láthatatlanságának idejére tett szöveges utalást.

A keleti oldalon látható holdbárkában tehát az udzsat-szem és a tizennégy alak a teliholddal meginduló fogyási időszakra, míg az öt sólyom a hold láthatatlanságának idejére utal. Ezt az értelmezést megerősítik a bárkát körülvevő lények szájába adott szövegek is. A hajó mögött álló „telihold báit”,⁸⁵ összhangban nevükkel, így bocsátják útjára a teliholdat jelképező, korongba írt udzsat-szemet is hordozó bárkát: „Dicsőíteni az udzsat-szemet, ahogy az megújítja ciklusát a tizenötödik napon, követni az istent gyermeki formájában addig, ameddig erőre kap, amikor (Nut) megszüli őt Bakhu hegyére (= kelet) helyezve őt, miközben apja, Ré, Manu hegyén (= nyugat) van”.⁸⁶ Nemcsak hogy említésre kerül a telihold, de ennek a természeti jelenségnek a térbeli aspektusa is ki van hangsúlyozva, mint a keleten felkelő teljes holdkorong és a nyugaton alábukó nap opozíciója. A bárka másik végén, tehát abban az irányban, amerre a hajó tart, Hermopolisz báit üdvözlök a fedélzeten az öt sólyom által megidézett láthatatlan holdat: „Hermopolisz báit látják, ahogy az udzsat-szem megjelenik az új sarló napján, követve az istent, amikor ő gyermek

⁷⁹ *Urk.* VIII, 531.

⁸⁰ HERBIN 1982, 269–270.

⁸¹ *jj.n=f r m33=s jj.n=f hr mrj=sn psdn.tjw 3bd 3 šmw; Dend.* XV, 28 (14).

⁸² CAUVILLE 2013, 515.

⁸³ *jw=j rh.kw j3t.t m jr.t Tby jp r.w=s ... r 5-nw n g s twt n jp r.w=s m jmj.t mh.t r hqs.t; CT II*, 294d–298a.

⁸⁴ PRISKIN 2013, 43–44.

⁸⁵ *b3.w sn.wt* – bár Cauville fordításában ezek a lények „Egyiptom báit” (CAUVILLE 2013, 513), sokkal valószínűbb, hogy a *sn.wt* kifejezés itt a hónap hatodik napjára utal, amikor a héliopoliszi tradíció szerint a hold teljessé vált (ehhez lásd SMITH 2002, 122).

⁸⁶ *s3h wds.t [whm=s šn m] smd.t [šms ntr] m jr.w=f n hj r jj n=f m nb-ph.tj msj=s dj=f m dw n b3h.w jt=f R r-gs m3nw; Edfou III*, 213 (8–9). A kiegészítésekért lásd *Dend.* XV, 28 (8)–(9).

a láthatatlanság napján, miközben anyja elrejtí őt a hónaljában (= nyugaton), mielőtt Nut megszüli (őt) a keleti fényből úgy, hogy az élők nyugati fényként látják (őt).⁸⁷

A pronaosz keleti falán feltűnő holdbárka tehát – jobbról balra haladva – felöleli a telihold idejét (az udzsat-szemet átnyújtó három hódoló istenség és a korongba írt udzsat-szem), a fogyást (a korongban kuporgó tizennégy istenség) és a láthatatlanság periódusát (öt sólyom). Talán érdemes még egyszer kihangsúlyozni, hogy a fogyást megjelenítő holdkorong összetett képi információt hordoz: a középpontban elhelyezett udzsat-szem a hold hanyatlásának kezdőpontjára, a teliholdra utal, míg a tizennégy isten idézi meg a ciklus rákövetkező napjait. Az újhold idején láthatatlan égitestet jelképező öt sólyom motívumának a jelenléte a pronaosz keleti falán pedig a holdciklus végének valódi térbeli irányultságát tükrözi, minthogy a fogyó sarló végleges eltűnése ebben az irányban következik be. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a láthatatlanság periódusa egyfajta kétarcúságot is magában hordoz az égtájakat illetően, hiszen a kezdetét jelző esemény (a nap és a hold konjunkciója) keleten észlelhető, a végpontját kijelölő új holdsarlót azonban már nyugatra tekintve kell várni. Keleten tehát a holdciklus két kardinális eseménye következik be: az egyiptomi naptárban a holdhónap kezdetét jelentő utolsó sarló eltűnése (konjunkció), és a baloldali égi szem integritásának helyreállítását kijelölő telihold felkelése a hónap közepén (oppozíció). Ez a két kitüntetett pillanat a bárkában képileg is (az öt sólyom és az udzsat-szem), és szövegesen is (a bárknak nevezett lények beszédei a hajó két oldalán) hangsúlyt kap az ábrázolásban.

Az ikonográfiai és szöveges információk tehát, mind a nap-, mind a holdbárkák vonatkozásában, azt az üzenetet közvetítik, hogy a nyugati fal jeleníti meg a növekvő, míg a keleti fal a fogyó fázist. Ezt az értelmezést az eddig figyelmen kívül hagyott bandeau-feliratok is megerősíteni látszanak. Még maga Kurth is, aki pedig a keleti és nyugati holdregiszterek ellentétes értelmezését propagálja, kijelenti, hogy a holdciklus második felére nincsenek utalások a nyugati falon, míg a keleti feliratok a növekedés periódusának megidézésével egy időben kifejezetten utalnak a hold láthatatlansági periódusát megelőző napokra is.⁸⁸ Cauville – szintén helyesen – a keleti fal néhány szövegrészletét a fogyó holdra vonatkoztatja.⁸⁹ Azonban abban az igyekezetében, hogy a nyugati falat összekapcsolja a holdciklus második felével, itt utalást vél felfedezni az utolsó negyedre, hiszen egy részletet így ad vissza: „Le Dernier Quartier, il remplace le Vieillard. Rê rejoint le berges du bel occident sous la forme de Celui d’Edfou dont le plumage est bigarré. Celle dont la forme se construit (= la jeune lune) se rajeunit sous la forme d’un enfant à la pointe de la nuit” .⁹⁰

A vízszintesen orientált holdsarló feletti gyermeket mutató jelcsoportot a szövegrészlet elején tehát úgy értelmezi, mint az utolsó negyedre vonatkozó kifejezést, de a szó hagyományosabb olvasata „gyermek”, ahol a holdsarló hieroglifája determinatívumként funkcionál, és azt jelzi, hogy a fiatal holdról (holdgyermekről) van szó.⁹¹ A mondat tehát előrevetett alannyal kezdődik: „A gyermek (a fiatal hold) felváltja az időskorút (a nap esti formáját), ahogy Ré eléri a he-

⁸⁷ *b3.w Hmn.w ntj dg3 wn-hr wds.t m sbd šms ntr m hj n psdntjw sdh sj mw.t-f m htt.t-s msj (sj) Nw.t m šw j3b.tj r dg3 (sj) ʿnh.w m šw jmn.tj; Edfou III, 213 (1)–(2).* Az utolsó mondat annak tudásáról tanúskodik, hogy a hold a napnak köszönheti fényét.

⁸⁸ KURTH 1994, 127.

⁸⁹ CAUVILLE 2011, 44–45.

⁹⁰ CAUVILLE 2011, 45. Hieroglif szöveg: *Edfou III, 207 (6)–(9).*

⁹¹ *Edfou III, 210 (8).* Lásd még KLOTZ 2006, 166 n. 166.

gyeket a tökéletes nyugaton”,⁹² vagyis az új sarló feltűnik, ahogy a nap lenyugszik a nyugati horizonton. Ezt a jelentést megerősíti a kijelentés, hogy „a formáját elhagyó” megújul,⁹³ hiszen az *w3h-qd=f* kifejezés a fogyó hold megnevezése,⁹⁴ és az időpont, amikor megfiatalodik – ahogy az korábban is kifejtésre került – bizonyosan egybeesik az új sarló megjelenésével. Szintén eléggé merész gondolatmenetről tanúskodik, hogy ugyanebben a mondatban a *tp-wh3* fordítása „az éjszaka csúcsa”, ami Cauville szerint az éjfél jelent, holott a *tp* közkeletű fordítása „kezdet” (lásd *tp-3bd* „a hónap kezdete”),⁹⁵ tökéletesen beleillik a kontextusba, minthogy az új holdsarló éppen akkor tűnik fel, amikor a nap lemegy és az éjszaka elkezdődik. A *tp-wh3* jelentése szintén egyértelműen kiviláglik a király Atumhoz intézett szavaiból a nyugati falon: „Üdvözlés neked, időskorú az éjszaka kezdetén”.⁹⁶ Nehezen képzelhető el, hogy a király az éjszaka közepén szólítja meg a lenyugvó napot. Valójában tehát nincsen utalás a holdciklus második felére a nyugati falon, és a növekedést leíró sorok összhangban vannak a szintén a gyarapodó holdat megjelenítő ábrázolásokkal. A keleti regiszterben a fogyás periódusának leírása együtt jelenik meg a hónap első felére tett utalásokkal, és a holdciklus két, egymást kiegészítő felének ez az összefésülése, mely bizonyos értelemben a fal képi programjában is tetten érhető, talán valamilyen reprezentációs szabályból fakad: a fogyó holdra csak akkor történhetett utalás, ha ezzel egy időben valamilyen mértékben a növekedés, illetve a telihold periódusát is megidéztek.

Összefoglalás

A görög-római kori templomokban látható, az istenek processzióját mutató egyszerűbb lunáris ábrázolások némelyike egyértelműen a fogyó holdat is megjeleníti. Szintén kijelenthető, hogy az edfui pronaosz nyugati és keleti legfelsőbb regiszterében feltűnő jelenetek is logikusan utalnak a holdciklus két ellentétes felére. Az ezen jelenetek összes részletére – térbeli elhelyezkedés, képi ábrázolások, címeszövegek, bandeau-feliratok – kiterjedő vizsgálat megmutatta, hogy a nyugati fal cseng össze a hónap első felével, azaz a növekedés fázisával, míg a keleti falon jelenik meg a hónap második fele, a fogyó hold.

⁹² *hj jdn.n=f j3w s3h R^c dnj.w m jmn.t nfr.t*; *Edfou* III, 207 (6).

⁹³ *shrd w3h-qd=f m hj tp-wh3*; *Edfou* III, 207 (8)–(9).

⁹⁴ DERCHAIN 1997, 74–75; CAUVILLE 2011, 44 n. 9.

⁹⁵ *Wb.* V, 269.1–270.18.

⁹⁶ *j3w n=k nh3 tp-wh3*; *Edfou* III, 208 (16)–(17).

Bibliográfia

(A lábjegyzetekben és a bibliográfiában szereplő rövidítésekért lásd MATHIEU, Bernard 2010. *Abréviations des périodiques et collections en usage à l'Institut français d'archéologie orientale*. Cairo. [<http://www.ifao.egnet.net/uploads/publications/enligne/Abreviations.pdf>])

- AUFRÈRE, Sydney 1991. *L'univers minéral dans la pensée égyptienne* I. BdE 105/1. Le Caire.
- BARGUET, Paul 1978. Le cycle lunaire d'après deux textes d'Edfou. *Revue d'Égyptologie* 29, 14–20.
- BOAS, George (transl.) 1993. *The Hieroglyphics of Horapollo*. BollSer 23. New York.
- BRUGSCH, Heinrich 1857. *Monuments de l'Égypte*. Berlin.
- CAUVILLE, Sylvie 1987. *Essai sur la théologie du temple d'Horus à Edfou* I. BdE 102/1. Le Caire.
- CAUVILLE, Sylvie 1997. *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes. Commentaire*. BdE 118. Le Caire.
- CAUVILLE, Sylvie 2011. Le pronaos d'Edfou: une voûte étoilée. *Revue d'Égyptologie* 62, 41–55.
- CAUVILLE, Sylvie 2012. *Dendara XV. Traduction. Le pronaos du temple d'Hathor, Plafond et parois extérieures*. OLA 213. Leuven.
- CAUVILLE, Sylvie 2013. *Dendara. Le pronaos du temple d'Hathor: Analyse de la décoration*. OLA 221. Leuven.
- CLÈRE, Pierre 1961. *La porte d'Évergète à Karnak*. MIFAO 84. Le Caire.
- DAUMAS, François 1988. *Valeurs phonétiques des signes hiéroglyphiques d'époque gréco-romaine* I. Montpellier.
- DERCHAIN, Philippe 1962. Mythes et dieux lunaires en Égypte. In: *La lune: Mythes et rites*. SourcOr 5. Paris. 19–68.
- DERCHAIN, Philippe 1963. La pêche de l'oeil et les mystères d'Osiris à Dendera. *Revue d'Égyptologie* 15, 11–25.
- DE WIT, Claude 1957. Les génies des quatre vents au temple d'Opet. *Chronique d'Égypte* 32, 25–39.
- HERBIN, François-René 1982. Un hymne à la lune croissante. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 82, 237–282.
- KAPER, Olaf E. 2003. *The Egyptian God Tutu: A Study of the Sphinx-God and Master of Demons with a Corpus of Monuments*. OLA 119. Leuven.
- KES, Hermann 1977. *Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter*. Berlin.
- KLOTZ, David 2006. *Adoration of the Ram: Five Hymns to Amun-Re from Hibis Temple*. YES 6. New Haven.
- KURTH, Dieter 1994. *Treffpunkt der Götter. Inschriften aus dem Tempel des Horus von Edfu*. Zürich.
- KURTH, Dieter 2009. *Einführung ins Ptolemäische. Eine Grammatik mit Zeichenliste und Übungsstücken* I. Hützel.
- LABRIQUE, Françoise 1997. Les escortes de la lune dans le complexe lunaire de Khonsou à Karnak. *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 140, 13–26.
- LABRIQUE, Françoise 1998A. L'escorte de la lune sur la porte d'Évergète à Karnak I. Les documents. In: Gundlach, R. – Rochholz, M. (Hrsg.), *4. Ägyptologische Tempeltagung: Feste im Tempel*. ÄAT 33/2. Wiesbaden. 91–121.
- LABRIQUE, Françoise 1998B. L'escorte de la lune sur la porte d'Évergète à Karnak II. Commentaire. *Revue d'Égyptologie* 49, 107–149.
- LAROCHE, Françoise – TRAUNECKER, Claude 1980. La chapelle adossée au temple de Khonsou. *Cahiers de Karnak* 6, 167–196.

- LIEVEN, Alexandra von 2000. *Der Himmel über Esna. Eine Fallstudie zur Religiösen Astronomie in Ägypten am Beispiel der kosmologischen Decken- und Architravinschriften im Tempel von Esna.* ÄA 64. Wiesbaden.
- LIEVEN, Alexandra von 2007. *The Carlsberg Papyri 8. Grundriss des Laufes der Sterne. Das sogenannte Nutbuch, Text.* CNIP 31. Copenhagen.
- MEEKS, Dimitri 2006. *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84.* MIFAO 125. Le Caire.
- PARKER, Richard A. 1950. *The Calendars of Ancient Egypt.* SAOC 26. Chicago.
- PRISKIN Gyula 2013. Coffin Texts Spell 155 on the Moon. *Birmingham Egyptology Journal* 1, 25–63.
- PRISKIN Gyula (megjelenés alatt). The Encounter between the Sun and the Moon on Hypocephali.
- SEEDS, Michael A. – BACKMAN, Dana 2010. *The Solar System.* Boston.
- SMITH, Mark 2002. *The Carlsberg Papyri 5: On the Primaeval Ocean.* CNIP 26. Copenhagen.
- VOLOKHINE, Youri 2002. Le dieu Thot au Qasr el-Agoûz, *Dd-ḥr-pꜣ-hb, Dhwtj-stm.* *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 102, 131–156.
- WILKINSON, Richard H. 1992. *Reading Egyptian Art: A Hieroglyphic Guide to Ancient Egyptian Painting and Sculpture.* London.
- WILLEMS, Harco 2005. The Feather of the West. *Revue d'Égyptologie* 56, 208–213.
- WILSON, Penelope 2010. Temple Architecture and Decorative Systems. In: Lloyd, A. B. (ed.), *A Companion to Ancient Egypt.* Chichester. 781–803.
- WOODHOUSE, Susanne 1997. The Sun God, His Four Bas and the Four Winds in the Sacred District at Saïs: The Fragment of an Obelisk (BM EA 1512). In: Quirke, S. (ed.), *The Temple in Ancient Egypt: New Discoveries and Recent Research.* London. 132–151.

EGYIPTOM ÉS IÓNIA A SZAISZI KOR VÉGÉN

Kitekintés Thébából

Schreiber Gábor

Az egyiptomi és közel-keleti régészet úttörőjeként tisztelt Sir William Matthew Flinders Petrie egyik legjelentősebb korai terepmunkája a Nílus-deltában fekvő Naukratis feltárása volt.¹ Az addig csak az auctoroktól ismert egyiptomi-görög város azonosítása önmagában is jelentős eredménynek számított, a leletek alapján azonban Petrie kétséget kizárólag igazolta, hogy Naukratis megalapítása jóval a Hérodotos alapján sejtethető dátum előtt megtörtént.² A Petrie által publikált felmérésekből és leletekből egy a 7. század végétől prosperáló, a görög világ számos központjával aktív kapcsolatot fenntartó kereskedelmi telep képe rajzolódott ki, ami a szaiszi kori Egyiptom és az archaikus görögség közötti kereskedelem és kulturális transzfer jellegét és időrendjét is új megvilágításba helyezte. Naukratis szerepe azóta is megkerülhetetlen a két terület közötti korai kapcsolatok vizsgálatakor, a város jellegének interpretációja azonban – nem függetlenül attól a ténytől, hogy Petrie után kizárólag klasszicisták dolgoztak a lelőhelyen – jelentős változást mutat. Naukratis már Petrie értelmezésében is inkább egy egyiptomi lakossággal rendelkező görög kereskedelmi telep volt,³ Gardner⁴ és Hogarth⁵ terepmunkája, illetve a naukratisi leletanyag klasszika-archeológiai kiértékelése után azonban a hangsúly von Bissing,⁶ Boardman⁷ és Möller⁸ értelmezésében egyértelműen a város görög jellegére helyeződött. Végül, az 1970–80-as években végrehajtott, szerény eredményeket hozó Coulson és Leonard vezette ásatások után informálisan a lelőhely kutathatósága is megkérdőjeleződött. Az utóbbi évek egyik örömteli fejleménye, hogy a British Museum által újrakezdett terepmunka alapján világossá vált: még a szentélykörzetben lévő Hellénion egy része is rétegtani megfigyelésekre alkalmas terület, a város nagy részét pedig – beleértve az egyiptomi jellegű műhely-, lakó-, és kikötői negyedeket – a korábbi ásatások nem érintették.⁹

Naukratis mellett persze már eddig is jól körvonalazható volt azon régészeti lelőhelyek köre, ahol bizonyítani lehetett a görög jelenlétet: az ország északi határzónájában lévő erődöktől és erőd-városoktól (Daphné, Migdol) kezdve a memphisi görög és káriai garnizonok temetőin (Saqqara, Abusir) át a görögök alkalomszerű felbukkanásáig Felső-Egyiptomban és Núbiában (Abydos, Théba, Abu Simbel).¹⁰ Ezek közül elsősorban a thébai templomkörzetekből és temetőkből publikált adatok nyújthatnak a naukratisival azonos súlyú támpontot a kérdés vizsgálatához. Ahogy

¹ PETRIE 1886. Petrie munkájának jelentőségéhez, lásd: BOARDMAN 1999, 118–121.

² PETRIE 1886, 4–5.

³ PETRIE 1886, 4–5.

⁴ GARDNER 1888.

⁵ HOGARTH 1898–99.

⁶ VON BISSING 1951.

⁷ BOARDMAN 1994, 160; 1999, 118–133.

⁸ MÖLLER 2000, 118–119.

⁹ A. Masson szóbeli közlése.

¹⁰ Összefoglalóan lásd: BOARDMAN 1999, 133–141.

az sejthető, a thébai anyag bevonását a szóban forgó kutatásokba elsőként a helyi importárak újraértékelése,¹¹ majd pedig a kortárs egyiptomi és görög anyagon végzett kutatások eredményeinek terepi implementálása és továbbfejlesztése hozta meg, amelyben a CfeetK karnaki expedíciójának¹² és az ELTE thébai expedíciójának volt kezdeményező szerepe.¹³

Az el-Khokha dombon dolgozó két magyar kutatócsoport az utóbbi tíz év során több, a szaiszi korra datálható másodlagos temetkezést is feltárt, amelyek mindegyikéből meglepő, ugyanakkor nem teljesen szokatlan módon archaikus görög amphorák is előkerültek.¹⁴ A legalább nyolc edényt számláló eddigi corpus többsége ióniai eredetű: samosi, chiosi, vagy a kisázsiai ión területekről, Klazomenaiból és Teósból származó, de az aiól és a szárazföldi görög produkciót is képviseli egy-egy lesbosi, illetve athéni amphora. A teljes anyag kétségtelenül 6. századi import, aminek a jelenlétét kézenfekvő az ebben a korban megélenkülő görög–egyiptomi kapcsolatokkal magyarázni. Az anyag összetétele és elsősorban az a tény, hogy az összes, eddig az el-Khokhán feltárt 6. századi sírban megjelennek a görög importárak, ugyanakkor további magyarázatra szorul. Ez utóbbi jelentőségének megértéséhez elég azt felidézni, hogy a kutatás hosszú ideig azt feltételezte,¹⁵ hogy a görög importkerámia jelenléte az egyiptomi rezidens görögök – kereskedők és zsoldosok – jelenlétével magyarázható, értsd: ahol görög kerámia van – legyen akár az egy sírkontextus –, ott görögöknek is lennie kellett. Az el-Khokhán feltárt szaiszi temetkezések azonban jellegükben teljesen egyiptomiak, sőt thébaiak, az ott eltemetettek nyilvánvalóan helyiek voltak – ráadásul nem is az elit, hanem inkább a középréteg köreiből.¹⁶ Hogyan magyarázható tehát a görög – és elsősorban a keleti-görög – importkerámia ilyen nagyarányú és nagyspektrumú felbukkanása Apriés és Amasis alatt Thébában? A tünetek egyik kézenfekvő magyarázata nem vet jó fényt a korábbi thébai ásatások metodikájára: rossz volt a régészeti mintavételezés és feldolgozás. Valóban, még 1987-ben, Myśliwiecnek az I. Séthi-féle trefi templom kerámiaanyagát feldolgozó monográfiájában is „nílusi agyagból készített amphorákként” jelentek meg a chiosi edények,¹⁷ s Dupontnak a thébai anyagot újraértékelő cikke előtt kevesen akadtak, akik a szóban forgó importkerámiák valódi természetét és jelentőségét felismerték volna.¹⁸ Mindebből persze csak az következik, hogy az el-Khokha dombon feltárt minta tipikusnak tekinthető a kortárs thébai temetkezésekre vonatkozólag, s így kérdéseink száma szaporodik: miért lehetett tipikus, szinte kötelező elem egy-egy görög amphora a késő-szaiszi temetkezési mellékletek között, milyen volumenről beszélhetünk, kik szállították ezeket Thébába, s mi magyarázza a keleti-görög, s azon belül is az ióniai áruk túlsúlyát?

A görögök egyiptomi megjelenését a kutatás jellemzően a már említett egyiptomi görög *emporionnal*, Naukratisszal hozza kapcsolatba. Naukratis létrejötté jól illeszkedik mindazon gazdasági-társadalmi folyamatokba, amelyek a görög gyarmatosítás jelenségét a késői 8. századtól kezdődően életre hívták, a város azonban atipikus példája a görögök tengerentúli megtelepedésének: nem valódi gyarmatváros, *apoikia*, hanem különleges jogállással rendelkező, talán a korábbi, szíriai Al-Minához hasonlítható kereskedelmi telep, egy Egyiptomon belüli enklávé, amely

¹¹ DUPONT – GOYON 1992; SMOLÁRIKOVÁ 2002, 42–45.

¹² MASSON 2011, 284–286; MARANGOU 2012, 171–184.

¹³ SCHREIBER 2014, 245–246; in print.

¹⁴ SCHREIBER 2008, 83, pl. LXXXI (no. 2.4.2.22); 2014, figs. 11-4d, 11-5a-b; FÁBIÁN 2009, fig. 9; FÁBIÁN – SCHREIBER 2009, 100.

¹⁵ DUPONT – GOYON 1992, 158–159; SMOLÁRIKOVÁ 2002, 106.

¹⁶ SCHREIBER 2014, 243.

¹⁷ MYŚLIWIEC 1987, 75.

¹⁸ Ezek közé tartozik Petrie, aki az ugyanebben a templomban 80 évvel korábban talált görög amphorákat nagy vonalakban helyesen határozza meg: PETRIE 1909, pls. LIV–LV.

fennmaradásának egyetlen záloga az egyiptomi adminisztráció gazdasági érdekelttségének fenntartása. Naukratist gyakran nevezik összegörög vállalkozásnak, ez azonban megtévesztő: sokkal inkább egy összióniai vállalkozásról beszélhetünk, amelyhez a keleti-görög zóna bizonyos dór és aiól államai is csatlakoztak, ezeken kívül azonban csak egy fontos szereplő: Aigina. Ahogy azt J. Boardman példás elemzése régen kimutatta, a legkorábbi naukratisi leletanyag a 630–620 közötti évtizedre tehető,¹⁹ a görögök egyiptomi megjelenése tehát nagyjából egykorú Kyréné 631-es megalapításával, vagyis azzal az időszakkal, amikor a görög szigetvilág lakóinak figyelme – más területek mellett – hangsúlyosan Egyiptom felé is fordul. Hiba lenne azonban a görögöknek ezt az egyiptomi forrásanyagban történt markáns feltűnését egy új és egyszeri aktusnak tekinteni. Kétségtelen, hogy a mykénéi görögséggel fenntartott kapcsolatok a késő-bronzkorban megszakadnak, nehéz elképzelni ugyanakkor, hogy az égei világgal, mint Egyiptom közvetlen szomszédjával az ismételt kapcsolatfelvétel ne lett volna viszonylag gyors és a megváltozott viszonyok között is a kölcsönös érdekek által motivált. Az égei vaskor idejéből csak a legújabb adatot említem: azt a thébai 21. dinasztiai koporsókon végzett anyagelemzést, amely szerint a kék pigmentnek meglepően sok forrása volt, s ezek közül az egyik a masztika,²⁰ az a növényi eredetű gyanta, amely az ókorban – csakúgy, mint manapság – kizárólag Chioson volt elérhető. Forrásaink tehát nem biztos, hogy ott jelentkeznek, ahol várnánk, vagyis a konkrét és közvetlen tárgycsere szintjén, jól mutatva, hogy ebben az időszakban is – csakúgy, mint később – elsősorban közvetett nyersanyag-kereskedelemtől lehetett szó. A 8. század végétől aztán a régészeti adatok is megszorodnak: egyiptomi és egyiptizáló fajanszok és bronzok a keleti-görög zónában, a görög szárazföldön és a Dél-Itáliában, sőt Etruriában. Itt és most nyilvánvalóan nem tudunk behatóan foglalkozni a késő-vaskori emlékanyaggal, egy kortárs egyiptomi szöveges forrást, a Piye-féle Győzelmi Sztélé egyik, eddig kevés figyelemre méltott szöveghelyét azonban kiemelném.²¹ Amikor Piye bevonul Memphisbe, fő ellenfele, Tefnaht, Sais fejedelme üzenetet intéz hozzá, amelyben azt is megemlíti, hogy Piyétől való félelmében a tenger szigeteire (*jw.w n W3d-wr*) menekült. Nehéz elképzelni, hogy ebben a kontextusban nem az égei szigetvilágról lenne szó, s hogy a Nílus-delta tengerpartját is felügyelő – régészetileg egyébként sajnos kevésbé ismert – Sais már ebben az időben ne ápolt volna kapcsolatokat a görög világgal. Erre utal *in silentio* az az Etruriában talált híres fajansz situla is, amelyet Tefnaht utódjának, Bokkhórisnak a nevével feliratoztak,²² csakúgy, mint az a tény, hogy a már független Egyiptom felett uralkodó első saisi király, I. Psammetik alatt szinte azonnal és nagy volumenben jelenik meg a görög anyag Egyiptomban. Ennek az anyagnak az eloszlása persze egyáltalán nem egyenletes, s jól kirajzolódik az észak-ióniai Chios és az azzal szemben a kisázsiai szárazföldön fekvő Klazomenai túlsúlya. Az észak-ióniai tengelyhez csatlakozik a dél-ión Samos, bizonyos dodekanéssosi dór területek, elsősorban Rhodos, és az aiól zónából Lesbos. A régészeti anyagból kibontakozó kép viszonylag jól összevethető a Hérodotos által közöltekkel, egy kivétellel: a naukratisi anyagban jelentős a korinthosi és az athéni kerámia jelenléte is. Hérodotos a naukratisi vállalkozás kapcsán egyikről sem tesz említést, egy harmadik fontos központról, a Szaróni-öbölben fekvő Aigináról azonban igen. Mint ismeretes, Aigina ebben az időben nem rendelkezik önálló kerámiaprodukcióval, a 7. században

¹⁹ BOARDMAN 1999, 118–133.

²⁰ E. Geldhof előadása (The Bab el-Gasus 'yellow coffins' in the collection of the Rijksmuseum van Oudheden. Several approaches for researching the painting techniques), First Vatican Coffin Conference, 2013.

²¹ FHN I, 107.

²² HÖLBL 1979, I, 81–98; II, Kat. Nr. 122.

korinthosi kerámiát használ, a század végétől pedig a legjobb minőségű athéniből válogat.²³ Aigina nem vesz részt a naukratisi Hellénion építésében, Zeus tiszteletére viszont önálló templomot emeltet,²⁴ ami jól mutatja a sziget helyi jelenlétének súlyát. Athén és Attika valamint Közép-Görögország tengeri kereskedelmének jelentős részét ebben az időben az ebből meggazdagodó és így Athén haragját is rövidesen kivívó Aigina bonyolítja, így nem életszerűtlen a korinthosi és elsősorban az athéni kerámia megjelenése mögött a szigetállam szerepét sejtenünk. Mindennek ellenére Közép-Görögország súlya jól láthatóan eltöprel az ión zónához képest, ami az Egyiptomba irányuló kereskedelemnek messze a legnagyobb szeletét uralja. A kapcsolatok intenzitását jól mutatja a keleti-görög zónában – elsősorban Chioson, a samosi Heraionban, Milétosban és Ephesosban – talált egyiptomi eredetű tárgyak tömege a 7–6. században,²⁵ valamint II. Nékó milétosi és Amasis lindosi illetve samosi dedikációi.²⁶

Az egyiptomi görög emlékműanyagokon belül külön csoportot képeznek a festett vázák. Ezek eloszlása jól tükrözi a teljes anyag szerkezetét: viszonylag kevés szárazföldi görög – korinthosi, attikai és kisebb számban spártai – mellett sok keleti-görög: Vadkecske stílusú edények Rhodosról, Fikellura Milétosból, és ión – chiosi, samosi és klazomenai – orientalizáló és feketealakos.²⁷ A vázák jól láthatóan a görög népességgel rendelkező településekhez: Naukratis mellett Daphnéhoz, Migdolhoz, Pélusionhoz, Memphishez köthetők, az ország déli részében, így Thébában viszont csak incidensszerűen bukkannak fel. Két helyi dialektus is kialakul: ezek közül az egyik alapvetően chiosi, amelyet Naukratisban készítenek,²⁸ a másik pedig egy különleges edényformához, az egyiptomi repertoárból kölcsönzött situlához kapcsolódik, amelynek festett példányait – legalábbis részben – rhodosi emigráns mesterek készíthették Daphnéban.²⁹ Mindkét produkció helyi görög igényeket elégített ki, s nem az egyiptomi piacra szánták. A kortárs görög festett kerámiák iránt az egyiptomiak szemmel láthatóan kevés érdeklődést mutattak, hiszen egyrészt a többnyire kisméretű edényekben szállított anyagok – olajok, kenőcsök, parfümök – előállításában Egyiptom sem szenvedett hiányt, másrészt a vázaképek tematikája és ikonográfiája teljesen idegen és értelmezhetetlen volt az egyiptomi szemlélő számára.³⁰ Az archaikus kori görög figurális vázák egyiptomi felbukkanása mögött tehát valóban indokolt lehet görög jelenlétet keresni. Jó példája lehet ennek egy Karnakból előkerült keleti görög vázatöredék, amelyen Dionysos bárkaproprocessziója látható.³¹ Hasonló körmenetet Smyrna és Klazomanai körzetében tartottak, a lelőhely okán azonban lehetetlen, hogy ne jussanak eszünkbe a karnaki Amun bárkaproprocessziói is: elsősorban a Dekádünnap, ami ebben az időben éli egyik fénykorát. A váza dedikálója így lehetséges, hogy egy egyiptomi görög, az ex-voto címzettje pedig a thébai Amun, vagyis Zeus-Ammón volt.

Más a helyzet a kortárs tároló-amphorákkal, amelyek legfeljebb lineáris dekorációt hordoztak, s amelyekben bor, olívaolaj és talán a mai fetához hasonló sajt érkezett Egyiptomba. Mint lát-

²³ BOARDMAN 1999, 125.

²⁴ Hérodotos II, 178–179.

²⁵ Lásd: HÖLBL 2000; 2007; 2008; 2014.

²⁶ Hérodotos II, 159, 187.

²⁷ BOARDMAN 1999, 122–125; SMOLÁRIKOVÁ 2002.

²⁸ Mivel a chiosi orientalizáló kerámiaprodukciónak első és máig egyik legjelentősebb lelőhelye Naukratis volt, a szóban forgó edényeket sokáig naukratisi eredetűnek vélték, s Petrie (1886, 18, 51–54) és Gardner alapján (1888, 38–39) meghonosodott a „naukratisi árú” (Naukratite Ware) elnevezés. Bár ma már világos, hogy a naukratisi példák a chiosi stílustradícióhoz köthetők, tartja magát az elképzelés, hogy az Egyiptomban talált edények nagy részét helyben készítették chiosi mesterek: BOARDMAN 1998, 144. Vö. SMOLÁRIKOVÁ 2002, 61–63; WILLIAMS 2006, 127–132.

²⁹ BOARDMAN 1998, 144. Vö. SMOLÁRIKOVÁ 2002, 64. WEBER 2006, 145–154 a situlák keleti dór eredetét valószínűsíti.

³⁰ Vö. BOARDMAN 1994, 160–161.

³¹ BOARDMAN 1958, 4–12.

tuk, ezek nagy többsége ióniai eredetű, amelyek a jelentős görög lakossággal rendelkező települések mellett Felső-Egyiptomban is nagy számban jelennek meg. A szóban forgó amphorák népszerűségét és fennmaradását másodlagos használatuk is indokolhatta, amelyről Hérodotos egyik szöveghelye tudósít:³²

„S itt kell megjegyeznem valamit, amit az Egyiptomba hajózók közül kevesen figyeltek meg. Egész Hellaszból, sőt Phoinikiából is, évente kétszer borral tele cserépkorsókat szállítanak Egyiptomba, ahol, nyugodtan állíthatom, egyetlen ilyen edényt sem lehet látni. De hát akkor hova lesznek? – kérdezhetné bárki. Mindjárt megmagyarázom. A nomoszok előljárói azt a feladatot kapták, hogy minden boroskorsót összegyűjtsenek a saját területükön, és elküldjék Memphiszbe. Memphiszben teletöltik a korsókat vízzel, és elszállítják Szüria víztelen vidékeire. Így aztán az Egyiptomba került és ott kiürített cserépedények egymás után mind Szüriába jutnak el.” (ford. Muraközy Gyula)

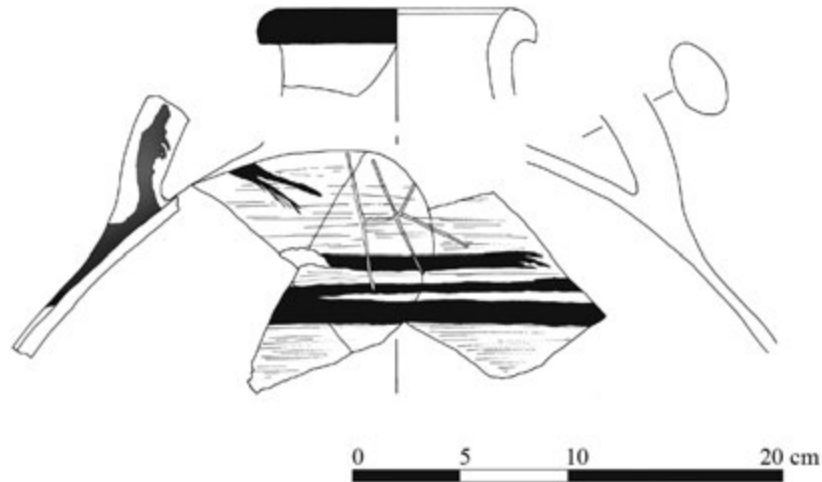
A görög amphoráknak tehát volt egy államilag szervezett, másodlagos piaca is, és nagyon valószínű, hogy ezen a módon nemcsak a karavánok vízellátását oldották meg, hanem az amphorák Egyiptomon belül is víztároló-edényekként hasznosultak. A magyar ásatásokról előkerült edények kapcsán emellett egy harmadik felhasználási mód is körvonalazódik. A thébai -400-as sírból előkerült ióniai amphora jól látható módon a balzsamozás során felhasznált anyagok – textil, rezin és bitumen – tárolására szolgált (1–2. kép).

1–2. kép. Ión amphora a balzsamozóházból származó anyagokkal a thébai -400- sz. sírból (Rajz: Tihanyi Balázs; Fotó: Mátyus László)

³² III.6.

Az edényfal belső oldalán megfigyelhető fekete rezines réteg alapján a legtöbb amphorának hasonló funkciója lehetett, míg másokban – így a szintén a -400-as sírban talált athéni késői SOS vagy "brush-banded" amphorában – vizet tároltak (3. kép).

3. kép. Athéni brush-banded amphora a thébai -400- sz. sírból (Rajz: Schreiber Gábor)

4–5. kép. Klazomenai amphora a thébai -61- sz. sírból (Rajz: Tihanyi Balázs; Fotó: Mátyus László)

A -61-es sírban talált Klazomenai D-típusú amphora zárt kontextusból került elő, így ebben az esetben jól megfigyelhető, hogy az importedények a temetkezési szett integráns részét képezték (4–5. kép).³³ A sírbatétel jeleként az amphorát és a többi, helyi készítésű tárolóedényt is perforálták, az edényfalba pedig – a tartalom és a funkció jelzésére – kerámiajeleket karcoltak. Az importamphorák tehát ugyanúgy a balzsamozóházból, a *pr-nfr*-ből érkeztek a sírokba, mint a melléklet többi része. Az edények másodlagos felhasználását egyszerre indokolhatta presztízsértékük, az egyiptominál jobb minőségük, és kapacitásuk, amely a kortárs, helyi készítésű *carinated jar*-ok másfél-kétszerese volt. Az új thébai adatok azt is világossá teszik, hogy a behozatal volumene a korábban becsült többszöröse lehetett, így az importedények másodlagos piacának megszervezése – ahogy arra Hérodotos is utal – komoly logisztikai feladat volt. Egy sajátos, I. Séthi trefi templomában feltárt leletcsoport szerencsére lehetővé teszi, hogy ennek a hátterébe is bepillantsunk. Az újbirodalmi halotti templom raktárhelyiségeinek különböző pontjain Petrie,³⁴ majd a DAIK expedíciója³⁵ is több, görög amphorából álló *cache*-t talált, amelyekben az ión és aiól edények mellett az athéni és a korábban korinthosinak, ma inkább koryrainak vélt produkció is megjelenik.³⁶ A DAIK-anyagot publikáló Myśliwiec azzal indokolta az egyébként jól ismert helyi típusokat is tartalmazó *cache*-ok jelenlétét, hogy a templom raktáraiban balzsamozópapok működhetnek a saisi korban.³⁷ A Myśliwiec munkáját tipológiai szempontból több helyen korrigáló Dupont és Goyon ezzel szemben visszatér a konkrét görög jelenlét elméletéhez, és azt sugallja, hogy a templomban vagy kereskedelmi lerakat és raktár vagy katonai garnizon működhetett.³⁸ Ez utóbbi, inkább a fantázia semmint a tények által ihletett elméletnek azonban nyilvánvalóan ellentmond bármiféle kortárs katonai jellegű építkezés bántó hiánya a templomkörzeten belül, nem beszélve arról, hogy a 6. század során semmilyen hasonló haderő nyugat-thébai állomásoztatásáról nem tudunk. Bár a templomban legkésőbb a Harmadik Átmeneti Kor végén megszűnik a kultusztevékenység,³⁹ nehezen képzelhető el, hogy a templomkörzetet átengedték volna nem-thébai, idegen áruk kereskedelmével foglalkozó érdekeltségeknek. A DAIK által feltárt leletek alapján az újbirodalmi templom melléképületeiben raktárak és valószínűleg műhelyek működhetnek, amelyek szinte biztosan a thébai templomgazdaság felügyelete alatt álltak. A Myśliwiec által elképzelt balzsamozóműhelyek ebbe a képbe nagyon is jól beilleszthetők, amit az a tény is támogat, hogy legkésőbb a saizsi kortól kezdődően a templom környékén, a dél-trefi, ma Geninának nevezett területen falu és egy azt kiszolgáló temető (Petrie publikálatlan N-temetője) létesült.⁴⁰ A Ptolemaios-korban is fennálló település a thébai nyugati part több területére kiterjedő Memnoneia része volt, ahol a Ptolemaios-korban számos *choachytes*-pap élt. Mint ismeretes egy, a templomokkal is kapcsolatot ápoló, jellegzetesen későkori, külön papi csoportról van szó, amelynek fő tevékenységi köre a teljes körű halotti szolgáltatások lebonyolítása volt, kezdve a balzsamozás megszervezésétől, a halotti felszerelés összeállításán át a temetés lebonyolításáig és a halotti kultusz ápolásáig.⁴¹ A *choachytes*ek létezéséről

³³ SCHREIBER 2014, 241–242, figs. 11-4a-d.

³⁴ PETRIE 1909, pls. LIV–LV. A Petrie után néhány évvel a templomban kiegészítő ásatást végző Barsanti az amphorák lelőhelyének közelében egy, a 6. század elejére datálható Vadkecske stílusú amphoriskost is talált: SMOLÁRIKOVÁ 2002, 43.

³⁵ MYŚLIWIEC 1987, Nrs. 804–821, 833–841.

³⁶ Vö. DUPONT – GOYON 1992, 153–155; ASTON 1996, 48.

³⁷ MYŚLIWIEC 1987, 191.

³⁸ DUPONT – GOYON 1992, 158–159.

³⁹ MYŚLIWIEC 1987, 191.

⁴⁰ BATAILLE 1952, 26; ASTON 2003, 157.

⁴¹ BATAILLE 1952, 245–271; VLEEMING 1995, 241–255.

már a 25. dinasztia idejére datálható thébai abnormalis hieratikus szövegek is tanúskodnak, a 26. dinasztia idejéből pedig több, hozzájuk kapcsolható archívumot is ismerünk,⁴² amik jól mutatják, hogy a Ptolemaios-kori rendszer már legalább 300 évvel korábban fennállt Thébában. A templomgazdasághoz lazán kötődő magánvállalkozások feltételezése tehát nagyon is indokolt lehet, pláne egy, a temető szélén elhelyezkedő raktárkomplexum esetében. A görög import-amphorák thébai behozatalát tehát nem görög kereskedők, hanem a templomgazdaság Észak-Karnakban székelő gazdasági intézményei szervezhették, a sírbatételre szánt edények pedig talán a templomokhoz kötődő, szakosodott halotti papok révén jutottak el a megrendelőkhöz.

A thébai temetőben feltárt anyag egyértelműen 6. századi, s azon belül is Apriés és leginkább Amasis korához köthető. Az 525-ös perzsa invázió hatásainak értékelése szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az ión amphorák behozatala ekkor sem szünetel: a -61-es sírban feltárt klazomenai és lesbosi amphorák kontextusa legalábbis szaito-perzsa, vagyis a 6. század végére, az 5. század elejére datálható. A teljesen a görög amphorákra alapozott datálás persze meglehetősen veszélyes, hiszen lehetséges, sőt gyakran valószínű, hogy az edények készítése és sírbatétele között hosszú idő telt el. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a keleti-görög amphorák behozatala nem szűnt meg Kambysés inváziója következtében, s hogy Egyiptom és Iónia között, aminek nagy része már 546-ban az Achaimenida Birodalom tartományává vált, a kereskedelem akadálymentesen folytatódhatott I. Dareios korától. Bár a behozatal a 6. század végétől némiképp csökkenni látszik, az amphorák tipológiai spektruma meglepő módon szélesedik, s megjelenik Thébában az észak-görög térség – Thasos és a chalkidiki-félszigeti Mendé – produkciója,⁴³ majd, később, a kis-ázsiai Milétos és a dodekanéssosi Kós kerámiája is. Egyiptom ebben az időben továbbá természetes szövetségeseként tekint a görög világ még szabad államaira, így a politikai és kereskedelmi kapcsolatkeresés tünetének is felfogható, hogy az 5. századtól kezdve egyiptomszerte – így Thébában is – nagyobb számban jelenik meg az athéni kerámia, amit ebben az időben már nemcsak a festetlen áruk, hanem a vörösalakos vázák is képviselnek.⁴⁴

Bibliográfia

- ASTON, David A. 1996. *Egyptian Pottery of the Late New Kingdom and Third Intermediate Period (Twelfth – Seventh Centuries BC). Tentative Footsteps in a Forbidding Terrain*. Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 13. Heidelberg.
- ASTON, David A. 2003. The Theban West Bank from the Twenty-fifth Dynasty to the Ptolemaic Period. In: Strudwick, Nigel – Taylor, John H. (eds.), *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*. London. 138–166.
- BATAILLE, André 1952. *Les Memmonia. Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques sur la nécropole de la Thèbes d'Égypte aux époques hellénistique et romaine*. Recherches d'Archéologie, de Philologie et d'Histoire 23. Le Caire.

⁴² DONKER VAN HEEL 2012.

⁴³ MARANGO 2012, 177–178.

⁴⁴ SMOLÁRIKOVÁ 2002, 59; MARANGO 2012, 172–173.

- BISSING, Friedrich W. von 1951. Naukratis. Studies in the age of the Greek and Egyptian settlements at Naukratis, the relations of the Naukratis civilisation to other civilisations, and the dispersion of the "Naukratite" ware in Asia and Europe. *Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie Bulletin* 39, 33–82.
- BOARDMAN, John 1958. A Greek Vase from Egypt. *The Journal of Hellenic Studies* 78, 4–12.
- BOARDMAN, John 1994. *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*. London.
- BOARDMAN, John 1998. *Early Greek Vase Painting*. London.
- BOARDMAN, John 1999. *The Greeks Overseas*. London. Fourth edition.
- DONKER VAN HEEL, Koenraad 2012. *Djekhy & Son. Doing Business in Ancient Egypt*. Cairo.
- DUPONT, Pierre – GOYON, Jean-Claude 1992. Amphores grecques archaïques de Gurna: à propos d'une publication récente. In: *Sesto Congresso Internazionale di Egittologia*. Torino. 153–166.
- FÁBIÁN Zoltán I. 2009. A thébai el-Hoha domb lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2009. *Orpheus Noster* 1/1, 5–32.
- FÁBIÁN Zoltán I. – SCHREIBER, Gábor 2009. The Late Period on el-Khokha. In: Bács, Tamás A. – Fábián, Zoltán I. – Schreiber, Gábor – Török, László (eds.), *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt*. Budapest. 99–100.
- FHN I. EIDE, Tormod – HÄGG, Tomas – PIERCE, Richard H. – TÖRÖK, László 1994. *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD. Vol. I: From the Eighth Century to the Mid-Fifth Century BC*. Bergen.
- GARDNER, Ernest A. 1888. *Naukratis II*. London.
- HOGARTH, David G. 1898-9. Excavations at Naukratis. *The British School at Athens* 5, 26–97.
- HÖLBL, Günther 1979. *Beziehungen der ägyptischen Kultur zu Altitalien I–II*. Leiden.
- HÖLBL, Günther 2000. Die Problematik der spätzeitlichen Aegyptiaca im östlichen Mittelmeerraum. In: Görg, Manfred – Hölbl, Günther (Hrsg.), *Ägypten und der östliche Mittelmeerraum im 1. Jahrtausend v. Chr. Akten des Interdisziplinären Symposions am Institut für Ägyptologie der Universität München* 25.–27. 10. 1996. *Ägypten und Altes Testament* 44. Wiesbaden. 119–162.
- HÖLBL, Günther 2007. Ionien und Ägypten in archaischer Zeit. In: Cobet, Justus et al. (Hrsg.), *Frühes Ionien, eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı* 26. Sept. – 1. Okt. 1999. *Milesische Forschungen* 5. Mainz. 447–461.
- HÖLBL, Günther 2008. Ägyptisches Kulturgut im archaischen Artemision. In: Muss, Ulrike (Hrsg.), *Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtums*. Wien. 209–221.
- HÖLBL, Günther 2014. Ägyptisches Kulturgut im Ionien 7. Jh. v. Chr.: Der Beitrag Milets zu einem religionshistorischen Phänomen. In: Fischer, Josef (Hrsg.), *Der Beitrag Kleinasiens zur Kultur- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Antike. Akten des Internationalen Kolloquiums Wien*, 3.–5. November 2010. Wien. 181–209.
- MARANGO, Antigone 2012. La présence grecque dans la vallée thébaine avant l'époque ptolémaïque. Le témoignage de la céramique. *Bulletin de la céramique égyptienne* 23, 171–184.
- MASSON, Aurelia 2011. Persian and Ptolemaic Ceramics from Karnak: Change and Continuity. *Cahiers de la Céramique Égyptienne* 9, 269–310.
- MÖLLER, Astrid 2000. *Naukratis: Trade in Archaic Greece*. Oxford.
- MYŚLIWIEC, Karol 1987. *Keramik und Kleinfunde aus der Grabung im Tempel Sethos' I. in Gurna*. *Archäologische Veröffentlichungen* 57. Mainz.
- PETRIE, William M. F. 1886. *Naukratis I (1884–5)*. London.
- PETRIE, William M. F. 1909. *Qurneh*. London.
- SCHREIBER, Gábor 2008. *The Mortuary Monument of Djehutymes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty*. *Studia Aegyptiaca Series Maior II*. Budapest.

- SCHREIBER, Gábor 2014. Kushite and Saite Period Burials on el-Khokha. In: Pischikova, Elena – Budka, Julia – Griffin, Kenneth (eds.), *Thebes in the First Millenium BC*. Newcastle upon Tyne. 235–248.
- SCHREIBER, Gábor in print. Late Dynastic and Ptolemaic pot marks from the Thebaid.
- SMOLÁRIKOVÁ, Květa 2002. *Abusir VII. Greek Imports in Egypt. Graeco-Egyptian Relations during the First Millenium B.C.* Praha.
- VLEEMING, Sven P. 1995. The Office of a Choachyte in the Theban Area. In: Vleeming, Sven P. (ed.), *Hundred-Gated Thebes. Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. Papyrologica Lugduno-Batava 27. Leiden – New York – Köln. 241–255.
- WEBER, Sabine 2006. East Greek 'Situlae' from Egypt. In: Villing, Alexandra – Schlotzhauer, Udo (eds.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*. London. 145–154.
- WILLIAMS, Dyfri 2006. The Chian Pottery from Naukratis. In: Villing, Alexandra – Schlotzhauer, Udo (eds.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*. London. 127–132.

GYÖKETIMOLÓGIÁK AZ ÓEGYIPTOMIBAN

Takács Gábor

Mivel az afroázsiai (régebbi elnevezéssel szemito-hamita vagy sémi-hámi) nyelvek jó részében (sémi, egyiptomi és berber) a szókincs tisztán mássalhangzós gyökök alapján rendeződött el, a modern lexikográfiai-etimológiai kutatás is mindig igyekezett a sémi-hámi nyelvcsalád eme ágaiban (sémi, egyiptomi, berber) minden lehetséges névszót (néha önkényesen) valamely azonos mássalhangzósorú ige- és névszóból levezetni akár a jelentésfejlődés problémáit figyelmen kívül hagyva is. Amint azonban a modern sémi filológiai kutatásban legújabbban bizonyítást nyert, az ige- és névszóból belterjesen levezetett etimológiák egy jelentős csoportjában a tévedés nyomban nyilvánvalóvá válhat, amint azokat külterjesen a rokonnyelvi adatok kontextusába helyezzük. Cikemben azt illusztrálom, hogy az afroázsiai etimológiai kutatás ezen „gyerekbetegsége” nyelvcsaládunk más ágaiban, így az egyiptomiban is létezik sajnos, és az ebből adódó hibákat csak úgy lehet kijavítani, hogy körültekintően gondot fordítunk a külső bizonyítékanyagra is. Más szavakkal: jónéhány hagyományosan általánosan elfogadott introvertált gyöketimológiáról, akár milyen tetszetősen néz is ki *prima vista* az adott nyelven belül, nagyon is kiderülhet, hogy illuzórikus, pusztán képzelgés tudományos alap nélkül, amint ránézünk tágabb etimológiai kontextusára az adott nyelven vagy nyelvi ágon kívül. Az ilyenfajta kritikus revízió különösen kívánatos az egyiptomi filológiában, ahol a túlhajtott gyöketimológiák még ma is épp annyira népszerűek, mint hajdan a sémiben.

Sémi

Majdnem fél évszázada B. LANDSBERGER (1967, 139) még teljes joggal állapíthatta meg, hogy „*das Dogma von der Ursprünglichkeit des Verbs vor dem Nomen ist noch in voller Geltung.*” Csupán legújabbban L. KOGAN (2003, 120–124, esp. 121–122) jelentette azonban ki, mennyire félrevezető lehet ez a túlzottan általánosító attitűd: „... *popular etymology has never received a systematic treatment in comparative Semitics and even the term itself is rarely found on the pages of the major Semitic dictionaries. As an immediate result, a lot of folk-etymological interpretations have penetrated into the most solid Semitological treatises. And even more serious: a not insignificant number of interpretations having all the features characteristic of popular etymology did not in fact emanate from the linguistic mentality of the speakers but were produced by Semitists themselves.*” KOGAN ugyanakkor egy sor addig általánosan elfogadott gyöketimológia mesteri és alapos kritikai analizisét adta (többnyire első alkalommal). Álljon itt két példa hosszú gyűjteményéből, hogy a problémát a gyakorlatban is megvilágítsa:

– **Óhéber šē(?)** “filth”, **šēʔā** “dung, excrement”, **šōʔā** “excrement, disgusting spew” [KB]: az óhéber szótárakban közhelyszerűen e szavakat a héber **šyʔ** „kimenni” ige- és névszóból szokták levezetni. Ezt az, egyébként szemantikailag vonzó belterjes héber derivációt már amúgy is jogosan megkérdőjelezték a szemitológiában kimutatva, hogy inkább fenáll rokonság a szír **šyʔ** “impurus evasit”

[BRK.], mandeus *ṣaa* “to be filthy, foul, pollute, defile” [DM] | sábai $\sqrt{\text{šyw}}$ “to stink of, be contaminated with” [SD], arab $\text{ṣī}^{\text{ʔ}}$ -at- “lavage, ablution imparfaite, telle que toutes les saletés restent sur la tête”, waṣuʔa “être sali d’ordures” [BK] || geez $\text{ṣē}^{\text{ʔ}}$ a “to rot, putrefy, have a bad smell, stink” [LESLAU 1987, 567] által képviselt közös sémi $\text{*ṣi}^{\text{ʔ}}$ -at- “escrementi” [FRZ.] szótóval, melyben a *ṣ - természetesen egy egészen más óségi szibiláns, mint az, amelyik az óhéber $\sqrt{\text{yṣ}^{\text{ʔ}}}$ < közös sémi $\text{*}\sqrt{\text{wṣ}^{\text{ʔ}}}$ “kimenni” ige-*gyökben* rekonstruálható. Vagyis: itt is két, etimológiailag világosan különböző gyökről van szó. Mások azonban, nevezetesen W. W. MÜLLER (1985, 274) és W. LESLAU (1987, 567) az óhéber terminust az ugariti ṭu (ṣu) “exhalation, secretion, excrement” [DUL] | arab ṣiyy -at- “cadavre en décomposition” [BELOT] || modern dél-arábiai $\text{*ṭay}^{\text{ʔ}}$ “smell, odor” [GT] rokonságában adatolt ósségi $\text{*ṭayV}^{\text{ʔ}}$ -(at)- “1. excreta, 2. badly smelling bodily emission” [SED] alapszóból magyarázták, melynek különállása az ugariti $\sqrt{\text{yṣ}^{\text{ʔ}}}$ “kimenni” [DUL] < ósségi $\text{*}\sqrt{\text{wṣ}^{\text{ʔ}}}$ “kimenni” gyöktől ugyanúgy egyből nyilvánvaló a tökéletesen különböző szibilánsok fényében.

– **Akkád (az óbabilónitól) ḥaṣa/ertu(m)** “(green) dry musus, nasal discharge” [CAD] = “Nasenschleim (‘Grünes’)” [AHW]: itt ráadásul nincs is belterjes ige-*gyöki* levezetésre mód, mint-hogy nincs a láthatáron semmilyen akkád ige-*gyök* e főnévhez, melyet LANDSBERGER (1967, 167) még az arab ḥaḍar - “zöld” tóval rokonított, ami ugyan hangtanilag persze lehetséges, csak-hogy KOGAN (2003, 124) megtalálta a szemantikailag tökéletes egyezéseket a modern dél-arábiai nyelvekben: dzsibbali yažrē “slime” [JNS.], mehri yāžārā “slime” [JNS.]. Itt egyértelműen két tökéletesen külön sémi gyökkel van dolgunk: egyrészt az arabból kimutatható sémi $\text{*}\sqrt{\text{ḥṣr}}$, ill. másrészt a modern dél-arábiaiban adatolt sémi $\text{*}\sqrt{\text{yṣr}}$. Hogy vajon az akkád szó ḥ - kezdő radikállal ennek vagy annak a sémi gyöknek felel meg,¹ csak akkor meghatározható, ha figyelembe vesszük az akkádön kívüli adatokat.

Délkusita

A két, egyébként magasan kvalifikált afrikanista nyelvész, R. KIESSLING (Hamburg), ill. M. MOUS (Leiden) által publikált legújabb nyugati rift összehasonlító szótárral (itt rövidítve: KM 2004) dolgozva úgy egy évtizeddel ezelőtt is már elképedtem, milyen fokig hatják át ennek az, egyébként igen professzionálisan összeállított szótárnak az etimológiai szócikkeit a „modern tudományos népetimológiák”.² Az erről írt recenziómban (TAKÁCS 2010) már egy csokorralót összegyűjtöttem azon nyugati rift szótövekből, melyekre KM introvertált (déli) kusita etimológiákat koholt tisztán a homofónia alapján, néha akár az evidens szemantikai nehézséget is ignorálva. Alább álljon itt néhány ilyen szócikkük a megfelelő helyreigazításokkal:

¹ Noha a S. MOSCATI és társszerzői (1964, 44, §8.59) által is összegzett kánon szerint csak az akkád ḥ - < sémi $\text{*}\text{ḥ}$ - fejlődés képzelhető el, KOGAN (1995, 161) kimutatta az akkád ḥ egyéb, ettől eltérő sémi forrásait (pl. $\text{*}\gamma$ is).

² A fogalmat L. KOGAN (2003, 131) vezette be („modern scientific popular etymologies”) épp az ilyen esetekre, ahol napjaink kutatói alkottak a régi népetimológiákra emlékeztető, tudományos alaptalan ál-szófejtéseket. A kérdésről hajdan Bács Tamással beszélgetve érthetőnek tartom kifogását a javasolt kifejezés „nép-” elemével kapcsolatban, minthogy ezek többsége tkp. tudományos kutatók terméke. Ezért magam inkább az áletimológia kifejezést választanám. Természetesen a gyöketimológia önmagában, alapjában véve helyénvaló módszer, csak túlhajtott, mechanikus alkalmazása az, amivel szemben e tanulmányban is fellepek.

– **Nyugati rift *čā^c-a** „szikla”, melyet KM az alföldi keletkusita csoportba tartozó szomáli da^c-a „sound of a falling stone” szóval hoztak összefüggésbe, bár az utóbbi világosan a szomáli da^c- „esni” [RN.] származéka, míg az előbbi evidens kognánsokkal rendelkezik az alföldi keletkusitában: saho-afar dāy ~ dā „kő, szikla” [RN.] = dā „kavics” [SASSE], melyeket H.-J. SASSE (1982, 61) a keletkusita *daḡh- „kő” reflexeiként már beazonosította.³ Ld. még újegyiptomi dḡ.wt [régebbi *√d^c] „kőtömbök” (Wb).⁴

– **Nyugati rift *šuf-** „ajak”, melyet E. D. ELDERKIN és J. B. MAGHWAY (1992) nyugati rift etimológiai listájukban a nyugati rift *šūf- „duzzadni” gyökből magyarázott, aminek téves volta rögtön világossá válik, amint tekintetbe vesszük ezek illetőleges rokonszavait pl. az óegyiptomiban, ld. sp.t „ajak” ≠ šfj „duzzadni”: ezek láthatóan megőrizték ennek a két teljesen különböző afroázsiai gyöknek az eredeti hangtani distinkcióját, mely a nyugati riftben történetesen eltűnt.

Ezt a mechanikus ragaszkodást a nyugati rift névszavak belterjes, gyöketimologikus levezetéseihez KM még egyes igegyökökre is kiterjesztette, pl.:

– **Nyugati rift *bahut** „to be stupid, foolish”, melyet KM **bah- gyökre (mely egyébként sehol nem adatolt a nyugati riftben) + -ut mediális szuffixumra szegmentált, és az első tagot a nyugati rift *bah-ā „hiéna” szóval azonosította! Ha azonban az arab √bht > bahita ~ bahuta „être stupéfait” [BK] gyököt ismerjük, egyből fölismerjük a tényt, hogy a nyugati rift ige mögött végső soron egy örökölten háromradikálisú *√bht gyök rejlik, ahonnan a *bahut igető származott egyszerűen vagy akár haplológia révén egy korábbi **bahut-ut helyett.

– **Nyugati rift *ḥitim** „elpusztítani”: ezt KM ugyancsak fölbontotta egy (sehol a délkusitában ki nem mutatott) **ḥit- hipotetikus gyökre + duratív -im szuffixumra, és az első tagot végül a szomáli ḥad- „lopni” igével rokonították, amit még szemantikailag is nehéz lenne elfogadni. Ha persze valaki abban a szerencsés helyzetben van, hogy kitekintése van a kusitán túli rokonyelvekre is, így pl. az óegyiptomi ḥtm „vernichten, beseitigen (Unreines, Durst), vertilgen” (Óbirodalomtól, AWb) gyökre, világossá válik előtte, hogy szó sincs kétradikálisú délkusita gyökről és a téves szomáli kognánsról, és csakis egy háromradikálisú délkusita *ḥitim vagy **ḥit(i)m-im alapszó képzelhető el (haplológia révén).

– **Nyugati rift *čīs** „csinálni”: ezt a gyököt – legnagyobb meglepetésemre – KM önkényesen egy képzeletbeli **čih gyökre (mely persze sehol nem adatolt az egész kusita családban) + kauzatív -is szuffixumra bontotta, ami sajnos arról tanúskodik, hogy nem vették figyelembe még az olyan közismert igegyököt sem, mint az afroázsiai *√čs „csinálni”, ld. alföldi keletkusita: saho-afar is- ~ iš- [szabályos *č- > -Ø] „tenni, csinálni” [RN., SASSE], boni as- „készíteni, csinálni” [SASSE] | felföldi keletkusita *ass- (variáns *iss-) [szabályos *č- > -Ø] „tenni” [GT] | | | sémi *√čšy „tenni, csinálni” [GT]. Ráadásul A. JU. MILITAREV (1986, 74) még egyébként publikálta is ezt a kusita-sémi etimológiát.

³ A keletkusita *-ḡh- torlódás saho-afar *-ṽy- és délkusita *-ṽč- fejleményeit persze máshonnan is adatolni kellene még.

⁴ Az egyébként nem várt veláris -ḡ itteni szabályszerű megjelenése (az -č helyett) a dentálisok és az čayin összeférhetetlenségével magyarázható az egyiptomi gyökökben (lásd EDE I 326–327).

Egyiptomi

A fõnt leírt „gyerekbetegség” túlsúlyban van az egyiptomi nyelvészet vezetõ specialistái munkáiban, akik csak szegényesen vannak vagy egyáltalán nincsenek ismeretségben az összehasonlító afroázsiai nyelvtudomány tényeivel. Annál, amit LANDSBERGER fõntebb idézett mondatában a szemitológiára nézve megállapított, jobban nem is lehetne leírni a dolgok jelen állását az egyiptomi etimológia területén, melyet 1976 óta nagyban befolyásol és megerõsít ugyanebben a kedvezõtlen irányban J. OSING eleddig megkérdõjelezhetetlen tekintélyû „Nominalbildung”-ja (itt rövidítve: NBÄ), akinek a számára az óegyiptomi névszavak etimológiai magyarázatára nézve azoknak a homofón ige- és névszavakból való belterjes derivációja volt az egyedüli lehetőség. Ezt a dogmát oly mereven alkalmazta, hogy amennyiben nem állt ilyen ige- és névszavak rendelkezésére az óegyiptomiban, az etimológiai vizsgálódást önkényesen ezen a ponton le is zárta. Így pl. képes volt (NBÄ 220) az óegyiptomi *g(a)häs „Dorkasgazelle” szót alaptalanul és tévesen megbélyegezni mint „*etymologisch unklar*” csupán azért, mert az egyiptomiban nem volt *√ghs ige- és névszavak, melyből le tudta volna vezetni, habár rokonsága az arab ġahš- „1. jeune onagre, ânon, bourriquet, 2. jeune gazelle” [BLACHÈRE] = „1. young ass, 2. mare’s colt, 3. (young) gazelle” [LANE] szóval már régóta jól ismert volt akkor is.⁵ Vagyis egy régi egyiptomi-sémi primér névszói tõ volt a közös etimon. Már pl. I. M. DIAKONOFF (1965, 29ff.) *expressis verbis* is egyértelművé tette, hogy a sémi-hámi apofonikus mássalhangzó ige- és névszavak dominanciája mellett létezett a szilárd vokalizmusú primér névszói gyökök, ill. tövek kisebb csoportja is ige- és névszavak levezethetőség nélkül. Minden lehetséges óegyiptomi szó belterjes derivációját homofón ige- és névszavakból csupán mássalhangzóik azonosságára alapján hajszolva J. F. QUACK (1993, 60) ennek ellenére „Wurzelprinzip”-jének inspiráló magyarázatát még meg is formulázta: „*die Existenz eines gleichgeschriebenen Wortes von vollkommen verschiedener Bedeutung wäre zumindest merkwürdig.*” Ennyi már elég is. Hadd mutassak be csupán néhányat ennek a riasztó tendenciának a legmegdöbbentõbb termékei közül (melyeket egy hosszabb tanulmányban egyebütt részletesen végigelemeztem, ld. TAKÁCS 2005). Ezek talán stimulálhatják a többi afroázsiai komparatistát, hogy több figyelmet fordítsanak az egyiptomi nyelvészet e módszertani melléfogásaira.

- **Óegyiptomi 3t.t** [< *rk.t] „ágy” (Óbirodalomtól, Wb): ezt OSING (2001, 574) az óegyiptomi 3tj „1. aufziehen (Kind), hegen, 2. (fig.) sich kümmern um (Stadt)” (OK 2x, ÄWb) igébõl deriválta. Valójában azonban itt két külön afroázsiai gyököt kevert össze. Egyrészt az óegyiptomi 3tj ige- és névszavak bizonyosan egy régebbi *√lkj (nem *r-) fejleménye, ld. arab √lk? I: laki?a „2. se livrer entièrement à qqch.”, √lky I: lakā „1. se livrer avec assiduité à qqch., ou être adonné à qqch. (av. b. de la chose), 2. s’attacher à qqn. et le suivre partout” [BK]. Másrészt viszont az óegyiptomi 3t.t primér (?) főnév egy *rk.t előzménybõl magyarázható csak, minthogy rokon az agaw *ʔaräg- /ʔar[ə]g- „bed, couch” [APL.] || felföldi keletkusita *irk-aḏ- (mediális -aḏ-) “to lean upon” [HDS.] || nyugatcsádi: nyugati bade rákè-n, bade-gashua lākài [l- < *r-] “ágy” [SCHUH] szavakkal (erre ld. még továbbá EDE I 52, 234).
- **Óegyiptomi jwrj.t** „bab” (Középbiradalomtól, Wb), melyet OSING (NBÄ 171) deverbális főnévként fogott föl az egyiptomi jwr „empfangen, schwanger sein, werden” (PT-tõl, Wb) ige- és névszavakból, amihez ráadásul még koholt egy sehol nem adatolt, képzeletbeli *ʔ duzzadni” közvetítõ

⁵ Az egyiptomi-arab összevetésre lásd HOMMEL 1899, 347; BEHNK 1927, 83; ESS §14.a.31; GÄSW 86, #344; VYICHL 1934, 63; 1958, 383; 1990, 114.

értelmet! Vagyis, a „bab” mint „teherbe esett” termés ... Valójában azonban, amint ezt az EDE I 44-ben is kimutattam, az egyiptomi szó egyszerűen egy afrikai *Wanderwort* persze minden ige-gyöki háttér nélkül, ami a vándorló mezőgazdasági szakkifejezések között nem csoda,⁶ ld. csádi *√wr(N) „bab” [GT], proto-ubangi *war(a) „bab” [SAXON].

– **Óegyiptomi bnw.t** “1. egy kemény kőfajta (építéshez), 2. malomkő” (középegyiptomitól, Wb): ez egyike az egyiptomi névszavaknak, melyekhez OSING a legkínosabb módon téves gyök-etimológiát fűzte (NBÄ 141, 624-5, n. 637), mikor ezt az egyiptomi bn “entrinnen, entkommen, weggehen (freiwillig vom Dienst)” (CT, Wb) → démotikus bl(3) „lösen” (NBÄ 25, 833, n. 1117, also 624–625, n. 637) → kopt (OSALBF) βωλ „to loosen, untie” (CD) ige-gyökből vezette le annak az általánosan elfogadott, vsz. csupán őelőtte ismeretlen ténynek az ellenére,⁷ hogy az alapul szolgáló ósafroázsiai etimon egy primér névszó volt és soha nem tartalmazott *-l- hangot a 2. radikálisban: *√bn (vsz. *bun-) „(őr)lő kő” [GT], mely ráadásul a berberben⁸ és csádban⁹ is “malomkő” jelentéssel maradt fenn.

– **Óegyiptomi nn.w** “Liege, Bett, Bank” (KHW after ČERNÝ) > kopt (S) λολ “ágy” (KHW), melyet OSING (NBÄ 171, 682, n. 766), majd pedig nyomában W. SCHENKEL (1983, 226) és H. SATZINGER (1994, 198, n. 40) *nāñ(j/w).√w alakban rekonstruáltak mint az egyiptomi nnj “fáradt lenni” (Középbirodalomtól, Wb)¹⁰ származékát egy állítólagos *n...n > l...l hangváltozást feltéve.¹¹ Valójában azonban, amint már W. VYČICH (DELIC 97) kimutatta, az egyiptomi primér főnév bizonyosan *lāl.√w alakban képzelhető csak el (eredeti *[l]-lel [n] helyett) legközvetlenebb kognánsai fényében, ld. keletberber: sziwa e-lal-en [ə-lal-ən] (pl. “ágy” [LAOUST] = e-lal-en [BRICCHETTI-ROBECCHI] = a-lal-em [CAILLIAUD] = lāl-in [STUMME] = *i-lal-ən (pl.) [VCL.], melyekhez a felföldi keletkusita: szidamo lal-o (m) “wooden posts that are used transversally for the Sidamo bed” [GSP.]

⁶ Lásd pl. az óegyiptomiban *mr* „kapa” alakban élő vándorszó közismert történetét az ókori Mediterráneumban és Keleten, pl. újabban V. BLÁZEK és C. BOISSON (1992, 19–21, #2) elemzésében.

⁷ COHEN 1947, #17; RÖSSLER 1964, 214; ILLIČ-SVITYČ 1966, 15, 18; HODGE 1981, 404; 1981, 410; 1987, 97; 1990, 645, #5; PRASSE 1969, 28; NEWMAN 1980, 26, #23; STOLBOVA 1987, 230; 1996, 81; OREL – STOLBOVA 1988, 76; 1990, 88; 1992b, 191; MILITAREV 1991, 172; HSED #9; EHRET 1995, 89, #32; DRB 74; BECHHAUS-GERST 1998, 123; BLÁZEK 1999, 62, #31; TAKÁCS 1999a, 79; 1999b, 364, #1.11; 2000, 339, #5.4.

⁸ Lásd északberber: mzab t-wun-t, pl. ti-wuna „sorte de mortier en pierre très évasé, large pierre concave au centre servant de mortier sur laquelle, dans laquelle on écrase du grain au moyen d’un pilon qui est une simple pierre ovoïdale, pierre ronde de mortier” [DLH.] | kabil ta-wen-t „1. enclume, 2. grosse pierre qui servait à écraser les olives” [DLT.] (NB: északberber -gg^w- < -ww- szabályosan < *-bb-) || keletberber: ghadamesz u-ḥən-t, pl. ḥən-t-ān „boulet de pierre à piler les noyaux” [LANFRY] = o-ḥən-t [KSM.] || nyugatberber: zenaga t-òʔn-t^h „enclume” [NCL.] || délberber *tə-hun-t [reg. < *tə-ḥun-t] “mill-stone” [GT]: ahaggar te-hun-t, pl. ti-hun “1. grosse pierre, 2. p.ext. meule dormante” [FCD.], keleti tawlemmet tə-hun-t & ayr tə-hun-t ~ tə-win-t „moulin” [PRS.], keleti tawlemmet tə-hün-t „meule gisante” [NCL.], tanszlemt tə-hun-t “moulin” [PRS.], ghat ta-wen-t “moulin” [NHL.].

⁹ Lásd ócsádi *√bn „grinding stone” [JS] = *bəna “millstone, grinding stone” [NWM.]: nyugatcsádi: angasz-szura *fin “grinding stone” [GT] | bole-tangale *bəni “grinding quern” [SCHUH] | északi bauchi *v[u]n- “grindstone” [SKN.] | zaar vuun „grinding stone” [SMZ.], guruntum vūnau „grinding stone” [JAGGAR] | bade bəny-ín “stone” [LUKAS], ngizim vənyī „grinding quern” [SCHUH] || középcsádi *√bn > *√vn “millstone” [GT]: tera vəna „grinding stone” [NWM.] | bura bur ~ bura [r < *n] „the lower grinding stone” [BED] | ősmandara *vʷara [r < *n] „millstone” [GT] | gidar búúna nā arā „meule à broyer” [MCH.] | mafa-mada *avan > *avar „grindstone” [RSG.] | mbara funəy „mill (meule)” [TSL] | proto-masza *vəna „grinding stone” [GT].

¹⁰ Az egyiptomi hapax nnj “ermattet daliegen” (egyszer egy újbirodalmi sírfeliraton) jelentés mellett szóló érvek nagyon gyengék, ld. sw m nn r^c nb “(der des Nachts nicht schlief) er liegt alle Tage ermattet da” (OSING pace KEES, ZÁS 62, 1926, 76). Mindez a nnj szokásos jelentésével is fordítható: “ő mindennap fáradt”.

¹¹ Hivatkozása a kopt (S) ΜΑΝΙΝ, ΜΑΛΛΙΝ, ΜΑΛΙΑ “band, cord” (CD) < egyiptomi m^cnn “das aus zwei Stricken zusammengewundene Seil” (Pfortenbuch, Wb) = “Schlangenseil, aus dessen Windungen die Stunden entstehen” (LÄ VI 1363) származtatásra ebből a szempontból keveset bizonyít a kopt (S) λολ-lal kapcsolatban, mivel itt a nazálisok disszimilációja (m...n > m...l) forog fenn.

párhuzamot tehetem hozzá. Előttünk egy ósafróáziai *lal- „ágy” [GT] körvonalazódik, mely világosan elkülöníthető az egyiptomi njj „tired” > ókopt **nenoy**[T]= „Ermatten, Mattigkeit” (1x: pap. BM 10808, l. 8, OSING 1976, 20, 66-67, NBÄ 85) által képviselt igegyöktől, melyben ráadásul ténylegesen *[n] szerepelt mindkét radikálisban, amit az ókopt bizonyíték mellett az arab naʿnaʿa I “être très-faible de tête et incapable d’avis, de résolution” [BK] = “to be tired, weak” [EMBER] ||| nyugatcsádi: proto-angasz *nʿin „tired” [GT]¹² || keletcsádi: nyugati dangla núún “sans force” [FÉDRY], mokilko nùuné (m) “(un) mort, cadavre” [JNG.]¹³ rokonszavak is megerősítenek. Egyéb-ként az egyiptomi-arab egyezést már A. EMBER (1913, 118, #72; ESS §11.a.25) fölfedezte ...

– **Óegyiptomi swḥ.t** „tojás” (PT-től, Wb): OSING (NBÄ 222) szerint ez az egyiptomi swḥ “sich für jem. verhüllen (vom Priester bei einer Trauerzeremonie)” (PT, Wb) igegyökből ered, bár, amint az I. M. DIAKONOFF által koordinált afroázsiai összehasonlító szótárprojekt teamje¹⁴ demonstrálta, az egyiptomi „tojás” szó mindig is primér névszói tő lehetett a közös afroázsiai alapnyelv örökségéként épp úgy, mint a nyugatcsádi: északi bauchi *caḥʷi → *çuh „tojás” [GT] = *ç-w/h- [SKN.] = *sahʷi [STL.] = *šuh-y „1. tojás, 2. here” [SKN.] || középcsádi *šay ~ *ši [másodlagos *š < *s] „tojás” [GT] is. Mind < afroázsiai *caw- ~ *caw- „tojás” [GT].

– **Óegyiptomi sr** “1. (ME, LP) vom Haar einer Frau: wohl von der künstliche Perrücke im Gegs. zum natürlichen Haar, 2. (Med., GR) Haar eines Tieres” (Wb) = “1. tress, wig, 2. hide (of animal)” (FD), melyet OSING (NBÄ 250) az egyiptomi srj “ausbreiten” (görög-római kor¹, Wb) igegyökből tart levezethetőnek, noha utóbbi majdnem két évezreddel későbből adatolt, mint előbbi legelső előfordulása, hogy a szemantikai nehézségekről ne is szóljunk. Nyilvánvaló az Osingot vezérlő stimulus: jobb egyiptomi igegyök nem volt kéznél ... Itt is azonban az erőltetett belterjes etimológia igen távol áll a valóságtól: ha a rokonnyelvi adatokat is képes a kutató figyelembe venni, valójában kirajzolódik egy örökölten primér névszói tő rekonstrukciója: ósafróáziai *√cr “haj” [GT], ld. közös berber *√zr “haj” (primér főnév), innen: “haját kitépni” (denominatív) [GT] ||| északomói: dizoid *sār- “haj” [GT]¹⁵ > dizi sar [FLM.] = sār-u [KEEFER] = sárú [BND., MLT.] = sār-u [BND.], madzsi sārū “hair of head” [BND.] ||| nyugatcsádi: hausza cóoróó “1. plait of hair on crown of head, 2. bird’s crest or cock’s comb” [ABR.] = “1. a cock’s comb, 2. a small tuft of hair on the front of head” [BRG.].

– **Óegyiptomi šḥ.t** “Feld, Gefilde” (PT-től, Wb): mintapéldája az egyiptomi nyelvészetben meggyökeresedett téves gyöketimológiáknak. Hosszú hagyománya van az egyiptológiában annak az elméletnek,¹⁶ hogy a szó jelentése tkp. *’’das weite Land” (OTTO) vagy *’’der Weite” (SNK.) volt, amit nyilván ennek az egyiptomi wšḥ “weit (sein)” (OK-, Wb) gyökből elképzelt deverbális derivációja motivált annak ellenére, hogy az egyformán régi alternatív magyarázat szemantikailag egyértelműen meggyőzőbb: az egyiptomi *sāḥ.ät „mező” (kompenzatorikus nyújtással egy régebbi **sāḥḥ.ät-ből *pace* ALBRIGHT) rokon a sémi: akkád saḥḥu (variáns sāḥu) “productive, meadow land (not barren or alkaline)” [ALBRIGHT 1916, 231] = “Wiese” [Vrg.] = “Aue” [AHW] = “meadow, waterlogged land” [CAD] || arab √šḥḥ I: saḥḥa “1. piocher, creuser le sol”, saḥāḥ- “terre

¹² Lásd angasz nyin „(to be) tired out, fatigued” [FLK.] = nyiin [JNG.] = nyin [nʿin] [BRQ.] = nyiin [HFM.] = nyin [ALC] = nyin [KRF.].

¹³ Tökéletesen ugyanaz a jelentésfejlődés itt, mint az egyiptomi njj.w “die Müden als Bez. für gespenstische Tote” (közégyptomi, Wb) kifejezésben is.

¹⁴ Lásd STOLBOVA 1987, 181–182; OREL – STOLBOVA 1990, 88, #22; 1992b, 182; HSED #2210. Úgyszintén SKINNER 1992, 355.

¹⁵ A dizi-egyiptomi összevetést elsőként A. JU. MILITAREV (1991, 264, #38.11) javasolta. A dizi szót meg kell különböztetni a délagaw: awngi cāri “farokszőr” [Hetzron] < proto-kusita *çVr- “farok” [GT] alaktól (lásd LESLAU 1979 III 187), mely a sémi *ṭahr- “hát” [SED] szótóval rokon.

¹⁶ Lásd SETHE 1927, 61 n. 1; OTTO 1954, 49 és n. 2; NBÄ 158; SCHENKEL 1993, 143 n. 35.

franche, bonne terre, terrain doux et bon pour la végétation” [BK]¹⁷ ||| északagaw: kemant sēhā (-h- tévesen -h- helyett) “prairie” [CR] ||| középcádi: logone s̄hee, pl. s̄heen “Acker, Feld” [LKS.], “kotoko” s̄ge “champ” [MCH.] alakokkal,¹⁸ melyek mind egy közös afroázsiai *√ch „meadow” [GT] gyökből érthetőek csak. Ez azonban inkompatibilis az egyiptomi √wsh gyökkel, mely viszont jól ismert módon a sémi *√wšʕ “széles lenni” gyökkel azonos¹⁹ a gyökmássalhangzók összeférhetetlenségi törvénye folytán (ld. EDE I 326). Vagyis az alapul szolgáló sémi-egyiptomi *√wšʕ, ill. afroázsiai *√ch csak az egyiptomiban eredményeztek különböző hangtörvények révén homofón gyökreflexeket, melyeknek azonban egymáshoz etimológiai közülük nincs.

J. F. QUACK (2002, 164) sajátos elképzelését a *Wurzelprinzip*ről még akár a különböző jelentésű (!) ige-gyökökre is kiterjesztette: „... dabei müssen gerade auch Verben scheinbar elementarer ... Bedeutung daraufhin überprüft werden, ob sie nicht aus einem metaphorischen Gebrauch simplerer Begriffe hervorgegangen sind, die in anderen Wörtern mit identischen Radikalen enthalten sind”. Hogy mennyire sikeresen működött ez a koncepció az ő kezei alatt, láthatóvá válik jónéhány elrémisztő példából:

- **Óegyiptomi ʕnh** „élni”: figyelmen kívül hagyva a rokonnyelvi tényeket, ezt QUACK (2002, 164) önkényesen egy hipotetikus (sehol nem adatolt) *ʕnh „zusammenrollen” alapgyökből magyarázta, melyet az óegyiptomi ʕnh „Sandalenriemen (?)” (Középbirodalom, Wb), ʕnh „Blumenstrauß” (XVIII. dinasztia, Wb), ʕnh „Schriftstück” (*hapax*, XX. dinasztia, Wb) szavak önkényes rokonításával vélt kinyerni minden további indoklás nélkül. Mégha mindezt el is fogadnánk, hol vannak a parallel esetei egy ilyen jelentésfejlődésnek? Az ógörög πέλομαι „létrejövök, létezem” (nem „élni”) kialakulása az indoeurópai *k^wel- „körbefordulni” gyökből bizonyosan nem szolgálhat ekként. Ráadásul az egyiptomi √ʕnh, mely a hangtörvények értelmében egy korábbi (*√jnh (vagyis *√ʔnh?)²⁰ gyökből magyarázható, szemelláthatóan sok közöset mutat a sémi *√ʔnh „sóhajtani” [GT] ||| nyugatcsádi: angasz-szura *n^ʔōk (var. *nōk) „1. lélegezni, 2. élni” [GT] gyökökkel, melyek közös etimonja egy ősafrózsiai *√nh “lélegezni” [GT] lehetett.
- **Óegyiptomi nd** “to confer (office) on (n), appoint (someone) as (m)” (Óbirodalomtól, FD) = „jemandem (n) ein Amt verleihen (mit Angabe des Titels oder von j3w.t-Amt)” (Wb): ezt a lexémát QUACK (2002, 176) könnyelműen elintézte *ex cathedra* azzal a megdöbbentő kommentárral, hogy: „mutmaßlich, ebenso wie die weiteren Bedeutungen ‘fragen’ und ‘anreden’, lediglich eine übertragene Bedeutung des Grundwortes nč (sic) ‘reiben’ (sic)”, mely minden további indoklás nélkül számomra egyszerűen továbbra is rejtélyes és abszurd marad. QUACK nem szolgált bizonyítékokkal e felfoghatatlan szemantikai változásokra. Kár, hogy *a priori* ignorálta az összehasonlító afroázsiai nyelvészet tényeit, melyek világossá teszik, hogy itt legalább három külön gyökkel van dolgunk:

(1) Az óegyiptomi nd „to appoint”, amint már C. T. HODGE (1969, 107, #3) is javasolta, örökölte ezt a speciális jelentést, ahogy ezt rokonsága is világossá teszi, ld. a sémi: arab našša I „designer qqn. (pour son successeur), autoriser” [DOZY] = „1. porter en haut, élever, 3. ranger l’un sur

¹⁷ C. BROCKELMANN (1932, 113, #60) szerint az arab szó csupán a suwāh- “weiche Erde” (<√sw̄h “einsinken”) mellékalakja, és az arab s̄āh-at- “freier Platz zwischen den Zelten, Feld” szóval rokonította, de az arab -h- nem egyezik az egyiptomi -h-vel.

¹⁸ Lásd ALBRIGHT 1923, 67; 1927, #77; GÄSW 81 and 277, #310; VERGOTE 1945, 139, §13.13; COHEN 1947, #294; MILITAREV 1983, 103, n. 25; OREL – STOLBOVA 1989, 135; 1990, 89, #27; MILITAREV – STOLBOVA 1990, 53; HSED #385.

¹⁹ Az egyiptomi-sémi egyeztetésre lásd ERMAN 1892, 109; EMBER 1911, 91, #10; 1912, 90 n. 4; 1926, 308, #3; ESS §6.a.3, #15.c.1; CALICE 1931, 35; GÄSW #168; VERGOTE 1945, 141, §16.b.3; COHEN 1947, #78; VYČICHL 1934, 55; 1958, 375; GREENBERG 1963, 52, #7; RÖSSLER 1966, 228; CONTI 1978, 28 n. 2.

²⁰ Lásd a kezdő j- komplementumot az óbirodalmi j/ʕnh=j személynévben (PN I 68, #3). Az óegyiptomi ʕ- > j- változást tipikusan a -h környezetében lehet megfigyelni (OSING 1980).

l'autre, poser, 7. déférer une chose à qqn. et la soumettre à son jugement" [BK] = „1. to raise, 2. set up (as a lord or chief), 3. ascribe or attribute the tradition to the author thereof, resting it on his authority, 4. manifest, make a statement respecting a particular thing" [LANE] = “to appoint” [HODGE] ||| nyugatcsádi: hausza náḏa „to appoint to an official position” [BRG.] = “to appoint officially” [ABR.], miáltal itt egy közös afroázsiai *√nç „kijelölni” [GT] tehető fel.

(2) Az óegyiptomi nd „1. fragen, 2. beraten” (PT-től, Wb) viszont feltehetően kognáns az arab naṣṣa I „8. interroger qqn. minutieusement, le presser de questions”²¹ [BK] = „to importune s’one in asking, questioning, or: to go to the utmost point in questioning, asking, or: to question, ask so as to elicit the utmost of information one possessed”²² [LANE] gyökkel. Mindezt persze meg kell különböztetni az arab naṣṣa „désigner” [DOZY] stb. gyöktől (ld. feljebb).

(3) Az óegyiptomi nd „ver-/zerreiben, mahlen” (Óbirodalomtól, Wb) ellenben, mint O. RÖSSLER (1971, 304), ill. V. OREL és O. STOLBOVA (1992B, 195; HSED #1871) kimutatták, azonos lehet a nyugatcsádi *niḵ- „to grind” [STL.] gyökkel, amihez ld. még nyugatcsádi: buli niḡu [-g- < *-ḵ-?] „to rub” [KRF.]. Ez tényleg csábító még az anomalikus, habár több előfordulásban adatolt ritka nyugatcsádi *-ḵ vs. Eg. -ḏ megfelelés²³ ellenére is. Vagyis az egyiptomi √nd esetében az „örölni” jelentésű gyök még csak véletlenül sem állhat etimológiai kapcsolatban a „kérdezni” és „kijelölni” alapértelmű homofónokkal, amint ezt hangtörténetük világossá teszi.

Nyelvészeti rövidítések

(A): ahmimi, A₂: szubahmimi (újabbán L: lükopoliszi), (B) bohairi, CT: Koporsósözvegek, (F): fajjúmi, (L): lükopoliszi, PT: Piramisszövegek, (S): száidi.

Szerzői nevek rövidítései

ABR.: ABRAHAM, ALB.: ALBRIGHT, APL.: APPELYARD, BG: BECHHAUS-GERST, BK: BIEBERSTEIN KAZIMIRSKY, BLV.: BELOVA, BLZ.: BLAŽEK, BND.: BENDER, BRG.: BARGERY, BRK.: BROCKELMANN, BRQ.: BURQUEST, BRT.: BARRETEAU, CLC.: CALICE, CPR.: CAPRILE, CR: CONTI ROSSINI, CRL.: CERULLI, DLH.: DELHEURE, DLT.: DALLET, DM: DROWER & MACUCH, ELD.: ELDERKIN, FOUCAULD, FLK.: FOULKES, FLM.: FLEMING, FRZ.: FRONZAROLI, GB: GESENIUS & BUHL, GRB.: GREENBERG, GSP.: GASPARINI, GT: TAKÁCS, HDS.: HUDSON, HFM.: HOFFMANN, HLW.: HELLWIG, IS: ILLIČ-SVITYČ, JI: JUNGRAITHMAYR & IBRISZIMOW, JNG.: JUNGRAITHMAYR, JNS.: JOHNSTONE, JS: JUNGRAITHMAYR & SHIMIZU, KB: KOEHLER & BAUMGARTNER, KM: KIESSLING & MOUS, KRF.: KRAFT, KSM.: KOSSMANN, LSL.: LESLAU, MCH.: MOUCHET, MGW.: MAGHWAY, MLT.: MILITAREV, NCL.: NICOLAS, NHL.: NEHLIL, NM: NEWMAN & MA, NTG.: NETTING, NWM.: NEWMAN, OS: OREL & STOLBOVA, PAM: PRASSE & ALOJALY & MOHAMED, PRS.: PRASSE, RN.:

²¹ Hacsak ez nem egy másodlagos fejlemény a „7. exciter, stimuler pour marcher” [BK l.c.] érteleméből.

²² Ezt LANE, egy éppoly problémás *Wurzelprinzipet* követve az arabban, láthatóan a naṣṣ- „end, extreme, utmost etc.” alakból igyekezett értelmezni.

²³ Ld. EDE I 319-322 (itt egyben számos túlhajtott példa cáfolatával); PEUST 1999, 120, §3.9.2. Ehhez vö. az óegyiptomi ḏ ~ q feltételezett váltakozását is (EDE l.c.). Megjegyzendő azonban, hogy sem A. EMBER (ESS), sem F. VON CALICE (GÄSW) nem fogadta el az egyiptomi ḏ vs. sémi *ḵ megfelelését.

REINISCH, RSG.: ROSSING, RSL.: RÖSSLER, SKN.: SKINNER, SLK.: SÖLKEN, SMZ.: SHIMIZU, SRL.: SIRLINGER, SS.: SASSE, STL.: STOLBOVA, TSL: TOURNEUX & SEIGNOBOS & LAFARGE, VCL.: VYCICHL, VRG.: VERGOTE, ZHL.: ZYHLARZ.

Bibliográfia

- AHW = SODEN, Wolfram von 1965–1981. *Akkadisches Handwörterbuch*. I–III. Wiesbaden.
- ALC = ANGAS LANGUAGE COMMITTEE (in Cooperation with Nigeria Bible Translation Trust) 1978. *Shàk nkarɛ kè shàktok mwa ndən Ngas. Ngas–Hausa–English Dictionary with Appendix Showing Some Features of Ngas Grammar*. Jos, Nigeria.
- ALBRIGHT, William Foxwell 1916. Review of The Eighth Campaign of Sargon. *Journal of the American Oriental Society* 36, 226–232.
- ALBRIGHT, William Foxwell 1923. The Principles of Egyptian Phonological Development. *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes* 40, 64–70.
- ALBRIGHT, William Foxwell 1927. Notes on Egypto-Semitic Etymology. III. *Journal of the American Oriental Society* 47, 198–237.
- BECHHAUS-GERST, Marianne 1998. Old Egyptian and Afro-Asiatic. The State of the Art. *Afrikanistische Arbeitspapiere* 56, 111–129.
- BED = ANONYMOUS 1953. *Bura-English Dictionary*. Place of publication unknown. Master copy in the library of the Seminar für Afrikanische Sprachen und Kulturen der Universität Hamburg (inv. no.: 15 748 / JT 1526).
- BEHNK, Frida 1927. Lexikalische Beiträge zur ägyptisch-semitischen Sprachvergleichung. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 62, 80–83.
- BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, Albert de 1860. *Dictionnaire arabe-français*. Paris.
- BLAŽEK, Václav – BOISSON, Claude 1992. The Diffusion of Agricultural Terms from Mesopotamia. *Archív Orientální* 60, 16–37.
- BLAŽEK, Václav 1999. Elam: A Bridge Between Ancient Near East and Dravidian India? In: Blench, R. M. – Spriggs, M. (eds.), *Archaeology and Language IV. Language Change and Cultural Transformation*. London – New York. 48–78.
- BROCKELMANN, Carl 1932. Ägyptisch-semitische Etymologien. *Zeitschrift für Semitistik* 8, 97–117.
- CAD = GELB, Ignace et al. (eds.) 1956–. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 1–21. Glückstadt – Chicago.
- CALICE, Franz von 1931. Über semitisch-ägyptische Sprachvergleichung. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 85, 25–37.
- CASTELLINO, Giorgio Raffaele 1984. Relazione introduttiva. In: Pennacchietti, F. A. – Roccati, A. (ed.), *Atti della Terza Giornata di Studi Camito-Semitici e Indoeuropei*. Roma. 8–18.
- CAUVILLE, Sylvie (avec la collaboration de J. HALLOF et H. van den BERG) 1997. *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Index*. Bibliothèque d'Étude 119. Le Caire.
- CD = CRUM, Walter Ewing 1939. *A Coptic Dictionary*. Oxford.
- CED = ČERNÝ, Jaroslav 1976. *Coptic Etymological Dictionary*. London – Cambridge.
- COHEN, Marcel 1947. *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*. Paris.
- CONTI, Giovanni 1978. *Rapporti tra egiziano e semitico nel lessico egiziano dell'agricoltura*. Firenze.
- CT = BUCK, Adrian de 1935–61. *The Egyptian Coffin Texts*. Vol. I–VII. Chicago.
- DELC = VYCICHL, Werner 1983. *Dictionnaire étymologique de la langue copte*. Leuven.

- DG = ERICHSEN, Wolja 1954. *Demotisches Glossar*. Kopenhagen.
- D'JAKONOV, Igor' M. 1965. *Semitohamitskie jazyki. Opyt klassifikacii*. Moskva.
- DLE = LESKO, Leonard H. 1982–1989. *A Dictionary of Late Egyptian*. Volume I–IV. Berkeley, California.
- DOZY, Reinhart Peter Anne 1881. *Suppléments aux dictionnaires arabes*. Tome I–II. Leiden – Paris.
- DRB = NAÏT-ZERRAD, Kamal 1998. *Dictionnaire des racines berbères*. Leuven – Paris.
- DUL = OLMO LETE, Gregorio del – SANMARTÍN, Joaquín 2003. *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*. Part One [ʔ(a/i/u)–k]. Part Two [l–z]. Leiden.
- EDE I = TAKÁCS, Gábor 1999. *Etymological Dictionary of Egyptian. Volume One: A Phonological Introduction*. Leiden.
- EHRET, Christopher 1995. *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian). Vowels, Tone, Consonants, and Vocabulary*. Berkeley – Los Angeles, California.
- ELDERKIN, Edward D. – MAGHWAY, Josephat B. 1992. Some West Rift Roots. *African Languages and Cultures* 5/1, 43–64.
- EMBER, Aaron 1911. Semito-Egyptian Sound Changes. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 49, 87–92.
- EMBER, Aaron 1912. Notes on the Relation of Egyptian and Semitic. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 50, 86–90.
- EMBER, Aaron 1913. Kindred Semito-Egyptian Words. New Series. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 51, 110–121.
- EMBER, Aaron 1926. Partial Assimilation in Old Egyptian. In: Adler, C. – Ember, A. (eds.), *Oriental Studies Published in Commemoration of the Fortieth Anniversary (1883–1923) of Paul Haupt as the Director of the Oriental Seminary of the Johns Hopkins University*. Baltimore. 300–312.
- ERMAN, Adolf 1892. Das Verhältniss des Ägyptischen zu den semitischen Sprachen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 46, 93–129.
- ESS = EMBER, Aaron 1930. *Egypto-Semitic Studies*. Leipzig.
- FD = FAULKNER, Raymond Oliver 1962. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford.
- GÄSW = CALICE, Franz von 1936. *Grundlagen der ägyptisch-semitischen Wortvergleichung*. Wien.
- GB = GESENIUS, Wilhelm bearbeitet von BUHL, Frants 1962. *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. Unveränderter Neudruck der 1915 erschienenen 17. Auflage*. Berlin – Göttingen – Heidelberg.
- GD = LANDBERG, Le Comte de 1920–1942. *Glossaire daǧinois*. Vol. I–III. Leiden.
- GREENBERG, Joseph H. 1963. The Languages of Africa. *International Journal of American Linguistics* 29, 1–171.
- HODGE, Carleton T. 1969. Egyptian ǧ Amid Afroasiatic Languages. In: Sinor, D. (ed.), *American Oriental Society, Middle West Branch, Semi-Centennial Volume*. Asian Studies Research Institute, Oriental Series 3. Bloomington, Indiana. 104–110.
- HODGE, Carleton T. 1981. Comparative Evidence for Egyptian Historical Phonology. In: Young, D. W. (ed.), *Studies Presented to Hans Jakob Polotsky*. East Gloucester. 401–413.
- HODGE, Carleton T. 1987. Lislakh Cluster Resolution. *Anthropological Linguistics* 29/1, 91–104.
- HODGE, Carleton T. 1990. The Role of Egyptian within Afroasiatic. In: Baldi, Ph. (ed.), *Linguistic Change and Reconstruction Methodology*. Berlin – New York. 639–659.
- HOMMEL, Fritz 1899. Die ältesten Lautwerte einiger ägyptischen Buchstabenzeichen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 53, 347–349.
- HSED = OREL, Vladimir É. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1995. *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*. Leiden.
- ILLIČ-SVITYČ, Vladislav M. 1966. Iz istorii čadskogo konsonantizma. Labial'nye smyčnye. In: Uspenskij, B. A. (red.), *Jazyki Afriki. Voprosy struktury, istorii i tipologii*. Moskva. 9–34.

- KB = KOEHLER, Ludwig – BAUMGARTNER, Walter 1994. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*. Vol. I–V. Leiden.
- KHW = WESTENDORF, Wolfhart 1977. *Koptisches Handwörterbuch*. Heidelberg.
- KIESSLING, Roland – MOUS, Maarten 2004. *The Lexical Reconstruction of West-Rift Southern Cushitic*. Kuschitische Sprachstudien 21. Köln.
- KOGAN, Leonid 2003. Popular Etymology in the Semitic Languages. In: Kogan, L. (ed.), *Orientalia: Papers of the Oriental Institute. Issue III*. Studia Semitica. Moscow. 120–140.
- KRAFT, Charles H. 1981. *Chadic Wordlists*. Vol. I–III. Berlin.
- LANDSBERGER, Benno 1967. Über Farben im Sumerisch-Akkadischen. *Journal of Cuneiform Studies* 21, 139–173.
- LANE, Edward W. 1863–93. *An Arabic–English Lexicon*. Vol. I–VIII. London – Edinburgh.
- LÄ = HELCK, Wolfgang – WESTENDORF, Wolfhart (Hrsg., begründet von W. HELCK und E. OTTO) 1975–1992. *Lexikon der Ägyptologie*. Band I–VII. Wiesbaden.
- LESLAU, Wolf 1979. *Etymological Dictionary of Gurage (Ethiopic)*. Vol. III. *Etymological Section*. Wiesbaden.
- LESLAU, Wolf 1987. *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic)*. Wiesbaden.
- MILITAREV, Aleksandr Ju. 1983. Ob odnom obščefrazijskom zemledel'českom termine. Novye lingvističeskie dannye o proishoždenii zemledelija. *Vestnik Drevnej Istorii* 4, 97–106.
- MILITAREV, Aleksandr Ju. 1986. Proishoždenie kornej so značeniem "tvorit', sozdavat'" v afrazijskih jazykah. In: *Pis'mennye pamjatniki i problemy istorii kul'tury narodov Vostoka. XIX godičnaja naučnaja sessija Leningradskogo Otdelenija Instituta Vostokovedenija Akademii Nauk SSSR*. Moskva. 63–79.
- MILITAREV, Aleksandr Ju. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1990. First Approach to Comparative-Historical Phonology of Afrasian (Consonantism). In: Mukarovsky, H. G. (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress*. Band I. Wien. 45–72.
- MILITAREV, Aleksandr Ju. 1991. Guančskie jazyki. Fonetika. In: Solncev, V. M. (red.), *Jazyki Azii i Afriki*. IV, kniga 2. Moskva. 163–173.
- MILITAREV, Aleksandr Ju. 1991. Istoričeskaja fonetika i leksika livijsko-guančskih jazykov. In: Solncev, V. M. (red.), *Jazyki Azii i Afriki*. IV, kniga 2. Moskva. 238–267.
- MOSCATI, Sabatino – SPITALER, Anton – ULLENDORF, Edward – SODEN, Wolfram von 1964². *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Phonology and Morphology*. Wiesbaden.
- MÜLLER, Walter W. 1985. Beiträge aus dem Mehri zum etymologischen Teil des hebräischen Lexikons. In: Robin, Ch. (éd.), *Mélanges linguistiques offerts à Maxime Rodinson*. Paris. 267–278.
- NBÄ = OSING, Jürgen 1976. *Die Nominalbildung des Ägyptischen*. Band I–II. Mainz am Rhein.
- NEWMAN, Paul 1980. *The Classification of Chadic within Afroasiatic*. Leiden.
- OREL, Vladimir É. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1988. K rekonstrukcii praafrazijskogo vokalizma. 1–2. *Voprosy Jazykoznanija* 5, 66–83.
- OREL, VLADIMIR É. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1989. Čadsko-egipetskie izoglossy v oblasti kul'turnoj leksiki. In: Pejros, I. I. (glavnyj red.), *Lingvističeskaja rekonstrukcija i drevnejšaja istorija Vostoka*. Čast' 1. Moskva. 131–136.
- OREL, Vladimir É. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1990. K rekonstrukcii praafrazijskogo vokalizma. 3–4. *Voprosy Jazykoznanija* 2, 75–90.
- OREL, Vladimir É. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1992A. Cushitic, Chadic, and Egyptian: Lexical Relations. In: Shevoroshkin, V. (ed.), *Nostratic, Dene-Caucasian, Austric and Amerind*. Bochum. 167–180.
- OREL, Vladimir É. – STOLBOVA, Ol'ga V. 1992B. On Chadic-Egyptian Lexical Relations. In: Shevoroshkin, V. (ed.), *Nostratic, Dene-Caucasian, Austric and Amerind*. Bochum. 181–203.

- OSING, Jürgen 1976. *Der spätägyptische Papyrus BM 10808*. Wiesbaden.
- OSING, Jürgen 1980. Zum Lautwechsel $j \rightarrow \text{ʕ}$ unter Einfluss von h . *Studien zur Altägyptischen Kultur* 8, 217–225.
- OSING, Jürgen 2001. Besprechung von Takács, G., *Etymological Dictionary of Egyptian*, Vol. I. *Bibliotheca Orientalis* 58/5–6, 565–581.
- OTTO, Eberhard 1954. Die Verba Iae inf. und die ihnen Verwandten im Ägyptischen. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 79, 41–52.
- PEUST, Carsten 1999. *Egyptian Phonology. An Introduction to the Phonology of a Dead Language*. Göttingen.
- PRASSE, Karl-Gustav 1969. A propos de l'origine de h touareg (tahaggart). *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser* 43/3, 1–96.
- PT = SETHE, Kurt 1908–1910. *Die altägyptischen Pyramidentexte*. Band I–II. Leipzig.
- QUACK, Joachim Friedrich 1993. Ein altägyptisches Sprachtabu. *Lingua Aegyptia* 3, 59–79.
- QUACK, Joachim Friedrich 2002. Zur Stellung des Ägyptischen innerhalb der afroasiatischen Sprachen. *Orientalistische Literaturzeitung* 97/2, 161–185.
- RÖSSLER, Otto 1964. Libysch-Hamitisch-Semitisch. *Oriens* 17, 199–216.
- RÖSSLER, Otto 1966. Das ältere ägyptische Umschreibungssystem für Fremdnamen und seine sprachwissenschaftliche Lernen. In: Lukas, J. (Hrsg.), *Neue afrikanistische Studien*. Hamburg. 218–229.
- RÖSSLER, Otto 1971. Das Ägyptische als semitische Sprache. In: Altheim, F. – Stiehl, R. (Hrsg.), *Christentum am Roten Meer*. Band I. Berlin – New York. 263–325.
- SASSE, Hans-Jürgen 1982. *An Etymological Dictionary of Burji*. Hamburg.
- SATZINGER, Helmut 1994. Das ägyptische «Aleph»-Phonem. In: Bietak, M. – Holaubek, J. – Mukarovskij, H. G. – Satzinger, H. (Hrsg.), *Zwischen den beiden Ewigkeiten. Festschrift Gertrud Thausing*. Wien. 191–205.
- SCHENKEL, Wolfgang 1983. *Aus der Arbeit an einer Konkordanz zu den altägyptischen Sargtexten. Teil I: Zur Transkription des Hieroglyphisch-Ägyptischen (unter Mitarbeit von Rainer Hannig). Teil II: Zur Pluralbildung des Ägyptischen*. Wiesbaden.
- SCHENKEL, Wolfgang 1993. Zu den Verschluss- und Reibelauten im Ägyptischen und (Hamito)Semitischen. Ein Versuch zur Synthese der Lehrmeinungen. *Lingua Aegyptia* 3, 137–149.
- SD = BEESTON, Alfred Felix Landon – GHUL, Mahmud Ali – MÜLLER, Walter W. – RYCKMANS, Jacques 1982. *Sabaic Dictionary (English–French–Arabic). Dictionnaire sabéen (anglais–français–arabe)*. Louvain-la-Neuve – Beyrouth.
- SED I = KOGAN, Leonid – MILITAREV, Alexander 2000. *Semitic Etymological Dictionary. Vol. I. Anatomy of Man and Animals*. Münster.
- SETHE, Kurt 1927. Das Zahlwort „fünf“. Zur ägyptischen Herkunft des Hebräischen Maßes Epha. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 62, 60–61.
- SKINNER, Neil 1992. Body Parts in Hausa – Comparative Data. In: Ebermann, E. – Sommerauer, E. R. – Thomaneck, K. É. (Hrsg.), *Komparative Afrikanistik: Sprach-, geschichts- und literaturwissenschaftliche Aufsätze zu Ehren von Hans G. Mukarovskij anlässlich seines 70. Geburtstags*. Wien. 345–357.
- STOLBOVA, Ol'ga V. 1987. Sravnitel'no-istoričeskaja fonetika i slovar' zapadnočadskih jazykov. In: Porhomovskij, V. Ja. (red.), *Afrikanskoe istoričeskoe jazykoznanie. Problemy rekonstrukcii*. Moskva. 30–268.
- STOLBOVA, Ol'ga V. 1996. *Studies in Chadic Comparative Phonology*. Moscow.

- TAKÁCS, Gábor 1999A. *Development of Afro-Asiatic (Semitic-Hamitic) Comparative-Historical Linguistics in Russia and the Former Soviet Union*. München – Newcastle.
- TAKÁCS, Gábor 1999B. Contribution of V. M. Illič-Svityč to Chadic Comparative-Historical Linguistics. *Archív Orientální* 67, 361–378.
- TAKÁCS, Gábor 2000. The Origin of Ahaggar h in an Afro-Asiatic Perspective. In: Chaker, S. – Zaborski, A. (eds.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse pour son 70e anniversaire*. Paris – Louvain. 333–356.
- TAKÁCS, Gábor 2005. On „Modern” Popular Etymology in Egyptology. In: Kogan, L. – Koslova, N. – Loesov, S. – Tishchenko, S. (eds.), *Orientalia et Classica, Papers of the Institute of Oriental and Classical Studies, Vol. VIII Memoriae Igor M. Diakonoff*. Babel und Bibel 2, Annual of Ancient Near Eastern, Old Testament, and Semitic Studies 2. Winona Lake, Indiana. 623–685.
- TAKÁCS, Gábor 2010. The Afro-Asiatic Background of South Cushitic *h, *, *ʕ, *h, and *ʔ. *Journal of Linguistic Relationship* 4, 91–122.
- VERGOTE, Josef 1945. *Phonétique historique de l'égyptien*. Paris.
- VYCICHL, Werner 1934. Hausa und Ägyptisch. Ein Beitrag zur historischen Hamitistik. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin* 37, 36–116.
- VYCICHL, Werner 1958. Grundlagen der ägyptisch-semitischen Wortvergleihung. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 16, 367–405.
- VYCICHL, Werner 1990. *La vocalisation de la langue égyptienne. Tome Ier. La phonétique*. Le Caire.
- Wb = ERMAN, Adolf – GRAPOW, Hermann 1957–1971². *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*. Band I–V. Berlin.

EXKLUZÍV TUDÁS ÉS *DECORUM* AZ ABÜDOSZI SZTÉLÉKEN

Végh Zsuzsanna

Az istenek képmásai az egyiptomi népesség legnagyobb része előtt rejtve voltak: csak a király, és a magasabb rangú papok léphettek be a szentélybe és pillanthatták meg a kultuszképmást. A lakosság az istenszobrokkal csak a nagy processziós ünnepek alkalmával találkozhatott, amelyek ezért kiemelt fontossággal bírtak mind az egyén, mind a közösség életében – még akkor is, ha a szobrokat még ezen alkalommal sem láthatták, hiszen azokat egy naosz fedte.

A Középbirodalom idejétől kezdve az egyik legfontosabb egyiptomi processziós ünnepség az ún. Ozirisz-misztérium¹ volt Abüdoszban. Egyiptom egész területéről érkeztek látogatók, hogy részt vegyenek Ozirisznak, a túlvilág uralkodójának a tiszteletére bemutatott rítusokon. Abüdosz szakrálisan fontos volta egészen a predinasztikus korra nyúlik vissza: a predinasztikus és korai dinasztikus királyok ide temetkeztek, a termőterület határától körülbelül 1,5–2 kilométerrel délre, a sivatagba. Az eredeti helyi istenség, a királyi temető őre a sakálalakú Hontamenti volt, aki az Óbirodalom végétől kezdve fokozatosan Ozirisz egyik aspektusává vált.² Bár Ozirisz templomára és az évenként megrendezett ünnepekre csak az Első Átmeneti Kor végétől van írásos forrás, az isten kultuszát az 5. dinasztia végén vagy a 6. dinasztia elején vezethették be Abüdoszban.³

A királysírok területéről a 2. dinasztia végétől az Első Átmeneti Korig semmilyen lelet nem került elő:⁴ hogy nem ismerték a sírok fekvését, vagy pedig a terület szentségét védték meg ilyen sikeres módon, nem eldöntött. Talán már a 11. dinasztiai király, Mentuhotep Nebhepetré korától,⁵ de legkésőbb a 12. dinasztia legelejétől kezdve létezett az az elképzelés, miszerint Ozirisz

¹ A misztérium megnevezés a középkori misztériumjátékokkal való összehasonlításnak köszönhető: a korábbi, általánosan elfogadott elmélet szerint ugyanis az ünnepek idején az Ozirisz-történetet nyilvánosan, drámai formában adták elő (SCHÄFER 1904, 20).

² Lásd pl. WEGNER 1996, 36–41; RICHARDS 2010, 76–78.

³ A *Piramisszövegek*ben Abüdosz többször előfordul, mint az Ozirisz-történet egyes epizódjainak helyszíne (GRIFFITH 1980, 125–127). A 6. dinasztia idején en az időben válik országszerte elterjedté a következő Ozirisz-epitheton: *nb šbdw* „Abüdosz ura” (vö. BEGELSBACHER-FISCHER 1981, 121–124). Ozirisz kultuszára a legkorábbi forrás a 4. dinasztia végére / 5. dinasztia elejére datálható.

⁴ Két áldozati tábla esetében merülhet fel az óbirodalmi datálás lehetősége (U. EFFLAND 2006, 135). A datálás ugyanakkor bizonytalan.

⁵ Mentuhotep Nebhepetré már építkezett az Ozirisz-templomkörzet területén (PETRIE 1903, T. 24). 2014 áprilisában pedig előkerült egy általa épített kápolna nem messze I. Széthi templomától (WEGNER 2015). Előkerült továbbá Umm el-Qaabból egy áldozati tábla, melyet I. Szeszósztrisz elődjének, Nebhepetrének dedikált. Bár a tábla önmagában csak azt bizonyítja, hogy a királynak ekkor még aktív volt a kultusza, de előkerülésének helye mégis azt implicálja, hogy Mentuhotep is építhetett azon a területen, és I. Szeszósztrisz ennek az építkezésnek állít emléket.

sírja (*mḥ.t*) az egyik királysírral (Dzser király sírjával, 1. dinasztia) azonos.⁶ A királysírok területének neve az egyiptomi forrásokban (U-)Poker, mai elnevezése pedig Umm el-Gaab.⁷

Az Ozirisz-ünnepségeknek alapvetően két nagyobb szakasza volt. Az első szakasz középpontjában Ozirisz fia és örököse állt, akinek szerepét a Középbirodalom idején a helyi abüdoszi kultuszokban Upuaut töltötte be.⁸ A szakasz központi eseménye az ún. Első Processzió volt, amelyben Upuaut legyőzte Ozirisz ellenségeit. A második szakasz középpontjában Ozirisz-Hontamenti állt: a Nagy Processzió és az Isten utazása Pokerbe nevű ünnep keretében a kultuszképmását Pokerbe, vagyis a királysírok területére vitték. Itt eltöltött egy éjszakát, majd visszatért a templomába. Ez a szakasz valószínűleg Ozirisz temetését, újjáéledését, és a túlvilág trónjának az elfoglalását szimbolizálta.

Abüdosz területéről majdnem kétezer sztélé került elő, melyeket részben nem-abüdoszi lakosok állítottak fel. Bár a legtöbb sztélén csak egy áldozati formula, az elhunyt és hozzátartozóinak a neve került felvételre, még így is körülbelül kétszáz olyan sztélé ismert, amelyen hosszabb vagy rövidebb utalást tesznek az Ozirisz-ünnepségekre. A sztélék vagy egy sírhoz tartoztak, vagy (legfőképpen nem-abüdoszi egyének esetén) az Ozirisz-templom közelében, az ún. Votív-Zónában, egy kápolnában lettek felállítva, melyekhez nem tartozott temetkezés.⁹ Ezen, illetve a temetőben, a valódi sírokhoz tartozó kápolnák¹⁰ megnevezése: *mḥ.t* megegyezett az Ozirisz-sír megnevezésével.

Az Abüdoszban való temetkezés, vagy egy kápolna felépítése, sztélé(k) felállítása mind azt szolgálta, hogy az illető a halála után Ozirisz kíséretéhez tartozzon és így részesülhessen a neki bemutatott áldozatokból.¹¹ Az abüdoszi sztélék minősége meglehetősen széles skálán mozog: a mészkődarabra tintával felírt nevektől és felskiccelt ábrázolásoktól kezdve a igényesen megmunkált, majdnem két méter magas sztéléig. A különböző minőségű sztélék körülbelül egy területről kerülhettek elő,¹² mint ahogy a temetőkben sem sikerült elkülöníteni olyan részt, ahol csak gazdagabb temetkezések voltak találhatóak.¹³

A sztélék nagy száma és különböző minősége arra enged következtetni, hogy az abüdoszi Ozirisz-ünnepségeken a népesség széles spektruma vehetett részt – már legalábbis amennyiben feltételezzük, hogy akik felállítottak ott egy sztélé, azok már életükben is részt vettek az ünnep-

⁶ Legutóbb A. EFFLAND – U. EFFLAND 2013, 9–20. Megjegyzendő, hogy ebben az időszakban nemcsak ezt a királysírt, hanem a többi sírt, különböző mértékben ugyan, de restaurálták (MÜLLER 2006).

⁷ Arabul: a „cserepek anyja”. A terület a nevét a felszínét borító milliányi kerámiatöredékről kapta, melyeknek legnagyobb része a 25–30. dinasztia idejére datálható (U. EFFLAND – A. EFFLAND – BUDKA 2010).

⁸ Iheronfret sztéléjén (Berlin Nr. 1204, SCHÄFER 1904) a következő passzus olvasható (17–18. sor): *jw jr.n=j pr.t Wp-w3.wt wd3-f r nd jt-f: Bemutattam Upuaut processzióját, amikor ment, hogy megbosszulja atyját.* Egy I. Széthy korabeli himnuszban is „Ízisz fiaként” van megnevezve (KITCHEN 1975, 359:15). A két isten kapcsolatának meghatározása azonban további vizsgálatokat igényel, hiszen vannak arra utaló közvetett jelek, hogy Upuaut Ozirisz egyik megjelenési formája volt a helyi kultuszokban (lásd pl. SPIEGEL 1973A).

⁹ O’CONNOR 1985.

¹⁰ SIMPSON 1974, 11.

¹¹ Az abüdoszi temetőkben a Középbirodalom idején szignifikánsan kevesebb a kerámiamelléklet, mint máshol Egyiptomban. Ezen jelenség egy lehetséges magyarázata, hogy az Ozirisznek bemutatott áldozatokból reméltek részesülni (RICHARDS 2005, 156). Az Umm el-Gaaból előkerült középbirodalmi kerámiaanyag eddigi elemzése arra mutat, hogy a későbbi korokkal ellentétben a Középbirodalom idején inkább étel- és italáldozatokat helyeztek el ezen a területen (U. EFFLAND – A. EFFLAND – BUDKA 2010, 58).

¹² A legtöbb, a 19. század folyamán előkerült sztélé régészeti kontextusa nem ismert. Az Ozirisz-templom mellett elhelyezkedő ún. Votív-Zóna területének 20. századi feltárása során előkerült leletanyag azonban ezt a tendenciát mutatja, lásd SIMPSON 1995, 33–53.

¹³ RICHARDS 2005, 174.

ségeken.¹⁴ Vannak ugyanakkor explicit utalások arra, hogy az ünnepség bizonyos szakaszain a papságon kívül más nem vehetett részt. A részvétel, ill. a bizonyos területekre való belépés korlátozásának legismertebb bizonyítéka egy 13. dinasztia korabeli sztélé, melyet eredetileg Ugaf király állíttatott, később pedig Neferhotep király urzupált. A sztélé, másik három, mára már elveszett társával együtt kijelölt egy területet, melyen belül tilos sírt építeni, vagy tilos bárkinek – a papokon kívül – belépni. Bár csak ez az egy sztélé került elő a négyből, megtalálásának helye, és a szövegében való, a többi sztélére vonatkozó utalások alapján valószínűsíthető, hogy a négy sztélé a templomot és a királysírokat összekötő természetes vádi egy részét jelölhette ki.¹⁵ A vádi szolgált az ünnepi processzió útvonalául: a jelek szerint félő volt, hogy járhatatlanná válik a helyiek nagy igyekezetében, hogy a lehető legközelebb legyenek eltemetve a processziós úthoz.

Nemcsak a részvétel volt korlátozva, magáról a részvételtől szóló beszámoló sem volt akárki számára lehetséges. Bár az ünnepségeket a helyi papság vezetésével évente bemutatták, mindösszesen öt olyan szöveg ismert, amelyben az illető az ünnepségek levezetéséről számol be: Rudzsahau sztéléje a 11. dinasztiaiból (BM EA 159), Mentuhotep (Kairó CG 20539), Ihernofret (Berlin Nr. 1204) és Szehotepibré (Kairó CG 20538) sztéléje a 12. dinasztiaiból, és a 13. dinasztia egyik királyának, Neferhotepnek a sztéléje (Kairó JE 6307).¹⁶ Ezek közül az egyetlen abüdoszi illetőségű személy a legkorábbi sztélé tulajdonosa, az abüdoszi papi címet viselő Rudzsahau volt. Mentuhotep, Ihernofret és Szehotepibré a legfelső udvari elithez tartoztak, akik azért érkeztek Abüdoszba, hogy irányítsák a templomon végzett restaurációs munkálatokat, és ennek alkalmából levezényelték az Ozirisz-ünnepeket is.

Más szövegek esetében is feltételezhető, hogy csak egy bizonyos réteg számára voltak hozzáférhetőek. A 13. dinasztia elején például először az udvari elithez tartozó egyének sztéléin jelentek meg az istenekhez szóló himnuszok. A himnuszokat az ünnepi processziók alkalmával valószínűleg a nyilvánosság előtt énekelhették¹⁷ – legelőször mégis csak egy szűk réteg számára volt lehetséges a sztéléjén is megörökíteni ezt a szöveget.

Nemcsak a részvétel, vagy a részvételtől való írásos beszámoló, vagy a himnuszok megörökítése volt egy szűk kör exkluzív joga, hanem az ünnepségek egyes eseményeiről és azok szimbolikus jelentőségéről való tudás is. Bár feltételezhető, hogy a lakosság nagy része rendelkezett valamilyen tudással arról, mi zajlik az ünnepség nyilvánosságtól elzárt részein, és nehezen elképzelhető például, hogy ne lettek volna tisztában azzal, hogy Ozirisz az ünnepségek egy szakaszán a halál állapotában leledzik.¹⁸ Másrészt viszont az exkluzív, mások által nem hozzáférhető szakrális és szakmai tudás, kompetencia a Középbiradalomtól kezdve Egyiptom szerte egyre nagyobb hangsúlyt kap az autobiográfiákban. Az abüdoszi sztélék kapcsán több ilyen szöveggel is találkozunk – az egyik leghíresebb a kézműves Irtiszen sztéléje (Louvre C 14), ahol a sztélé állítója azzal kérkedik, hogy a szobrász szakma minden fortélyát ismeri.¹⁹ Az Ozirisz-ünnepek kapcsán a következő passzust érdemes idézni, mely az abüdoszi pap, Rudzsahau

¹⁴ Egy, a 12. dinasztia végén élt tisztségviselő, Nebipuszenwószret azonban megörökíti, hogy a sztéléjét abüdoszi papokkal küldte el, amikor azok III. Amenemhat szed-ünnepe alkalmából a királyi udvarba érkeztek (LICHTHEIM 1988, 122–124).

¹⁵ A sztéléiről és a sztélék által kijelölt terület azonosításáról: LEAHY 1989.

¹⁶ Mára már elveszett, csak Mariette másolatából ismert. A másolat újrapublikálásáért, a szöveg fordításáért és kommentálásáért lásd ANTHES 1974.

¹⁷ FRANKE 2003, 122–129.

¹⁸ Az Újbirodalom idejéről ismertek olyan szövegek, amelyek előírják, melyik napon mit szabad és mit nem szabad enni, inni csinálni: a különböző tilalmak egy része nagyobb ünnepségek specifikus napjaihoz kapcsolódik (lásd LEITZ 1994).

¹⁹ Lásd például FISCHER-ELFERT 2002.

már fentebb megnevezett sztéléjén (BM EA 159) olvasható: *rh jh.t sšm.w Dhwtj h3p r3 <hr> sšt3 hw.t-ntr stnj p^c.t r rhj.t*: A dolgok tudója vagyok,²⁰ akit Thot vezet, aki hallgat a templom titkairól, aki elvlasztja a pat-népet („az elitet”) a rehit-néptől („a köznéptől”).

Mint ahogy ebből az idézetből is látszik, a szövegekben mindig a tudás ténye, de nem a tudás tartalma jelenik meg: nem törik meg a *decorumot*. A *decorum* fogalmát az egyiptológiába John Baines vezette be, annak a jelenségnek a megjelölésére, miszerint léteztek olyan rögzített szabályok és esetlegesen rögzítetlen, de az egyiptomi társadalomban mélyen gyökerező konvenciók, amelyek meghatározták, hogy a különféle ábrázolások és szövegek milyen kontextusokban jelenhetnek meg.²¹ Az exkluzív tudás tartalma például láthatóan nem jelenhetett meg a sztéléken: hiszen a legtöbb esetben csak a meglétét említik. Ahogy a fentebb idézett királyi dekrétum sejteti, arra lehetett példa, hogy ha valaki bizonyos tiltott területen állította fel a sztéléjét, akkor azt le-döntötték, arra azonban nincs utalás, hogy a sztélék tartalmát és ábrázolásait a sztélé elkészülte után ellenőrizték volna. Valószínűleg eleve sokkal inkább a választási lehetőségek voltak korlátozottak azt illetően, mi kerülhet a sztélére. Bár a sztélé állítójának kétségkívül volt beleszólása a sztélé dekorációjába, és – ahogyan azt majd a későbbiekben egy példán keresztül bemutatom – egyes esetekben még az is feltételezhető, hogy az illető saját maga szerkeszthette meg a szöveget, a legtöbbször valószínűleg egy standard repertoárból választhattak.²² Az egyén társadalmi helyzete és a sztélén megjelenő szövegek közötti fentebb bemutatott összefüggés azt mutatja, hogy ez a repertoár a társadalmi hierarchián felfelé haladva egyre szélesedett. Pont emiatt a csak bizonyos kör számára rendelkezésre álló, az abüdoszi Ozirisz-ünnepségekre vonatkozó szövegek felírásával az illető azt bizonyította mindenkori olvasóközönségének, hogy ő azon kiváltságosok közé tartozik, aki egyrészt a legbensőbb rítusoknál is jelen lehet, másrészt pedig ezt a tényt a sztéléjén is megörökítheti. Ám még a legelőkelőbb személy sem írhatta fel a templom titkait egy, a nyilvánosság előtt felállított sztélére.

Annak ellenére azonban, hogy az exkluzív tudás tartalma nem jelenhetett meg a szövegekben, mégis vannak olyan esetek, amelyek látszólag megszegik ezt a szabályt. Egy bizonyos, az udvari elithez tartozó (az *jrj-p^c.t h3.tj-^c* címet viselő) Intefnek több sztéléje is előkerült Abüdoszból.²³ Az egyik sztéléjén (Louvre C 167) önmagát kitűnő írnoknak, mesterségében nagyon kiválónak nevezi meg. A másik sztéléjén (Kairó CG 20561) szép példáját is adja mesterségbeli tudásának. Az ünnepi listában az *Isten utazása Pokerbe* (*ds.t ntr r Pkr*) ünnepnévben az utazás szót (*ds.t*) egy bárkával determinálja, amelyben egy talpazaton benne áll az Abüdosz-fétis, tollak nélkül, ureusz-kígyó nélkül. Az ünnepi listát a következő mondat követi: *Nyújtsanak felé kezet a Nesmet-bárkából, amikor az nyugatra utazik*. Itt a Nesmet-bárka szintén egy bárkával van determinálva, amelyben egy másfajta talpazaton áll az Abüdosz-fétis, immár ureusz-kígyóval és tollakkal.

Mindkét szó esetében ez az írásmód a Középbírodalom idején párhuzam nélkül áll. Az ún. Abüdosz-fétist, mely a thiniszi nomosz egy ősi szent kultusztárgya lehetett, az Ozirisz-kultusz bevezetésével magával Ozirisszel azonosították.²⁴ I. Széthi abüdoszi templomának falain gyakorta ábrázolják a Nesmet-bárkát, benne a fétissel. Az istenek képmásait Egyiptomban a templom belső helyiségein kívül egy naosz fedte: elméletileg így csak az láthatta, aki részt vett a belső

²⁰ A *rh jh.t* „dolgok tudója” a tanult, írástudó emberek epitetonja, mely az Első Átmeneti Korban jelenik meg (MORENZ 1996, 142–143).

²¹ BAINES 1990, 20.

²² A sztélé előállításának folyamatáról lásd pl. FRANKE – MARÉE 2013, 2–4.

²³ SIMPSON 1974, 17 és T. 10–11. A *Catalogue Générale*-ban a Kairó CG 20561-es sztélé ezen passzusai pontatlanul vannak lemásolva (lásd LANGE – SCHÄFER 1908, 194–195).

²⁴ BEINLICH 1984, 223.

rítusokon. Érdekes részlet továbbá a fétis tollas és tollatlan ábrázolásának megkülönböztetése. Két ramesszida kori szövegből ismert, hogy a fétis tollakkal való felékesítése egy külön rituálé volt.²⁵ A tollakkal és ureusszal felékesített fétis Ozirisz újjáéledő, a túlvilági királyság trónját elfoglaló alakja lehetett, míg a toll nélküli fétis még valószínűleg a még megigazulás előtt álló Oziriszt szimbolizálhatta.

Ebben a két determinatívumban tehát az abüdoszi Ozirisz-ünnepségek mély ismerete tükröződik. Hogy miért nem számított ez az írott vagy íratlan szabályok megszegésének, talán azzal magyarázható, hogy a jelentősége csak egy hozzáértő közönség számára válhatott nyilvánvalóvá. A hozzáértő: vagyis írni és olvasni tudó, valamint a belső rítusokon részt vevő közönség számára azonban azonnal egyértelmű lehetett, hogy az illető azokhoz tartozik, akik részt vehetnek a nyilvánosságtól elzárt rítusokon, és akik elmélyült tudással rendelkeznek az abüdoszi Ozirisz-ünnepségekről.

A szakavatott publikummal joggal számolhattak a sztélé állítói. Bár pontosan nem meghatározható, hogy a lakosság hány százaléka tudott olvasni, minden bizonnyal csak egy nagyon szűk rétegről beszélhetünk.²⁶ A sztéléken gyakori formula ugyanakkor az élőkhöz való fohász-kodás, melyben a sztélé állítója minden elhaladó írnot, papot, stb. kér, hogy olvassa fel a sztélére felírt áldozati formulát. A megszólított személyek listája egyes esetekben meglehetősen hosszú és specifikus,²⁷ amely arra utal, hogy a megnevezett személyek látogatásával a sztélé állítója valóban számolhatott,²⁸ vagyis a formulának valóban volt valóságreferenciája. Érdekes továbbá megfigyelni azt a tendenciát, hogy a magasabb rangú személyek magasabb rangú olvasóközön-séggel számolnak.²⁹ Miután azonban a sztélék szövegét hangosan olvashatták fel, a rajtuk lévő szöveg így szélesebb közönséghez is eljuthatott. Ritkábban, de arra is van utalás, hogy a szöveget nemcsak olvassák, hanem hallják: *Minden ember, aki ezt a feliratot hallja, és az élők között van, azt fogja mondani: Ez igaz! És a gyerekei azt fogják mondani a gyerekeinek: Ez igaz, nincsen benne hazugság!* (Mentuwószter sztéléje, MMA 12.184).³⁰

Hogy a sztéléket valóban olvashatták, az is mutatja, hogy némely sztélén graffitók olvashatók,³¹ másokon kivésték a nevet, míg a név körüli, véletlenül kivésett jeleket újravésték.³² Van-nak arra utaló jelek is, hogy egyes sztéléket másoltak.³³

A jelen tanulmány kiindulópontja, hogy a magasabb rangú személyek sztéléinek dekorációjánál létezhetett az a törekvés, hogy a *decorum* megsértése nélkül mégis kifejezésre jutassák, hogy az Ozirisz-ünnepségekről exkluzív tudással rendelkeznek: akár úgy, hogy explicit utalást tesznek a tudás birtoklására, akár úgy, hogy magát a tudást jelenítik meg, olyan formában azonban, mely csak egy hozzáértő számára érthető, még ha esetleg a szöveget magát egy szélesebb

²⁵ Lásd például ANTHES 1974, 45–46.

²⁶ Lásd például BAINES 2007.

²⁷ Ilyen például Szehotepibré sztéléje, ahol az abüdoszi Ozirisz-templom papsága mellett felsorolja III. Szeszósztrisz és III. Amenemhet dél-abüdoszi halotti templomának papságát (WEGNER 2007, 43).

²⁸ Fennmaradtak szórványos utalások a papsággal kötött szerződésekre – bár csak a szerződések meglétére és nem a tartalmára történik utalás, feltételezhető, hogy abban valóban meg lehetett határozva, milyen időközönként kell meglátogatni a sztéléket. A helyi papsággal kötött szerződésekről Thébából lásd RUSSO 2007.

²⁹ Például Louvre C 15 (GAYET 1886–1889, T. 54), München Gl. WAF 35 (SIMPSON 1974, T. 30), Kairó CG 20025, Kairó CG 20040 (LANGE – SCHÄFER 1906, 30, 50), Kairó CG 20539 (LANGE – SCHÄFER 1908, 153–154). Lásd még SHUBERT 2007, 333–342, 346–347.

³⁰ HAYES 1990, 299, Fig. 195.

³¹ FRANKE 2002, 14.

³² Upuaut-aa sztéléje: München WAF Gl. 35 (SIMPSON 1974, T. 30).

³³ LEPROHON 2009.

publikum előtt olvassák is fel. Ebből viszont az is következik, hogy ha egy ünnep vagy egy istenség csak az udvari elithez tartozó (vagyis az *jrj-p^c.t h3.tj-^c htm.tj bj.tj smr-w^c.tj* címeket vagy legalább ezek egyikét viselő³⁴) személyek sztéléin jelenik meg, akkor, még ha az említések száma meglehetősen csekély is, érdemes megvizsgálni közelebbről az adott istenséget vagy ünnepet.

Ez a következők miatt is fontos. A sztélék legtöbbször Ozirisz-Hontamentit és Upuautot említik – rajtuk kívül azonban még számos más istenséget is említenek a szövegek. Jogosnak és kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy a sokszor előforduló istenek a fontosak, a ritkábban előfordulóak pedig vagy marginális jelentőségűek az abüdoszi kultuszok szempontjából, vagy pedig egyáltalán nem játszanak szerepet, hanem például azért jelennek meg a sztélén, mert a sztélé állítója nem abüdoszi származású, a sztéléjét esetleg nem is Abüdoszban csináltatta, és az áldozati formulába ezért belekerültek a saját városának az istenei is.³⁵ Egyes esetekben a sztélé állítójának foglalkozása és az áldozati formulában megjelenő istenek között is megfigyelhető összefüggés.³⁶

Vannak azonban olyan istenek és istennők, akik más források szerint fontos szerepet játszanak az Ozirisz-mítoszban, mégsem említik őket az abüdoszi sztélék. A leghíresebb példa erre Ízisz, aki az abüdoszi sztéléken a 13. dinasztia kezdetéig alig kerül említésre, bár nehéz elképzelni, hogy Ozirisz nővére és felesége mellékes szerepet töltött volna be Ozirisz kultuszhelyén. Erre lehet egy magyarázat, hogy egyes istenek, így Ízisz is a nyilvánosság előtt elzárt rítusokban vettek részt, a szerepüket csak egy bizonyos kör érthette meg, és ezért nem jelennek meg a sztéléken. I. Szeszósztisz idejéből például valóban előkerült egy szobor, amely az Ozirisz-tempomban állhatott, és amely a királyt és Íziszt ábrázolja.³⁷ Ízisznek tehát valóban volt kultusza Abüdoszban, még ha ez a sztéléken nem is jelenik meg.

Hogyan lehet azonban eldönteni, hogy egy isten jelentéktelen szerepet játszott a helyi kultuszokban – vagy épp ellenkezőleg, a legbensőbb rítusokban volt fontos funkciója? Jelen tanulmány kiinduló hipotézise, hogy ha (1) más források alapján (pl. *Piramisszövegek*, *Koporsószövegek*, *Halottak Könyve*) tudható, hogy egy isten/istennő fontos szerepet játszott az Ozirisz-mítoszban, (2) az abüdoszi említései a legfelső elit képviselőitől származnak, (3) a későbbi (abüdoszi) forrásokban is hasonló kontextusban fordul elő, mint a Középbirodalom idején, akkor nagy valószínűséggel a második eset forog fent: vagyis az isten a legbensőbb rítusokban vehetett részt. Szerepe a nagyobb nyilvánosság előtt rejtve maradhatott.

Az elkövetkezendőkben Thot alakján keresztül mutatom be, milyen mértékben lehetséges egy, a nyilvánosságtól elzárt rítusokban fontos szerepet játszó isten szerepkörének meghatározása.

³⁴ Lásd például GRAJETZKI 2000, 1–3.

³⁵ Az áldozati formulákban előforduló istenek tanulmányozásához SPIEGEL 1973-as monográfiája szolgált kiindulási alapot.

³⁶ BACKES 2000.

³⁷ HIRSCH 2004, 287.

Thot szerepe az abüdoszi Ozirisz-ünnepeken

Thot szerepe Abüdoszban – ha csak a források számát tekintjük – meglehetősen marginálisnak tűnik, pedig az isten már a *Piramisszövegekben* Ozirisz egyik legfontosabb segítője. Jelentős szerepet játszik Ozirisz újraeledésénél, megigazulásánál, a legfőbb funkciója pedig Ozirisz ellenségeinek a leverése, megsemmisítése.³⁸

Bár a középbirodalmi Ozirisz-Hontamenti templomból és/vagy a templom mellé épített királyi ká-kápolnákból eddig csak néhány kőtömböt sikerült azonosítani,³⁹ Thot két legkorábbi abüdoszi említése, ill. ábrázolása két templomi relieftöredékről ismert. Az egyik Nebhepetré Mentuhotep (11. dinasztia) idejéből származik, és a következő olvasható rajta: *ḏd-mḏw jn Jnpw (?) ḏd mḏw jn Ḥrw ḏd-mḏw jn Ḥnmw ḏd-mḏw jn ḏhwtj ḏd-mḏw jn Jnj-ḥr*.⁴⁰: *mondás Anubisz (?) által, mondás Hórusz által, mondás Hnum által, mondás Thot által, mondás Onurisz által*. A másik I. Szeszósztrisz idejére datálható, és valószínűleg egy ünnepi processzió ábrázolásának töredéke. A megmaradt részen ugyanis különböző istenek standartjai láthatóak: legelöl Chnumé, majd Hóruszé, Thoté, legvégén pedig egy ülő és egy álló sakál látható.⁴¹

Ezen két forrás már önmagában jelezheti, hogy Thot jelentősebb szerepet tölthetett be Abüdoszban. Ezt más szövegek is megerősíteni látszanak. Thot szerepel ugyanis egyrészt egy istenlistában, amely azon isteneket sorolja fel, akiknek Abüdoszban temploma (*r3-pr*) volt: az elhunyt ezen templomok/szentélyek áldozataiból kíván részesülni. A lista három sztéléről ismert: az egyik, a Louvre C 15 a 11. dinasztiára datálható,⁴² másik kettő, a München WAF Gl. 35 és a Turin Cat. No. 1534 a 12. dinasztia első felére.⁴³ A sztélé tulajdonosainak címei alapján megállapítható, hogy a lista birtoklása nagy kiváltságnak számíthatott.⁴⁴

A legteljesebb változatában (Turin Cat. No. 1534) 29 istent és istennőt sorol fel. A lista élén Ré, Hontamenti és Upuaut áll, Ozirisz viszont teljességgel hiányzik. Ozirisz hiányának egy lehetséges magyarázata, hogy a lista eredetileg még az Ozirisz-kultusz bevezetése előtt, vagyis az Óbirodalomban készülhetett.

A szöveg további érdekessége, hogy több olyan isten vagy istennő fordul elő benne, aki máshonnan nem ismert;⁴⁵ míg mások, például az északi és a déli Hórusz csak szórványosan ismertek,

³⁸ MEURER 2002, 177–180. Thot előfordulásait a *Halottak Könyvében* (és részben a *Koporsószövegekben*) legutoljára Stadler elemezte (STADLER 2009), mely monográfiában további részletes elemzések olvashatók Thotnak az Ozirisz-mitoszban betöltött szerepéről.

³⁹ Vö. MARLAR 2009, 23–26.

⁴⁰ PETRIE 1903, T. 24.

⁴¹ PETRIE 1903, T. 37.

⁴² A datálásról lásd SPIEGEL 1973B, 145.

⁴³ Az előbbin szerepel II. Amenemhet kartusa, az utóbbi datálásához ld. SPIEGEL 1973B, 153; és FRANKE 1984, 187 (Nr. 267).

⁴⁴ Bár a Louvre C 15 tulajdonosa a sztéléjén nem visel más címet, csak az *jmj-r3 ḥb.w*: a szarvas állatok előljáróját, töredékes életrajzában többek között azt állítja, a (helyi) méltóságok előljárója volt (*ḥstj-ḥ sr*), aki számos helyen épített emlékművet, és aki a királytól kiváló minőségű, feliratozott cédrusfa koporsót és aranyozott, lapis lazulival díszített belső koporsót (*wj*) kapott. Upuaut-aa, a müncheni sztélé tulajdonosa a helyi papság előljárója volt (*jmj-r3 ḥm.w-ntr*), és mint ilyen, az udvari nemességhez tartozott. A torinói sztélé tulajdonosa a sztélén nem visel semmilyen címet, amely önmagában nem zárja ki, hogy egy másik, mára már elveszett sztéléjén ne viselhetett volna. A sztélé kidolgozottsága, ill. a részben párhuzam nélkül álló sztélészöveg mindenesetre azt bizonyítja, hogy módjában állt a legjobb műhelyek egyikében elkészíteni a sztéléjét. Ezek alapján úgy tűnik, hogy ez az isteni lista kevésbé az udvari, hanem inkább a helyi elit által ismert és használt szövegek közé tartozott.

⁴⁵ Lásd pl. Spiegel analízisét: SPIEGEL 1973B, 99–109.

pedig minden bizonnyal fontos szerepet játszottak az ünnepeken.⁴⁶ Ez arra utal, hogy a lista elsődlegesen templomi használatra készült, és az abüdoszi templom teológiai úgymond hivatalos rendszerét tükrözi. Éppen ezért fontos az a tény, hogy Thot is szerepel benne.⁴⁷

Az áldozati formulákban Thot mindösszesen kétszer fordul elő, amely valóban elenyésző a többi istenhez képest: Upuaut például Joachim Spiegel gyűjtése szerint 251-szer található meg.⁴⁸ Az egyik említése egy udvari címetek (*jrj-p^c.t h3.tj-^c*) viselő egyén sztéléjén (Kairó CG 20748) történik. A másik alkalommal egy hermupoliszi főpap sztéléjére írt áldozati formulában jelenik meg: a sztéléről (Kairó CG 20025) a későbbiekben még lesz szó.

Az abüdoszi sztéléken viszonylag gyakrabban előjön a kívánság, miszerint az elhunyt látni kívánja egy isten szépségét az isten processziója alkalmával. A leggyakoribb istenségek ebben a kontextusban Upuaut (16), Ozirisz (3) és Hontamenti (3).⁴⁹ Ez a kívánság Thottal kapcsolatban is előfordul: az *jrj-p^c.t h3.tj-^c htm.tj bj.tj smr-w^c.tj* házelöljáró Hóri sztéléjén (Kairó CG 20473): *sn t3 n Wp-w3.wt, m33 nfrw n Dḥwtj šms ntr ʿ3 r nmt.t=f*: *Megcsókolni a földet Upuaut előtt, Thot szépségét látni, a Nagy Istent az ő lépéseinél követni.* A „Nagy Isten” Abüdoszban Ozirisz megnevezése. Ebben a feliratban tehát Thot a legfontosabb istenekkel együtt neveztetik meg, ezzel azt sugallván, ő is egy közülük. Tekintve továbbá, hogy ez a kívánság Ozirisszal és Hontamentivel is összesen csak hatszor fordul elő (Ozirisz-Hontamentivel pedig egyszer se), az egyetlen egy darab említés nem is olyan kevés.

Összegzésképpen elmondható, hogy az első két feltétel teljesülni látszik: Thot szerepe az Ozirisz-mítoszban más források alapján jól dokumentált, abüdoszi említései pedig a legfelsőbb elit képviselőitől származnak. Ezek alapján feltételezhető, hogy Thotnak a nyilvánosságtól elzárt rítusokban van szerepe. Ihernofret már említett sztéléje (Berlin Nr. 1204) és a 13. dinasztia-ból fennmaradt Ozirisz-himnuszok alapján pedig szerencsére lehetséges közelebről is meghatározni, milyen szerepet játszhatott az abüdoszi Ozirisz-ünnepeken. Az elkövetkezendőkben Thotnak az ezen szövegek alapján rekonstruálható két legfontosabb funkcióját fogom bemutatni.

Thot és a Nesmet-bárka

A fentebb már említett Ihernofret életrajzi szövegében a következő olvasható: *dj.n=j sm3^c dp.t ntr Dḥwtj hr m3^c [skd].wt*: *Adtam, hogy az isteni hajó utazzon, Thot volt, aki kormányozta útját.*⁵⁰ Egy bizonyos Wahka-szeneb sztéléjén (Berlin 21822),⁵¹ szintén a 12. dinasztia idejéből, pedig egy himnusz szövege olvasható. Sajnos a sztélé erősen töredékes állapotban maradt fent, de a következő sorok kivehetőek: *j3 n Wsjr sn t3 n [...] Pkr Dḥwtj hr s3 šh3w (?) r ḥsf sbj hr nšm.t*: *Dicsőség Ozirisznek, a föld megcsókolása [...] nek, [...] Poker, amikor Ozirisz naggyá teszi a šh3w-hajót, hogy a Nesmet-bárka ellenségeit visszaverje.* Wahka-szeneb Qau el-Kebirből származik. Az *whmw*: közvetítő, követ címet viselte, amely egy, a helyi közigazgatásban betölthető szerényebb tiszttség.⁵²

⁴⁶ SPIEGEL 1973b, 106.

⁴⁷ Az istenlistákról lásd pl. BAINES 1988; QUACK 2007.

⁴⁸ VÉGH 2015, 265 n. 31.

⁴⁹ Vö. SATZINGER 1969.

⁵⁰ SCHÄFER 1904, 70.

⁵¹ STECKEWEH 1936, 53–54, T. 18.

⁵² QUIRKE 2004, 112.

A *Koporsószövegek* 409. mondásában,⁵³ ahol az elhunyt a Nesmet-bárka egyes részeihez fohászodik, a Nesmet-bárka kormánylapátja Thot támasztékaként (*rmm*) van megnevezve. Az evező tolla (*dnh*) pedig Ré nyelvével azonos – amely ismét csak egy Thotra való utalás.⁵⁴ Thot a halotti irodalomból ismeretes, mint a napbárka kormányosa.⁵⁵ A Nesmet-bárka gyakran a napbárkakkal volt párhuzamba állítva,⁵⁶ és a fentebb idézett mondásban is úgy van megnevezve, mint az első hajó, amit Ré alkotott (*dp.t tp.t jr.t n Rcw*). Talán a napbárkakkal való párhuzam miatt lett a Nesmet-bárkának is ő a kormányosa és védelmezője.⁵⁷

Thot, mint a Nesmet-bárka védelmezője egészen a későbbi korokig kimutatható. A *Nesmet-bárka védelmének könyve*, bár egyik változata sem Abüdoszból került elő, magának a szövegnek a tanúsága szerint eredetileg az abüdoszi Ozirisz-misztériumok idején recitált szöveg volt. A legkorábbi változat az Újbirodalomból származik.⁵⁸ A dendarai templomban fennmaradt változatában a következő olvasható: *ḥz hr=t nsm.t dsr tw hr jm=t jw mk.t n.t Rcw ḥz=t Dhwtj ḥsf=f n=t dw: Harcolj magadért, Nesmet-bárka. Szentnek/erősnek kell lenned azért, aki benned van (=Ozirisz). Ré védelme körülvesz téged, Thot elúzi számodra a gonoszt.* (Dendara X 298,3).⁵⁹

Thot és Ozirisz megigazulása

Míg a Nesmet-bárka védelmére már a 12. dinasztiaiból, addig a második szerepkörére: Ozirisz-nak a túlvilági bíróság előtt való megvédésére legkorábban csak a 13. dinasztiaiból ismerünk utalásokat. Az *jrj-p^c.t ḥz.tj-^c* Upuathotep sztélén (BM EA 1367) a következőt olvashatjuk: *jnd hr-k Wsjr (...) mrr.w Dhwtj m3=f m s.t=f n.t m3^c-hrw: Légy üdvözölve, Ozirisz (...), akinek látványát Thot szereti a megigazulás helyein.*

Szahi sztélén (Rio de Janeiro 644 [2434]), aki a Felső-Egyiptomi Tízek legnagyobbika, a következőt olvashatjuk: *dd.n n=f Dhwtj mdw-ntr nfr m3^c-hrw=f <m> d3d3.t m-b3h psd.t 3.t jw rd.n(=j) n=k hftj.w=k hr=k m-b3h d3d3.t 3.t n.t Rcw n.t Tm: akinek Thot a tökéletes isteni beszédet mondta, amikor igazságot szolgáltatott neki a Nagy Bíróság előtt az Enneád jelenlétében: Az ellenségeidet neked aláadtam Ré és Atum Nagy Bírósága előtt.*

Thotnak ezen szerepére a legrészletesebb forrás a *Koporsószövegek* 337–339-es mondása, mely aztán a *Halottak Könyve* 18–20. fejezeteiben él tovább. Ez a szöveg formailag ez egyfajta fohász Thothoz: ahogy Thot Ozirisz-nak igazságot szolgáltatott az ellenségeivel szemben, úgy szolgáltatasson igazságot (*sm3^c-hrw*) az elhunyt-nak az ő ellenségeivel szemben a különböző isteni bíróságok előtt. Például: *Ó Thot, aki igazságot szolgáltatott Ozirisz-nak az ellenségei ellen, szolgáltatass igazságot a királyt valóban ismerő Szenebnek az ellenségei ellen a Nagy Bíróság előtt, ami Abüdoszban van, amikor tánc történik Thiniszben!* Érdemes megjegyezni, hogy a szöveg minden variációja (a *Koporsószövegek* 337–339. mondása és a *Halottak Könyvének* 18–20. fejezete) mindig a heliopoliszi isteni bíróság említésével kezdődik, ami arra utal, hogy ez lehetett a mitikus őskép.

⁵³ Vö. LAVIER 2007, 1083–1090.

⁵⁴ Vö. LAVIER 2007, 1084; STADLER 2009, 175.

⁵⁵ STADLER 2009, 174.

⁵⁶ Vö. KUCHARÉK 2010, 343.

⁵⁷ Egy másfajta indoklásért lásd azonban SCHÄFER 1904, 70.

⁵⁸ GILL 2013, 65–66.

⁵⁹ Dendara X, 298,3 (CAUVILLE 1997).

A 13. dinasztia idején, amikor a koporsók belső felületét már nem dekorálták, vagyis ezt a mondást mint halotti szöveget aktívan már nem használták,⁶⁰ felírták egy abüdoszi sztélére (Kairó CG 20738). Még akkor is, ha a koporsók belső felületét ebben az időben már nem dekorálták, egy, a *Koporsószövegek* korpuszához tartozó szöveg felírása mindenképp szokatlannak számított.⁶¹ Tartalmilag azonban ez a szöveg jól beleillik egy, a 13. dinasztia kimutatható tendenciába. Ezen időszak idején jelenik meg az áldozati formulákban az a kívánság, miszerint az elhunyt szeretne „megdicsőült (*šh*) lenni az égben (...) és megigazult (*mꜣ^c-hrw*) lenni a nekropoliszban.⁶² Megjelenhet továbbá a kívánság, megigazultnak lenni az *wsh.t*-csarnokban (*mꜣ^c-hrw m wsh.t* Kairó CG 20101, CG 20149). Az abüdoszi ünnepségeket esetenként a „megigazulás ünnepeiként” nevezik meg,⁶³ és Ozirisz megigazulása az Újbirodalomban is egy fontos epizódja lesz az ünnepségeknek. Miután Thot fontos szerepet játszott Ozirisz megigazulásában, ezért a fentebbi sztélé szöveg a megigazulás utáni vágy egy különösen kidolgozott verziójának kifejeződése.

Bár az abüdoszi kontextusban Ozirisz megigazulásának a témája csak a 12. dinasztia végétől kerül említésre – se Mentuhotepnél, se Szehotepibrénél, se Ihernofretnél nem fordul elő – nem valószínű, hogy új elem lenne az ünnepségekben: sokkal inkább, hogy azokhoz a belső rítusokhoz tartozik, amiről nem szabad beszélni. Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni egy, II. Amenemhet 9. évére datálható sztéléjét (Kairó CG 20025) amelyet egy hermupoliszi pap, Ipu állítatott. Hermupolisz Thot kultuszának központja, és egyben fontos szellemi központ. Az áldozati formulában az abüdoszi istenek (Ozirisz és Upuaut) mellett hermupoliszi istenek is említésre kerülnek: így Thot, Hermupolisz ura, aki Heszeret (hermupoliszi temető) élén áll, vagy Hnum, Hermupolisz ura és Antinoopolisz (*Hr-wr*) ura. A sztélén egy minden párhuzam nélkül álló szöveg olvasható: *Minden abüdoszi hivatalnok, és minden írnok, aki elhalad ezelőtt a sztélé előtt, és aki ezt a feliratot olvassa, mondjátok majd: (...) Szeressen téged Heket Abüdoszban és dicsérjen téged Atum Héliopoliszban, amikor minden férfi és női ellenségedet legyőzik számodra, és minden férfi és női ellenségedet halállal büntetik, és a lábaid alá helyezik (...)*⁶⁴ az ünnepi csarnokban, ami Abüdoszban van.”

Valószínűleg nem véletlen, hogy a sztélé szövege párhuzam nélkül áll. A szövegben ugyanis érzékelhető az igyekezet, hogy az abüdoszi és a hermupoliszi kultuszok közös vonásait kiemelje: mintha arra a speciális alkalomra készült volna, amikor egy hermupoliszi pap Abüdoszba látogat. Az áldozati formulában, mint azt fentebb említettem, az abüdoszi és hermopolisz istenek együttesen kerülnek felsorolásra. Heket istennő abüdoszi kultusza (Hnummal együtt) jól bizonyíthatóan a hermupoliszi nomoszból származik.⁶⁵ Héliopolisz, Atum és az ellenségek legyőzésének említése pedig Ozirisznak a héliopolisz isteni bíróság előtti megigazulására utalás, amely, mint azt fentebb említettem, a *Koporsószövegek* 337–339-es mondásának alapmotívuma. Még ha Thot ezen a sztélén nincsen is néven nevezve, de ahogy az már a fentebbiekből is kivilágolható, neki ebben a jelenetben kulcsfontosságú szerepe van. Valószínűleg ezért is fordulhat elő meg ez a kívánság egy hermupoliszi főpap sztéléjén. Hogy Thot és Ozirisz megigazulása miért csak áttételes módon jelenik meg, nyitott kérdés marad. Az egyik magyarázat a fentebb említett lehetőség, miszerint az ünnepségek ezen epizódja a 12. dinasztia idején még a kultikus titkok körébe tartozott.

⁶⁰ Vö. WILLEMS 2014, 222.

⁶¹ FRANKE 2003, 126.

⁶² ILIN-TOMICH 2011, 20–34.

⁶³ A sztélék publikációját lásd LANGE – SCHÄFER 1906; 1908.

⁶⁴ A fordítás nélkül hagyott szöveghely: értelmezése nem világos.

⁶⁵ SPIEGEL 1973b, 84.

Összegzés

Az abüdoszi temetőben sztélék ezreit állították fel mind helyi lakosok, mind pedig az Abüdoszba látogató emberek. A sztélék egy nyilvános térben álltak, és mindamellett, hogy pusztán léteükkel biztosíthatták az ünnepi áldozatokból való örök részesedést, a sztélé állítója társadalmi helyzetének is hivatottak voltak emléket állítani. Ez a két funkció egymástól nem elválasztható: a sztéléken többször megfogalmazódik az elképzelés, miszerint a jobb evilági társadalmi helyzet feljogosítja a jobb túlvilági ellátottságra.⁶⁶

Az előkelő társadalmi helyzet hangsúlyozására számos eszköz állhatott rendelkezésre. Bizonyos sztéléken megfigyelhető a törekvés, miszerint a templom rítusairól való mély tudásukra való utalással jelzik, hogy ők ahhoz a kiváltságos csoporthoz tartoznak, akik a nyilvánosságtól elzárt szertartásokon is jelen lehetnek. A tudás tartalmára történő explicit utalások azonban valószínűleg legnagyobb részben csak azok számára voltak érthetőek és értékelhetőek, akik maguk is részt vettek azokon a rítusokon. Így, bár a sztélé egy nyilvános térben állt, az exkluzív tudás ilyen módon való reprezentálása valószínűleg ezért nem számíthatott az írott és íratlan szabályok megszegésének.

Bár utólag pontosan nem rekonstruálható teljes bizonyossággal, ki vehetett részt a templombelső termeiben zajló rítusokon, az udvari elithez tartozó személyek minden bizonnyal bebozsátást nyerhettek oda. Éppen ezért ezen személyek sztéléjén megnevezett istenek, ünnepek, esetleg helymegnevezések különös figyelmet érdemelnek. Thot abüdoszi szerepe például a korábbi kutatásban nem kapott különösebb figyelmet, pedig esetében a források csekély száma ellenére is feltételezhető, hogy szerepe korántsem volt marginálisnak mondható. Az ő példája is mutatja, hogy az abüdoszi Ozirisz-ünnepek rekonstruálásakor az egyes szövegeket abból a szempontból is meg kell vizsgálni, hogy kiknek a sztéléin jelennek meg.

Bibliográfia

- ANTHES, Rudolf 1974. Die Berichte des Neferhotep und des Ichernofret über das Osirisfest in Abydos. In: Müller, W. (Hrsg.), *Festschrift zur 150. Jahrgigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museum*. Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung 8. Berlin. 15–49.
- ASSMANN, Jan 1991. Das ägyptische Prozessionsfest. In: Assmann, J. – Sundermeier, Th. (Hrsg.), *Das Fest und das Heilige. Religiöse Kontrapunkte zur Alltagswelt*. Studien zum Verstehen fremder Religionen 1. Gütersloh. 105–122.
- BACKES, Burkhard 2000. „Piété Personnelle” au Moyen Empire? A propos de la stèle de Nebpou (Ny Carlsberg ÆIN 1540). *Bulletin de la société d'égyptologie* 24, 5–9.
- BAINES, John 1988. An Abydos List of Gods and an Old Kingdom Use of Texts. In: Baines, J. – James, T. H. G. – Leahy, A. – Shore, A. F. (eds.), *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I. E. S. Edwards*. London. 124–133.

⁶⁶ Vö. például Upuaut-aa sztéléjét (Leiden V 4, LICHTHEIM 1988, 75–77).

- BAINES, John 1990. Restricted Knowledge, Hierarchy, and Decorum: Modern Perceptions and Ancient Institutions. *Journal of the American Research Center in Egypt* 27, 1–23.
- BAINES, John 2006. Public Ceremonial Performance in Ancient Egypt: Exclusion and Integration. In: Inomata, T. – Coben, L. S. (eds.), *Archeology of Performance: Theaters of Power, Community and Politics*. Lanham. 261–302.
- BAINES, John 2007. *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*. Oxford.
- BEGELSBACHER-FISCHER, Barbara L. 1981. *Untersuchungen zur Götterwelt des Alten Reiches im Spiegel der Privatgräber der IV. und V. Dynastie*. Orbis Biblicus et Orientalis 37. Freiburg.
- BEINLICH, Horst 1984. *Die „Osirisreliquien“: zum Motiv der Körperperzeption in der altägyptischen Religion*. Ägyptologische Abhandlungen 42. Wiesbaden.
- CAUVILLE, SYLVIA 1997. *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes*, Institut français d'archéologie orientale, Dendara X/1. Le Caire.
- EFFLAND, Andreas – EFFLAND, Ute 2013. *Abydos. Tor zur ägyptischen Unterwelt*. Mainz.
- EFFLAND, Ute – EFFLAND, Andreas – BUDKA, Julia 2010. Studien zum Osiriskult in Umm el-Qaab / Abydos. Ein Vorbericht. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 66, 19–91.
- EFFLAND, Ute 2006. Funde aus dem Mittleren Reich bis zur Mamlukenzeit aus Umm el-Qaab. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 62, 131–150.
- FISCHER-ELFERT, Hans-Wolfgang 2002. Das verschwiegene Wissen des Irtisen (Stele Louvre C 14). Zwischen Arcanum und Preisgabe. In: Assmann, J. – Bommas, M. (Hrsg.), *Ägyptische Mysterien?* München. 27–35.
- FRANKE, Detlef 1984. *Personendaten aus dem Mittleren Reich (20.–16. Jahrhundert v. Chr.)*. Dossiers 1–796. Wiesbaden.
- FRANKE, Detlef 2002. The Middle Kingdom Stelae Publication Project, Exemplified by Stela BM EA 226. *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 1, 7–19.
- FRANKE, Detlef 2003. Middle Kingdom Hymns and Other Sundry Religious Texts: An Inventory. In: Meyer, S. (Hrsg.), *Egypt – Temple of the Whole World / Ägypten – Tempel der gesamten Welt*. *Studies in Honour of Jan Assmann*. Leiden. 95–136.
- FRANKE, Detlef – MARÉE, Marcel 2013. *Egyptian Stelae in the British Museum from the 13th–17th centuries*. Volume I. Fascicule I, Descriptions. London.
- FROOD, Elizabeth 2007. *Biographical Texts from Ramesside Egypt*. Atlanta.
- GAYET, Albert 1886–1889. *Musée du Louvre: stèles de la XIIe dynastie*. BEHE IV: sciences philologiques et historiques 68. Paris.
- GILL, Ann-Kathrin 2013. Das Buch zum Schutz der Neschemet-Barke. Ein spätzeitliches Ritual in einem Grab des Neuen Reiches. In: Neunert, G. – Gabler, K. – Verbovsek, A. (Hrsg.), *Nekropolen: Grab – Bild – Ritual*. Beiträge des zweiten Münchner Arbeitskreises Junge Ägyptologie (MAJA 2). Göttinger Orientforschungen, Ägypten 54. Wiesbaden. 65–66.
- GILLAM, Robin 2005. *Performance and Drama in Ancient Egypt*. London.
- GRAJETZKI, Wolfram 2000. *Die höchsten Beamten der ägyptischen Zentralverwaltung zur Zeit des Mittleren Reiches: Prosopographie, Titel und Titelreihen*. Berlin.
- GRIFFITH, John Gwyn 1980. *The Origins of Osiris and his Cult*. Studies in the History of Religions (Supplements to Numen) 40. Leiden.
- HAYES, William C. 1990. *The Scepter of Egypt: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art*. New York.
- HIRSCH, Eileen 2004. *Kultpolitik und Tempelbauprogramme der 12. Dynastie: Untersuchungen zu den Göttertempeln im Alten Ägypten*. Berlin.

- ILIN-TOMICH, Alexander 2011. Changes in the *hṯp-dj-nsw* Formula in the Late Middle Kingdom and the Second Intermediate Period. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 138, 20–34.
- KITCHEN, Kenneth K. 1975. *Ramesside Inscriptions: Historical and Biographical, Volume I. Ramses I, Sethos I and Contemporaries*. Oxford.
- KUCHAREK, Andrea 2010. *Altägyptische Totenliturgien. Band 4: Die Klagelieder von Isis und Nephthys in Texten der Griechisch-Römischen Zeit*. Supplemente zu den Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 22. Heidelberg.
- LANGE, Hans Ostenfeld – SCHÄFER, Heinrich 1906. *Grab- und Denksteine des Mittleren Reiches I*. Kairo.
- LANGE, Hans Ostenfeld – SCHÄFER, Heinrich 1908. *Grab- und Denksteine des Mittleren Reiches II*. Kairo.
- LAVIER, Marie-Christine 2007. La barque-*nechemet* dans le chapitre 409 des Textes des Sarcophage. In: Goyon, J. C. – Cardin, C. (eds.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Egyptologists: Grenoble, 6–12 septembre 2004*. Leuven. 1083–1090.
- LEAHY, Anthony 1989. A Protective Measure at Abydos. *Journal of Egyptian Archaeology* 75, 41–60.
- LEITZ, Christian 1994. *Tagewählerei. Das Buch hṯt nhḥ ph.wy dt und verwandte Texte*. Wiesbaden.
- LEPROHON, Ronald J. 2009. The Stela of Sehetepibre (CG 20538): Borrowings and Innovation. In: Silverman, D. P. – Simpson, W. K. – Wegner, J.W. (eds.), *Archaism and Innovation: Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*. New Haven. 277–292.
- LICHTHEIM, Miriam 1988. *Ancient Egyptian Biographies, Chiefly of the Middle Kingdom: A Study and an Anthology*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 84. Freiburg – Göttingen.
- MARLAR, Michelle 2009. *The Osiris Temple at Abydos: An Archaeological Investigation of the Architecture and Decorative Elements of Two Temple Phases*. PhD Dissertation. New York.
- MATHIEU, Bernard 2010. Mais qui est donc Osiris? Ou la politique sous le linceul de la religion. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 3, 77–107.
- MEURER, Georg 2002. *Die Feinde des Königs in den Pyramidentexten*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 189. Freiburg.
- MORENZ, Ludwig 1996. *Beiträge zur Schriftlichkeitskultur: im Mittleren Reich und in der 2. Zwischenzeit*. *Ägypten und Altes Testament* 29. Wiesbaden.
- MÜLLER, Vera 2006. Archäologische Relikte kultischer Aktivitäten in Umm el-Qa'ab/Abydos. In: Mylonopoulos, J. – Roeder, H. (Hrsg.), *Archäologie und Ritual. Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands*. Wien. 37–52.
- O'CONNOR, David 1985. The „Cenotaphs” of the Middle Kingdom. In: Posener-Kriéger, P. (ed.), *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar, Volume II*. Cairo. 161–178.
- PETRIE, William Matthew Flinders 1903. *Abydos*. EEF 24. London.
- QUACK, Joachim Friedrich 2007. Die Götterliste des Buches vom Tempel und die gauübergreifenden Dekorationsprogramme. In: Haring, B. – Klug, A. (Hrsg.), *6. Ägyptologische Tempeltagung. Funktion und Gebrauch altägyptischer Tempelräume, Leiden 4.–7. September 2002*. Wiesbaden. 213–235.
- QUIRKE, Stephen 2004. *Titles and Bureaux of Egypt, 1850–1700*. London.
- RICHARDS, Janet 2005. *Society and Death in Ancient Egypt. Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom*. Cambridge.
- RICHARDS, Janet 2010. Kingship and Legitimation. In: Wendrich, W. (ed.), *Egyptian Archaeology*. Chichester. 55–84.
- ROTH, Silke 2008. „Angesichts des ganzen Landes”. Zu Partizipationsstruktur und Affirmationsmechanismen von Festen des altägyptischen Königtums. In: Prechel, D. (Hrsg.), *Fest und Eid. Instrumente der Herrschaftssicherung im Alten Orient*. Würzburg. 131–158.

- RUSSO, Barbara 2007. Some Notes on the Funerary Cult in the Early Middle Kingdom: Stela BM EA 614. *Journal of Egyptian Archaeology* 93, 195–210.
- SATZINGER, Helmut 1969. Die Abydos-Stele des *Jpwj* aus dem Mittleren Reich. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 25, 121–130.
- SCHÄFER, Heinrich 1904. Die Mysterien des Osiris in Abydos unter König Sesostris III. nach dem Denkstein des Oberschatzmeisters I-cher-nofret im Berliner Museum. *UGAÄ* 4/2, 5–47.
- SHUBERT, Steven Blake 2007. *“Those who (still) live on earth”: A Study of the Ancient Egyptian Appeal to the Living Texts*. PhD Dissertation. University of Toronto.
- SIMPSON, William Kelly 1974. *The Terrace of the Great God: The Offering Chapels of the Dynasties 12 and 13*. New Haven.
- SIMPSON, William Kelly 1995. *Inscribed Material from the Pennsylvania-Yale Excavations at Abydos*. New Haven.
- SPIEGEL, Joachim 1973A. Re und Osiris. In: Westendorf, W. (ed.), *Göttinger Totenbuchstudien. Beiträge zum 17. Kapitel*. GOF IV/3. Wiesbaden.
- SPIEGEL, Joachim 1973B. *Die Götter von Abydos. Studien zum ägyptischen Synkretismus*. GOF IV/1. Wiesbaden.
- STADLER, Martin Andreas 2009. *Weiser und Wesir. Rolle und Wesen des Gottes Thot im ägyptischen Totenbuch*. Orientalische Religionen in der Antike 1. Tübingen.
- STECKEWEH, Hans 1936. *Die Fürstengräber von Qâw*. Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Ägypten 6. Leipzig.
- VÉGH, Zsuzsanna 2015. „Der Tag des Hörens der Sünden.“ Untersuchungen zu den abydenischen Osirisfesten. In: Neunert, G. – Gabler, K. – Verbovsek, A. – Simon, H. (Hrsg.), *Text: Wissen – Wirkung – Wahrnehmung. Beiträge des vierten Münchner Arbeitskreises Junge Aegyptologie (MAJA 4)*. 29.11. bis 1.12.2013. Wiesbaden. 261–278.
- WEGNER, Josef W. 1996. *The Mortuary Complex of Senwosret III: A Study of Middle Kingdom State Activity and the Cult of Osiris at Abydos*. PhD Dissertation. Ann Arbor, Michigan.
- WEGNER, Josef W. 2007. *The Mortuary Temple of Senwosret III at Abydos*. New Haven.
- WEGNER, Josef W. 2015. A New Temple: The mahat of Nebhetepre at Abydos. *Egyptian Archaeology* 46, 3–7.
- WILLEMS, Harco 2014. *Historical and Archaeological Aspects of Egyptian Funerary Culture: Religious Ideas and Ritual Practice in Middle Kingdom Elite Cemeteries*. Leiden.

MEZOPOTÁMIA

AZ ASSZÍR HADSEREG GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HÁTTERE

Dezső Tamás

Az asszír hadsereg – és általában az ókori keleti hadseregek – fenntartásának és működtetésének gazdasági hátteréről alig született néhány tanulmány.¹ Ez nem véletlen. Egyszerűen annak köszönhető, hogy nincs koherens képünk a kérdésről. Mint annyi más esetben elmondtuk már, az ókori keleti történelem forrásai közül hiányoznak azok az elbeszélő történetírók, akik gyakran alapos műgonddal örökítették meg a görög vagy római seregek újoncozásának, eltartásának, egyszóval a fenntartásuknak a társadalmi és gazdasági hátterét. Mezopotámiában ilyen források nincsenek. A királyfeliratok hatalmas és gyakran részletes deskriptív korpusza alig ad néhány kérdésre felületes választ, a nagy mennyiségű adminisztratív feljegyzés pedig olyan apró részletekre vet fényt, amelyekből nagyon nehéz, vagy szinte lehetetlen a teljes képet felépíteni. Mindezek ellenére, ez az előadás kísérletet tesz az asszír hadsereg hadkiegészítési és hadtáp rendszerének szerkezeti és szervezeti rekonstrukciójára, hogy egy monografikus feldolgozás előtanulmányaként törleszthesse a minden hadseregek és azokon keresztül az expanzió logikájának megértése terén fennálló tartozást.

Nincsenek tehát általános, az egész asszír hadseregre alkalmazható szabályok. Csak alakulat típusonként, a státusznak megfelelő módszertanok léteztek.

Az első megállapításunk, hogy mivel tudjuk, hogy az asszír hadsereg területi alapon szerveződött,² (1. táblázat) a sereg egyes alakulatai fenntartásának is eltérő lehetett a logikája. A sereg újoncozási, fenntartási és irányítási szempontból is két részre volt osztható:

1. Királyi alakulatok
2. Tartományi alakulatok

---

¹ MAYER 1979, 571–595; FALES 1990, 23–34; PARKER 1997, 77–88; FALES 2000, 35–62; DUBOVSKY 2004–2005, 61–67.

² DEZSŐ 2006, 93–140.

AZ ASSZÍR HADSEREG SZERVEZETÉNEK REKONSTRUKCIÓJA						
Királyi alakulatok			Tartományi alakulatok			
<i>kisir šarrūti</i> (királyi sereg)						
<i>rab ša-r-ēšē</i> (főcunuch)?			<i>turtānu</i> (főparancsnok)?			
1. HADTEST <i>rab ša-r-ēšē</i> (főcunuch)			2. HADTEST			
Vezetkar	Városi alakulatok	<i>Qurubtu</i>	Tartományi alakulatok	Logisztika	Si'imnē	<i>turtānu</i>
Harcikocsizók	Testőrség	Testőrség			Tillē	<i>rab šāqē</i>
<i>tašišu damnu</i>	<i>ša—šēpē</i>	<i>Assurāia</i>	<i>pēlhal qurubte</i> (lovasság)	hadtáptisztek (<i>mušarhāšāni</i>)	Isana	<i>naḡir ekalli</i>
<i>tašišu šanū</i>	<i>pēlhal šēpē</i>	<i>Arraphāia</i>			Rasappa	(<i>sukkallu</i>)
<i>tahlīpu harcikocsizók</i> (lovasság)		<i>Arnāia</i>			Halziatbar	(<i>sartennu</i>)
<i>putūte harcikocsizók</i>		<i>Arzuḫnāia</i>	<i>GIŠ.GIGIR qurubte</i> (harci-kocsizók)	'istálló-féltágyelők' (<i>šaknūte ša ma'assi</i>)	Zannua	
<i>bēl muggeri</i>	<i>ša—qurubite</i>	<i>Arbailāia</i>			Ninive	
<i>rab bēti</i>			<i>GIŠ.GIGIR ekalli</i> (harci-kocsizók)		Barbalzi	
<i>rab šaḡlīte</i>		<i>rab kallāpāni</i>			Arbela	
				<i>Ḫanātāia?</i>		

1. táblázat. Az asszír hadsereg szerkezeti felépítése.

1. Királyi alakulatok

A királyi alakulatok önmagukban is több csoportra oszthatók:

1.1 Városi alakulatok

*Aššurāia, Arraphāia, Arzuḫināia, Arbailāia és Armāia*³

Az öt ún. városi alakulat alkotta a Szargonida kori (Kr. e. 8–7. század) hadseregek egyik fontos hadtestét. Nevük alapján az asszír magterületről toborozták őket, hadkiegészítési körzetük, hadtápkörzetük és békebeli állomáshelyük is a magterületen, a városok körzetében lehetett. Erre azonban bizonyítékunk az alakulatok nevén kívül szinte semmi nincs. Ha csak nem az, hogy az arbelai alakulat – amely minden bizonnyal Arbelai Ištar szent városában Arbelaiban, vagy annak környékén állomásozott – ismert tisztjeinek a nevei közül sok (hétfől három) volt, amely az Ištar theofór elemet tartalmazta,⁴ így minden bizonnyal egy helyi újoncozási és utánpótlási körzetről beszélhetünk.

1.2 Testőralakulatok

qurubtu, ša–qurbūte és ša–šēpē alakulatok

- a) *Qurubtu lovasság*.⁵ A testőralakulatok között a *qurubtu* lovasság valószínűleg az az 1.000 lovasból álló alakulat volt, amelyet II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705) korától azonosíthatunk, és amely valószínűleg ikertestvére, Sīn-aḫu-ušur parancsnoksága alatt állt, és se baráti, se ellenséges földön, sohasem tágitott a király oldaláról.⁶ Ebből azt a következtetést levonhatjuk, hogy állomáshelye az éppen soros fővárosban vagy annak közelében volt, és minden bizonnyal a „központi költségvetés” tartotta el őket. Hogy mi volt azonban a hadkiegészítési körzet, kiből állt az alakulat, csak találgathatjuk. Ha például III. Alexandros *hetairos* lovasságához hasonlítjuk őket, akkor lehetséges, hogy előkelő családok ifjai közül toborozták vagy éppen sorozták őket.
- b) *Ša–qurbūte* és *ša–šēpē* testőrség. Két másik testőrkategória, a *ša–qurbūte*⁷ és *ša–šēpē*⁸ azonban a várakozásoktól eltérően nem feltétlenül a fővárosban állomásozott. És ezt a következtetést nemcsak Diodóros Sikeliótés Sardanapallos történetéből (II. 24.) vonhatjuk le, amely megemlíti, hogy a vazallus népek éves váltásban láttak el Ninivében testőrszolgálatot, hanem azon adminisztratív szövegek tucatjaiból is, amelyekben nagy számban említenek vidéki városokban állomásozó

³ DEZSÓ 2006, 117–121 DEZSÓ 2012b, 78–81.

⁴ DALLEY – POSTGATE 1984, no. 108, ii:20: Qurdi-Issar-lāmur; 22: Pāni-Issar-lēšir; 23: Issar-tuklatūa; DEZSÓ 2006, 120–121, n. 189; DEZSÓ 2012b, 80 n. 600.

⁵ DEZSÓ 2012b, 29–32.

⁶ DEZSÓ 2012b, 26–27.

⁷ DEZSÓ 2012b, 123–142.

⁸ DEZSÓ 2012b, 120–123.

vagy életvitelszerűen ott tartózkodó testőröket is. Ez alól úgy tűnik, hogy még a domborműveken oly gyakran ábrázolt gyalogos testőralakulatok tagjai, a *ša-šēpē* sem jelentenek kivételt. Számos olyan *ša-šēpē* testőrt ismerünk, akik vidéken éltek. Kalhūi például 40 hektár földet birtokolt Šela városa mellett,⁹ Šalam-ahhē, egy másik *ša-šēpē* szintén vidéken vett birtokot.¹⁰ A Kakkullānu archívum egyik szövege felsorol két olyan *ša-šēpē* tanút is, akik Hūbaba (URU.Hu-baba-a) városához voltak köthetők.¹¹

Elképzelhető tehát, hogy ezek az alakulatok tényleg váltásban szolgáltak a fővárosban. A királyi udvarban a 'központi költségvetés' tartotta el őket – erről a későbbiekben részletes adatokkal is szolgálunk – míg vidéki otthonaikban jó eséllyel szolgálati földjeikből maguk tartották el magukat.

2. táblázat. Kalhūi fejadaglisták (PARKER 1961).

ND 2803	LOVAK / EMBEREK	ABRAK / KENYÉR	FEJADAG / HÓNAP	FEJADAG / NAP
Obv. I:23–24	77 palace slaves	10.760 liter / 12 hónap?	1.422,5 liter / 77 szolgál	0,61 liter / szolgál
Obv. II:4'	120 <i>pít-ḫal</i>	184.000 liter / 6 hónap (from Elul (VI) to the end of the year)?	1.533 liter / ló / hónap?	8.5 liter / ló
5'	250 LÚ. <i>pít-ḫal</i>		736 liter / 250 lovas / év	3 liter / lovas
6'–7'	2 <i>pít-ḫal</i> <i>ša</i> LÚ.SAG.MEŠ	5.120 liter / 10 hónap?	510 liter / 2 ló / hónap?	8,5 liter / ló
8'–9'	20 <i>ur-ri-e</i>	64.800 liter / 9 hónap?	7.200 liter / 40 ló	6 liter / ló
10'–11'	94 SAL ANŠE.KUR.MEŠ	24.100 liter / 1 hónap?	240/256 liter / 1 öszvér	8/8,5 liter / ló
13'–14'	201 LÚ.GIGIR	18.720 liter / 3 hónap	6.240 liter / 201 fő	1 liter / fő
15'–16'	ANŠE.KUR.MEŠ + LÚ.GIGIR	3?98.780 liter		
17'	Sapunu LÚ. <i>qur-bu-tu</i>	X+10 liter		
26'	Ibnia LÚ. <i>qur-bu-tú</i> <i>ša</i> DUMU.MAN			
28'	Ištar-Bābilāia LÚ. <i>qur-bu-te</i>	100? liter		
Rev. I:1	LÚ. <i>qur-bu-tú</i> <i>ša</i> DUMU.MAN	204 liter		
4	Ištar-Dūri LÚ. <i>qur-bu-tú</i>	400 liter		
8	[...] LÚ. <i>qur-bu-te</i> <i>ša</i> DUMU.MAN			
11	[...] <i>-a-a</i> LÚ. <i>qur-bu-te</i>	601 liter		
33	[...] <i>-ir-^d</i> [...] LÚ. <i>qur-bu-te</i> DUMU].MAN			
35	SILIM- <i>mu-PIN-eš</i> LÚ. <i>qur-bu-te</i>			
Rev. II:10–11	ANŠE.KUR.MEŠ KUR. <i>Man-na-a-a</i>	200 liter		
13	ANŠE.KUR.MEŠ KUR. <i>Elam-ḫa?</i> <i>-a</i>			
14–15	ANŠE.KUR.MEŠ <i>ša</i> É Daltā (Gaia LÚ. <i>qur-bu-ti</i> <i>ša</i> DUMU.MAN)			
17–18	ANŠE.KUR.MEŠ <i>a-na</i> Urzuḫina <i>ú-bi-lu-u-ni</i> (Kanunāia LÚ. <i>qur-bu-te</i>)	104 liter		
22	220 ANŠE.KUR.MEŠ? <i>qa-ni</i>	15 liter?		7,5 liter / ló
ND 2442				
Col. I:1'–2'	2 <i>ú-rat</i> .MEŠ	20 liter / 4 ló		5 liter / ló
3'–4'	2 <i>ú-rat</i> <i>pít-ḫal-lim?</i>	76 liter / 4 ló		19 liter / ló
5'–6'	2 <i>ú-rat</i> .MEŠ <i>pít-ḫal-lum</i> 6 <i>gam-mal</i>	50 liter / 4 ló + 6 teve		5 liter / állat?

Ezen a ponton lássunk példákat, hogy mit is jelenthetett, a „központi költségvetés” általi eltartás a hivatalviselés ideje alatt. Az asszír királyi udvarnak hatalmas bevételei voltak. Az Asszír Birodalom logikájából adódóan gyakorlatilag minden jövedelem az udvart, a királyt illette. Itt tehát

⁹ FALES – POSTGATE 1995, 228 (ADD 918), 4'–6'.

¹⁰ MATTILA 2002, 114 (ADD 373), Kr. e. 634. Lásd továbbá 115 (ADD 217).

¹¹ MATTILA 2002, 36 (ADD 446) Rev. 15: Ḫaldi-ḫaia *ša-šēpē* (LÚ.*ša-GIR.2*), Rev. 24: Issar-nādin-ahhē *ša-šēpē* (*ša-GIR.2*).

nem is az a kérdés, hogy miből, hanem, hogy miként részesültek a bevételekből a hivatalnokok. Szerencsére azonban maradtak ránk szép számmal a kalhú királyi udvarban a Kr. e. 8. század elején (III. Adad-nērārī, Kr. e. 810–783 uralkodása alatt) és a század végén (II. Šarrukīn uralkodása idején) készült bor és gabona fejadaglisták, amelyek az udvarban szolgálatot teljesítő hivatalnokoknak és lovaiknak utalnak ki bizonyos gabonamennyiséget egy hosszabb periódusra illetve havi bontásban. Áttekintve a forrásokat három elem azonosítható ezen a téren: 1) napi élelmiszerellátmány „fejadag” formájában; 2) alkalmi járandóság adóból vagy zsákmányból; 3) földbirtok adomány, szolgálati föld.

1) Napi élelmiszer ellátmány

A Kr. e. 8. századi kalhú gabona és bor fejadaglisták értékes információval szolgálnak azoknak a hivatalnokoknak a köréről, akik a kalhú királyi udvarban udvari szolgálatot láttak el. Az ND 2803-as jelzetű szöveg például egy hosszú adminisztratív tábla,¹² egy fejadaglista, amely különböző mennyiségű gabonát (kenyeret) és abrakot allokál különféle udvari hivatalnokoknak.

A 2. táblázat áttekintése után bizonyos következtetéseket viszonylag egyszerűen le tudunk vonni. Úgy tűnik, hogy a szolgák napi 0,6 liter (50 dkg) gabonát, a katonák 1 liter (80 dkg) gabonát, a tisztek pedig rangjuknak megfelelően ennél nagyobb fejadagokat kaptak.¹³ Egy korai Kr. e. 8. századi fejadaglista valamivel magasabb fejadagokat állapít meg Šamaš isten cohorsának tagjai számára. Hogy ez egy katonai alakulat volt-e vagy a templomhoz tartozó alkalmazottak gyülekezete, sajnos nem tudjuk. Az ő napi fejadagjuk viszonylag magas volt, 2,5–3 liter gabona között mozgott,¹⁴ ami arra utal, hogy nem egyszerű szolgákról van itt szó.

Ez a lista és több más hasonló lista viszonylag koherens képet fest a lovak takarmányellátásáról: egy állat átlagosan napi 5–6–7,5–8,5 liter abrakot kapott. A kenyérlisták közül négy¹⁵ ugyanazon a naptári napon *Nisannu* (I) hónap 11-én kelteződött, amiből viszonylag egyszerűen levonható az a következtetés, hogy az év elején, talán az egész évre, vagy 3–6–9 hónapos ciklusokra előre megállapították a „központi költségvetés” által kiadott fejadagokat.

2) Alkalmi járandóság adóból vagy zsákmányból

Rendelkezésre áll néhány olyan adminisztratív szöveg, amely udvari előkelőségeknek, méltóságoknak, illetve katonatiszteknek juttat részt központi ellátmányból, valószínűleg sarcból vagy zsákmányból. Az egyik ilyen szöveg zsákmány/sarcot oszt szét palota előkelők, valószínűleg a királyné kíséretének tagja között.¹⁶ A 3. táblázat nemcsak az egyes ellátmány/járandóság tételeket sorolja fel, hanem az egyes lovassági tiszteknek a járandóság nagyságából adódó, relatív rangsorát is tartalmazza.¹⁷ Az első szekció a fogatparancsnokot, a palota-harcikocsizók pajzs-tartóját ('harmadik ember') tartalmazza: ők rezet, juhot és bort is kapnak; a második szekció tartalmazza a harcikocsizók parancsnokát, a lovasság parancsnokát, a palota cohors parancsnokait, valamint a kocsihajtót: ők juhot és bort is kapnak; a harmadik szekció tartalmazza a testőrlovaság különféle lovasait, akik csak rezet kapnak. Világosan kell látnunk, hogy ez a lista nem a napi vagy heti ellátmány, hanem egyszeri (bár ebben a formában valószínűleg rendszeres) juttatás.

¹² PARKER 1961, ND 2803.

¹³ DEZSÓ 2012A, 127–128.

¹⁴ KINNIER WILSON 1972, 3 (ND 6218), 1:26: *ša ki-iš-ri ša* ^dUTU (2,5 qa), Kr. e. 784 6 (ND 6219), 14: *ki-šir ša* ^dUTU (3² qa); 8 (ND 10047), 19: *ki-šir* ^dUTU, (Kr. e. 791); 10 (ND 10057), Rev. 8: *ki-šir ša* ^dUTU (2.5/3 qa); 13 (ND.10027+), 13: *ki-šir ša* ^dUTU (3 qa); 19 (ND 10051), 16: *ki-šir ša* ^dUTU; 35 (ND 2489), 8: *ki-šir [ša* ^dUTU] (6 qa kenyér).

¹⁵ KINNIER WILSON 1972, 2 (ND 6230), 5 (ND 6214), 6 (ND 6219)?; DALLEY – POSTGATE 1984, 119 (ND 10036).

¹⁶ FALES – POSTGATE 1995, 36 (ADD 1036).

¹⁷ DEZSÓ 2012B, 133–134, Fig. 5.

3. táblázat. Udvari szolgálatot ellátó lovassági tisztek között kiosztott zsákmány
(FALES – POSTGATE 1995, 36)

ADD 1036		RÉZ	JUH	KORSÓ BOR
III:5–10	fogatparancsnok (LÚ.GAL-ú-rat)	7 mina	2	2
III:11–13	palota 'pajzstartó' (LÚ.3.U ₅ É.GAL)	3 mina	1	1
III:14–15	harcikocsizó parancsnoka (LÚ.GAL-mu-gi ša GIŠ.GIGIR)		1	1
III:16–17	lovassági parancsnok (LÚ.GAL-mu-gi ša BAD-ḫal-li)		1	
III:18–20	palota cohors parancsnok (LÚ.GAL-ki-šir.MEŠ ša É.GAL)		2	2
III:23–24	kocsihajtó (LÚ.mu-kil-PA.MEŠ)		1	1
R.I:5–6	2 személyi testőrlovas (2 BAD.ḫAL GİR.2(ša-šēpē))	2 talentum		
I:9–10	testőrlovas ([BAD].ḫAL ša LÚ.qur-bu-te)	[x] mina		
I:11–12	[...] lovas ([...] BAD.ḫAL)	[x ...]		

3) *Birtokadományok, „szolgálati birtok”*

A királyi udvartól kapott rendszeres vagy alkalmi juttatás azonban nyilvánvalóan csak az udvarban, az udvari szolgálatban töltött időszakra biztosította a katonák és tisztek ellátását. Hogy az udvari fejadagrendszerből való részesedés valóban jelentett-e karrier értékű, komoly egzisztenciát vagy sem, nem tudjuk. Valószínűleg nem. Erre egzisztenciát építeni nem lehetett, csak a szolgálatban töltött időre biztosította a fedezetet. Itt érkeztünk el a legnehezebb kérdéshez, működött-e az Asszír Birodalomban szolgálati birtok rendszer? A szolgálati birtokrendszer esetleges létezésének vizsgálata során külön kell választani a katonák és a tisztek birtokjavadalmasát is.

a) *Katonák birtokai.* Sajnos az újasszír korból nem áll rendelkezésre olyan szöveg,¹⁸ amely egyértelművé tenné egy szolgálati birtokrendszer létezését.

Ha mégis létezett szolgálati birtok, akkor jó eséllyel egy 40 hektáros föld lehetett, mivel három olyan egymástól független szöveget is ismerünk, amely 40 hektáros földeket említ katonák birtokában. Az egyikük egy Bēl-aḫḫēšu nevű *kallāpu* volt, aki maga vette a birtokot egy nagyobb birtok felosztásából,¹⁹ de egy auxiliáris lándzsás, egy Barbiri nevű *gurrū* Apiani városa mellett kapott 40 hektárt, míg egy Kalḫāiu nevű *ša-šēpē* testőr Šela városa mellett.²⁰ Egy census tábla is említi egy lovassági tisztt, egy *rab mūgi* 40 hektáros birtokát.²¹ Ez a szöveg több más magas rangú hivatalnoknak (az Aššur-templom kincstárnokának és Tamnuna tartomány helytartójának) is allokál hasonló birtokot.

II Šarrukīnnak van egy izgalmas levele, amely arra utasítja az egyik, sajnos ismeretlen helytartóját, hogy vizsgálja meg a tartományában, hogy az elesett katonák özvegyeit, árván maradt fiait és lányait nem vetette-e valaki szolgálatba.²² Az ilyen típusú gondoskodásnak akkor van különös jelentősége, ha az özvegy és az árvák örökölték az elesett után, mivel a levél megemlíti, hogy azokat a fiúkat nem kell lejelenteni a királynak, akik apjuk helyett beálltak a seregbe(!). Egy másik levélből tudjuk, hogy amikor egy hadtáptiszt (*mušarkisu*), az 50 lovasnak parancsnokló Aramiš-šar-ilāni egy hadjáraton elesett, halála után alakulatának maradéka 12 lóval hazatért és

¹⁸ Magát a rendszert azonban ismerjük az óbabilóni és újbabilóni kori Babilóniából.

¹⁹ FALES – POSTGATE 1995, 222 (ADD 806), 7'.

²⁰ FALES – POSTGATE 1995, 228 (ADD 918), 4'–6'.

²¹ FALES – POSTGATE 1995, 219 (ADB 5), II:22'.

²² PARPOLA 1987, 21 (CT 53, 128).

Ninive körül táborozott, mire az elesett tiszt fia megkérdezte őket, miért hagyták el szolgálati helyüket.²³ Hogy a fiú örökölte-e apja tisztét vagy sem, azt nem tudjuk.

Sîn-šar-iškun uralkodása idején (Kr. e. 627–612) keletkezett egy olyan összeírás, amely különféle birtokokat utal ki vagy allokál más embereknek: vannak olyan birtokok, amelyeket az előző tulajdonosok (köztük *qurbūtu* testőrök) fiai vagy fivéreik kaptak, de vannak olyan birtokok is, amelyek az államra, konkrétan a palotára szálltak.²⁴ Azt nem tudjuk, hogy az előző tulajdonosok meghaltak vagy kegyvesztettek lettek és elkobozták a birtokaikat. Az, hogy a fiaik mellett bizonyos esetekben a palotára szállt a tulajdon, felveti annak a lehetőségét, hogy ezek a birtokok szolgálati birtokok voltak.

Egyetlen olyan szövegünk van amely – igaz, hogy auxiliáris íjászok, az arámi Itu'a törzs tagjainak birtokában lévő – szolgálati birtokokról szól. Našur-Bēl, a délkelet-anatóliai Amidi helytartója írta II. Šarrukīn asszír királynak, hogy a királyi parancs szerint mentesítette az itu'ák prefektusának 'új-földjét' (A.ŠÀ GIŠ.BAN) a gabona és szalma adó alól.²⁵ Ez az 'új-föld' jó eséllyel egy, az íjász alakulatoknak juttatott szolgálati birtoktípus volt.

b) *Tisztek birtokai.* A cohors parancsnokok viszonylag magas státusza biztos gazdasági háttért feltételezett. Ebben az előadásban csak magának az esetleges szolgálati birtoknak a létezését vizsgáljuk meg, arra hely hiányában nem térünk ki, hogy ezek a birtokok milyen privilégiumokkal rendelkeztek, milyen kiváltságok különböztették meg őket a többi magánbirtoktól.

Aššur-etelli-ilāni (Kr. e. 630–627) például birtokokat adományozott a főeunuch, Sîn-šumulešir azon cohors parancsnokainak,²⁶ akik segítettek neki megszerezni a trónt. A főeunuch ezeket az alakulatokat azonban saját házának (*bīt ramānišu*) vagy birtokainak jövedelméből állította ki.²⁷ Az azonban további kutatások tárgyát kell képezze, hogy a főeunuchnak *ex officio* hivatali birtokai vagy *ad hominem* magánbirtokai voltak-e.

A tisztek egzisztenciális hátterére vonatkozó információk gazdag tárházát jelentik a magánarchívumok dokumentumai. Kakkullānu, egy a Kr. e. 630-as években aktív asszír katonatiszt (cohors parancsnok) archívuma különösen értékes adatokkal szolgál az asszír tisztek társadalmi és gazdasági hátterének rekonstrukciójához. Kakkullānu, a cohors parancsnok számos házat és birtokot vásárolt, amiből arra következtethetünk, hogy biztos anyagi háttérrel rendelkezett. E szövegcsoport legfontosabb erénye, hogy lehetővé teszi a katonatisztek birtokai földrajzi megoszlásának rekonstrukcióját. Az egyik előzetes következtetés az lehet, hogy a katonatisztek a Birodalom bizonyos (dedikált?) városaiban és körzeteiben éltek. Kakkullānu például Ninivében megvette egyik szomszédja házat.²⁸ Az egyik szomszédja Šarru-lū-dāri, a koronaherceg főeunuchjának harcikocsizója volt (LÚ.GIGIR ša LÚ.GAL-SAG ša A-MAN). További szomszédai voltak Sîn-šarru-ušur, valószínűleg egy *qurbūtu* testőr, valamint Kanūnāiu, egy cohors parancsnok (LÚ.GAL-ki-šir) voltak. Amikor Kakkullānu 20 hektár földet bérelt Qurubi városa mellett,²⁹ szomszédai között szerepelt egy bizonyos Nabû-balāssu-iqbî és egy bizonyos Urdu. Ilyen néven ismerünk két cohors parancsnokot az archívum más szövegeiből. Hasonló képet festhetünk az

²³ LUUKKO – VAN BUYLAERE 2002, 105 (ABL 186).

²⁴ FALES – POSTGATE 1995, 221 (ADD 675), Rev. 4': Bār-Šarūri (Būr-Šarūru) LÚ.GAL-ki-šir, 14': Nabû-tāriš LÚ.GAL-ki-šir, 15': Aḫi-rāmu LÚ.GAL-ki-šir, 16': Balasi LÚ.GAL-ki-šir.

²⁵ LANFRANCHI – PARPOLA 1990, 16 (ABL 201), 4–7.

²⁶ KATAJA – WHITING 1995, 35 (ADD 650), Rev. 16: Tāb-šar-Papāḫi LÚ.GAL-ki-šir LÚ.GAL-SAG; 36 (ADD 692 + 807), Rev. 24': [... L]JÚ.GAL-ki-šir [LÚ.GAL-SAG ...]; 39 (ADD 1250), Rev. 2': [...LÚ.GAL-ki-šir LÚ.GAL-S]AG.

²⁷ KATAJA – WHITING 1995, 35 (ADD 650), 23–24; 36 (ADD 692 + 807), 15–16.

²⁸ MATTILA 2002, 40 (ADD 325).

²⁹ MATTILA 2002, 41 (ADD 623).

archívum egy másik szövegéből, amelyből megtudjuk, hogy amikor Kakkullānu vett 20 hektár földet számos tagban Abi-ilā’ī faluban,³⁰ új földjei saját régebbi földjeivel és két másik cohors parancsnok Kišir-Aššur és Ubru-Nabû, valamint egy Balṭāia nevű szakaszparancsnok (LÚ.GAL-50) és Aššur-mātu-taqqin, a Kr. e. 623-as év *limmu*-jának földjeivel váltak szomszédossá. Ugyanezek a szomszédok tűntek fel, amikor Kakkullānu még több földet bérelt Abi-ilā’ī faluban.³¹ Ezek a szövegek megerősítik azon elképzelésünket, hogy az asszír hadsereg területi alapon szerveződött és átgondoltan oszthattak szolgálati földeket az asszír tiszteknek, amelyek – mint azt az archívumból láthatjuk – piaci forgalomba kerülhettek.

Egy másik szöveg a földadományozás egy újabb aspektusára vet fényt. Rēmanni-Adad Aššur-bān-apli (Kr.e. 668–631) fő kocsihajtója Kr. e. 663-ban például egy egész falut vett. Az eladott falu tulajdonosai a következők voltak: Dannāia városának helyettese, az anyakirályné írnoke, egy kocsihajtó (*mukil appāte*), egy harcikocsi pajzstartó (*tašlīšu*), három kocsiharcos (*māru damqu*) és három cohors parancsnok.³² Elképzelhetetlen, hogy bármely piaci mechanizmus létrehozható volna egy ilyen katonatiszti koncentrációt egy olyan tulajdonosi társaságban, mint ennek a falunak a tulajdonosai. Sokkal valószínűbb, hogy együtt kapták királyi adományként, vagy a zsákmányból részesedésként. Ez a falu – akármi is volt az eredete – a korábbi birtokokhoz hasonlóan piacképes tulajdon volt. Kr. e. 670-ből ismerünk egy hasonló esetet: Babilón koronahercegének eunuchja megvett egy falut Lahiru tartomány helytartójától, annak helyettesétől, kocsihajtójától és pajzstartójától.³³ Valószínűleg ők is közösen szerezték valamely szolgálat jutalmaként. Egy Szargonida kori levélből azt is megtudhatjuk, hogy a katonatisztek birtokai közül csak azok voltak adómentesek, amelyekre a királyi adománylevél vonatkozott. Azok, amelyeket a tisztek vásároltak, az adózás hatálya alá estek.³⁴

1.3 Tartományi feltöltésű királyi alakulatok *šāb šarri* (‘király emberei’) alakulatok

A királyi hadseregnek (*kišir šarrūti*) azonban nem csak a magterületen állomásozó elitcsapatai és testőralakulatai voltak. A központi seregnek számos olyan alakulata volt, amely távolabbi tartományokban állomásozott. Ezekben az alakulatokban speciális státuszú katonák harcoltak: ők voltak a király emberei (*šāb šarri*). Ezeket az alakulatokat a helybeli lakosságból, deportáltakból vagy hadifoglyokból sorozták. Ezek között a tartományokban állomásozó alakulatok között voltak olyanok, amelyek származási helyük nevét viselték, mint például a *Sāmerināia*, amelyet II. Šarrukīn Kr. e. 720-ban, a Samaria bevétele után foglyul ejtett és az asszír seregbe besorozott 50 samariai harcikocsizóból állított fel.³⁵

A király emberei állomáshelyükön, a tartományi helyőrségeikben élelmiszer-ellátmányban részesültek. II. Šarrukīn parancsot küldött Šarru-dūrinak, Kalḫu helytartójának, hogy az alatta

³⁰ MATTILA 2002, 42 (ADD 414).

³¹ MATTILA 2002, 45 (ADD 621).

³² KWASMAN – PARPOLA 1991, 325 (ADD 470).

³³ KWASMAN – PARPOLA 1991, 287 (ADD 625).

³⁴ LUUKKO 2012, 39 (NL 74 (ND 2648+)); SAGGS 2001, 132–134, NL 74 (ND 2648+).

³⁵ DALLEY – POSTGATE 1984, no. 99, ii:16–23; DEZSŐ 2006, 102–103; DEZSŐ 2012B, 83–84.

szolgáló királyi embereknek adjon fejenként 1 *emāru*, azaz kb. 100 liter gabonát.³⁶ A helytartónak el kellett osztania ezt a gabonamennyiséget a katona és a családja között. A katona 3 *sūtu*, vagyis 30 liter gabonát kapott „hadjárati fejadagként”,³⁷ míg családjuknak 7 *sūtu*, vagyis 70 liter jutott otthoni ellátmányként. Egy másik töredékes levélből megtudjuk, hogy valaki 90 *mina* (kb. 45 kg) rezet adott a király emberei tartalékainak (LÚ.ku-tal ERIM.MAN).³⁸ Ez az összeg valószínűleg egy hosszabb időszakra szolgált ellátmányul.

A tartományi helytartóknak mindenesetre komoly feladatot jelentett a rájuk bízott királyi emberek csoportjainak vagy alakulatainak ellátása. Őket ugyanis, amíg le nem telepítették őket valahol, el kellett látni élelmiszerekkel. A tartományokban ezért nagyon komoly szervezési és logisztikai feladatot jelentett a megfelelő mennyiségű gabona termesztése, különféle adónemekben történő beszedése, felhalmozása és tárolása, valamint az arra jogosultaknak történő kiutalása és kimérése. Ez mind a helytartónak és apparátusának a feladata volt.

Ez a parancs visszhangzik Bēl-dūrinak, Damaszkusz helytartójának II. Šarrukīnhoz írt levelében, amelyben a helytartó megemlíti, hogy a király parancsba adta: „minden helytartónak kötelessége, hogy gabonát és takarmányt gyűjtsön be a sivatag falvaiból. ... A rendelkezésemre álló kenyérgabona és takarmánymennyiség havi bontásban a következő: 105 *emāru* (10.500 liter) takarmány és 123 *emāru* (12.300 liter) kenyérgabona, összesen 228 *emāru* (22.800 liter); Šamaš-aḫ-iddinának van: 75 *emāru* (7.500 liter) takarmány és 15 *emāru* (1.500 liter) kenyérgabona, összesen 90 *emāru* (9.000 liter); Abi-lēširnek van 600 *emāru* (6.000 liter) kenyérgabonája Kummuḫi királya (nála állomásozó) 2.000 *zakku* katonája számára. Az én hivatalomnak (háztartásomnak) összesen tehát 918 *emāru* (91.800 liter) áll rendelkezésére havonta.”³⁹

A helytartóknak a király emberei, közülük is a deportáltak – különösen, ha nem lehetett őket katonaként használni – gyakran idéztek elő ellátási nehézségeket. Aššur-šallimanni, Arrapha helytartója, és a Kr. e. 735-ös év eponymosa például levelet írt a királynak: 6.000 foglyot (deportáltat) kell ellátnia, de nincs elég fejadagja. Kapott ugyan 40.000 fejadagot, de az nem elég. Hadd küldjön át Šamaš-bunāinak 3.000-et a deportáltak közül. A király azt írta, hogy a következő csoportot majd neki küldi, de jobb lenne, ha ezt is megfeleznék és a következőt is. Osszák szét a foglyokat a Šamaš-bunāia⁴⁰ erődjeinek falai és Arrapha között fekvő 105 faluban.

Jellemző, hogy a királyt nem feltétlenül a felhalmozott gabona és takarmány össz mennyisége, hanem azok havi bontása vagy éppen a belőlük kimérhető fejadagok száma érdekelte – konkrétan az, hogy hány embert és lovat tud a tartomány szükség esetén eltartani.

Mindezekből az adatokból könnyen megállapítható, hogy a tartományi helytartóknak sok más hivatalnok mellett a legfontosabb feladata az volt, hogy az adókat beszedjék, és a tartományokra kirótt gabonamennyiséget begyűjtsék, felhalmozzák, raktározzák és a felhasználási helyre szállítsák. Számos olyan levelet ismerünk, amelyben a helytartó arról számol be az uralkodónak, hogy felhalmozta a kívánt mennyiségű gabonát. Így tett Tariba-Issar is, aki jelentette II. Šarrukīnnak, hogy Kilizi városában felhalmozott 500 *emāru* (50.000 liter) gabonát, és készen áll, hogy leszállítsa azt. Amennyiben a király azt parancsolná, hogy három palota számára halmozzon fel gabonát, akkor ő azt megteszi még Arbelában és Adianban is.⁴¹ Mint azt korábban láttuk, a paloták nemcsak a helyi polgári, hanem a katonai adminisztrációnak is a központjai

³⁶ WISEMAN – KINNIE WILSON 1951, 110 (ND 437); POSTGATE 1973, 185 (ND 437), 1–13.

³⁷ Lásd még POSTGATE 1973, 203 (ND 439).

³⁸ POSTGATE 1973, 141 (ND 453), 9–10.

³⁹ SAGGS 1966, NL 88 (ND 2495); PARPOLA 1987, 172 (ND 2495); SAGGS 2001, 173–175, NL 88 (ND 2495).

⁴⁰ SAGGS 1966, NL 96 (ND 2634); SAGGS 2001, 49–51, NL 96 (ND 2634).

⁴¹ PARPOLA 1987, 160 (ABL 843).

voltak. Egy másik levelében Tariba-Issar utasítást kér, hogy mit csináljon a felhalmozott gabonával.⁴²

A következő szöveg⁴³ (4. táblázat) egy táblázatos kimutatás azokról a gabonamennyiségekről, amelyeket a gabonaraktárak felügyelője (*rab danināte*) begyűjtött. A szöveg összesítése szerint 22.531.040 liter gabona 6.172 ember egész éves ellátására volt elegendő.

4. táblázat. A gabonaraktárak felügyelőjének (*rab danināte*) beszolgáltatott gabonamennyiség falvanként és városokként (PARKER 1961).

ND 2465	MENNYISÉG	VÁROS	
(1)	17.400	URU. <i>Arba-DINGIR</i>	
(2)	1.500	URU. <i>Ḥa-Laḥ-KUR?-bi</i>	
(3)	1.500	URU. <i>ŠE ša UGU ÍD</i>	
(4)	700	BĀD. <i>GAŠAN-ia</i>	
(5)	500	URU. <i>Bar-ka-ŠID-a-a</i>	
(6)	200	URU. <i>Ḥi-in-ḥi-ni-a</i>	
(7)	100	URU. <i>ERIN</i>	
(8)	500	URU. <i>Til-GÚ</i>	
(9)	131 <i>emār 4 sāt</i>	URU. <i>ŠE KAŠ.LUL</i>	
(10)	(összesen): 22.531 ANŠE(<i>emār</i>) 4 BĀN(<i>sāt</i>)		22.531 <i>emār 4 sāt</i> = 2.253.104 liter gabona
(11)	ŠE.PAD.MEŠ <i>na-kam-ti</i>		<i>nakamtu</i> adó
(12)	<i>ša LÚ.GAL da-ni-na-te</i>		
(13)	törölt sor		

Van egy rövid szöveg,⁴⁴ amely Ḥalsu/Ḥalzi ország raktárfelügyelőjének (LÚ.GAL *kar-me*) *nakamtu* adóban beszedett gabonakészletét összesíti. A szöveg szerint 12.600 *emāru* (1.260.000 liter) gabona volt a raktárakban, amely szintén rengeteg ember eltartására volt elegendő.

A hadjárat előtti adóbeszedés és a helytartókra nehezedő nyomás valószínűleg gyakran idézett elő olyan eseteket, amikor egyik helytartó a másiktól vett el erőforrásokat, vagy arra kérte a királyt, hogy utasítsa a többi helytartót arra, hogy segítsenek neki. A kettő együtt gyakran okozott gondot. Bēl-liqbi például arról panaszkodik II. Šarrukīnnak, hogy a király parancsa szerint etetné a harcikocsizó alakulatot, de egy másik parancsnok feltörte a király magtárait és vételezett belőle a lovainak, mondván annyi ló jön hozzá, hogy egyszerűen nem tudja őket ellátni saját forrásaiból.⁴⁵

Hogy miként működött a tartományi hadtáp, azt jól mutatja Bēl-dūri egyik II. Šarrukīnhoz írott, már korábban idézett levele, amelyben részletezi a rendelkezésére álló élelmiszer és takarmány készleteket és válaszol arra királyi utasításra, hogy miként segítsen más helytartóknak a rájuk bízott deportáltak és csapatok ellátásában.⁴⁶ Ha figyelembe vesszük azokat a hozzávető-

⁴² PARPOLA 1987, 161 (CT 53, 461).

⁴³ PARKER 1961, 31 (ND 2465). Több más töredékes tábla még ennél is nagyobb mennyiségű gabonát összesít: PARKER 1961, 31 (ND 2476); WISEMAN 1953, 146 (ND 3469).

⁴⁴ PARKER 1961, 54 (ND 2791).

⁴⁵ PARPOLA 1987, 181 (ABL 1070).

⁴⁶ SAGGS 2001, 173–175, NL 88 (ND 2495): Adad-iššā és Bēl-lēšir lássa el ellátmánnyal Abi-lēširt és Šamaš-aḥu-iddinát. A fejadagtáblázat a következő tételeket tartalmazza összesítve: 105 *emāru* takarmány 123 *emāru* kenyér, összesen 228(!) *emāru* Šamaš-aḥu-iddinától vagy -nak; 75 *emāru* takarmány 15 *emāru* kenyér, összesen 90 *emāru* Abi-lēširtől vagy -nak; 600 (*emāru*) 2.000 kummuḥi *zakkutól* vagy -nak összesen: 916 *emāru* havonta. (1 *emāru* = kb. 100 liter).

leges adatokat, hogy egy katona napi gabona fejadagja akár 2 kg gabona is lehetett, el tudjuk képzelni, hogy milyen terhet róhatott a birodalmi hadtáp apparátusra több tízezer ember állandó fegyverben tartása. Egy ezer fős alakulat eltartása például lovak nélkül napi 2 tonna gabonát emésztett fel. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy egy tartományi helytartó csak annyi embert tartott hadjárati szezoonon kívül fegyverben, amennyire éppen szüksége volt. Ez a motívum végigkíséri a helytartóknak a királlyal folytatott levelezését.

Egy sajnos nagyon töredékes levél, amelyet egy Aššur-tāklak nevű hivatalnok írt az urának, a helytartónak arról szól, hogy Arzuḫina helytartója parancsot küldött az ő egyik beosztottjának, Nanīnak, hogy gyűjtse be Kalḫu helytartójának gabona adóját. A levél töredékes része mintha arra utalna, hogy a parasztok morgolódnak amiatt, hogy több helytartó és csapataik is követelik rajtuk a beszolgáltatást.⁴⁷

Ez az ellátási rendszer békeidőben rendezett keretek között működött. A hadjáratok idején, amikor nagyobb alakulatok, esetleg a királyi sereg vonult át a területükön, a helytartóknak minden erejüket össze kellett szedniük, hogy az átvonuló sereget el tudják látni. II. Šarrukīn egyik helytartója már éppen el akart indulni csapataival, hogy a központi szemlén csatlakozzék a királyi sereghez, amikor szembe jött vele Išme-ilu, egy cohors parancsnok, és a király arany pecsétjét (mint rendkívüli felhatalmazása bizonyítékát) felmutatva utasította a helytartót, hogy ne a szemlére induljon, hanem helyette szállítson gabonafejadagokat Māzama tartományba,⁴⁸ amelyről jól tudjuk, hogy a keleti irányba indított asszír hadjáratok gyülekező és kiindulási közege volt.

A helytartóknak és más katonai vezetőknek az indulás előtt mindenesetre ellenőrizniük kellett, hogy a csapataik elegendő ellátmánnyal indulnak-e hadba. Valószínűleg II. Šarrukīn írhatta azt a töredékes formában ránk maradt parancsot, amelyben utasította egyik tartományi hivatalnokát, hogy mielőtt útnak indul, ellenőrizze csapatai felszerelését, azt, hogy a katonák útravaló „hadjárati lisztje” jó minőségű-e, és csak azután csatlakozzon Šarru-duri, Kalḫu helytartójának csapataihoz.⁴⁹

Ha nem volt elegendő központi élelmiszer tartalék felhalmozva, akkor a besorozott tartományi alakulatokat nem tartották állandóan fegyverben, hanem a hadjárati szezoonon kívül hazaengedték őket. Aššur-bēlu-daʿin, Ḫalziatbar helytartója például olyan parancsot kapott II. Šarrukīntól, hogy engedje haza az embereit, mert azok különben éhen fognak halni.⁵⁰

Minél tovább állomásozott/gyülekezett a sereg asszír területen annál nagyobb teher nehezedett a helyi erőforrásokra, és annál kisebb teher nehezedett a külső erőforrásokra (idegen területeken rekvirált ellátmányra, a vazallusok beszolgáltatásaira stb.). Márpedig az a gazdaságos, ha a sereg az erőforrásainak minél nagyobb részét az ellenség területének kizsákmányolásából biztosította.

A gabona tárolásához kiterjedt tárolókapacitásra volt szükség. Ilyen hombárok az asszír magterületről alig ismerünk, de egy hatalmas kb. 15 méter átmérőjű és 10 méter mély, földbe mélyített hombárt tártak fel a régészek Megiddóban, amely Kr. e. 733-tól asszír tartományi székhely és katonai támaszpont volt.

Az a hatalmas gabonamennyiség, amelynek előteremtése néhány szerény példáját a Birodalom néhány kisebb szegletéből az előbbieken sikerült áttekintnünk, jól mutatja, amíg a földeket művelték, amíg volt apparátus az adók beszedésére, addig óriási seregeket is tudtak élelmezni. Lehet, hogy ennek az ellátási rendszernek az akadozása vezetett a Birodalom bukásához?

⁴⁷ POSTGATE 1973, 195 (ND 413).

⁴⁸ LANFRANCHI – PARPOLA 1990, 234 (ABL 582).

⁴⁹ POSTGATE 1973, 203 (ND 439).

⁵⁰ LANFRANCHI – PARPOLA 1990, 126 (ABL 243).

Bibliográfia

- DALLEY, Stephanie M. – POSTGATE, John N. 1984. *Tablets from Fort Shalmaneser*. Cuneiform Texts from Nimrud 3. Oxford.
- DEZSŐ, Tamás 2006. A Reconstruction of the Army of Sargon II (721–705 BC) Based on the Nimrud Horse Lists. *State Archives of Assyria Bulletin* 15, 93–140.
- DEZSŐ, Tamás 2012A. *The Assyrian Army I: The Structure of the Neo-Assyrian Army 1. Infantry*. Budapest.
- DEZSŐ, Tamás 2012B. *The Assyrian Army I: The Structure of the Neo-Assyrian Army 2. Cavalry and Chariotry*. Budapest.
- DUBOVSKÝ, Peter 2004–2005. Neo-Assyrian Warfare: Logistics and Weaponry during the Campaigns of Tiglath-pileser III. In: Novotná, M. et al. (eds.), *Arms and Armour through the Ages (From the Bronze Age to the Late Antiquity), Proceeding of the International Symposium, Modra-Harmónia, 19th–22nd November 2005*. ANODOS 4–5, 61–67.
- FALES, Frederick Mario 1990. Grain Reserves, Daily Rations, and the Size of the Assyrian Army: A Quantitative Study. *State Archives of Assyria Bulletin* 4/1, 23–34.
- FALES, Frederick Mario 2000. Preparing for War in Assyria. In: Andreau, J. – Briant, P. – Descat, R. (eds.), *La guerre dans les économies antiques*. Entretiens d'Archéologie et d'Histoire 5 – Économie Antique 3. Saint-Bertrand-de-Comminges. 35–62.
- FALES, Frederick Mario – POSTGATE, John N. (eds.) 1995. *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*. State Archives of Assyria 11. Helsinki.
- KATAJA, Laura – WHITING, Robert M. 1995. *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. State Archives of Assyria 12. Helsinki.
- KINNIER WILSON, James V. 1972. *The Nimrud Wine Lists: A Study of Men and Administration at the Assyrian Capital in the Eighth Century, B.C.* Cuneiform Texts from Nimrud 1. London.
- KWASMAN, Theodore – PARPOLA, Simo 1991. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon*. State Archives of Assyria 6. Helsinki.
- LANFRANCHI, Giovanni B. – PARPOLA, Simo 1990. *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. State Archives of Assyria 5. Helsinki.
- LUUKKO, Mikko – VAN BUYLAERE, Greta 2002. *The Political Correspondence of Esarhaddon*. State Archives of Assyria 16. Helsinki.
- MATTILA, Raija 2002. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Sin-šarru-iškun*. State Archives of Assyria 14. Helsinki.
- MAYER, Walter 1979. Die Finanzierung einer Kampagne (TCL 3, 346–410). *Ugarit Forschungen* 11, 571–595.
- PARKER, Barbara 1961. Administrative Tablets from the North-West Palace, Nimrud. *Iraq* 23, 15–66.
- PARKER, Bradley J. 1997. Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier. *Iraq* 59, 77–88.
- PARPOLA, Simo 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West*. State Archives of Assyria 1. Helsinki.
- POSTGATE, John N. 1973. *The Governor's Palace Archive*. Cuneiform Texts from Nimrud 2. London.
- SAGGS, Henry W. F. 1966. The Nimrud Letters, 1952 – Part VIII. *Iraq* 28, 177–191.
- SAGGS, Henry W. F. 2001. *The Nimrud Letters, 1952*. Cuneiform Texts from Nimrud 5. London.
- WISEMAN, Donald J. 1953. The Nimrud Tablets. *Iraq* 15, 135–160.
- WISEMAN, Donald J. – KINNIER WILSON, James V. 1951. The Nimrud Tablets, 1950. *Iraq* 13, 102–122.

A NAGYMÉRETŰ ÓBABILÓNI MAGÁNHÁZTARTÁSOK MINT TERMELÉSI ÉS ELOSZTÁSI EGYSÉGEK

Kalla Gábor

Bevezetés

E tanulmány szándéka szerint egy új megközelítés lehetőségeit mutatja be, kevésbé végleges eredményeket. A fő cél a nagyméretű óbabilóni magánháztartások gazdasági és társadalmi jelentőségének kiemelése, és a korábbi kutatások statikusabb elképzelései helyett egy hálózati alapú modell (*network based modell*) kidolgozásának előkészítése, amely elsősorban az egyes gazdasági és társadalmi egységek közötti interakcióra összpontosít.

A mezopotámiai gazdaságtörténet problémái

A mezopotámiai gazdaságtörténet egyike a legnehezebb kutatási területeknek, ugyanakkor óriási, még alig kiaknázott lehetőségekkel rendelkezik az általános gazdaságtörténetek számára is,¹ hiszen ez a térség adja a legkorábbi és a legnagyobb számú gazdasági jellegű forráscsoportot. E kiaknázatlanság az ékírásos szövegek igen sajátos, ellentmondásos helyzetéből fakad. Ugyan a legkisebb tranzakciókat is megörökítő dokumentumok többszázres tömege áll rendelkezésünkre, hiányoznak azonban az olyan szélesebb összefüggéseket is felvillantó források, melyek alapján egységes képet kaphatnánk a gazdaság egészéről. Nem rendelkezünk mezopotámiai Aristotelésszel, ez a fajta írásbeliség nem termelt ki elméleti műveket. Így gyakran nem tudjuk egyértelműen meghatározni az egyes ügyletek kontextusát, sokszor nem világosak a szak kifejezések, számtalan esetben nem határozható meg, pontosan milyen társadalmi pozíciót foglaltak el a szerződő felek.

Emellett az assziriológia sem könnyíti meg a betekintést az eredményekbe, általában sajátos ezoterikus terület marad a kívülállók számára, akik nem tanultak ékírást. A szövegkiadások legtöbbször nem tartalmazzak fordítást vagy tartalmi kommentárt, legfeljebb filológiai, így sokszor csak az adott szövegcsoporthoz és időszakhoz járatos kutatók tudják felhasználni az általuk nyújtott információt. Ezen a nagy áttekintések, a szakmailag mégoly alapos összefoglalások

---

¹ Lásd pl. VAN DE MIEROOP 2004, 62.

sem segítenek, hiszen új szempontú gondolatok csak eredeti szövegek tömegének tanulmányozása révén jöhetnek létre.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az assziriológusok ne foglalkoznának gazdaságtörténettel, bár e terület sokáig visszaszorult más témák, így az irodalomtörténet mögött. Sőt a forrásanyag jellege, a jogi és adminisztratív szövegek nagy száma, miatt ez az egyik legfontosabb területe az ékírás kutatásnak. A terület diskurzusára mindig is a kétarcúság volt a jellemző, ez pedig eltérő kutatói attitűdökből táplálkozott, illetve táplálkozik. Az egyik oldalon áll a pragmatikus megközelítés, amely a szövegek elsődleges kiadásán, feldolgozásán és az egyes kifejezések megértésén fáradozik, a másik oldalon pedig ott áll a nagy elméleti keretek kialakítása, a teljes körű értelmezésre való törekvés. A két megközelítés összhangba hozása, és közös keretek közé illesztése az egyik legfontosabb feladat.²

A háztartások jelentősége és elemzésük lehetőségei

Az utóbbi másfél évtizedben legalábbis részben új megközelítések pezsdítették fel a korábbi, formalista–szubsztantivista szembenálláson alapuló diskurzust.³ David J. Schloen nagy ívű monográfiája⁴ a Max Weber féle patrimonializmus elképzelés⁵ felújításával a patriarchális házközösséget állította a korai társadalmak és gazdasági rendszerek középpontjába (PHM = *patrimonial household modell*). A megközelítés létjogosultságát erősíti szerinte, hogy megegyezik az ókori társadalmak saját szimbólumrendszerével, különös tekintettel a rokonsági szimbolikára.⁶ A korai nála az ún. preaxiális kort,⁷ gyakorlatilag a bronzkort, azaz a Kr. e. 3–2. évezredet jelenti. Az újrafogalmazott patrimonialis háztartási modell fel kívánja oldani a korábbi kétszektoros (álami/templomi vs. magán) társadalmi-gazdasági modellt.

A patrimonializmus Max Weber eredeti megfogalmazásában a következő: „A patriarchális struktúra lényege szerint nem egy dologi „cél” kötelező szolgálatán és elvont normákkal szembeni engedelmességen alapul, hanem éppen ellenkezőleg: a tiszteleten, vagyis szigorú személyi viszonyokon. Gyökere abban az autoritatív pozícióban rejlik, amelyet a ház ura élvez a házhoz tartozók közösségén belül.” Továbbá: „A bürokratikus uralomban világosan lefektetett norma legitimálja a hatalom tényleges gyakorlásának konkrét parancsait. A patriarchális uralomban viszont a személyes alávetettség biztosítja az úr által bevezetett rendszabályok legitimitását, és csupán az úri hatalom tényét és korlátait kell „normákból” eredeztetni – de nem lefektetett normákból, hanem olyanokból, amelyeket a tradíció szentesít.”⁸ A patrimonializmus Max Weber szerint tehát alapvetően egy olyan uralmi forma, melynek vázát az egyes

² Az ezzel kapcsolatos nehézségeket jól jelzi Anne Goddeeris (GODDEERIS 2002) átfogó munkája, melyben a szövegeket csak korlátozottan sikerült a bemutatott elméleti kereteknek megfelelően elemezni.

³ A korábbi megközelítések jó összefoglalása VAN DE MIEROOP 2004.

⁴ SCHLOEN 2001.

⁵ Ld. WEBER 1979 [1922], 357–428, WEBER 1992 [1922], 57–90.

⁶ SCHLOEN 2001, 255–316.

⁷ Az 1949-ben Karl Jaspers által megfogalmazott axiális kor elméletet Schmucl Eisenstadt munkássága tette újranepszerűvé. Eszerint a Kr. e. 800 és Kr. e. 200 közötti időszak volt szellemi értelemben az emberiség egyik legfontosabb fordulópontja, amely a tradicionális uralom helyett a legális-racionális uralmi formák megjelenését, és bürokratikusabb igazgatási formákat jelentette. Az ez előtti időszakra, a preaxiális korra szerinte leginkább a patrimonializmus jellemző. Lásd EISENSTADT 1986.

⁸ WEBER 1979 [1922], 357

háztartások hierarchiája képezi, és a hatalmat ezek vezetői birtokolják. A hatalom mértéke a háztartás jelentőségétől függ. A hatalom infrastruktúráját az önellátásra törekvő, gazdasági egységként működő házközösségek szolgáltatják, melyek működésének lényege nem a haszonszerzés, hanem az úr szükségleteinek fedezése, ezt nevezi ő „vagyonhasznosításnak”, az ilyen kiterjedt háztartást pedig *oikos*-nak (görög: ház, háztartás). Az *oikos* sokféle terméket állít elő, mezőgazdasági mellett ipariakat is. Külső kapcsolatokat csak olyan nyersanyagok és javak beszerzésére folytat, melyeket nem tud önmaga előállítani. Már Max Weber is felhívta a figyelmet arra, hogy az autarchikus „vagyonhasznosítás” („*Vermögensnutzung*”; idézőjel M. W.) és a haszonra törekvő „tőkeértékesítés” („*Kapitalverwertung*”) között számtalan átmeneti forma lehetséges.⁹

Mindebből is kiderül, hogy a David J. Schloen által a bronzkori gazdaság és társadalomtörténet legfőbb magyarázataként használt patrimoniális háztartás modell (PHM) szemléletében ugyan szubsztantivista, de nem zárja ki a formalista megközelítés haszonra törekvő gazdasági magatartását, csak bizonyos korlátok között fogadja el annak érvényességét.

David J. Schloen monográfiáját számos kritika érte főleg amiatt, hogy a PHM-et a „preaxiális korban” univerzálisan érvényesnek tekintette,¹⁰ és a piac szerepét alulértékelté,¹¹ ugyanakkor műve számos alapvetően fontos megfigyelést tartalmaz. Véleményem szerint egyik legfontosabb érdeme, hogy az assziriológia kutatások középpontjába állította a háztartásokat. Ugyan ezek jelentőségét Ignace J. Gelb 1979-ben egy tanulmányban¹² tárgyalta, ennek az alapvető jelentőségű műnek azonban sokáig nem volt igazán hatása, az ilyen típusú kutatások csak az utolsó másfél évtizedben élénkültek fel, párhuzamosan és részben összefüggésben a háztartások régészete problémakörével.¹³ Ignace J. Gelb ebben a művében világossá tette, hogy a különböző méretű háztartások képezték a korai Mezopotámia alapvető gazdasági és társadalmi egységét, és két típusát különböztette meg: az intézményi háztartásokat (*public household*) és a magán háztartásokat (*private household*). Az előbbibe sorolta a templomot, a palotát, valamint a hivatalnokok háztartásait a másodikba a családi magán-, illetve az egyéni háztartásokat.¹⁴ A kiváló részletelemzéseken és megfigyeléseken túl itt a legnagyobb probléma a kétszektoros modell statikus alkalmazása, bár nyilvánvalóan számára is világos, sőt ki is emeli, hogy a legnagyobb földbirtokokkal rendelkező elit tagjai egyben hivatalnokok is voltak. Ez nem meglepő, hiszen az *oikos*-gazdaság lényege, hogy a magáncélú és a hivatali célú tulajdon nem válik el egymástól.¹⁵

Az utóbbi időben a legtöbb átfogó gazdaságtörténeti elemzés az óbabilóni korban a palota, illetve templom és az adók beszedésére valamint a vagyonuk (föld, állat) működtetésére közbeiktatott „vállalkozók” (*entrepreneurs*) fontos szerepét emeli ki.¹⁶ (Érdekes módon ezeknek az ún.

⁹ WEBER 1992 [1922], 87–90.

¹⁰ Lásd pl. FLEMING 2002; MCCREERY 2004.

¹¹ MONROE 2002.

¹² GELB 1979.

¹³ A háztartásrégészetről összefoglalóan irodalommal lásd KALLA 2011.

¹⁴ GELB 1979, 4–11. Egy másik nagy hatású, de marxista megközelítésű assziriológus, Igor Mikhailovich Diakonoff kétszektoros elképzelésében a tulajdon felől közelítette meg a kérdést, és az intézményi tulajdonnal a magántulajdon helyett a közösségi földtulajdont állította szembe. Lásd pl. DIAKONOFF 1982. A közösségi tulajdon véleményem szerint az óbabilóni korban csak átmeneti forma volt, például az adókötelezettségeket a jogos utód nélkül elhunyt személyek esetében a település közösségének kellett megfizetnie, de ennek fejében rá szállt az ingatlanvagyon. Ezt ezért értékesítették, ahol az eladó a település és a város „vénei” (*alum u šibūt alim*) voltak (Ilyen esetekhez lásd SERI 2005, 84–90). Arra viszont nincs egyértelmű adatunk, hogy a különbözetet ki és milyen módon őrizte, legvalószínűbb a város vezetője, a *rabiānum* lehetett ez a személy, ugyanis egyes esetekben neki kellett a közösség nevében fizetnie (pl. Hammurápi Kódex 24 §).

¹⁵ A hivatali és a magán tevékenységek összemosódásáról korábban lásd GODDEERIS 2002, 176–178.

¹⁶ Például KOLIŃSKI 2010.

palotaüzleteknek (*Palastgeschäft*)¹⁷ az elemzésekor a kutatás a nagy háztartások (palota/templom) és személyek, nem pedig háztartások közötti interakciókat elemzi.)¹⁸

A tudományos továbblépés lehetősége gyakran abban rejlik, hogy képesek vagyunk-e új kérdéseket feltenni, melyek révén új megvilágításba kerülhetnek régebb óta ismert adatok is. Számomra az a legfontosabb kérdés, hogy a hatalmi centrumként működő nagy *oikos*-gazdaságok és a tőlük függő háztartások között éles volt-e a cezúra, vagy itt is találhatunk átmeneti formákat, illetve hogyan működtek a magánháztartások és közöttük milyen típusú interakciók léteztek?

Az egyes óbabilóni háztartások elemzése arra enged következtetni, hogy a valódi helyzet valóban sokkal összetettebb volt a korábban feltételezetténél, és számos különböző formával találkozhatunk. Marc Van De Mieroop figyelmeztetett arra, hogy a különböző típusú gazdasági interakciók (a központi elosztás, önellátás, piaci csere stb.) nem feltétlenül zárják ki egymást, hanem jól megélhettek egymás mellett. Ő szkepticizmusra biztat a nagy gazdasági elméletekkel szemben, mivel kialakítóik fő érdeklődése nem az ókori Mezopotámia volt.¹⁹

Amellett, hogy a szkepticizmus, mint kutatói attitűd ezen a területen különösen fontos, ki kell emelni, hogy az elméletek gyakran olyan jelenségekre mutatnak rá, melyek egyébként nem kapnának figyelmet, így rendkívül hasznosak. Annál is inkább, mivel az ilyen átfogóbb, széles körű összehasonlításon alapuló elméletek alakítják ki az elemzéshez nélkülözhetetlen fogalmi rendszerünket, ami nélkül gondolkodásunk beszorulna a saját kulturális hagyományrendszerünk kínálat keretei közé, és éppen az ókor civilizációk sajátosságai maradna rejtve.

Hálózat alapú modell

Nemcsak az egyes gazdasági egységeket, azok arányát és működését rendkívül fontos vizsgálni, hanem interakcióikat is, sőt számos kérdésre éppen itt találhatunk választ. Ehhez ad elméleti kiindulópontot a társadalmi hálózatok elemzésének módszere. A módszer elméleti alapja, hogy a társadalom szerkezete Radcliff-Brown már 1940-ben leírt szavaival: „*a ténylegesen létező társadalmi viszonyok komplex hálózata.*”²⁰ A társadalmak hálózati megközelítésének fontos kiindulópontja, hogy az egyes közösségeknek nincsen egyértelmű és természetes határa, a tényleges kapcsolatok pedig átlépik a formális határokat.²¹ Ezek a hálózatok alapvetően két részből állnak, az alanyokból vagy elemekből (lehet egyén, szervezet, politikai egység stb.) és az elemek közötti kapcsolatokból.²² A társadalmi interakciós hálózatok egyik legfontosabb típusát a gazdasági egységek és kapcsolataik rajzolják meg, így ennek feltárása alapvető kutatási feladat.

¹⁷ A palotaüzleteket lásd később!

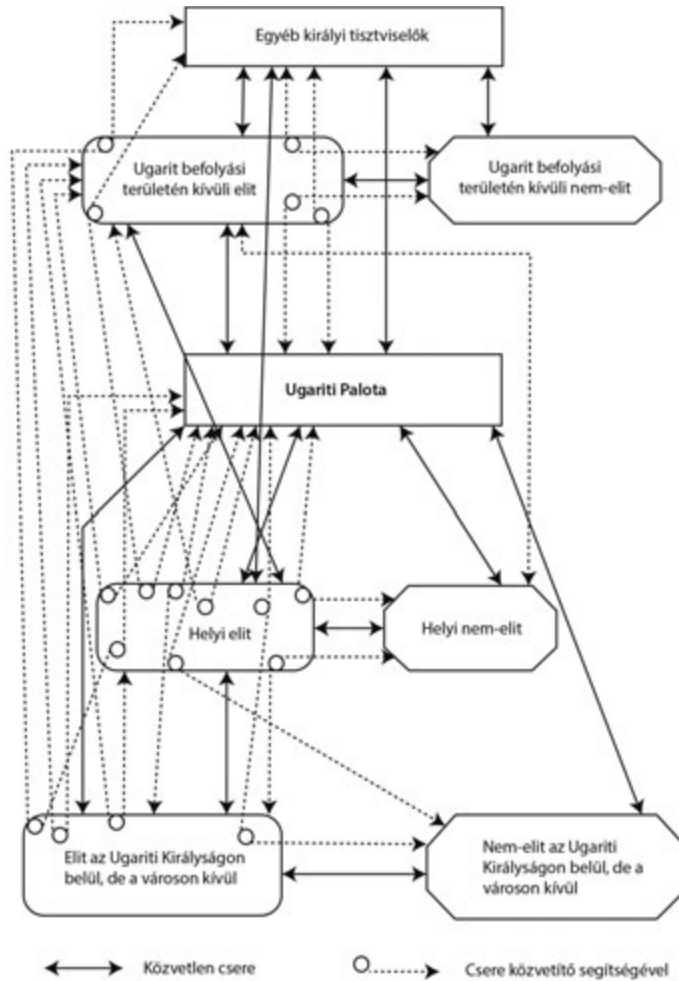
¹⁸ Ez természetesen nem véletlen, hanem a forrásanyag sajátosságából következik. A szövegek egyik oldalán a palotát, vagy egy-egy isten templomát nevezik meg szerződő félként, a másik oldalán pedig személyeket. Az ő mögöttük álló háztartás nagyságának és jelentőségének felmérése csak archívumaik szerencsés megtalálása és elemzése révén lehetséges. (Lásd még később!)

¹⁹ VAN DE MIEROOP 2004, 61–62.

²⁰ Idézi SZÁNTÓ – TÓTH 1993, 30. A társadalmi hálózatok elemzési módszerének hatalmas irodalmából lásd még WASSERMANN – FAUST 1994; BARABÁSI 2011 [2002]; illetve nemcsak a témakör, hanem a matematikai tudományok teljes körének legtöbbet idézett átfogó áttekintését: NEWMAN 2003.

²¹ SZÁNTÓ – TÓTH 1993, 31–32.

²² SZÁNTÓ – TÓTH 1993, 36.

1. ábra. Az ugariti csererendszerek hálózata (McGEOUGH 2007, 353, fig. 9.1. nyomán)

E modell előnye, hogy nem kíván meg kizárólagosságot, nem statikus, megfelel az ókori keleti társadalmakra jellemző igen komplex gazdasági életnek, és különösen fontos, hogy megengedi a gazdaság jól érthető és jól tanulmányozható egységekre való felbontását.²³ Ez azt jelenti, hogy a mezopotámiai jogi és gazdasági okmányokban tükröződő mindenfajta tevékenység integrációját lehetségessé válik. A hálózat alapú modell (*network based modell* = NBM) egy igen fontos alkalmazását mutatta be Kevin M. McGeough a késő bronzkori Ugarit csererendszeréről (1. ábra). Ebben integrálta az ugariti palota, más királyi központok, a városon belüli és kívüli elit és a „nem-elit” (*non-elit*) népesség, az Ugariton kívüli elit és nem-elit kapcsolatrendszerét.²⁴

McGeough megközelítéséből kiindulva, de azon túlélve, a kapcsolati hálózatokat két szinten érdemes elemezni, az intézmények, azaz a különböző méretű háztartások, ill. az egyének szintjén. Az egyének interakciói kötik össze a háztartásokat, ugyanakkor az egyes háztartásokon belül számos egyén tevékenkedett (különösen a nagyobb méretűekben), ők pedig esetenként

²³ McGEOUGH 2007, 3–4.

²⁴ McGEOUGH 2007.

több háztartás keretei között is működhettek. Piotr Steinkeller például kiemeli, hogy a III. Ur-i dinasztia korában a palotához kötődő személyek között voltak olyan kézművesek, akik otthoni műhelyekben dolgoztak, például a fazekasok, mások, különösen az értékes alapanyagokkal dolgozók, mint az ötvösök, a palotán belül. Földellátmány fejében évente bizonyos mennyiségű munkát a palota számára végeztek, de dolgozhattak más háztartások számára is.²⁵

A modell elméletileg lehetőséget ad a különböző méretű háztartások rendkívül összetett kapcsolatrendszerének matematikai elemzésére is, de attól még távol vagyunk, hogy meg tudjuk rajzolni a hálózat teljes geometriáját.²⁶ Egy ilyen vállalkozáshoz igen kiterjedt adatbázisra lenne szükség. Az óbabilóni háztartásokkal kapcsolatban ma még csak egy tudományos program körvonalait lehet felvázolni, azokat a legfontosabb elemeket, melyekre a kutatásnak a jövőben fókuszálnia kell.

Az óbabilóni háztartások és szerepük

Ha távolabbról nézzük, úgy tűnik, hogy a Kr. e. 1900 táján valamilyen alapvető változás történt a mezopotámiai gazdaságban és társadalomban, és sokáig ez is volt az uralkodó elképzelés. Ennek jól ismert oka a források eltérő jellegéből következik. A Kr. e. 21. század nagyhatalmának, az ún. III. Ur-i dinasztianak korából szinte kizárólag nagy intézményi háztartások adminisztratív okmányait ismerjük. Nagyjából ez a helyzet a Kr. e. 2000 körül uralomra került Isini dinasztia esetében is, majd Kr. e. 1900 tájától egész Mezopotámiában nagy számban kerülnek elő a magánháztartások okmányai, de jóformán alig rendelkezünk a nagy intézményekből, a palotából és templomból származóakkal. Egyértelmű viszont, hogy mind a palota, mind a templomok ügyeit intéző tisztviselők az adminisztrációjukat saját házukban folytatták, magánokmányaik és hivatali dokumentumaik nem váltak szét.²⁷

Ennek az időszaknak a forrásai teszik teljesen egyértelművé, hogy a mezopotámiai gazdasági élet számos különböző háztartástípus interakciójából épül fel. A helyzet bonyolultabb, mint az egyszerű elit–nem-elit dichotómia, sokkal többfajta nem intézményi háztartás létezik.

Ebben a helyzetben is nagyon fontos a források elemzését és az értelmezésüket szétválasztani, és a leíráshoz – amennyire lehet – semleges kategóriákat választani. Az első lépés a méret szerinti kategorizálás lehet. Sajnos kevés olyan okmányunk van, amelyből egyértelműen következtethetünk egy háztartás méretére. Az örökségi okmányok nem adnak egyértelmű képet, csak minimumot, és éppen a legnagyobb méretek esetében ritkák az ilyen dokumentumok.

²⁵ STEINKELLER 1996. Lásd hozzá SCHLOEN 2001, 263–264.

²⁶ Igen előremutató hasonló vállalkozás régészeti anyagon Váci Gáboré. Ő közép-európai bronzkori kincsletek alapján rajzolt fel hálózatokat, és vizsgálta meg ezek időbeli változásait (VÁCI 2014). Ugyanakkor az olyan írásos forrásokon alapuló modellalkotások, amikor az anyagnak sem jellege sem mennyisége nem teszi lehetővé a megbízható statisztikai elemzést, egyelőre csak kutatói intuícióra támaszkodhatnak, és leginkább illusztratív jellegűek lehetnek. Az óbabilóni elemzések esetében a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a magánarchívumokból származó adminisztratív szövegek nagy része rablásátások során került felszínre, és az egykori összetartozás legtöbbször igen nehezen bizonyítható. Nem tudjuk továbbá, hogy az anyag mennyire reprezentatív, hány különböző magánháztartásból származik. A problémát lásd még később!

²⁷ Részletesebben lásd KALLA 2005.

A jogi dokumentumok információit jól kiegészítheti a régészeti emlékenyag. Az anyagi és szimbolikus oldalból²⁸ következően az épített környezet talán az egyik legjobb jelzője a különböző háztartásméreteknek. Peter Miglus remek összefoglalásában, melyet a Kr. e. 2. és 1. évezred lakóházairól írt²⁹ a lakóházak négy jól elkülöníthető méretkategóriáját mutatta ki, a hasznos alapterületeik középértékei a következők: 35 m², 76 m², 142 m², 293 m². Ezek az adatok jól összevethetők az örökségi okmányokból kiszámolható viszonyokkal, és a különbségek jól tükröződnek a belső berendezésekben és a háztartások felszerelésén is.³⁰

E tanulmányban csak a legnagyobb méretkategóriába tartozó nagy magánháztartásokról, illetve az azokhoz kötődő kisebb, függő háztartásokról szeretnék részletesebben foglalkozni. A nagy magánháztartások már a III. Ur-i dinasztia idején is fontos szerepet játszhattak,³¹ a különbség inkább az arányokban fogható meg. Mindenesetre jelentőségük az óbabilóni korban már bizonyosan kiemelkedő. Mint korábban is kiderült, e nagy magánháztartások, melyek központjai sokszor kisebb palota méretűek, fontos összekötő kapcsot jelentettek a palota és a kisebb magánháztartások között. Vezetőik általában tisztviselők, de akik nem (vagy nem tudjuk róluk), azok is szoros gazdasági kapcsolatban álltak a palotával. A palota kiadta az adókat beszedésre üzletembereknek (kereskedőknek), a naturáliákban (ami lehet gyapjú, állati bőr, datolya, zöltség, hal, de akár madár is) beszedett adókat pedig ők fordították át a könnyebben raktározható gabonára és ezüstre, amit csak akkor kellett kifizetniük, ha a királyságnak erre szüksége volt. Ők gondoskodtak az áru szétterítésén, erre saját hálózatot építettek ki, melybe kisebb háztartások tömegét integrálták. E hálózatok középpontjában saját nagyméretű háztartásuk állhatott, egy ilyen lehet a larsai B 27-es ház, a maga 534 m²-es teljes és 312 m²-es hasznos alapterületével.³² Az adóbeszedés átengedésének és az áruk szétterítésének jelenségét nevezte el az 1950-es években Fritz Rudolf Kraus palotaüzletnek (*Palastgeschäft*).³³ Ezek a kereskedők részt vettek a helyi igazgatásban is, közös szervezetük a *kārum* („kikötő”) gazdasági funkciók mellett igazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat is ellátott, élén a kereskedők felügyelőjével (ugula dam-gār, *wākil tamkari*). Közülük talán a larsai Šēp-Sîn a legismertebb,³⁴ de jó néhány más ilyen funkciót betöltő tisztviselőt ismerünk.

A legtöbb nagyméretű háztartást a különböző palotához vagy templomokhoz tartozó tisztviselők tartották fenn. Az ő működésükre jellemző talán leginkább a Max Weber-féle *oikos*-gazdaság vagy a David Schloen szerinti patrimonális háztartási modell (lásd fenn). Hasonló nagy magánháztartások mindenütt előfordulnak Mezopotámián kívül is, egy jól leírt jellegzetes példa Jabninu palota méretű háztartása Ugaritban (*Palais sud*). Jabninu nemcsak gazdag kereskedő volt, hanem résztvett a királyi adminisztrációban és diplomáciai funkciókat is ellátott.³⁵

²⁸ Richard R. Wilk és William L. Rathje klasszikus régészeti-antropológiai cikkükben (WILK – RATHJE 1982) a háztartás három aspektusát különböztették meg: társadalmi (*social*), anyagi (*material*) és viselkedésbeli (*behavioral*). Ez kiegészíthető a szimbolikussal (lásd KALLA 2011), amely olyan jól látszik a Max Weber féle *oikos* esetében, de minden háztartástípusra jellemző. Ez teszi lehetővé, hogy az anyagi aspektussal összekötve az épített környezetből a háztartásra nézve következtetéseket vonhassunk le.

²⁹ MIGLUS 1999, 77.

³⁰ Erről részletesen lásd KALLA 2009. Különösen érdekes a nagy háztartások magas presztízszt jelentő, alapvetően a vendéglátáshoz és lakomákhoz köthető tárgyelegységei, mint a fémedények.

³¹ Lásd pl. WIDELL 2004; WILCKE 2007; HEIMPEL 2009.

³² Lásd CHARPIN 2003; FEUERHERM 2007.

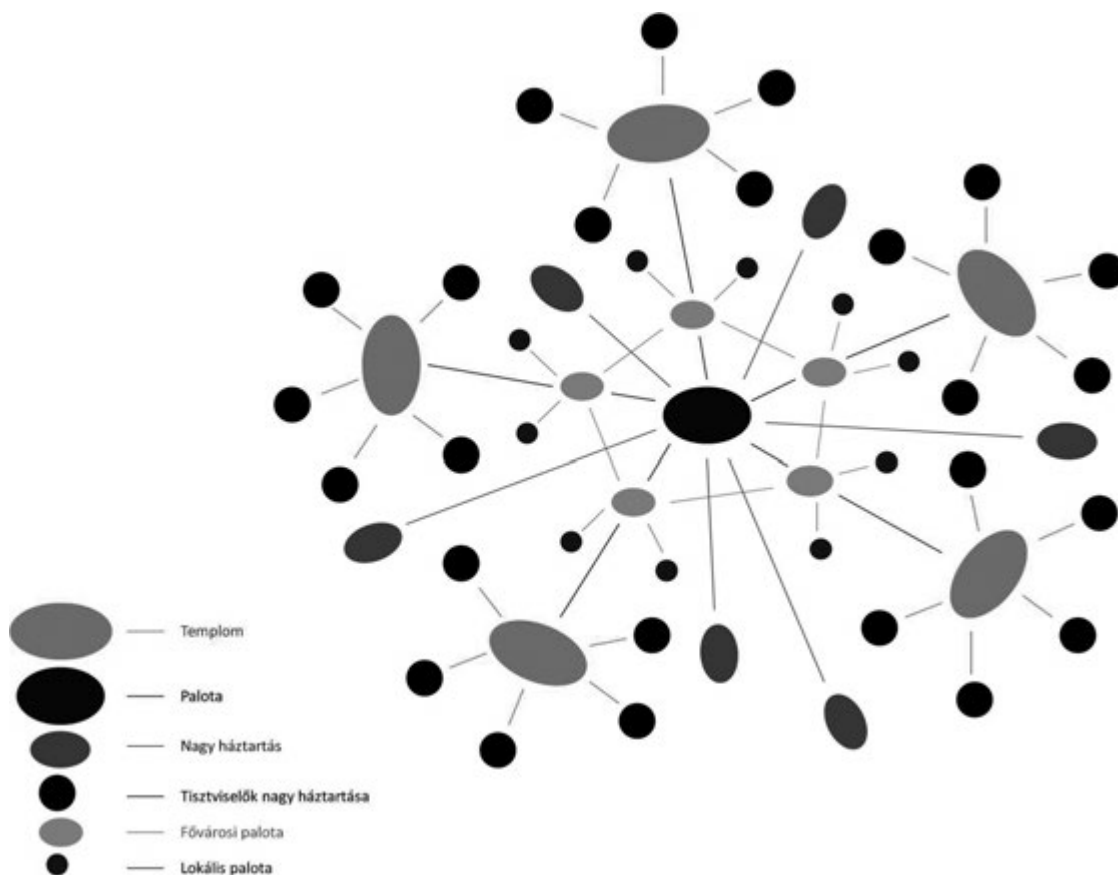
³³ A palotaüzletről lásd pl. STOL 1983; RINGER 2000; FÖLDI 2012.

³⁴ FÖLDI 2012.

³⁵ COURTOIS 1990; MCGEOUGH 2007, passim, különösen 75–77, 254–255.

Az ilyen nagy magánháztartások a paloták és templomok³⁶ körül sűrű hálót szőve segítették azok működését (2. ábra).

2. ábra. Az óbabilóni palota, templomok és magánháztartások interakciós hálózata

A nagy magángazdaságok belső szerkezete

A nagyméretű magánháztartások politikai szerepével máshol már foglalkoztam,³⁷ ezért itt csak néhány jellemzőre szorítkozom. A vezetőik politikai hatalmának és befolyásának legfontosabb manifesztumai az erődített majorsági központok (*dunnum*) lehettek, gyakran tornyokkal megerősítve (*an-za-gàr; dimtum*), melyek köré egész falvak szerveződtek, és ez az elnevezésükben is nyomot hagyott. Talán a legismertebb Balġunamġe-tornya nevű (Dimat-Balġunamġe) nevű falu,

³⁶ Mindkét intézménytípus többfajta különálló egységből állt. A főváros királyi palotái mellett a nagyvárosokban lokális székhelyek is voltak, melyek valószínűleg különálló egységként működhettek. Egy-egy városon belül a legfontosabb gazdasági szerepet a főistenek templomai játszották, de mellettük más templomok is fontosak lehettek. Viszont valamennyi templom a palota befolyása alatt állt, és nemcsak a város lakóinak igényeit elégítették ki (például a templomi jövedelmek révén), hanem a királyi hatalom bázisát is jelentették.

³⁷ KALLA 2014.

melyet a háztartás tagjai úgy neveztek meg, amikor főnököknek levelet írtak, hogy a te tornyod (*dimat kattim*). Az óbabilóni korban e háztartások másik jellemzője, hogy szántóföldjeiket és kertjeiket sok különböző település környezetében szétszórva birtokolták, mindegyik településen rendelkeztek egy infrastrukturális háttérrel, erősített központtal, toronnyal, raktárakkal, lakóházakkal, telkekkel. E birtokok révén jogot formáltak arra, hogy részt vegyenek a helyi politikai életben, helyet kapjanak a település igazgatásában, a „város vénei” (*šībūt ālim*) között, akik a legtöbb helyi ügyben döntöttek.³⁸

Nehéz eldönteni, hogy a földbirtoknak ez a decentralizációja a királyi és a templomi tisztviselők helyi befolyásának erősítését szolgálta-e, vagy éppen a hatalomkoncentrációt volt hivatva megakadályozni.

A kutatás előtt álló egyik legfontosabb feladat ezeknek az általam komplex háztartásoknak³⁹ nevezett gazdasági egységeknek a belső szervezetét és interakciós hálózatát rekonstruálni. A legfontosabb kérdések közé tartozik, hogy milyen nagyok voltak az egyes háztartási részegységek, mennyi szántó, kert, építmény és személyzet tartozott hozzá, ki vezette ezeket, milyen viszonyban álltak a központi háztartási egységgel, volt-e köztük munkamegosztás pl. kézműves specializáció, és végül mennyi kisebb háztartás függött tőlük. Mindezekre eltérő forráscsoportok révén kaphatunk választ, ha egyáltalán lehetséges ez. Az ingatlanokról a legfontosabb információkat a tulajdoni okmányokból kaphatjuk (örökségelosztás, csere és vásárlás, ajándék), a házak belső szerkezetéről régészeti forrásaink lehetnek, a működésről pedig a levelek és az adminisztratív okmányok⁴⁰ adhatnak felvilágosítást. Ideális lenne, ha ezt mind egy kontextusból ismernénk, de sajnos szinte csak egyetlen olyan háztartás van, amelyik legalább részben teljesíti ezt az elvárást, ez Ur-Utu-é, Annunītum istennő (Sippar-Amnānum városának főistennője) fő siratópapijé (*galamaḫu*).

Sajnos ebből az 1974-ben megtalált archívum⁴¹ közel 2000 táblájából eddig legfeljebb kétszáz került publikálásra,⁴² ráadásul ez nem az igazán nagy háztartások közé tartozik. A kiadott okmányokból kiderül viszont, hogy a templomi igazgatás tekintélyes része Ur-Utu háztartásán keresztül folyt, amely személyek százaival állt kapcsolatban, akiknek többek között fejadagokat osztottak. Különösen érdekes az a táblázatos okmány, melyben istenek és a templomi hierarchia csúcán álló hivatalnokok (*sangū*, *galamaḫu*) és családtagjaik mellett különböző személyek feleségeinek hosszú sora kap gabonafejadagot valószínűleg valamilyen kultikus esemény kapcsán (MHET 1, 63; Ammiditana 2/11/30). Ez arra figyelmeztet, hogy a hálózatot nemcsak az egyes háztartások egésze alkotta, hanem az egyes szereplők önállóan is megjelenhettek.

Más esetekben sajnos nincsenek világos kontextusok, a táblák rablóátasokból származnak, így éppen a belső szereplők sokfélesége miatt nehéz a privát adminisztratív okmányokat háztartásokhoz kötni. Gyakran gyűjteménytörténetek segíthetnek ebben, melyek utalhatnak egy-egy leletegyüttes korábbi összetartozására.

A hálózat alapú modell megalkotáshoz elengedhetetlen segítséget nyújtanak a levelek, melyek világossá teszik, hogy ezeket a komplex háztartásokat egy központból irányította a háztartás feje, az úr, akit a levelekben gyakran egyszerűen csak *awilum*-nak, úrnak szólítanak.⁴³ A levelek leggyakoribb témája a különböző helyszínek mezőgazdasági tevékenységének irányítása, az erőforrások átcsoportosítása, a begyűjtés és szállítás stb. Mindehhez olyan infrastruktúrára volt

³⁸ A városok helyi szervezeteiről, köztük a város véneiről legújabban lásd SERI 2005.

³⁹ Wolfgang Heimpel a III. Ur-i dinasztia hasonló komplex háztartásait *multiple household*-nak nevezi (HEIMPEL 2009, 2–4).

⁴⁰ Talán az adminisztratív okmányok jelzik legvilágosabban a nagy intézményi háztartások és a komplex magánháztartások belső működésének hasonlóságát. Különösen érdekesek ebből a szempontból a táblázatos szövegek. Róluk lásd FÖLDI s.a.

⁴¹ Az archívum nagy irodalmából összefoglalóan lásd VAN LERBERGHE 2003.

⁴² Egyik legnagyobb egyben kiadott csoportot az MHET 1-es kötet jelenti.

⁴³ Ez nagyjából megfelel Eva von Dassow újabban kifejtett elképzelésének (VON DASSOW 2014), mely szerint az *awilum* alapvetően hatalommal rendelkező személy (man in authority), azzal a megjegyzéssel, hogy a nagy háztartások vezetői voltak ezek a személyek, és az ő férfi családtagjaikat, akik még nem rendelkeztek önálló háztartással és hivatallal, lehettek az „awilum fiai” (*mārē awilim*).

szükség, amelyik lehetővé tette a legtöbb mezőgazdasági tevékenység elvégzését a szántástól az öntözésen át a betakarításig, sőt raktározástól a városi központokba való szállításig. Ehhez szükség volt ekékre, ökrökre és hajcsárokra („szántó-team” *inītum*), aratáskor saját munkaerőre és nagy mennyiségű bérmunkásra, kocsikra, raktárakra, hajókra. A kisebb vagy más tevékenységet folytató háztartások bérletbe adták földjeiket, és nagyjából általában 1/3 arányban részesültek a termésből.⁴⁴

A legnagyobb birtokok több száz hektárosok lehettek, melyek termése hatalmas erőforrást jelentett. A nagy háztartások által termelt gabonamennyiség nagyságára és gazdasági jelentőségére jellemző, hogy a larsai Balġunamġe, a larsai Enki-templom egyik tisztviselőjének⁴⁵ egyetlen okmányában közel 1 millió 600 ezer liter gabonát említenek mint egy évi (YOS 5, 176; Rīm-Sîn 7) termést, amit a városba szállítottak. Ebből szállításra a termés 2–6 %-a jött le. A fenti mennyiséghez legalább 1600 m³-es raktári kapacitásra volt szükség, ami nagyméretű raktárak fenntartását tette szükségessé.⁴⁶ Ilyen nagyméretű raktárakkal (*ašlukkatum*) rendelkezett legalább négy különböző településen a sippari Abdi-Eraġ, összesen több mint 2300 m² alapterületen, amit köbméterre nehéz átszámolni, de valószínű meghaladta a fenti mennyiséget.⁴⁷ Ha fejenként 720 liter gabona igényével számolunk évente,⁴⁸ akkor az 1 millió 600 ezer liter több mint 2200 ember ellátását biztosíthatta. Balġunamġe emellett hatalmas állatállománnyal is rendelkezett.⁴⁹

Más kereskedelmi ügyletekkel foglalkozó nagy háztartások a Babilóni Királyságon belül ügyleteik egy részét a fővárosban folytatták, hogy közel legyenek az udvarhoz. Ezt a bizalmi feladatot családtagok, testvérek és fiak látták el, de valamennyien önálló háztartással rendelkeztek. Egy jó példa erre a lagabai Imgur-Ē-dim-ana két fia. Míg a család központja Lagabában volt, és két testvér, Šu-Amurru és Bēlšunu általában itt is működött, a harmadik fivér, Marduk-nāšir leggyakrabban Babilónban tartózkodott, és bár külön háztartást tartottak fenn, az adminisztráció közös lehetett.⁵⁰ Ez a példa azt jelzi, hogy a rokon háztartások külön hálózatot alkothattak, miközben megmaradt önállóságuk.⁵¹ Főleg a kereskedelmi utazások esetében a gyakran egyébként külön működő háztartások fejei közös vállalkozási szerződést köthettek (*tappūtum*), melyben közös rizikót vállaltak és a hasznot a tőke fejében osztották el. Itt jól látható, hogy a Max Weber által körülírt „vagyonhasznosítás” („*Vermögensnutzung*”) és a haszonra törekvő „tőkeértékesítés” („*Kapitalverwertung*”) egyaránt előfordult, de ezek más interakciós környezetben jelentek meg. Az egyik az adott háztartáson és a hozzá tartozó hálózaton belül, a másik pedig egy hasonló vállalkozó háztartással történő üzlet során. Véleményem szerint a klasszikus piac ebben az interakciós hálózatban működött, és az ezüst is leginkább ebben a szférában töltötte be pénz szerepét.

Valószínű, hogy az ipari tevékenység nagy része is háztartási keretek közt folyt. Ez az egyik legkevésbé kutatott terület. Ami egyértelmű, hogy a nagy háztartásokhoz mesteremberek sora

⁴⁴ Az óbabilóni földbérletekről lásd MAUER 1981. Ĥammu-rāpi korában egy átlagos földbérleti jövedelem (*Pachtzins*) évente 300 gur (90 ezer liter) volt 1 iku (0,36 ha) megművelt földre.

⁴⁵ Arról az elképzelésről, hogy Balġunamġe a larsai Enki-templom tisztviselője lásd DYCKHOFF 1999 korábbi irodalommal. Ezzel szemben kétségét fejezte ki Michèle Maggio (MAGGIO 2014, 314), aki felhívta arra a figyelmet, hogy sem az okmányokon, sem a pecsétek feliratain nincs erre egyértelmű utalás. Bár véleményem szerint nincs ebben igaza, a mostani cikk szempontjából azonban ez nem egy központi probléma. A teljes archívum feldolgozása még várat magára, hatalmas mennyiségű közöletlen anyagot őriznek különböző múzeumok (Yale, Princeton, Philadelphia Free Library, Schøyen).

⁴⁶ BRECKWOLDT 1995–1996, 64. A mezopotámiai raktározáshoz lásd még BRECKWOLDT 2009–2011.

⁴⁷ KALLA 2014.

⁴⁸ vö. STOL 1998, 64.

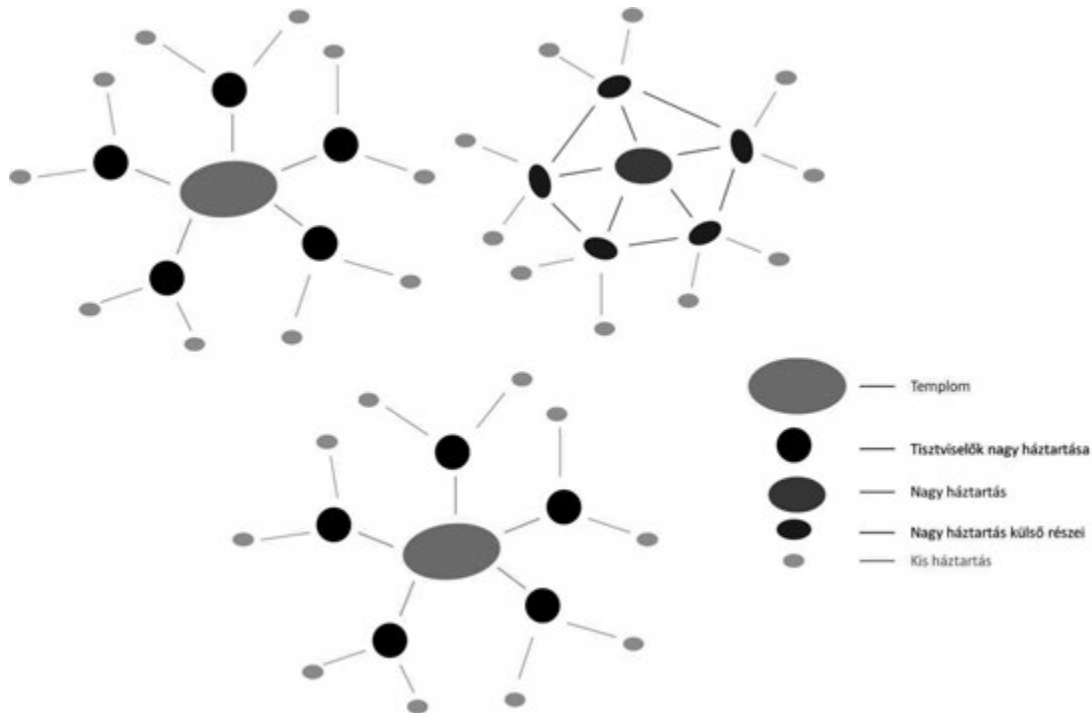
⁴⁹ DYCKHOFF 1999.

⁵⁰ A családról lásd TAMMUZ 1993.

⁵¹ Hasonló lehetett Šilli-Šamaš és Gimillum (róla lásd MAGGIO 2014) háztartásának viszonya Balġunamġe központi háztartásához.

kötődhetett – Balgūnamḫe háztartásában a leginkább egyértelmű ez⁵² – de nem tudjuk, hogy önálló háztartásokban folytatták ezt a tevékenységet, vagy a nagy háztartás részeként. A III. Ur-i di-nasztia példája inkább az előbbit valószínűsíti.

A fenti lagabai család bepillantást enged a háztartáshoz tartozó nagyszámú személyről. A Šu-Amurru és Bēlšunu két év alatt 44 személyt látott el, míg Marduk-nāšir 52 személyt.⁵³ A nagyobb háztartásokban akár 35 rabszolga is lehetett (TCL 11, 224; Rīm-Sîn 52; Larsa), de nem ritka a 10–20 közötti szám. A rabszolgák és félszabad szolgálók képezték a szűkebb családon (*nišūtum*) kívüli háznépet (*aštapīrum*).⁵⁴ Az ilyen méretű személyzetet nem annyira a mezőgazdasági munka, inkább a kiterjedt vendéglátási kapacitás fenntartásának igénye tette szükségessé. A hálózatok fenntartásának, a függő háztartások lojalitásának és munkaerejének megszerzéséhez két eszközt használtak fel. Az egyik a kölcsön, melyet nem tudtak visszafizetni ezért fennmaradtak a kötelezettségek,⁵⁵ a másik pedig a lakoma. Csak a nagyobb háztartások rendelkeztek saját sörfőző mesterrel és infrastruktúrával, így maguk főztek sört a gabonából. A kisebb háztartások vagy a „kocsmában” cserélhették be gabonájukat, vagy fejadagként illetve vendégségben részesülhettek belőle. Húst a legtöbben csak a nagy háztartások által szervezett lakomákon fogyaszthattak. A kiasott nagyméretű lakóházak is egyértelművé teszik a vendégség és vendéglátás kiemelt szerepét.⁵⁶

3. ábra. A nagy és a kis háztartások interakciós kapcsolata

⁵² Lásd DYCKHOFF 1999.

⁵³ CHARPIN 1996, 226.

⁵⁴ A kifejezésekhez lásd CHARPIN 1996, 225.

⁵⁵ Lásd STEINKELLER 2002.

⁵⁶ Itt elsősorban a nagy méretű, és számos tűzhellyel és kemencével ellátott konyhára és a tágas fogadóhelyiségre kell gondolni. (Részletes régészeti leírásukhoz lásd MIGLUS 1999.) Egy adminisztratív szöveg szerint (UET 5, 636) egy Ur városbeli házasság és a vele járó vendégjárás költsége akár 72 *šiqlum* (több mint fél kg) ezüst is lehetett, ez nagyjából egy 90 m²-es ház ára volt, és 72 hónapnyi bérmunka költsége (KALLA 2012).

Összefoglalás

A háztartások hálózatai az óbabilóni korban

Ez a többfajta interakció a kisebb háztartásokkal kiterjedt hálózatot húzhatott a nagyobb háztartások köré, melynek révén az óbabilóni társadalom szilárd vázát képezhették (3. ábra). Ezekben a kapcsolatokban a legfontosabb szerepet a személyközi kapcsolatokon alapuló nem piaci jellegű tranzakciók játszották. A kis háztartások nagyrészt fejadagok helyettesítésére szolgáló „Fejadag földek” (a-ša šuku) művelésén alapuló önellátó egységek lehettek, de számos más módon erősítették meg ingatag biztonságukat. Ezek közé tartozott a korábbi kölcsönökkel kikényszerített idénymunka, a nagyobb háztartásoktól kapott fejadagok,⁵⁷ részvétel a palota, a templom és a nagy háztartások által szervezett lakomákon, illetve az ezeken osztogatott ajándékok megszerzése.

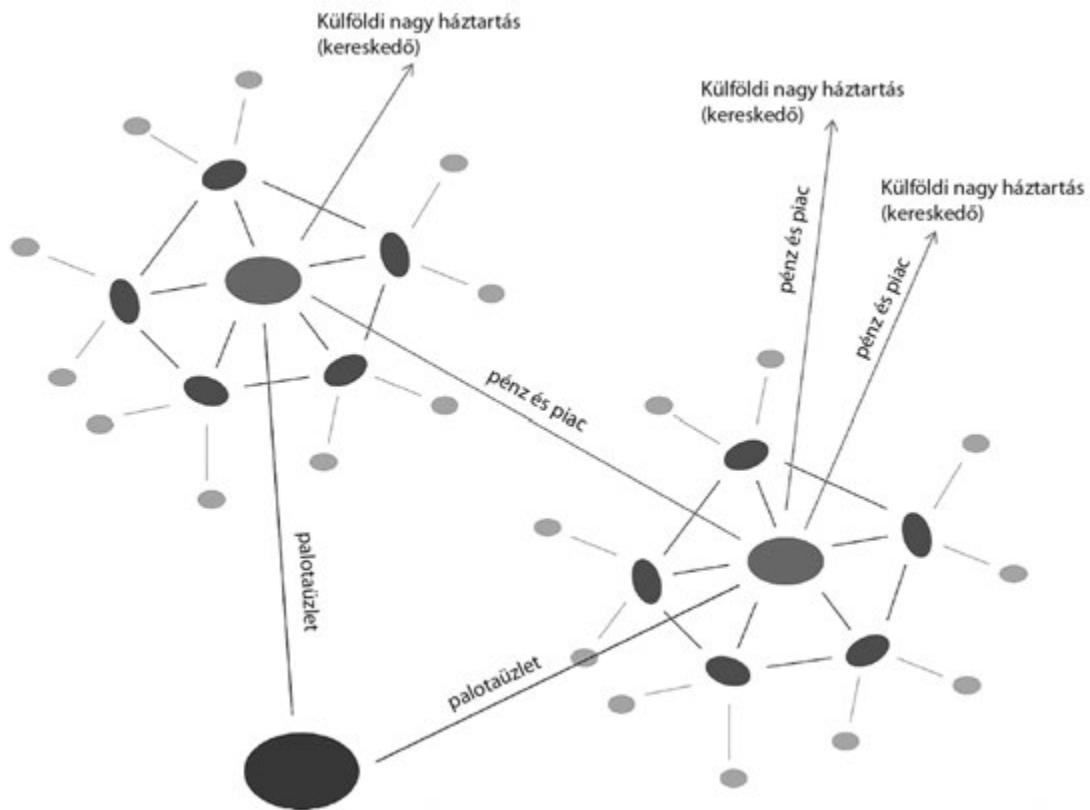
A nagyobb háztartások érdeke ebben a kapcsolatban a munkaerő biztosítása volt. A palota a földeket a katonai erő és a közmunka biztosítására osztotta szét, a templomok pedig így munkaerőt szereztek, de – mint láttuk – a magánháztartásoknak is szükségük volt az idénymunkára, melyet a függés megerősítésével értek el. Valószínű, hogy egyes kisebb háztartások akár több nagyobbtól is függhettek.

Különösen izgalmas a komplex háztartások egymás közötti kapcsolatrendszere (4. ábra). Ez a téma még alig kutatott, de hipotézisként feltehetjük, hogy azok a piaci jellegű viszonyok, melyeket a szakirodalom a Polányi féle szubsztantív gazdasági modell, ill. a Schloen féle patriarchális háztartási modellel szemben felmutatott, alapvetően a komplex háztartások egymás közötti kapcsolataira jellemzőek. Itt erőteljesebb szerepet játszottak a piaci viszonyok, a kereslet-kínálat törvényei miatti áringadozások és az ezüst használata, ugyanakkor a szereplőket, a nagy háztartások vezetőit egyéb rokoni és vendégbaráti viszonyok is összeköthették, így az interakciókban itt is szerepet játszhattak a közös lakomák és kölcsönös ajándékok. Az egyenlő szintű kapcsolatrendszer egyik alapvető bázisát a háztartások bizonyos mértékű specializációja jelentette. Például egyes egységek gyapjútermeléssel foglalkoztak, míg a termékeiket mások feldolgozták és a textileket újabb kereskedői csoportok exportálták, és ezüstöt és ritka nyersanyagokat hoztak be cserébe. Az állattenyésztők mások állatait átvették legeltetésre, és szigorú elszámolás alapján kellett visszaadniuk. Más háztartások földművelésre szakosodtak, és másoktól is bérbe vettek földeket, de volt, amikor csak a szántóegységeket (2 ökör, ökörhajcsár, eke) adták ki bérletbe. Voltak, akik hajókat adtak ki bérletbe személyzettel együtt, mások csak a szállítási szolgáltatásokat vették igénybe. A komplex háztartásoknak valószínűleg az egyik legfontosabb szerepe a fentiek mellett a palotától behajtásra és értékesítésre átvett javak (gyapjú, gabona, datolya, olaj, hal, zöldség) terítése volt a saját hálózatokon keresztül. A palota csak a jól raktározható és fizetőeszközként is működő gabona és ezüst átvételében volt érdekelt.

Összességében tehát a nagy és komplex háztartások nemcsak politikai értelemben voltak közvetítők a palota és a kis háztartások között, hanem gazdasági értelemben is. Működésük és interakcióik megismerése így alapvető fontosságú az óbabilóni társadalom megértése szempontjából.

⁵⁷ Sajnos ma még nincsen lehetőségünk annak felmérésére, hogy a fejadag-földek, illetve az élelmiszer fejadagok kizárták, vagy kiegészítették-e egymást. Mindesetre a magánháztartások az adminisztratív okmányainak nagy része különböző élelmiszerek (gabona, sör, olaj) kiosztásáról szóló fejadaglistákból áll.

4. ábra. A nagy háztartások interakciós kapcsolatai

Bibliográfia

- BARABÁSI Albert-László 2011 [2002]. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest.
- BRECKWOLDT, Tina 1995–1996. Management of Grain Storage in Old Babylonian Larsa. *Archiv für Orientforschung* 42/43, 64–88.
- BRECKWOLDT, Tina 2009–2011. Speicher (storage). A. Philologisch. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 12, 635–636.
- CHARPIN, Dominique 1996. Maisons et maisonnées en Babylonie anciennes de Sippar à Ur. Remarques sur les grandes demeures des notables paléo-babyloniens. In: Veenhof, K. R. (ed.), *Houses and Households in Ancient Mesopotamia*. CRRAI 40. Leiden. 221–228.
- CHARPIN, Dominique 2003. La politique immobilière des marchands de Larsa à la lumière des découvertes épigraphiques de 1987 et 1989. In: Huot, Jean-Louis (ed.), *Larsa, travaux de 1987 et 1989*. BAH 165. Beirut. 311–322.
- COURTOIS, Jacques-Claude 1990. Yabninu et le palais sud d'Ougarit. *Syria* 67, 103–142.
- VON DASSOW, EVA 2014. Awīlum and Muškēnum in the Age of Hammurabi. In: L. Marti (ed.) *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images. Proceedings of the 55th Rencontre assyriologique internationale at Paris, 6–9 July 2009*. Winona Lake. 291–308.

- DIAKONOFF, Igor Mikhailovich 1982. The Structure of Near Eastern Society before the Middle of the 2nd Millennium BC. *Oikumene* 3, 7–100.
- DYCKHOFF, Christian 1999. *Das Haushaltsbuch des Balamunamḫe*. Bd. 1–2. München.
- EISENSTADT, Shmuel Noah 1986. The Axial Age Breakthroughs. Their Characteristics and Origins. In: Eisenstadt, Shmuel Noah (ed.), *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. Albany, NY. 1–25.
- GELB, Ignace J. 1979. Household and Family in Early Mesopotamia. In: E. Lipiński (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 5. Leuven. 1–97.
- GODDEERIS, Anne 2002. *Economy and Society in Northern Babylonia in the Early Old Babylonian Period (ca. 2000-1800 BC)*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 109. Leuven – Paris – Sterling, Virginia.
- FEUERHERM, Karljürgen G. 2007. Architectural Features of Larsa's Urban Dwelling B 27. *Journal of Near Eastern Studies* 66, 193–204.
- FLEMING, Daniel E. 2002. Schloen's Patrimonial Pyramid: Explaining Bronze Age Society. (Review SCHLOEN 2001). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 328, 73–80.
- FÖLDI Zsombor 2012. *Between State and Private in Old Babylonian Larsa. Šēp-Sîn and the so-called Palastgeschäft in Southern Babylonia under Babylonian Rule*. MA thesis: Eötvös Loránd University, Budapest.
- FÖLDI ZSOMBOR 2015. Táblázatos szövegek és helyük a mezopotámiai gazdaságtörténet tanulmányozásában. In: Csabai Zoltán et al. (szerk.), *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Ókor – Történet – Írás 3. Pécs – Budapest. 43–61.
- HEIMPEL, Wolfgang 2009. *Workers and Construction Work at Garšana*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 5. Bethesda, Maryland.
- KALLA Gábor 2005. A mezopotámiai magánarchívumok életciklusai. In: Fröhlich I. (szerk.), *Az utókor hatalma*. Budapest. 81–95.
- KALLA Gábor 2009. *Óbabilóni lakóházak és háztartások. Régészeti és írásos források*. Habilitációs dolgozat. ELTE, Budapest.
- KALLA Gábor 2011 (megjelent 2013). A háztartások régészete mint kutatási probléma / Household Archaeology as a Research Problem. *Ősrégészeti Levelek* 13 (= MQMOS 7. Óskoros Kutatók VII. Összejövedele. 2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum), 9–36.
- KALLA Gábor 2012. Házasság és házasságkötés az ókori Mezopotámiában. *Ókor* 9/3, 18–24.
- KALLA Gábor 2014. Große „private“ Haushalte in der altbabylonischen Zeit in der Mittlerrolle zwischen Königtum und Untertanen. In: Csabai Zoltán (ed.), *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*. *Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies* 2. Pécs – Budapest. 139–166.
- KOLIŃSKI, Rafael 2010. Between City Institutions and Markets: Mesopotamian Traders of the 2nd Millennium BC. In: Kogan, L. E. (ed.), *City Administration in the Ancient Near East*. CRRAI 53. Winona Lake. 81–95.
- MAGGIO, Michèle 2014. Les activités de Gimillum, frère de Balmunamḫe. Une gestion familiale des ressources agricoles et animales à Larsa au temps de Rim-Sîn. In: L. Marti (ed.) *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images. Proceedings of the 55th Rencontre assyriologique internationale at Paris, 6–9 July 2009*. Winona Lake. 309–315.
- MAUER, Gerlinde 1981. *Das Formular der altbabylonischen Bodenpachtverträge*. München.
- MCCREERY, David W. 2004. Review SCHLOEN 2001. *Journal of Near Eastern Studies* 63, 232–234.
- MCGEOUGH, Kevin M. 2007. *Exchange Relationships at Ugarit*. *Ancient Near Eastern Studies Supplement Series* 26. Leuven – Paris – Dudley, MA.
- MIGLUS, Peter A. 1999. *Städtische Wohnarchitektur in Babylonien und Assyrien*. *Baghdader Forschungen* 22. Mainz.

- MONROE, Christopher M. 2002. Review SCHLOEN 2001. *Journal of the American Oriental Society* 122, 904–907.
- NEWMAN, Mark E. J. 2003. The Structure and Function of Complex Networks. *Society for Industrial and Applied Mathematics, Review* 45/2, 167–256.
- RENGER, Johannes 2000. Das Palastgeschäft in der altbabylonischer Zeit. In: Bongenaar, A. C. V. M. (ed.), *Interdependency of Institutions and Private Entrepreneurs*. MOS Studies 2 – PIHANS 87. Istanbul. 153–183.
- ROBSON, Eleanor 2004. Accounting for Change: The Development of Tabular Book-keeping in Early Mesopotamia. In: Hudson, Michael – Wunsch, Cornelia (eds.), *Creating Economic Order: Record-keeping, Standardization, and the Development of Accounting in the Ancient Near East*. The International Scholars Conference of Ancient Near Eastern Economies 4. Bethesda, Maryland. 107–144.
- SCHLOEN, J. David 2001. *The House of Father as Fact and Symbol: Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. Winona Lake.
- SERI, Andrea 2005. *Local Power in Old Babylonian Mesopotamia*. Studies in Egyptology and the Ancient Near East. London.
- STEINKELLER, Piotr 1996. The Organization of Crafts in Third Millennium Babylonia: The Case of Potters. *Altorientalische Forschungen* 23, 232–253.
- STEINKELLER, Piotr 2002. Money-Lending Practices in Ur III Babylonia: The Issue of Economic Motivation. In: Hudson, Michael – Van De Mieroop, Marc (eds.), *Debt and Renewal in the Ancient Near East*. Baltimore. 109–137.
- STEINKELLER, Piotr 2013. Corvée Labor in Ur III Times. In: Garfinkle, Steven J. – Molina, Manuel (eds.), *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D. Proceedings of the International Conference on Sumerian Studies Held in Madrid 22–24 July 2010*. Winona Lake. 347–424.
- STOL, Marten 1983. State and Private Business in the Land of Larsa. *Journal of Cuneiform Studies* 34, 127–230.
- STOL, Marten 1998. The Care of Elderly in Mesopotamia in the Old Babylonian Period. In: Stol, M. – Vleeming, S. P. (eds.), *The Care of Elderly in the Ancient Near East*. Leiden. 60–117.
- STOL, Marten 2004. Wirtschaft und Gesellschaft in altbabylonischer Zeit. In: Charpin, Dominique – Edzard, Dietz Otto – Stol, Marten, *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit. Annäherungen* 4. Orbis Biblicus et Orientalis 160/4. Fribourg – Göttingen. 641–975.
- STONE, Elisabeth C. 1987: *Nippur Neighborhoods*. Studies in Ancient Oriental Civilization 44. Chicago.
- SZÁNTÓ, Zoltán – TÓTH, István György 1993. A társadalmi hálózatok elemzése. *AULA* 15/1, 30–55.
- TAMMUZ, Oded 1993. *Archives of Lagaba*. Up. PhD diss. Yale.
- VAN DE MIEROOP, Marc 2004. Economic Theories and the Ancient Near East. In: Rollinger, Robert – Ulf, Christopher (eds.), *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction. Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Innsbruck, Austria, October 3rd–8th 2002*. State Archives of Assyria, Melammu Symposia 5. Stuttgart. 54–64.
- VAN LERBERGHE, Karel 2003. Private and Public: The Ur-Utu Archive at Sippar-Amnānum (Tell ed-Dēr). In: Brosius, M. (ed.) *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*. Oxford Studies in Ancient Documents. Oxford. 60–77.
- VÁCZI, Gábor 2014. A hálózatelemzés régészeti alkalmazásának lehetőségei a késő bronzkori fémművesség tükrében. *Archaeologiai Értesítő* 139, 261–291.
- WASSERMANN, Stanley – FAUST, Katherine 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge.

- WEBER, Max 1979 [1922]. *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* (Ford.: Erdélyi Ágnes) Budapest.
- WEBER, Max 1992 [1922]. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 2/1 kötet. (Ford.: Erdélyi Ágnes) Budapest.
- WIDELL, Magnus 2004. Reflections on Some Households and Their Receiving Officials in the City of Ur in the Ur III Period. *Journal of Near Eastern Studies* 63, 283–290.
- WILCKE, Claus 2007. Markt und Arbeit im Alten Orient am Ende des 3. Jahrtausends v. Chr. In: Reinhard, W. – Stagl, J. (Hrsg.), *Menschen und Märkte. Studien zur historischen Wirtschaftsanthropologie.* Historische Anthropologie 9. Wien. 71–132.
- WILK, Richard R. – RATHJE, William L. 1982. Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25/6, 617–639.

Rövidítés

- MHET 1: Van Lerberghe, Karel – Voet, Gabriella 1991. *Sippar-Amnānum. The Ur-Utu-Archive.* vol. 1. Mesopotamian History and Environment, Texts 1. Ghent.

A SUMER ÖSSZETETT IGÉK MINT IDIÓMÁK

Tanos Bálint

1. Bevezetés

Az összetett igék a sumer nyelv egyik sajátos kategóriáját alkotják. A sumer lexikon viszonylag csekély mennyiségű egy elemből álló igét tartalmaz, azonban sok jelentést lexémák kombinációjával fejez ki. Az ilyen kombinációk egyik speciális esetét képezik az összetett igék, amelyek az esetek túlnyomó többségében egy abszolutívuszban álló főnévből, és egy (általában ragozott) igéből állnak. A főnév ezekben az esetekben mindig az ige direkt tárgya, így a tagmondat további szereplői más szintaktikai szerepeket vesznek fel.

Az összetett igék jelenségére a sumerológia már igen korán felfigyelt,¹ és leírásukra, kategorizációjukra több kísérlet is született. Alapvetően három kérdés merült fel az összetett igékkel kapcsolatban, amelyekre a szakirodalom csak részben válaszolt:

Hogyan különböztetjük meg az összetett igéket a „közönséges” tranzitív konstrukcióktól?

Milyen szintaktikai jellegzetességei vannak az összetett igéknek, és melyek azok, amelyek specifikusan az összetett igékre jellemzőek?

Hogyan épül fel az összetett igék jelentése, és mennyiben speciálisak e jelentések?

A második és harmadik kérdés jórészt az első probléma elaborációjaként merül fel,² azaz azokat a jellegzetességeket keressük, amelyek megkülönböztetik az összetett igéket az egyéb tárgyas igéktől. A fenti harmadik kérdés meglehetősen kevés figyelmet kapott, ami feltehetően a sumerológiának a nyelvészeti értelemben vett szemantikai leírástól való hagyományos idegenkedésének köszönhető.

E három kérdéskör nem pusztán elméleti jelentőséggel bír: a lexikográfia szempontjából fontos kérdés, hogy mely konstrukciók veendőek fel a szótári bejegyzések közé, illetve értelemszerűen törekednünk kell a szavak, lexikai elemek jelentésének lehető legpontosabb meghatározására.

Jelen írás elsősorban a fenti harmadik kérdésre koncentrálna. Az összetett igék szemantikája meglehetősen elnagyoltan kezelt kérdés, noha a modern nyelvészeti irányzatok – elsősorban a holista kognitív nyelvészet – kidolgozott keretelméletet biztosít számtalan idevágó jelentéstani kérdés megválaszolására. Ahhoz azonban, hogy az összetett igék szemantikáját átlássuk, szükséges bizonyos mértékig reflektálni azokra a morfológiai és szintaktikai jelenségekre is, amelyek hatással lehetnek e konstrukciók jelentéstani és/vagy pragmatikai tulajdonságaira. A tanulmány második fejezetében röviden ismertetésre kerülnek azok a szemantikai kulcsfogalmak, amelyek a későbbi elemzéshez szükségesek. A harmadik fejezetben röviden áttekintjük azokat a morfo-szintaktikai jelenségeket, amelyek relevánsak az összetett igék jelentésének szempontjából,

¹ A kutatástörténetének összefoglalásához lásd KARAHASHI 2000.

² Vö. ATTINGER 1993, 179–180; ZÓLYOMI 1996.

a negyedik fejezet pedig különböző szemantikai jelenségeket mutat be ezen konstrukciók köréből. Végül az ötödik fejezet összefoglalja az eredményeket, és kijelöli a lehetséges további kutatási irányokat.

2. Idiomaticitás, metafora, metonímia

A szakirodalomban visszatérő elem az összetett igék leírásában, hogy ezek idiomatikus konstrukciók. Noha több szerző eljutott erre a következtetésre, vagy legalábbis szoros párhuzamot vont az összetett igék és az idiómák között,³ az ebből adódó következtetések levonása rendre elmaradt. Az idiómák leírásának és elemzésének ugyanis jelentős nyelvészeti hagyománya van, amely a kétezres években különösen nagy lendületet kapott.⁴ Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy az összetett igék idiomatikus konstrukciók, akkor az általános nyelvészet idevágó megállapításai relevánsak lehetnek ezek leírásában. Mint látni fogjuk, valóban relevánsak, és megválaszolják többek között azt a kérdést is, hogy miért nagyon nehéz – ha nem lehetetlen – általános operacionális definíciót adni az összetett igékről a sumerben. Az alábbiakban röviden összefoglaljuk ennek a kutatási irányzatnak a főbb megállapításait az idiomaticitásról, illetve bemutatjuk az ehhez szorosan kapcsolódó kognitív metaforák elméletét.

2.1. Az idiomaticitás általános jellemzői

Az 1960-as évektől egy sor tanulmány jelent meg az idiómák természetéről,⁵ amelyek már a korai időkben is felismerték, először elsősorban a szintaxisban, később a szemantikában is: a nyelvi konstrukciók azon halmaza, amelyet idiómának nevezünk egymástól jelentős mértékben különböző elemeket tartalmaz.⁶ Ez annyit jelent, hogy az idiómáknak nincs egységes szintaktikai vagy szemantikai viselkedése.⁷ Nem állíthatjuk, hogy az idiómák szintaxisa rögzült, szemantikájuk teljes mértékben non-kompozicionális, mert ez csupán egy kis részükre igaz, a leginkább „megfagyott”, legjobban rögzült és – túlnyomórészt – a legkorábban keletkezett idiómákra,⁸ ezeket hívjuk központi idiómáknak (*core idioms*).⁹ Az első és legfontosabb megállapítás tehát az,

³ POEBEL 1933–34, 250; ATTINGER 1993, 179; KARAHASHI 2000; JAGERSMA 2010, 74, 310.

⁴ Lásd pl. GLUCKSBERG 2001; LANGLOTZ 2006; WULFF 2008.

⁵ *Inter alia* CHAFE 1968; KATZ 1973; CUTLER 1982; GIBBS *et al.* 1989; NUNBERG *et al.* 1994; FERNANDO 1996.

⁶ Az első e témában megjelent tanulmányok tékje még a generatív paradigma tarthatósága, vagy tarthatatlansága volt; ekkor az idiómák sokfélesége még csupán mellékes megfigyelés volt, ami azonban később központi témája lett leírásuknak. A nyelvészeti idiómakutatás történetének részletes összefoglalásához lásd: LANGLOTZ 2006, 15–38.

⁷ Vö. NUNBERG *et al.* 1994, 492: „attempts to provide categorical, single-criterion definitions of idioms are always to some degree misleading and after the fact”.

⁸ Vö. CUTLER 1982.

⁹ Prototipikus idiómának szokták tekinteni pl. a *kick the bucket* ‘meghal’ jelentésű konstrukciót, amelyben a szavak jelentése semmilyen módon nem kapcsolódik a teljes szerkezet jelentéséhez, és amely szintaktikailag nagyon kevésbé módosítható.

hogy az **idiomaticitás skaláris jelenség**.¹⁰ Az idiómák radiális kategóriát alkotnak, amelynek magjában morfoszintaktailag maximálisan rögzült, szemantikailag teljesen *opak* konstrukciók állnak.

A sumer összetett igék esetében többször is felmerült az, hogy ezek idiomatikus jellegű konstrukciók, e kérdésben viszonylagos egyetértés van a szakirodalomban, ha ez nem is mindig explicit. Ennek – elsősorban – szemantikai következményei azonban teljes mértékben implicitek maradnak, illetve az sem került kifejtésre, mennyiben tekinthetők e konstrukciók idiómának.

Geoffrey Nunberg részletesen megjelöli a prototipikus idióma tulajdonságait.¹¹ Ezek közül több is jellemző – változó mértékben – a sumer összetett igékre. Fontos hangsúlyozni, hogy a kategória radialitását éppen az adja, hogy ezek nem bináris jegyként működnek.

- a) Amennyire meg tudjuk ítélni, magas fokon konvencionizált kifejezések, amelyek alapvető igei koncepciókat is kifejeznek (pl. percepcióis igék).¹²
- b) Morfoszintaktikai rugalmatlanság: viszonylag kis mértékű morfológiai és szintaktikai változatosság jellemzi őket (lásd 3. fejezet).
- c) Figuratív jelentés: sok esetben a jelentésük valamilyen figuratív alapon nyugszik, azaz metaforán, metonímián (lásd 4. fejezet). Érdeemes megjegyezni, hogy noha a beszélők tudatossága számára gyakran nem adott a figura mibenléte, azt, hogy az idiómában a szavakat más értelmükben használjuk, mint az egyéb szerkezetekben, felismerik.

A fentiek figyelembevételével, elfogadva, hogy a sumer összetett igék idiomatikus konstrukciók, rögtön világossá válik, hogy miért nehéz definíciós kritériumokat rendelni hozzájuk: a kategória változatossága miatt minden kiválasztott kritérium csak egyes elemekre lesz alkalmazható. A sumer esetében külön nehézséget jelent, hogy sok esetben a szöveganyag nem tartalmaz elég példányt ahhoz, hogy bizonyos tesztek megbízhatónak tartsunk.

Az idiomaticitás skálázása tehát két síkon zajlik: egyrészt változatos képet mutat a morfoszintaktikai rugalmasság tekintetében (fenti b pont), másrészt nem egységes a szemantikai kompozicionalitást illetően (fenti c pont).

A morfoszintaxist illetően az angol nyelvre létezik jól kidolgozott skálázási rendszer, ez azonban természetesen nem alkalmazható más nyelvekre, hiszen a nyelv specifikumainak maximális figyelembevételével született meg. Éppen ezért, ha egy nyelvben az idiómákat szeretnénk skálázni, meg kell figyelni, hogy az adott nyelvben milyen morfoszintaktikai konstrukciókban szerepelhetnek, és eszerint skálázni őket. A sumer esetében a vizsgálati lehetőségek viszonylag szűkek: arra kell hagyatkoznunk, hogy az összetett igék milyen tulajdonságokat mutatnak a szövegekben, és ez alapján klasszifikálunk őket.

A kompozicionalitás problémája bonyolultabb, hiszen nincsenek formális jegyek, amelyek segítenék az osztályozást, ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentéstani oldal vizsgálatától el lehet tekinteni. Alapvetően tévesnek bizonyult az az elképzelés, miszerint az idiómák, és az őket alkotó szavak jelentése semmilyen kapcsolatban nincs egymással. Vannak olyan idiómák, amelyek jelentése teljes mértékben *opak*, azaz semmiféle szemantikai motiváció nem fedezhető fel, de az esetek nagy többségében ez nem így van. Az idiómák szemantikájának irodalma, különösen

¹⁰ Vö. WULFF 2008, 14: „idiomaticity is best conceived of as a scalar and complex concept, and that any multi-word expression can be placed on a collocation-idiom continuum according to its idiomaticity”.

¹¹ NUNBERG *et al.* 1994, 492–493.

¹² Az idiómák jelentős része tekinthető konvencionizált metaforának. A konvencionalitás kialakulásához és szerepéhez lásd: BOWDLE – GENTNER 2005.

a pszicholingvisztika felől közelítve, számtalan bizonyítékot mutat be arra, hogy az idiómákban szereplő szavak jelentése sok esetben valamilyen módon hat az egész jelentésére,¹³ vagy éppen a teljes idióma alapszik valamilyen figuratív jelentésstruktúrán. Az idiómák ilyen típusú értelmezésében kiemelt szerepet kap a metafora és a metonímia, abban az értelemben, amelyben a kognitív metaforaelmélet használja ezeket a terminusokat.

2.2 A kognitív metafora és metonímia

A metaforák kognitív értelmezése alapvetően eltér a terminus irodalomban használatos fogalmától. Az elmélet alapvetése, hogy a metaforák nem nyelvi, hanem mögöttes, megismerési szinten születnek, gondolkodási mechanizmusok, melyek segítségével az absztrakt jelenségeket konkrétabb – gyakran közvetlen testi tapasztalatainkból származó – jelenségek terminusaiban dolgozzuk fel.¹⁴ A nyelvi metaforák kifejeződései e kognitív metaforáknak, és egy kognitív metaforához számtalan nyelvi szerkezet tartozhat. A kognitív metafora mindig egy absztrakt céltartományt képez le egy kevésbé absztrakt forrástartomány elemeinek segítségével. A metaforák esetében tehát beszélhetünk egy forrástartományról és egy céltartományról, így pl. A MEGÉRTÉS LÁTÁS¹⁵ metaforában a megértés a céltartomány, és a látás – amelyről közvetlen tapasztalataink vannak – a forrástartomány.¹⁶ A metaforák jellemzője, hogy a cél- és forrástartomány mindig különböző kognitív tartományból származik.

A metonímia a kognitív nyelvészet felfogásában nagyban hasonlít a metaforára, szintén egyfajta kognitív mechanizmusként tekintenek rá. Ugyanakkor jelentős eltérések is vannak: egyrészt a metonímia azonos kognitív tartományon belüli entitások közötti leképzésben vesz részt, másrészt az egyik legfontosabb funkciója a referencia: az egyik entitással egy másik entitásra utalunk. A fogalmi metonímia legtriviálisabb példái A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT és AZ EGÉSZ A RÉSZ HE- LYETT.

3. Az idiomaticitás mértéke a sumer összetett igékben: morfológia és szintaxis

Mint fent említettük, nincs egységes és általános kritériumrendszer, amely több nyelvre érvényes módon meghatározná, hogy mely morfoszintaktikai jegyek mentén rendeződik el az idiómák rögzültsége. Éppen ezért a sumer esetében meg kell vizsgálnunk, hogy melyek azok a jelenségek, amelyekben a különböző összetett igék eltérnek egymástól. A szakirodalomban ezen jellegzetességeket esetenként mint az összetett igék definíciós kritériumait jegyzik, a szemanti-

¹³ GIBBS *et al.* 1989; NUNBERG *et al.* 1994.

¹⁴ Vö. LAKOFF – JOHNSON 1980; LAKOFF 1987; KÖVECSES 2002.

¹⁵ A kognitív metaforák és metonímiák konvencionális jelölése kiskapitálissal történik.

¹⁶ Részletes példákhoz lásd: TOLCSVAI 2013, 217–222.

kai jegyek jelentőségének figyelembe vétele nélkül.¹⁷ Hangsúlyozandó, hogy a kategória radiális mivoltából következően a kizárólagosnak tekintett definíciós kritériumok bukásra vannak ítélve, azonban a kategória egyes elemeire mindig jellemző lesz több vagy kevesebb e kritériumok közül. A következőkben csak azokat a kritériumokat tekintjük át röviden, amelyek valamilyen módon kapcsolatban állnak az N+V konstrukciók szemantikai vagy pragmatikai tulajdonságaival is. Ez természetesen nem triviális döntés, mert mint látni fogjuk, a morfológiai vagy szintaktikai kritériumok nagyon nehezen választhatóak le a szemantikáról. A formai változások általában valamilyen mértékben befolyásolják az adott konstrukció szemantikai vagy éppen pragmatikai státuszát, ezért az a felosztás, amely külön beszél szintaktikai és szemantikai kritériumokról, valamilyen mértékben mindenképpen mesterséges.

3.1. Birtokos enklitikumok

Egyes összetett igék főnévi tagján megjelenhetnek birtokos enklitikumok, másoknál ez sosem fordul elő. Itt ezt csupán a morfoszintaktikai változatosság jegyeként értékeljük, szemantikai jelentőségéhez lásd a 4.1. fejezetet. Megjegyzendő, hogy talán egyetlen összetett ige sincs, amelynek minden példánya birtokos enklitikummal rendelkezne, azonban az ezzel ellátott és el nem látott példányok aránya nagy változatosságot mutat. Elképzelhető, hogy a birtokos enklitikumok megjelenése összefüggést mutat a szemantikai kompozicionalitás fokával: a viszonylag kompozicionális ige gal_2 'néz' előfordulásainak jelentős részében birtokos enklitikummal áll, míg pl. a ki $ağ_2$ 'szeret' (*lit.* 'földet mér') igeire ez egyáltalán nem jellemző. Noha ez a megfigyelés összhangban volna a tipológiai tendenciákkal, a teljes összetett igeinek tekintett állomány vizsgálatára van szükség a megerősítéséhez egy meghatározott kompozicionalitási skála alapján. Erre a feladatra itt terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk.

3.2. Eset variációk

A legtöbb esetben az összetett ige főnévi tagja az ige grammatikai tárgyaként jelenik meg, ennek megfelelően abszolutívusban áll. Egyes igeéknél azonban találunk olyan példányokat, amelyek ettől eltérő esetben állnak. Ez bizonyos alkalmakkor szemantikai jelentőséggel is bír, mások azonban csupán formális variációnak tűnnek.

Így pl. az $a_2 ağ_2$ 'parancsol, utasít' (*lit.* 'karral(?) mér') esetében az a_2 'kar' a legtöbb esetben abszolutívusban áll, azonban legalább négy esetben terminatívuszi, egy esetben pedig lokatívuszi enklitikumot kap. Egyes esetekben a terminatívus az a specifikált utasítást jelölheti, azaz azt, hogy a parancs tartalma is megjelenik a mondatban.¹⁸ Például:

¹⁷ vö. ATTINGER 1993, 179. Noha pl. CIVIL (1973, 149 n. 39.) az összetett szavak (ideértve az összetett igéket) általa hagyományosnak nevezett definíciójaként tisztán szemantikai meghatározást említ: „a combination of roots whose total meaning is not explicable in terms of the constituent parts” (kiemelés az eredetiben). Ez, mint látható, a klasszikus kompozicionalitási kritérium. (Az összetett szavak jelentős részénél ez a kritérium nem, vagy csak korlátozott mértékben áll meg, vö. CRUSE 2004, 65–75.)

¹⁸ Vö. KARAHASHI 2000, 72–74.

(1) Letter from Aradġu to Šulgi about irrigation work (3.1.03) 3:¹⁹

lugal-ġu₁₀ niġ₂ na-me-še₃ a₂-še mu-e-da-a-aġ₂

„királyom mindennel kapcsolatban utasítást adott nekem”

Más esetekben azonban szintén az instrukció specifikálása mellett sincs terminatívusz:

(2) Ur-Namma B (2.4.1.2) 10:

sipad^dur-damma-/da\ e₂-kur-ra saġ an-še₃ il₂-i-de₃ a₂-bi mu-u₈-da-aġ₂

„Ur-Nammát, a pásztort arra utasította, hogy emelje magasra az E-kurt.

Ennek megfelelően nem mondhatjuk azt, hogy a terminatívusz itt a konstrukció bővítésére szolgál további elemekkel.

3.3. Módosítás jelzőkkel

Az összetett igék többsége minden esetben az N=Ø V szerkezetben jelenik meg. Vannak azonban olyanok, amelyeknél a főnév és az ige között egy módosító („melléknévi”) szerepű statív ige is megjelenik (N=Ø V_{stat} V). Függetlenül attól, hogy e módosítónak pontosan mi a szerepe (lásd 4.4. fejezet), egyértelműen a szintaktikai rugalmasság magasabb fokát jelenti. A teljesen kötött idiómák esetében ugyanis azt feltételezzük, hogy semmilyen elemmel nem bővíthetők (vö. „Bármit mondok, az falra hányt pépes borsó”).

Vannak olyan összetett igék, amelyeknél a módosítás rendszerszerűen jelenik meg: pl. az igi bar `néz’, az igi zid bar kb. `jóindulattal néz’, és az igi hul₂-la bar kb. `örömmel tekint’ egyfajta sort alkotnak, a megfelelő kontextusokban mind a három forma viszonylag gyakori, és feltehetően nagymértékben konvencionalizálódott.

4. Szemantikai jellemzők

4.1. Referencialitás

Zólyomi Gábor egyetlen átfogó kritériumot javasol az összetett igék felismerésére, amelyben a korábban javasolt szemantikai jellemzőket egy pragmatikaival helyettesíti. Definíciója szerint: „a compound verb is a verb + noun construction where the noun is non-referential and, as a consequence of this, forms a semantic unit with the verb.”²⁰ Megjegyzi továbbá, hogy „The presence of a possessive enclitic does not exclude the non-referentiality of the nominal constituent. In the English phrase ‘to change one’s mind’, for example, the possessive pronoun does not make the object referential.”

¹⁹ A sumer irodalmi szövegekre az ETCSL alapján hivatkozunk.

²⁰ ZÓLYOMI 1996, 102.

Mindenekelőtt a fenti példamondatot érdemes szemügyre vennünk, mert fontos kitérőt jelent a sumer összetett igék értelmezéséhez. A fenti példában a 'mind' ugyanis referenciális főnév, az úgynevezett metonimikus referencia egyértelmű példája.²¹ Ennél a típusú referenciánál a kifejezés metonimikusan utal arra az entitásra, amelyre a referencia történik, esetünkben a véleményre, vagy gondolatra.²² Hasonló metonimikus eredetű poliszémia könnyedén tetten érhető a sumerben,²³ elég a saĝ 'fej' szó 'személy, fő' jelentésére, vagy a šu-il₂-la '(egyfajta) ima' kifejezésre gondolnunk, amelynél nyilvánvalóan az ima egy jellegzetes mozdulata adja a teljes tevékenység elnevezését (szó szerinti fordításban: 'felemelt kéz'). A fenti angol példánál a birtokos enklitikum szerepe is kimutatható. Vegyük szemügyre az alábbi példákat:

(a)
– Jól vagy? – kérdezte X.
Y fejrázással válaszolt.

(b)
– Jól vagy? – kérdezte X.
Y megrázta a fejét válaszul.

A tagadás gesztusára utaló kifejezés a fenti (a) és (b) példában egyaránt magas szinten konvencionizált,²⁴ ezzel együtt nyilvánvaló, hogy (b) példában a fejet nem lehetséges nem Y fejként értelmezni, azaz nem referenciális főnévként tekinteni rá. Ennek különös jelentősége van, ha figyelembe vesszük a fenti morfoszintaktikai kritériumok közül a birtokos enklitikum megjelenését. Ezek a sumer konstrukciók ugyanis a fenti (a) és (b) esetekkel párhuzamosak: egy erősen konvencionizált kifejezésnek létezik referenciális és nem referenciális (vagy legalábbis vitatható referencialitású) változata is. És mint éppen Zólyomi példája mutatja, a referencialitás lehet metonimikus is, azaz nem szükségszerű, hogy a referáló főnév lexikai jelentésében referáljon. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy minden összetett ige főneve referenciális volna, és a birtokos enklitikum viszonylag korlátozott körben fordul elő; de figyelmeztet arra, hogy e tekintetben sincs teljes egységesség az összetett igéknek tekintett konstrukciók körében. Vegyük szemügyre az alábbi példákat:

(3) Letter from Ibbi-Suen to Puzur-Šulgi hoping for Išbi-Erra's downfall (3.1.20) A 7–8:
m^hiš-bi-^der₃-ra ugu-ġu₁₀-še₃ igi-ni im-ma-ši-in-ġar
Išbi-Erra figyel engem. (*lit.* Išbi-Erra nézi a koponyámat.)

(4) Ur-Namma A (2.4.1.1) 198:
ki-bi-ta igi-ni ġar-ra-ni
(Amikor) másfelé nézett (*lit.* elnézett arról a helyről)

²¹ Lásd: PANTHER – RADDEN 1999b; WARREN 1999; JIANG 2013; ill. a fenti 2.2. fejezetet.

²² Klasszikus példa a metonimikus referenciára a „The sandwich left without payment” típus, ahol a 'sandwich' arra a személyre utal egy éttermi jelenetben, aki szendvicset fogyasztott. Az absztrakt entitások referencialitásához lásd: LANGACKER 2008, 270–271.

²³ Ezt a jelenséget – még ha pontosabb magyarázat nélkül is – kimutatta WILCKE (1987).

²⁴ Ennek jelentősége, hogy az ilyen esetekben érvelhetünk azzal, hogy a magas fokú automatizáció miatt a kifejezéssel a cselekvés kerül előtérbe, és összetevői háttérbe szorulnak. Vö. az alábbi, jóval kevésbé konvencionizált párral: (a) Kézzele jelezte helyes irányt. (b) Kezévele jelezte a helyes irányt. Itt, noha (b) esetében a kéz referencialitása nem is vitatható, az (a) esetben is feltehető, hogy a kéz *default* értelmezése a cselekvést végző személy keze lesz. (A példáért köszönettel tartozom Kugler Nórának.)

(5) Ninurta's exploits (1.6.2) 125:

lugal me₃ igi im-ğar

Király, aki a csatát nézi

(6) Šulgi A (2.4.2.01) 75

^dutu e₂-a-ni-še₃ igi i₃-ğa₂-ğa₂-de₃

Utu házára tekint

E konstrukciók szoros párhuzamot mutatnak a fenti magyar példákkal: azonos jelentés mellett a főnév referencialitása manipulálható a morfológiai környezettel. KARAHASHI (2000, 44–45) további példákat is bemutat az a ku₅ 'mosni, megmosni' igeen keresztül, amelyeknél a főnév referencialitása változik a morfológiai-szintaktikai környezet függvényében. Különösen érdekes a 22. mondata, amelyben a statív ige egyértelműen a főnevet módosítja:

(7) Šulgi R (2.4.2.18) B 43:

nibru^{ki}-a diğir gal-gal-e-ne a kug mu-tu₁₇-tu₁₇-u₃-eš₂

A nagy istenek Nippurban szent vízben (a kug) fürdenek.

Míg az ige + V típusú összetett igeéknél akár felvethető lenne az is, hogy ne tekintsük őket összetett igeéknél, mivel szemantikailag nagymértékben transzparenssek, ebben az esetben ez a megoldás nem választható, mivel a tu₅/tu₁₇ ige csak ilyen kontextusokban (ti. fürdéssel/mosással kapcsolatos szerkezetekben, de nem önálló igeéknél) tűnik fel, azaz kompozicionalitásról itt nem beszélhetünk.

A fentiek alapján világossá válik, hogy amennyiben a referencialitást választjuk az összetett igeéknél elsődleges definíciós jegyének, komoly problémákba ütközünk, mivel számtalan esetben a főnév referencialitása változhat a kontextussal, illetve – mivel alapvetően pragmatikai jellegű kritériumról van szó – sokszor bizonytalan, hogy mi alapján tekintsünk referenciálisnak vagy nem referenciálisnak egy főnevet.

4.2. „Szemantikai egység”

Az összetett igeéknél szemantikai jellemzésében visszatérő elem, hogy összetevőik szemantikai egységet („*semantic unit*”) alkotnak.²⁵ A helyzet azonban az, hogy az összetett igeéknél meglehetősen széles skálán mozognak a szinte teljes mértékig kompozicionális konstrukcióktól kezdve a teljes mértékig *opak* típusokig.²⁶ Éppen ezért félrevezető valamilyen általános fogalom alatt kezelni minden esetet. Vegyük szemügyre az alábbi két példát, amelyeket egyaránt összetett igeéknél kezel az irodalom:

(8) Šulgi B (2.4.2.02) 26:

gu₂ kur-kur-ra ğiri₃ ba-da-gub

„az idegen országok nyakára lépek”

²⁵ THOMSEN 1984; ZÓLYOMI 1996; KARAHASHI 2000.

²⁶ Természetesen egy mintegy 4000 éve kihalt nyelv esetében a kompozicionalitás mértékének megítélése mindig hozzátétőleges lesz. Könnyedén elképzelhető, hogy olyan konstrukciók, amelyekben mi nem látunk szemantikai transzparenciát, az anyanyelvi sumer beszélő számára egy élő, vagy legalábbis felismerhető metaforán vagy metonímián alapult.

A mondatban a $\text{giri}_3 \text{gub}$ '(rá/oda)lépni, rá/odaállni', szó szerint 'lábát állítani') kifejezés szerepel. A kifejezés nem mondható nem-kompozicionálisnak, hiszen a tényleges tevékenységet írja le, és maximum a dinamikus komponens az, amely nincs explikálva benne, és amelynek árnyalatait a magyar nyelvben igekötőkkel fejezzük ki. Ebben az összetett igében a láb nem metaforikus vagy metonimikus elem, és noha vitatható, hogy referenciális-e, mindenképpen ténylegesen a fizikailag létező lábakra utal – ebből a szempontból pedig érdektelen, hogy a teljes mondat metaforikus értelmezést kap. Számptalan további esetben leszögezhető, hogy az összetett igének tekintett konstrukcióban a főnév szó szerinti értelemben jelenik meg. Pl. a $\text{gēš}_3 \text{sur}$ 'vizek' (*lit.* péniszt szorít), $\text{gēš}_3 \text{dug}_4$ 'kopulál' (*lit.* kb. péniszt használ), sağ bala 'fejet ingat/ráz' (*lit.* fejet fordít),²⁷ sağ dub_2 'leüt' (*lit.* fejet csap) stb. meglehetősen közel állnak a szigorú értelemben vett szemantikai kompozicionalitáshoz. A skála másik végén olyan elemek helyezkednek el, amelyek azonban teljesen átláthatatlanok szemantikailag:

(9) E-anatum 9 iii 8–10:

$\text{d}^{\text{n}}\text{nin-gir}_2\text{-su-ke}_4 \text{e}_2\text{-an-na-tum}_2 \text{ki mu-na-ağ}_2$
„Ningirszu szerette Eanatumot.”

A fenti példában a ki ağ_2 'szeret', szó szerint 'földet mér' kifejezés szerepel. Noha nem kizárható, hogy a konstrukció eredendően valamilyen metaforán alapult, annyi bizonyos, hogy elemei külön-külön nem értelmezhetőek az egész összetevőiként, azaz a szerkezet nem kompozicionális (tényleges idiomatikus konstrukció, lásd lejjebb). Hasonlóan motiválatlannak tűnik a šu dag 'kóborolni, keringeni' (*lit.* kezet/kézzel elpusztít) is:

(10) Gilgameš, Enkidu and the nether world (1.8.1.4) 11:

$\text{ibila ba-da-kar gidim-ma-ni šu al-[dag]-[dag]-ge}$
„meg van fosztva a leszármazottaktól, szelleme kóborol”

Világos, hogy az a definíció, amely e két típusú kifejezés (és az összes összetett ige) szemantikai szerkezetét azonosként kezeli („szemantikai egység”) vajmi keveset árul el az összetett igék jelentésének felépüléséről, és inkább a különbségek elfedésére használható, mint ezen konstrukciók magyarázatára. Itt fontos megjegyezni, hogy nem elfogadható CIVIL (1973, 149) megjegyzése, miszerint az utólagos etimologizálás haszontalan: egyrészt egy holt nyelv esetében minden értelmezés utólagos, másrészt a jelentésszerkezet feltárása egy koncepció sokkal pontosabb megértéséhez vezethet, mint csupán – a nem kis részben akkád fordításokból származó – jelentéssel való felcímkzés.

NUNBERG *et al.* (1994) világos különbséget tesz az idiomatikus kombinálódó kifejezések és az idiomatikus kifejezések között. Előbbiek esetében az idiomatikus jelentés elemei köthetőek a nem-idiomatikus jelentés egységeihez, utóbbinál ez nem áll fent – ami természetesen nem jelenti azt, hogy ezek nem motiválhatóak szemantikailag.²⁸ Ezt a különbségtételt az összetett igék szemantikai egységként való kezelése elfedi, amit felerősít az, hogy a modern fordítások gyakran egy szóval fejezik ki azt a koncepciót, amit a sumerben egy több elemből álló kifejezés jelöl. Így pl. gyakorlatilag az összes igi 'szem' főnévi összetevővel rendelkező, és a vizuális percepciót jelölő kifejezés esetében, noha a fordítások képesek egy szóval visszaadni az eseményt (lát/néz),

²⁷ A sumerben ez egyértelműen nem azonos az általunk ismert tagadás gesztusával.

²⁸ Az idiomatikus kombinálódó kifejezések klasszikus példája az angol *spill the beans* 'információt felfedni' kifejezés, amelyben a *spill* a felfedés aktusával, a *beans* az információval állítható párba.

az igi jelöli ki a percepció területet, azaz esetenként nagyjából a 'tekintet'-nek felel meg. Így ezek a konstrukciók körülbelül a 'szemet/tekintet + mozgat/helyez' szerkezetnek feleltethetőek meg, ahol az egyes elemek egyértelműen megfeleltethetőek egy-egy jelentésemnek, vö. az alábbi példákkal (igi il₂ 'tekintet emel' és igi du₈ 'tekintet (ki)terjeszt/szemet nyit'):

(11) Inana and Šu-kale-tuda (1.3.3)150:

nim-še₃ igi mu-il₂ diğir un₃-na kur ud šu₂-ke₄-ne igi bi₂-du₈

„Az alsó földre emeltem tekintetemet, és megláttam a napfelkelte földjének magasztos isteneit.”

Többeknél felmerül²⁹ az is, hogy az összetett igékben szereplő főnév különböző szemantikai szerepeket tölthet be, így lehet pl. instrumentális, lokatív vagy patiens szerepe. Ez a magyarázat sajátos ellentétben tűnik állni a szemantikai egység elképzelésével, hiszen azt jelenti, hogy az összetett igéknek mégis van valamiféle belső szemantikai szerkezetük. Ennek fényében, noha a szemantikai egység kifejezés explicit definíciót az idevágó munkákban nem kap, feltehetően elegendően tág meghatározására lenne szükség ahhoz, hogy megengedje a belső szerkezet meglétét. További probléma ezzel a megoldással, hogy sok esetben nem szolgálja a teljes konstrukció jelentésének magyarázatát: így pl. a ki ġar 'alapítani' (*lit.* földre helyezni) ige esetében, noha KARAHASHI (2000, 39) teljes joggal tekinti lokatívnak a főnév szemantikai szerepét, ebből azonban nem következik az 'alapítani' jelentés. Ehhez további szemantikai műveletek feltételezésére van szükség, mivel az, hogy valamit a földre helyezünk, nem jelenti valaminek az alapítását, csupán része vagy szimbolikus gesztusa az alapításnak (vö. alapköletétel). Különösen nehéz pusztán a lokatív szereppel magyarázni az absztrakt entitásokra vonatkozó alapítást.³⁰ Ahhoz, hogy az összetett igék jelentéséhez eljussunk, nem kikerülhető a metafora és metonímia bevonása a magyarázatba.

4.3. A metafora és metonímia szerepe az összetett igék szemantikájában

Számtalan olyan összetett ige van, amelynek esetében a főnév és az ige hozzájárulása a teljes jelentéshez nem látható át világosan. Ez azonban még mindig nem jelenti azt, hogy az adott konstrukció nem motivált szemantikailag. Sok esetben a teljes kifejezés metonimikusan vagy metaforikusan utal a megnevezett eseményre, azaz az egész konstrukció szó szerinti jelentése valamilyen módon kapcsolódik a kifejezett jelentéshez.

Remek példája ennek a ġeš bala 'eladást végrehajtani/lezárni' kifejezés. Itt a szó szerinti jelentés kb. 'a fa (fölköt) átjuttatni', ami nem tűnik kapcsolatban lenni a tényleges jelentéssel. Azonban amint azt STEINKELLER (1989, 38–41.) kimutatta, a konstrukció erősen motivált. A fa fölköt való átjuttatás egy rituálé része lehetett, amelynek folyamán az eladott személyt vagy állatot az eladó áthelyezte valamilyen tárgyon, amelyet egy farúd is jelképezhetett; ezzel a tranzakció megpecsételtetett és érvényessé vált. Ebben az esetben egy metonimikus jelentésátvitelt látunk: a rituálé egy része a rituálé eredményére, a végrehajtott eladásra utal. Itt a teljes kifejezésen belül a ġeš 'fa' is metonimikus, mindazokra a dolgokra vonatkozik, amelyeket a rituálé során használni

²⁹ Pl. KRECHER 1987; KARAHASHI 2000.

³⁰ KARAHASHI 2000, 41.

lehetett. Nem kizárható az sem, hogy itt a *geš* a *geš-gana₂* 'mozsár' szó rövidítéseként jelenik meg, mivel az összetett ige *geš-gana₂* bala formában is ismert.

A metaforikus vagy metonimikus jelentéseltolódás vonatkozhat egy összetett ige valamely tagjára (ez leggyakrabban a főneveken érhető tetten), vagy az egész kifejezésre. Abban az esetben, ha a főnév jelentése metaforikus/metonimikus természetesen nem szükségszerű, hogy ez a jelentés az összetett igében jelenjen meg, azaz lehet, hogy az adott szó más környezetekben is ugyanezt a poliszémiát mutatja. Egyértelmű példa erre a már említett *sağ* 'fej/személy' főnévi összetevővel több összetett ige is:

(12) Samsu-iluna B (2.8.3.2) 24:

^dmarduk diğir sağ du₃-zu /gu₂\-en nun-e-ne-/ka \ sağ-zu he₂-eb₂-il₂-/le\
„Marduk, teremtő istened emeljen ki téged minden herceg közül!”

A fenti mondatban két összetett ige is található: *sağ du₃* 'nemz, létrehoz' (*lit.* fejet épít), ill. a *sağ il₂* '(fejet) felemel' (*lit.* fejet emel). Az első esetben egyértelmű, hogy a nemzés/létrehozás aktusa a személyre vonatkozik. A második igenél a kontextus legjobb értelmezése a személy kiemelése, nem a fej felemelése. Ez az összetett ige gyakran jelenik meg hasonló kontextusban, ahol a *sağ* a személyre, és nem csupán a fejre vonatkozik.

Az ehhez hasonló példákban azonban hangsúlyozandó, hogy nem az összetett ige valamely speciális szemantikai tulajdonságáról van szó, azaz a metonimikus jelentés nem a „szemantikai egység”-ben jön létre, hanem egy poliszém szó nem (történetileg) elsődleges jelentésében épül be a konstrukcióba.

A figuratív jelentés akár több rétegben is felépülhet egy kifejezésben, és ezek a rétegek megjelenhetnek az adott konstrukció különböző jelentéseiben. A rendelkezésünkre álló szöveganyag sajnálatos módon általában nem elégséges ahhoz, hogy ennek diakrón dimenzióit teljes mértékben feltárjuk, de mint konstrukciós poliszémia jól tetten érhető. Pl. a *zag* tag 'ellökni, elutasítani' (*lit.* 'vállat érinteni') összetett ige szerepel mint fizikai érintkezés (a váll meglökésének metonimikus kiterjesztése) és mint emocionális esemény, azaz „absztrakt” elutasítás:

(13) Dialogue between Enki-mansum and Girmi-isag 168:³¹

lu₂ lu₂-u₃ zag i-ni-in-tag aš₂ i-ni-in-mu₂ in i-ni-/in \-[dub₂]
„Az egyik ember meglökte a másikat, átkozta, zaklatta”

(14) Letter from Ibbi-Suen to Puzur-Šulgi hoping for Išbi-Erra's downfall (3.1.20) A 36:

elam^{ki} ki zag mu-un-tag-ge u₃ ^diš-bi-er₃-ra mu-un-dab₅-be₂
„Visszaverik Elámot, és elfogják Išbi-errát.”

(15) The lament for Nibru (2.2.4) E 91:

ağ₂ sikil du₃-a-gin₇ ur₅-re zag bi₂-in-tag
„mint szentségtelen(?) dolgot, úgy utasította el”

(16) The lament for Sumer and Urim (2.2.3) A 24:

^dnin-tur₅-re niğ₂-dim₂-dim₂-ma-ni zag bi₂-in-tag-ga-a-ba
„Nintur eltasította (saját) teremtményeit”

³¹ KARAHASHI 2000, 176.

A lenti példa pedig értelmezhető úgy, mint amelyik éppen e két jelentéssel játszik:

(17) Nanše A (4.14.1) 221:

dumu-bi-ra še-gin₇ saḥar sis zag mu-na-an-tag-ge

„úgy utasítja el azt a gyermeket, ahogy a szikes talaj veti ki a magot”

Természetesen szinte minden sumer mondat esetében nehézséget jelent a szemantikai szerkezet feltárásában az anyanyelvi beszélők hiánya, azaz minden interpretációnk utólagos, saját nyelvi kompetenciánk függvénye és ezért inherensen bizonytalan. A metaforikus értelmezés legtisztább esetei azok, amelyeknél egy már több nyelvben kimutatott kognitív metafora működését tudjuk tetten érni. Noha nem állíthatjuk, hogy ezen metaforák univerzálisak, feltehetjük, hogy mivel mélyen gyökereznek a testesültségben, kultúrákon átívelően megtalálhatjuk nyelvi kifejeződésüket. Az egyik ilyen terület az érzelmek testi tünetekben való megjelenése; ezek kvázi-univerzalitása éppen abból fakad, hogy alapvető testi működéseink és ezek érzékelése nagyjából uniform kortól és kultúrától függetlenül. KÖVECSÉS (1986) nagy mennyiségű idevágó kognitív metaforát és nyelvi megfelelőiket gyűjtött össze. Ezen metaforák egy része tetten érhető a sumer összetett igékben is, az alábbiakban három példát mutatok be a ‘haragosnak lenni’ jelentés kifejezésére:

igi suh ‘mérgesnek lenni’ (*lit.* ‘szemet kihúzni/tépni’)

(18) Inana C (4.07.3) 50:

lu₂-u₃ lu₂-ra igi mu-un-suh-re inbir igi bi₂-in-du₈-ru

„Az emberek dühösek egymásra, keresik a harcot”³²

(19) Inana C (4.07.3) 177:

igi suh-a-zu dadag-ga ku₁₀-ku₁₀ an-bar₇ mul-sig₇-še₃ mu-un-ğa₂-ğa₂

„Haragodtól elsötétül a világosság, a napsütést sötétséggé változtatod.”

A kognitív metafora A HARAG A TEKINTET MEGVÁLTOZÁSA, amelyet pl. a ‘vöröset lát’ vagy a ‘blind with anger’ kifejezésekben látunk. A sumer kifejezés talán a szem kimeredésére vonatkozhat, bár ezt pontosan nehéz megállapítani.

sağ(-ki) gid₂ ‘mérgesnek lenni’ (*lit.* ‘a fejet(/homlokot) megnyújtani’)

(20) The debate between Hoe and Plough (5.3.1) 169:

^den-lil₂-le ma-da sağ-ki ba-da-gid₂-da-a-ba

„(amikor) Enlil megharagudott az országra”

(21) Gudea Cylinders A and B (2.1.7) 987:

en-ne₂ ki-bal kur sağ-ki-ni u₃-ma-da-gid₂-da

„az úr megharagudott a lázadó, idegen országra”

A kifejezés alapja A HARAG A FEJ NYOMÁSÁNAK MEGNÖVEKEDÉSE kognitív metafora, amelyre magyarul pl. a ‘szétrobban a feje’ kifejezéssel utalunk. Az érzékelési alap ebben az esetben a haraggal együtt járó nyomásérzet lehet, amelyet nemcsak a szemben, hanem a fej felső részében is tapasztalunk.

³² Külön érdekessége ennek a mondatnak az igi du₈ ‘keresni’, vagy találó angol fordítással ‘to look forward’ értelemben való szereplése, amely az összetett igék polyszemiájának kiváló példája.

bar tab 'mérgesnek lenni' (*lit. kb. 'a külső ég'*)

(22) The lament for Nibru (2.2.4) A 37:

en-še₃ bar bi₂-ib-tab₂ šag₄ nu-ub-ši-huğ-e
„Meddig lesz dühös, és nem lel nyugalmat?”

(23) The lament for Urim (2.2.2) I 187:

ud mir-mir-da izi-ği₆-edin-na bar ba-da-an-tab
„örjögő vihar, dühös izzás”

A kifejezés alapjául A HARAG FORRÓSÁG kognitív metafora szolgál, ami felismerhető pl. az 'izzik a dühtől' vagy a 'her blood boils' kifejezésekben is.

4.4. A melléknevek szerepe az összetett igék jelentésének módosításában

A fenti 4.1. fejezetben láthattunk példát arra, hogy a statív igékkel való módosítás szerepet játszhat a főnév referencialitásának meghatározásában. A legtöbb esetben azonban egyetérthetünk Zólyomival abban, hogy a statív ige a konstrukció egészének jelentését módosítja.³³ Természetesen az összetett ige szemantikája befolyásolja a módosíthatóságot: általában azok a konstrukciók módosulnak, amelyeknél valamilyen (főként emocionális, vagy morális) értékjelölő módosítónak van relevanciája. A leggyakrabban megjelenő statív igék a zid 'jó, igaz', hul₂-la 'örömteli', hul 'gonosz', gig 'beteg, keserű', így pl.:

(24) The lament for Sumer and Urim (2.2.3) A 106:

e₂-nam-til₃-la šag₄ hul₂-la-ka-na er₂ gig mu-un-še₈-še₈
„Az E-namtilában, ahol boldog szokott lenni, keservesen sírt.”

Sajátos párt alkotnak az igi bar '(rá)néz', és az igi zid bar (*lit. kb. 'jól néz'*) konstrukciók. Az igi zid bar, noha sztenderd fordításai a nézéssel kötik össze – hűen tükrözve az eredeti szerkezetet –, sokkal inkább egy kognitív folyamatra utal, mint a percepció aktusra, kb. 'jóváhagy, elégedett vmivel, vkinek tetszik vmi' jelentésben. Ebben az átvitelben semmi meglepő nincs: a percepció igék poliszemiájának jellegzetessége az ilyen típusú jelentés kiterjedés.³⁴

(25) Gudea Cylinders A and B (2.1.7) 463–464:

igi zid bar-ra ^dnanše-kam
^den-lil₂-la₂ lu₂ šag₄-ga-na-kam
„Annak, akivel Nanše elégedett, Enlil kedvencének”

(26) Enlil A (4.05.1) 84:

^den-lil₂ sipad igi zid bar-ra-zu
„Enlil, (ha) elégedett vagy a pásztorral”

³³ ZÓLYOMI 1996, 102.

³⁴ Vö. pl. VIBERG 1984; SWEETSER 1990.

Éppen úgy, ahogy a magyarban a 'néz vmit' és a 'jó szemmel néz vmit' különálló konstrukciók, hiszen az utóbbi nem a tényleges percepció aktusra, hanem az ahhoz csupán metaforikusan kapcsolódó kognitív folyamatokra utal, feltehető, hogy a sumerben is érdemes e két összetett igét külön kezelni. Ez a példa jól mutatja, hogy a statív igével módosított konstrukciónál esetenként nem csupán egy adverbialis jelentéskiegészítéssel kell számolnunk, hanem ezek önálló életre kelhetnek – feltehetően nem függetlenül a gyakoriságtól –, és saját, új, absztraktabb jelentésre is szert tehetnek. Ezekben az esetekben felvethető, hogy a sumer nyelv lexikonjainak ezeket a konstrukciókat szükséges volna külön listáznia, mivel jelentésük éppen úgy nem következik evidensen a bennük szereplő szavak szemantikájából, mint az egyéb idiomatikus konstrukciók esetében; ezek tehát nem pusztán jelzőkkel kiegészített összetett igék, hanem önálló nyelvi egységek.

5. Összefoglalás

A fenti fejezetek bemutatták, hogy az összetett igék meglehetősen komplex jelenséget alkotnak a sumer nyelvben. Noha több kísérlet született egységes kezelésükre, láthattuk, hogy morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellemzőik meglehetősen széttartóak, és e konstrukciók a kollokációktól a központi idiómákig tartó skála különböző pontjain helyezkednek el. Ebből következik, hogy egyetlen definícióval lehetetlen lefedni őket, vagy az olyan tág lesz, hogy semmi tartalmat nem tud közölni róluk. Sokkal célszerűbb kimutatni, hogy mely formai és szemantikai jegyek mentén mutatnak változatosságot ezek az igék; így lehetségessé válik a megfelelő skálákon elhelyezni őket. Noha ezen írás keretei között nem lehetséges e skálákat teljes egészükben kifejteni, néhány olyan fontos elem bemutatásra került, amelyek kulcspontjai ennek a megoldásnak.

Az írás központjában az összetett igék szemantikai diverzitása állt: a hagyományosan szemantikai egységként definiált szerkezetek számtalan, a kompozicionalitás különböző fokán álló kategóriába tartoznak. Ezen konstrukciók szemantikai komplexitásának feltárásához elengedhetetlen a metafora és metonímia szerepének vizsgálata. Láthattuk, hogy mind az összetett igébe belépő alapszavak, mind a teljes szerkezet átmehet metaforizáción vagy metonimizáción, és ez különböző mértékű hatást tehet a konstrukció jelentésére. Ezek a jelentések tehát semmiképpen nem tömbszerűek: sok esetben kimutatható az egyes szavak szerepe, más esetekben pedig a teljes kifejezést motiváló szemantikai-kognitív műveletek tárhatók fel.

Jelen keretek között csak néhány példa bemutatására volt lehetőség, amelyek jelezték, hogy minden egyes összetett igének tekintett konstrukció esetében érdemes megvizsgálni a morfoszintaktikai rugalmasságot, és a szemantikai felépítést. Természetesen szükséges ezt a vizsgálatot a lehető legtöbb konstrukción elvégezni, és további szempontokat is figyelembe venni. Így pl. a konvencionalizáltság foka, az adott szemantikai és szintaktikai séma gyakorisága, a tipológiai-lag megerősített kognitív metaforák és metonímiák kimutathatósága egyaránt árnyalja azt a képet, amelyet az összetett igék szemantikájáról alkothatunk. Természetesen szükséges a megfelelő gyakorlati lexikográfiai következtetések levonása is: egyes összetett igék kompozicionális kollokációknak bizonyulhatnak, más esetekben pedig új, pontosabb jelentések meghatározása válik lehetségessé.

Bibliográfia

- ATTINGER, Pascal. 1993. *Elements de linguistique sumerienne*. Göttingen.
- BLACK, Jeremy *et al.* 1996–2004. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>).
- BOWDLE, Brian F. – GENTNER, Dedre 2005. The Career of Metaphor. *Psychological Review* 112/1, 193–216.
- CACCIARI, Christina – GLUCKSBERG, Sam 1991. Understanding Idiomatic Expressions: The Contribution of Word Meanings. In: Simpson, G. B. (ed.), *Understanding Word and Sentence*. North Holland. 217–240.
- CHAFÉ, Wallace 1968. Idiomaticity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm. *Foundations of Language* 4, 109–127.
- CIVIL, Miguel 1973. Lexicography. In: Lieberman, S. (ed.), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday, June 7, 1974*. Chicago. 123–157.
- CRUSE, Alan 2004. *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford.
- CUTLER, Anne 1982. Idioms: The Colder the Older. *Linguistic Inquiry* 13, 317–320.
- FERNANDO, Chitra 1996. *Idioms and Idiomaticity*. Oxford.
- GIBBS, Raymond W. – NAYAK, Nandini P. – CUTTING, Cooper 1989. How to Kick the Bucket and Not Decompose: Analyzability and Idiom Processing. *Journal of Memory and Language* 28, 576–593.
- GLUCKSBERG, Sam 2001. *Understanding Figurative Language: From Metaphors to Idioms*. Oxford.
- JAGERSMA, Abraham. 2010. *A Descriptive Grammar of Sumerian*. PhD Dissertation, University of Leiden.
- JIANG, Xiaohong 2013. *Referential Metonymy: Reference Transfer and Pragmatic Motivations*. UCLWPL 25, online edition. <https://www.ucl.ac.uk/pals/research/linguistics/publications/wpl/13papers/Jiang_UCLWPL2013.pdf>
- KARAHASHI, Fumi. 2000. *Sumerian Compound Verbs with Body-Part Terms*. PhD Dissertation, The University of Chicago.
- KATZ, Jerry 1973. Compositionality, Idiomaticity, and Lexical Substitution. In: Anderson, S. – Kiparsky, P. (eds.), *A Festschrift for Morris Halle*. New York. 357–376.
- KÖVECSES Zoltán. 1986. *Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*. Amsterdam – Philadelphia.
- KÖVECSES Zoltán 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford.
- KRECHER, Joachim 1987. Morphemeless Syntax in Sumerian as Seen on the Background of Word-Composition in Chukchee. *Acta Sumerologica* 9, 69–88.
- LAKOFF, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago.
- LANGACKER, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford.
- LANGLOTZ, Andreas. 2006. *Idiomatic Creativity: A Cognitive-linguistic Model of Idiom-representation and Idiom-variation in English*. Amsterdam – Philadelphia.
- NUNBERG, Geoffrey – SAG, Ivan A. – WASOW, Thomas 1994. Idioms. *Language* 70, 491–538.
- PANTHER, Klaus-Uwe – RADDEN, Günter (eds.) 1999A. *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam – Philadelphia.
- PANTHER, Klaus-Uwe – RADDEN, Günter 1999B. Introduction. In: PANTHER – RADDEN 1999A, 1–16.

- POEBEL, Anton 1933–34. Eine sumerische Inschrift Samsuilunas über die Erbauung der Festung Dur-Samsuiluna. *Archiv für Orientforschung* 9, 241–292.
- STEINKELLER, Piotr 1989. *Sale Documents in the Ur-III-Period*. Stuttgart.
- SWEETSER, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge.
- THOMSEN, Marie-Louise 1984. *The Sumerian Language: An Introduction to its History and Grammatical Structure*. Mesopotamia 10. Copenhagen.
- TOLCSVAI Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest.
- VIBERG, Åke 1984. The Verbs of Perception: A Typological Study. In: Butterworth, B. – Comrie, B. – Dahl, O. (eds.), *Explanations for Language Universals*. Berlin. 123–162.
- WARREN, Beatrice 1999. Aspects of Referential Metonymy. In: PANTHER – RADDEN 1999A, 121–135.
- WEINREICH, Uriel 1969. Problems in the Analysis of Idioms. In: Puhvel, J. (ed.), *Substance and Structure of Language*. Berkeley, Los Angeles CA. 23–81.
- WILCKE, Claus 1987. A Riding Tooth: Metaphor, Metonymy and Synecdoche, Quick and Frozen in Everyday Language. In: Mindlin, N. – Geller, M. J. – Wansbrough, J. E. (eds.), *Figurative Language in the Ancient Near East*. London. 77–102.
- WULFF, Stefanie. 2008. *Rethinking Idiomaticity*. London – New York.
- ZÓLYOMI Gábor. 1996. Review of P. Attinger, *Eléments de linguistique sumérienne. La construction de du₁₁/e/di 'dire'*. *Bibliotheca Orientalis* 53, 95–107.

CSATORNÁK, NEVEK ÉS KOPULÁS VONATKOZÓI MELLÉKMONDATOK A SUMERBEN

Zólyomi Gábor

A címének megfelelően ez a tanulmány csatornákról, nevekről és kopulás vonatkozó mellékmondatokról fog szólni. Pontosabban, az alábbi sumer mondatban használt nyelvtani szerkezetet szeretné megmagyarázni.

(1) Ur-Namma 28 1:10-13 (RIME 3/2.1.1.28)¹

id ₂ -da, PC _s POSS[id=ak] PC _s POSS[csatorna=GEN]	^d nanna-gu ₂ -gal s[nannagugal=∅] s[GN=ABS]	mu-bi, PC[mu=bi=∅]=am-∅ PC[név=3.SG.NH.POSS=ABS]=COP-3.SG.S
id ₂ PC[id PC[csatorna	ki-sur-ra-kam, kisura=ak=∅]=am-∅ határ=GEN=ABS]=COP-3.SG.S	mu-ba-al mu-n-bal-∅ VEN-3.SG.H.A-ás-3.SG.P

Szó szerint: „A csatornának ‘Nanna-gugal’ a neve, (ez) egy határcsatorna, Ur-Namma kiásta azt.” = „(Ur-Namma) a csatornát, melynek neve ‘Nanna-gugal’, (és) mely egy határcsatorna, kiásta.”

Jacobsen, Steible és Frayne, ahogy az a fordításaikból látszik, a sumer **id** ‘csatorna’ szót az ‘ás’ ige (sumerül **bal**) tárgyaként fordítják, a csatorna nevét pedig a ‘csatorna’ szó módosítójának tekintik. Az általam adott nem szó szerinti magyar fordítás hasonlóképpen jár el.

“when he built the temple of Enlil, here dig the canal the name of which is ^dNanna-gú-gal as boundary-canal, ...” (JACOBSEN 1960, 178)

“... als er <den Tempel> des Enlil gebaut hatte, den Kanal mit Namen Nannagugal (‘Nanna (ist) Deichgraf’) - es ist ein Grenzkanal - gegraben.”

“Wörtlich ‘Des Kanals ‘Nanna (ist) der Deichgraf’ sein Name’.” (STEIBLE 1991, II, 131–132)

“when he built the temple of the god Enlil, dug the canal named ‘Nanna-gugal,’ the boundary canal.” (FRAYNE 1997, 64)

¹ A morfológiai elemzésekben és glosszákbán használt rövidítések: ~PL = igei pluralitást kifejező reduplikáció; ~PF = jelen időt kifejező reduplikáció; 3 = harmadik személy; A = ágens (tárgyas ige alánya); ABL = ablatívuszi esetjelölő vagy prefixum; ABS = abszolútívuszi esetjelölő; COM = komitatívuszi esetjelölő vagy prefixum; COP = kopula; DAT = datívuszi esetjelölő vagy prefixum; DEM = mutató névmás; DN = istennév; ERG = ergatívuszi esetjelölő; FIN = ragozott ige jelölő; GEN = birtokos esetjelölő; GN = földrajzi név; H = human nemű; L1 = lokatívusz1 esetjelölő vagy prefixum; L2 = lokatívusz2 esetjelölő vagy prefixum; NEG = tagadó prefixum; NH = nemhumán nemű; P = paciens (tárgyas ige tárgya); PC = állítmányi kiegészítő; PF = jelen idejű, vagy a jelen idő jelölője; PL = többesszámú; PR = névmás; PN = személynév; POSS = birtokos enklitikum; PT = múlt idejű, vagy a múlt idő jelölője; S = alany (tárgyatlan ige alánya); SG = egyes számú; SUB = alárendelő szuffixum; SYN = az igei prefixum szinkópálódott alakja; TERM = terminatívuszi esetjelölő vagy prefixum; TL = időtlen; VEN = ventív prefixum.

A sumer eredetiben azonban az (1)-es példa első része egy kopulás mondat. Ebben a kopulás mondatban az **id** 'csatorna' szó a mondat legelején található és birtokos esetben áll. Pozícióját és esetét az magyarázza, hogy a szó egy ún. balra kihelyezett birtokos.

A sumerben lehetőség van arra, hogy a birtokost kiemeljük a birtokos szerkezetből és mondat eleji pozícióba helyezzük. A mondat elejére került birtokos továbbra is birtokos esetben marad, helyén pedig egy ún. rezumptív névmás marad. Ez történik az (1)-es példa kopulás mondatában is. Az **id** 'csatorna' szó valójában a **mu** 'név' főnév, a kopulás mondat állítmányi kiegészítőjének birtokosa. Itt azonban a mondat elején áll és birtokos esetben van, eredeti helyén pedig a vele számban, személyben és nemben egyeztetett **=/bi/** enklitikus birtokos névmás található.

Joachim Krecher, münsteri német sumerológus professzor, szokta szemináriumain mondani, hogy ha egy sumer mondatban a 'madár', 'fa' és 'ülni' szavak szerepelnek, akkor majdnem biztosak lehetünk abban, hogy a mondat jelentése „Madár ül a fán”, nem pedig „Fa ül a madáron”. Úgy tűnik, az (1)-es példa fentebb idézett fordításai hasonló elv alapján készültek: ha egy mondatban a 'csatorna' szó, a csatorna neve és az 'ásni' ige szerepel, akkor a mondat nem nagyon jelenthet mást mint, hogy valaki kiásott egy bizonyos nevű csatornát. Nem ismerek azonban olyan magyarázatot a sumerológiai szakirodalomban, mely az (1)-es példa jelentését nyelvtani szerkezetéből vezetné le. Ez a rövid tanulmány egy ilyen magyarázattal szeretne szolgálni.²

I.

A sumerben a kopulás mondatok gyakran szerepelnek együtt egy ragozott igét tartalmazó mondatdal. A következőkben az ilyen szerkezeteket kopulás kétmondatos szerkezeteknek fogom nevezni. Az ilyen szerkezetek tipikus példája a (2)-es példa. Ez a példa két tagmondatból áll. Az első mondat állítmánya névszó: „A boróka a hegyvidék tiszta növénye”. A második, mátrix mondat állítmánya pedig egy ragozott ige: „(Gudea) ezt (= a borókát) vetette a tűzbe”. A két tagmondat egyik szereplője ugyanaz az entitás: a 'boróka' az első tagmondatnak az alánya, míg a másodiknak a tárgya.

A kopulás kétmondatos szerkezetek fontos sajátossága, hogy a szerkezetet tartalmi asszimmetria jellemzi. A „lényeges” állítás a mátrix mondat ragozott igéjéhez köthető, a kopulás mondat állítmányi kiegészítője csupán kiegészítő információkkal szolgál a két tagmondat közös szereplőjéről.

Ezt a tartalmi asszimetriát tükrözi D. O. Edzard fordítása is: “He threw into the fire (twigs of) juniper, pure plants of the mountain, ...” (EDZARD 1997, 74). Edzard fordításában a kopulás mondat állítmányi kiegészítője a 'boróka' szó értelmezőjeként funkcionál. Az általam adott fordításban a kopulás mondat állítmányi kiegészítője pedig értelmezői mellékmondatként funkcionál.

² Az ebben az tanulmányban említett szerkezetekről bővebben lásd ZÓLYOMI 2014, 56–100 (“Chapter 4: Attributive Copular Biclausal Constructions”).

(2) Gudea Cyl. A 8:10 = 13:26 (Lagaš, i. e. 22. sz.) (ETCSL 2.1.7)

KOPULÁS MONDAT

li ^{niš}	u ₂	sikil	kur-ra-kam
s[li=∅	PC[u	sikil	kur=ak=∅]=am-∅
s[boróka=ABS]	PC[növény	tiszta	hegy=GEN=ABS]=COP-3.SG.S

MÁTRIX MONDAT

izi-a	bi ₂ -si-si
izi='a	b-i-n-sisi-∅
tűz=L2.NH	3.SG.NH-L2-3.SG.H.A-vet-PL-3.SG.P

Szó szerint: „A boróka a hegyvidék tiszta növénye, (Gudea) ezt vetette a tűzbe.”

= „(Gudea) borókát, mely a hegyvidék tiszta növénye, vetett a tűzbe.”

Olyan példák is vannak, ahol ennek a tartalmi asszimetriának szintaktikai következményei vannak, mutatva, hogy a tartalmi asszimetria nem csupán (önkényes) értelmezés kérdése. Vegyük például a (3)-as és (4)-es példákat. Mindkét példa egy esküt kifejező igéből és ennek az igének alárendelt mondatokból áll, és mindkét példában az alárendelt mondatok egyike kopulás mondat.

(3) NG 123 1-8 (Lagaš, i. e. 21. sz.)

ku-li-sag ₉ -ke ₄	^m ama-šu-hal-bi	geme ₂	i ₃ -me-a,
kulisag=e	s[amašuhabi=∅	PC[geme=∅	i-me-∅-'a
PN ₁ =ERG	s[PN ₂ =ABS]	PC[szolgáló=ABS]	FIN-COP-3.SG.S-SUB

na-ba-ra-sa₁₀-a,

nu-ba-ta-n-sa-∅-'a

NEG-3.SG.NH-ABL-3.SG.H.A-elad-3.SG.P-SUB

i-ta-e ₃ -a,	nu-na-šum ₂ -ma,
itaea=ra	nu-nn-a-n-šum-∅-'a
PN ₃ =DAT.H	NEG-3.SG.H-DAT-3.SG.H.A-ad-3.SG.P-SUB

ba-da- ^r zah ₃ -a-kam,	e ₂	nin- ^r mar ^{ki} -ka,
ba-da-zah-∅-'a=ak=am-∅	e	ninmar=ak='a
3.SG.NH-COM-eltűnik-3.SG.S-SUB=GEN=COP-3.SG.S	ház	GN=GEN=L1

nam-erim ₂ -bi	in-kud
namerim=bi=∅	i-n-kud-∅
eskü=3.SG.NH.POSS=ABS	FIN-3.SG.H.A-vág-3.SG.P

„A ninmari templomban Kuli-szag esküvel erősítette meg, hogy Ama-suhabi szolgáló volt, hogy ő nem adta el, hogy nem ajándékozta őt Iteának, és hogy a (szolgáló) megszökött.”

(4) NATN 920 6-9 (Nippur, i. e. 21. sz.)

lu ₂ -giri ₁₇ -zal,	lu ₂ -diñir-ra	šeš	a-tu-me
s[lugirizal	ludiñirak=∅	PC[šeš	atu=ak=∅=me-eš
s[PN ₁	PN ₂ =ABS]	PC[testvér	PN ₃ =GEN=ABS]=COP-3.PL.S

nu-u₃-ub-gi₄-gi₄-de₃-ša,
nu-i-b-∅-gigi-ed-eš 'a=ak

NEG-FIN-3.SG.NH-L2.SYN-visszatér~PF-PF-3.PL.S-SUB=GEN

mu	lugal-bi	in-pad ₃
mu	lugal=ak=bi=ø	i-n-pad-ø
név	király=GEN=3.SG.NH.POSS=ABS	FIN-3.SG.H.A-esküszik-3.SG.P

„(Atu) a király nevére megesküdött, hogy Lu-girizal és Lu-digira, akik Atu testvérei, nem fogják jogilag megtámadni (azt, hogy Atu örökbefogadott egy szolgát).”

A (3)-as példában a kopulás mondat:

s [amašuhalti=ø]_{PC}[geme=ø] i-me-ø-'a
 „Ama-suhalti egy szolgáló.”

A (4)-es példában a kopulás mondat:

s [lugirizal ludinirak=ø]_{PC}[šeš atu=ak=ø]=me-eš
 „Lu-girizal és Lu-digira Atu testvérei.”

A két kopulás mondat alakilag különbözik és ez a különbözőség funkcionális különbséget jelez. A (3)-as példában található kopulás mondat egyike a Kuli-szag által esküvel megerősített négy állításnak. Ennek a kopulás mondatnak az állítmánya egy önálló, ragozott igei kopula, melynek alárendeltségét az -/’a/ szuffixum jelöli morfológiailag, éppúgy mint a másik három alárendelt mondat ragozott igéjének alárendeltségét.

A (4)-es példa kopulás mondatában (mint a kopulás kétmondatos szerkezetek mindegyikében) az állítmány egy enklitikus kopula, mely az állítmányi kiegészítő utolsó tagjához kapcsolódik. Ez a kopulás mondat alakilag nem alárendelt, eltérően az eskü másik, nem kopulás ragozott igéjétől, melynek alárendeltségét az -/’a/ szuffixum jelöli morfológiailag. A (4)-es példában a kopulás mondat nyilvánvalóan nem az eskü által megerősítendő állítások egyike, állítmányi kiegészítője inkább kiegészítő információkkal szolgál Lu-girizalról és Lu-digiriről, mégpedig azzal az információval, hogy ezek ketten az esküt tevő testvérei.

Más szóval, a (4)-es példát nem lehet úgy értelmezni, hogy „(Atu) a király nevére megesküdött, hogy Lu-girizal és Lu-digira Atu testvérei, és hogy (Lu-girizal és Lu-digira) nem fogják jogilag megtámadni (azt, hogy Atu örökbe fogadott egy szolgát)”. Az eskü csak arra az állításra vonatkozik, hogy a két testvér nem fogja jogilag megtámadni az örökbefogadást, arra az állításra viszont nem, hogy ők Atu testvérei.

A (4)-es példa tehát egyértelművé teszi, hogy a kopulás kétmondatos szerkezetekben a kopulás mondat állítmánya tartalmilag alárendelt szerepet játszik a mátrix mondat állítmányához képest és az olyan fordítások, hogy „(Gudea) borókát, mely a hegyvidék tiszta növénye, vetett a tűzbe” megalapozottak.

II.

Hogyan elemezte a kopulás kétmondatos szerkezeteket a korábbi szakirodalom? Nos, nyilvánvalóan nem mint kétmondatos szerkezetet. Marie-Louise Thomsen sumer nyelvtana a legelterjedtebbek közé tartozik. Ebben a nyelvtanban Thomsen világosan a fenti (2)-es példához hasonlókra érti, amikor a következőket állítja:

“The enclitic copula ... which can occur at the end of the [nominal] chain replaces, so to say, the appropriate case element.” (THOMSEN 1984, 53)

Thomsen olyan mondatokra gondol mint az (5)-ös példa, ahol hiányzik egy egyébként elvárható ergatívuszi esetjelölő: a kopula nélkül a mondat kezdete olyan lenne mint a hipotetikus (6)-os példa.

(5) Gudea Cyl. A 1:12 (Lagaš, i. e. 22. sz.) (ETCSL 2.1.7)

ensi ₂	lu ₂	neštug ₃	daŋal-kam
s[ensik=∅]	PC[lu	neštug	daŋal=ak=∅]=am-∅
s[uralkodó=ABS]	PC[ember	bölcsesség	széles=GEN=ABS]=COP-3.SG.S

neštug ₃	i ₃ -ŋa ₂ -ŋa ₂
ear=∅	s ₂ i ⁻ s ₁₂ ŋaŋa ⁻ s ₁₄ e
bölcsesség=ABS	FIN-tesz~PF-3.SG.A

Szó szerint: „Az uralkodó nagy bölcsességű ember; bölcsességét használni fogja.” = „Az uralkodó, (aki) egy nagy bölcsességű ember, bölcsességét használni fogja.”

(6)

*ensik	p ₁ lu	p ₃ [neštug	daŋal=ak]=p ₅ e
uralkodó	p ₁ ember	p ₃ [bölcsesség	széles=GEN]=p ₅ ERG

„Az uralkodó, egy nagy bölcsességű ember, ...”

Hasonló nézeteket vall Fumi Karahashi, aki egy tanulmányában a következőket írja:

“When the Sumerian particle -am is attached to a constituent, it supersedes ordinary case-marking .... In other words, attachment of this particle causes neutralization of these case particles, as Falkenstein observed.” (KARAHASHI 2008, 89).

Valójában Falkenstein eredeti leírása sokkal inkább megfelelt a szerkezet valódi jellegének, mint Thomsené és Karahashié. Falkenstein magyarázata az esetjelölő látszólagos hiányára az volt, hogy

“der ursprüngliche Satzcharacter die Setzung von Kasuszeichen verhindert” (FALKENSTEIN 1950, 32).

A Gudea szövegek nyelvtanáról írt nagyhatású munkájában egy másik helyen pedig azt írja, hogy

“Sätze mit der enklitischen Kurzform der Kopula ..., die von Haus aus selbständig sind, können ... als Glieder des nominalen Satzteils verwandt werden” (FALKENSTEIN 1950, 32 [§89d]).

Sem Thomsen sem Karahashi nem veszik észre ezeknek a szerkezeteknek a leglényegesebb tulajdonságát: kétmondatos jellegüket. Ott várnak el ezért esetjelölőket, ahol nem kellene esetjelölőknek megjelenniük: azok a szavak, amelyekben esetjelölőket várnak el valójában kopulás mondatok állítmány kiegészítői és nem a ragozott igét tartalmazó mátrix mondat összetevői.

Bram Jagersma volt az első, aki a kétmondatos szerkezetek kopulás mondatait funkciójuknak megfelelően nevezte el, Jagersma kopulás vonatkozó mellékmondatoknak hívja őket:

“Copular relative clauses ... are never followed by a phrase-final clitic (JAGERSMA 2010, 706).

Azzal a megjegyzésével, hogy ezeket a kopulás vonatkozó mellékmondatokat „soha nem követik frázis-végi enklitikumok”, vagyis esetjelölők, Jagersma a kopulás vonatkozó mellékmondatokat a ragozott igék vonatkozó mellékmondataival állítja szembe, ahol a vonatkozó mellékmondatok a fejük funkciójának megfelelő esetjelölőket kapnak.

A sumerben a vonatkozó mellékmondatok a vonatkozó mellékmondat fejeként funkcionáló szó módosítói lesznek. Az alábbi (7)-es példában a vonatkozó mellékmondat „melyet Nanše istennő mondott neki” szerkezetileg a fejként funkcionáló **inim** ‘szó’ jelentésű szó módosítója.³

(7) Gudea Cyl. A 7:11-12 (Lagaš, i. e. 22. sz.) (ETCSL 2.1.7)

inim	^d nanše-e	mu-na-dug ₄ -ga-aš
P ₁ inim	P ₂ [nanše=e	mu-nn-a-n-dug-ø-’a]= _{P₅} še
P ₁ szó	P ₂ [DN=ERG	VEN-3.SG.H-DAT-3.SG.H.A-beszél-3.SG.P-SUB]= _{P₅} TERM

saŋ	sig	ba-ši-ŋar
saŋ	sig=ø	ba-ši-n-ŋar-ø
fej	alacsony=ABS	3.SG.NH-TERM-3.SG.H.A-tesz-3.SG.P

„(Gudea) fejet hajtott a szó előtt, melyet Nanše istennő mondott neki.”

Mivel a vonatkozó mellékmondat a fej módosítója, a sumer névszó szintaxisának megfelelően, a fejnek a főmondatban játszott szerepét mutató esetjelölő enklitikum a vonatkozó mellékmondat után áll a P₅-ös, legutolsó főnévi pozícióban. Ami előtt fejet hajtunk a sumerben terminatív esetben áll, ennek megfelelően ebben a példában a vonatkozó mellékmondat után áll egy terminatívuszi *-/še/* esetjelölő. A vonatkozó mellékmondat szintaktikailag alárendelt, ezért a vonatkozó mellékmondat igealakjának utolsó pozíciójában egy alárendelést jelölő *-/’a /* szuffixum található.

Jagersma sem ad azonban magyarázatot a frázisvégi enklitikumok, vagyis az esetjelölők lát-szólagos hiányára.

A következőképpen foglalhatók össze az eddig elhangzottak: a sumerben létezik egy két tagmondatot magába foglaló szerkezet, ahol mindkét mondat önállóan is használható lenne mint nem alárendelt, főmondat. Az ilyen szerkezetek első, kopulás tagmondatának állítmányi kiegészítője valójában a két tagmondat közös szereplőjének módosítójaként funkcionál. A kopulás kétmondatos szerkezeteket a nem-kopulás vonatkozó mellékmondatokat tartalmazó szerkezetektől a morfológiailag jelölt alárendelés hiánya különbözteti meg. Más szóval, a kopulás kétmondatos szerkezetek tagmondatai mellérendelő (parataktikus) viszonyban állnak egymással.

Egy az afrikai nyelvek vonatkozó mellékmondat képzéséről szóló cikkben, Tania Kuteva és Bernard Comrie leírják egy parataktikus vonatkozó mellékmondat képzési stratégiát, mely nagyon hasonló a sumerben található. A következőképpen jellemzik ezt a stratégiát:

“The paratactic relativization strategy involves cases where the ‘relative’ clause contains the full-fledged head and is the same as an unmarked simple (declarative) clause; the relative and main clauses are only very loosely joined together.” (KUTEVA – COMRIE 2005, 212)

Kuteva és Comrie a (8)-as példát említi mint az afrikai nyelvek által használtakhoz némileg hasonló szerkezetet az angolban:

³ A morfológiai elemzésben és glosszában a P₁, P₂ és P₅ címkék a sumer főnévi szerkezet megfelelő pozícióira utalnak: P₁ = fej, P₂ = módosító, P₅ = esetjelölő entklitikum.

(8) “That man just passed by us, he introduced me to the Chancellor of the University yesterday.”

Ez a vonatkozói mellékmondat képzési stratégia megtalálható a (Pápua Új-Guineában beszélt) amele nyelvben is:

(9) (KUTEVA – COMRIE 2005, 212, ex. 9)⁴

Mel	mala	heje	on
boy	chicken	illicit	take.3SG.S.REM.PAST

((mel)	eu)	busali	nu-i-a
boy	that	run away	go-3SG.S-TOD.PAST

Szó szerint: „A fiú ellopta a csirkét; (az (a fiú)) elrohant” = „A fiú, aki ellopta a csirkét, elrohant.”

A következőképpen magyarázzák a példát:

“*mel* ‘boy’ is the ‘relativized’ noun in the ‘relative’ clause. This nominal can optionally be referred to in the following ‘matrix’ clause either by the demonstrative *eu* ‘that’ or, if clarification is needed, *mel eu* ‘boy that’. What links the two clauses is the rising intonation at the end of the first clause. This indicates that it is not a final clause and is in either a subordinate or coordinate relationship with the following clause” (KUTEVA – COMRIE 2005, 213).

A sumer kopulás kétmondatos szerkezet a Kuteva és Comrie által leírt parataktikus vonatkozói mellékmondat képzési stratégiai egyik megvalósulásának tekinthető. A szerkezetet kezdő kopulás mondat tartalmazza az összetevőt, mely a vonatkozói mellékmondat fejeként funkcionál, és ez a mondat alakilag pontosan olyan mint egy egyszerű kopulás mondat. A két mondat egyik szereplője ugyanaz az entitás, a kopulás mondat állítmányi kiegészítője pedig e közös szereplő módosítójaként értelmezhető.

III.

Mi a jelentősége a parataktikus vonatkozói mellékmondatok létezésének az (1)-es példa értelmezésében és elemzésében? Ezzel a kérdéssel foglalkozik a tanulmány befejező része.

Az eddig tárgyalt kopulás kétmondatos szerkezetek kizárólag egy alanyt és egy állítmányi kiegészítőt tartalmaztak. A (2)-es példában például az alany a ‘boróka’, és az állítmányi kiegészítő ehhez rendel egy tulajdonságot. Ebből következően természetes, hogy a kopulás mondat alanya funkcionál a parataktikus vonatkozói mellékmondat fejeként.

A kopulás mondatok azonban más összetevőket is tartalmazhatnak. Vegyük például a (10)-es példát, mely szintén egy olyan kopulás mondat, ahol valaminek a nevről van szó.

⁴ A rövidítések feloldása: REM.PAST = távoli múlt, TOD.PAST = közeli múlt.

^d nin- ^r ŋir ₂ ¹ -su ₂ - ^r ra ¹ ,	id ₅	gibil,	mu-na-dun
ninŋirsuk=ra	id	gibil-ø=ø	mu-nn-a-n-dun-ø
DN=DAT.H	csatorna	új-TL=ABS	VEN-3.SG.H-DAT-3.SG.H.A-ás-3.SG.P

„(Azokban a napokban), E-ana-tum, akinek a saját neve E-ana-tum, a ... neve pedig Lumma, új csatornát ástott Ningirsu istennek.”

Az (1)-es példához hasonlóan, a (11)-es példában is az állítmányi kiegészítő balra kihelyezett birtokosa lesz a parataktikus vonatkozói mellékmondat feje: „E-ana-tum, akinek a saját neve E-ana-tum”. A példa furcsaságát az adja, hogy a kopulás mondat alanyaként megadott név megegyezik az állítmányi kiegészítő balra kihelyezett birtokosaként megadott névvel. Ennek oka világos: a (11)-es példa első kopulás mondata kontrasztban áll a második kopulás mondattal: az első E-ana-tum szokványos nevét említi, a második pedig egy másik kontextusban használt nevét.

IV.

A tanulmány megállapításai a következőképpen foglalhatók össze:

1. A sumerben a kopulás mondatok parataktikus vonatkozói mellékmondatként funkcionálhatnak egy kopulás kétmondatos szerkezetben.
2. Az ilyen parataktikus vonatkozói mellékmondat feje a kopulás mondat topikja, mely vagy a kopulás mondat alanya vagy a mondat állítmányi kiegészítőjének balra kihelyezett birtokosa.

Bibliográfia

- EDZARD, Dietz Otto 1997. *Gudea and His Dynasty*. RIME 3, I. Toronto.
- ETCSL = The *Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>)
- FALKENSTEIN, Adam 1950. *Grammatik der Sprache Gudeas von Lagash*, II. AnOr 29. Roma.
- FRAYNE, Douglas 1997. *Ur III Period (2112–2004)*. RIME 3, II. Toronto.
- FRAYNE, Douglas 2008. *Presargonic Period (2700–2350 BC)*. RIME 1. Toronto.
- JACOBSEN, Thorkild 1960. The Waters of Ur. *Iraq* 22, 174–185.
- JAGERSMA, Abraham Hendrik 2010. *A Descriptive Grammar of Sumerian*. PhD Dissertation, Universiteit Leiden.
- KARAHASHI, Fumi 2008. Sumerian enclitic -àm and Akkadian enclitic -ma: From copula to focus marker. In: R. D. Biggs et al. (eds.), *Proceedings of the 51st Rencontre Assyriologique Internationale Held at The Oriental Institute of the University of Chicago, July 18–22, 2005*. SAOC 62. Chicago. 85–99.
- KUTEVA, Tania – COMRIE, Bernd 2005. The typology of relative clause formation in African languages. In: Voeltz, F. K. E., (ed.), *Studies in African Linguistic Typology*. Typological Studies in Language 64. Amsterdam. 209–228.
- MARCHESI, Gianni 2006. *Lumma in the Onomasticon and Literature of Ancient Mesopotamia*. HANES 10. Padova.

- NATN = OWEN, David I. 1982. *Neo-Sumerian Archival Texts Primarily from Nippur*. Winona Lake.
- NG = FALKENSTEIN, Adam 1956. *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, II. München.
- STEIBLE, Horst 1991. *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften*, I–II. FaoS 9. Stuttgart.
- THOMSEN, Marie-Louise 1984. *The Sumerian Language: An Introduction to Its History and Grammatical Structure*. Mesopotamia 10. Copenhagen.
- ZÓLYOMI, Gábor 2005. Left-dislocated possessors in Sumerian. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient Languages*. Studies in Generative Grammar 83. Berlin – New York. 161–188.
- ZÓLYOMI, Gábor 2014. *Copular Clauses and Focus Marking in Sumerian*. Warsaw – Berlin.

ANTIQUA & ORIENTALIA

ISBN 978-963-284-633-0

9 789632 846330